

GENEL TÜRK TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

CİLT:3, SAYI:5 VOLUME:3,ISSUE:5

GTTAD

GENEL TÜRK TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

CİLT:3 SAYI:5 VOLUME:3 ISSUE:5

EDİTÖRLER

Dr. Öğr. Üyesi
Abdolvahid SOOFİZADEH

Dr. Öğr. Üyesi
Selim Serkan ÜKTEN

GTTAD

GTTAD

GENEL TÜRK TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Cilt: 3, Sayı: 5, Ocak 2021

GTTAD

JOURNAL OF GENERAL TURKISH HISTORY RESEARCH

Volume: 3, Issue: 5, January 2021

e-ISSN: 2667-5366

Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi (GTTAD), Türk tarihine ve kùltürüne dair bilimsel araştırmaların üretilmesini ve okuyucuya ulaştırılmasını amaç edinen Uluslararası Hakemli bir dergidir. GTTAD, Türklerin siyasi tarihleri, devlet gelenekleri, sosyal hayatları, askeri ve iktisadi faaliyetleri, dini inançları, kùltür ve mitolojileri vb. kapsamdaki konuları ele alır ve bu alandaki disiplinleri de yayın sahası olarak değerlendirir. Ocak ve Temmuz olmak üzere yılda iki kez yayımlanan dergide Türkçe, İngilizce, Rusça ve Farsça makalelere yer verilir. Dergiye yayımlanmak üzere gönderilen yazılar ilk etapta Yayın Kurulu tarafından yazım ilkelerine uygunluk ve özgünlük açısından incelenir. Yayımlanması uygun bulunan yazılar adları gizli tutulan iki hakeme gönderilir. Hakem süreçleri tamamlanan makaleler Yayın Kurulu'nun nihai değerlendirmesi ve kararı sonrasında dergide yayımlanır. Dergide yayımlanan makalelerde savunulan görüşler Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisini hiçbir surette bağlamaz. Yayımlanan makale ve yazıların sorumluluğu yazarına aittir. Gönderilen yazılar iade edilmez.

Gönderilen makalelerin özgünlük testi *Turnitin* programı ile denetlenmektedir. <https://www.turnitin.com/>

Journal of General Turkish History Research (JGTHR), is an International Refereed Journal aiming at producing and delivering scientific research on Turkish history and culture. JGTHR deals with topics such as the political history of the Turks, their state traditions, social lives, military and economic activities, religious beliefs, culture, and mythology; evaluates the disciplines in this field as a broadcasting field. The journal is published twice a year in January and July and includes articles in Turkish, English, Russian and Persian languages. Each article is examined by the Editorial Board regarding writing principles and originality. The approved ones are sent to two independent experts for double-blind peer review. The articles for which the peer review process is completed are published after the final evaluation and decision of the Editorial Board. Authors are responsible for their articles. Any of their ideas are individual and does not bind the JGTHR. No article is returned to the authors.

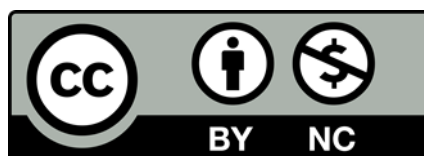
The articles sent are controlled for plagiarism by the *Turnitin* programme. <https://www.turnitin.com/>

YAZIŐMA ADRESİ / CORRESPONDENCE ADDRESS

Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakùltesi, Tarih Bölümü

Isparta-Afyon Karayolu 8. Km Çünür Doğu YerleŐkesi 32260 Isparta

E-posta: ozgurturker@sdu.edu.tr

GENEL TÜRK TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
JOURNAL OF GENERAL TURKISH HISTORY RESEARCH
e-ISSN: 2667-5366

DERGİ SAHİBİ / OWNER
Dr. Öğr. Üyesi Özgür TÜRKER

YAYIN KURULU / EDITORIAL BOARD

Prof. Dr. Mustafa GÖKÇE (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi-Muğla/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Oktay BERBER (Eskişehir Osmangazi Üniversitesi-Eskişehir/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Eralp ERDOĞAN (Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi-Tekirdağ/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Abdolvahid SOOFİZADEH (Aksaray Üniversitesi-Aksaray/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi S. Serkan ÜKTEN (Aksaray Üniversitesi-Aksaray/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Özgür TÜRKER (Süleyman Demirel Üniversitesi-Isparta/TÜRKİYE)

YAYIN DANIŞMA KURULU / BROADCAST ADVISORY BOARD

Prof. Dr. Melek ÇOLAK (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi-Muğla/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Farhod MAKSUDOV (Institute of Archaeology of Uzbekistan Academy of Sciences-Tashkent/UZB.)
Doç. Dr. Hasan IŞIK (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Tülay YÜREKLİ (Adnan Menderes Üniversitesi-Aydın/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Tuba TOMBULOĞLU (Mersin Üniversitesi-Mersin/TÜRKİYE)
Dr. Aslı ÇANDARLI ŞAHİN (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi-Muğla/TÜRKİYE)
Dr. Teofik Orkun DEVELİ (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi-Muğla/TÜRKİYE)
Arş. Gör. Selim KARAGÖZ (Aksaray Üniversitesi-Aksaray/TÜRKİYE)

YAYIN KOORDİNATÖRÜ / PUBLICATION COORDINATOR

Dr. Öğr. Üyesi Tuba TOMBULOĞLU

HALKLA İLİŞKİLER / PUBLIC RELATIONS

Ahmet DOĞAN

SEKRETERYA / SECRETARIAT

Halil Can AKGÜN

Ahmet KARADENİZ

Muhammed Emin KOÇAK

İsmail Hulusi ŞENYİL

Ömer GÖK

İNDEKS KOORDİNATÖRÜ / INDEX COORDINATOR

Onur YILDIZ

TÜRKÇE EDİTÖR / TURKISH LANGUAGE EDITOR

Fatma Gülşah EKİZOĞLU

Fatma KAYILAN

İNGİLİZCE EDİTÖR / ENGLISH LANGUAGE EDITOR

Arş. Gör. Mehmet BAYRAM

RUSÇA EDİTÖR / RUSSIAN LANGUAGE EDITOR

Arş. Gör. Selim KARAGÖZ

FARŞÇA EDİTÖR / PERSIAN LANGUAGE EDITOR

Dr. Öğr. Üyesi Abdolvahid SOOFİZADEH

KAPAK TASARIM / COVER DESIGN

Emine ÇAKIR

ULUSLARARASI BİLİM DANIŞMA KURULU
INTERNATIONAL SCIENTIFIC ADVISORY COMMITTEE

- Prof. Dr. Abdullah GÜNDOĞDU (Ankara Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL (Yeditepe Üniversitesi-İstanbul/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Alfina SİBGATULLİNA (Inst. of Far East. Stud. of the Russ. Academy of Sci.-Mosc./RUSSIA)
Prof. Dr. Alfiya YUSUPOVA (Kazan Federal University-Kazan/RUSSIA)
Prof. Dr. Alpaslan DEMİR (Tokat Gazi Osmanpaşa Üniversitesi-Tokat/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Behset KARACA (Süleyman Demirel Üniversitesi-Isparta/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Eşref BUHARALI (Ankara Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE) (Emekli)
Prof. Dr. Éva CSÁKÍ (Pázmány Péter Catholic University-Budapest/HUNGARY)
Prof. Dr. Fayaz Huzin (Tatarstan Academy of Sciences-Kazan/RUSSIA)
Prof. Dr. Gaybullah BABAYAR (Uzbekistan Academy of Sciences-Tashkent/UZBEKİSTAN)
Prof. Dr. Haldun EROĞLU (Ankara Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Hamza KELEŞ (Gazi Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Hayri ÇAPRAZ (Süleyman Demirel Üniversitesi-Isparta/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Hayrunnisa ALAN (İstanbul Medeniyet Üniversitesi-İstanbul/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Iskander GİLYAZOV (Kazan Federal University-Kazan/RUSSIA)
Prof. Dr. İlhan ŞAHİN (İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi-İstanbul/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Karjavbay SARTKOJAULI (L. N. Gumilyov Eurasian National University-Astana/KAZ.)
Prof. Dr. Konuralp ERCİLASUN (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Mehmet ALPARGU (Emekli Öğretim Üyesi-Sakarya/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Mehmet Ali ÇAKMAK (Gazi Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Mehmet ŞAHİNGÖZ (Gazi Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Mualla YÜCEL (İstanbul Üniversitesi-İstanbul/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Musa Şamil YÜKSEL (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Necmettin AYGÜN (Aksaray Üniversitesi-Aksaray/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Orhan DOĞAN (Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi-Kahramanmaraş/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Pap NORBERT (University of Pécs-Pécs/HUNGARY)
Prof. Dr. Refik TURAN (Türk Tarih Kurumu Eski Başkanı-Ankara/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Remzi KUZUOĞLU (Aksaray Üniversitesi-Aksaray/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Rudi MATTHEE (University of Delaware-Delaware/USA)
Prof. Dr. Saadettin Yağmur GÖMEÇ (Ankara Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Sezai BALCI (Giresun Üniversitesi-Giresun/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Tsend BATTULGA (Mongolia National University-Ulaanbaatar/MONGOLIA)
Prof. Dr. Üçler BULDUK (Ankara Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Zsombor Tibor RAJKAI (Ritsumeikan University-Kyoto/JAPAN)
Doç. Dr. Alper ALP (Eğitim Müşaviri-Moskova/RUSYA)
Doç. Dr. Cihad CİHAN (Afyon Kocatepe Üniversitesi-Afyonkarahisar/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Cihat AYDOĞMUŞOĞLU (Ankara Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Cihat YILDIRIM (Aksaray Üniversitesi-Aksaray/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Farhod MAKSUDOV (Institute of Archaeology of Uzbekistan Aca. of Scien.-Tashkent/UZB.)
Doç. Dr. İbrahim ERDAL (Yozgat Bozok Üniversitesi-Yozgat/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Lazat DİNASHEVA (Ahmet Yesevi Üniversitesi-Türkistan/KAZAKİSTAN)
Doç. Dr. Muhammed Bilal ÇELİK (Sakarya Üniversitesi-Sakarya/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Müslüme Melis SAVAŞ (Karadeniz Teknik Üniversitesi-Trabzon/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Onur Alp KAYABAŞI (Aksaray Üniversitesi-Aksaray/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Simonné Piroska PALLÓS (Emekli Öğretim Üyesi-Kaposvár/HUNGARY)
Doç. Dr. Szilard SZILAGYÍ (Universty of Bucharest-Bucharest/ROMANIA)
Doç. Dr. Tümen SOMUNCUOĞLU (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Yunus İNCE (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi-Muğla/TÜRKİYE)

Doç. Dr. Zufar SHAKİROV (Kazan Federal University-Kazan/RUSSIA)
Dr. Öğr. Üyesi Abdullah ÜSTÜN (Ege Üniversitesi-İzmir/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Ali AHMETBEYOĞLU (İstanbul Üniversitesi-İstanbul/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Ali MIYNAT (Süleyman Demirel Üniversitesi-Isparta/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Ali Rıza YAĞLI (Giresun Üniversitesi-Giresun/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Aysel ERDOĞAN (Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi-Osmaniye/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Eman HAYAJNEH (University of Jordan-Amman/JORDAN)
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Ali BOZKUŞ (Hitit Üniversitesi-Çorum/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Muhammed Nebi SALİM (Shahrood University-Shahrood/IRAN)
Dr. Öğr. Üyesi Nilgün DALKESEN (İstanbul Medeniyet Üniversitesi-İstanbul/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Selim KARAKAŞ (Giresun Üniversitesi-Giresun/TÜRKİYE)
Dr. Ali İhsan ÇAĞLAR (Giresun Üniversitesi-Giresun/TÜRKİYE)
Dr. Cezmi KARASU (Emekli Öğretim Üyesi-Eskişehir/TÜRKİYE)
Dr. Eva Kincses NAGY (University of Szeged-Szeged/HUNGARY)
Dr. Gábor FODOR (İstanbul Macar Kültür Merkezi-İstanbul/TÜRKİYE)
Dr. Gábor SZŐLLŐSY (The Museum and Library of Hungarian Agriculture-Budapest/HUNGARY)
Dr. Ganbat LKHUNDEV (Mongolian Academy of Sciences-Ulaanbaatar/MONGOLIA)
Dr. Khalida DEVRİŞEVA
Dr. Igor SEMYONOV (Inst. of History, Arch. and Ethnography- Makhachkala/RUSSIA)
Dr. Ivan FUKALOV (Bishkek Academy of Finance and Economics- Bishkek/KIRGIZISTAN)
Dr. Nándor Erik KOVÁCS (Eötvös Loránd University-Budapest/HUNGARY)
Dr. Mevlüt AKDERE
Dr. Petr KUÇERA (Hamburg University-Hamburg/GERMANY)
Dr. Zahra ABOLHASSANİA (University of Tehran-Tehran/IRAN)
Dr. Zelfira ŞÜKÜRCİYEVA (Kırım Mühendislik ve Pedagoji Üniversitesi-Simferpol/KIRIM)

DERGİNİN TARANDIĐI İNDEKSLER / THE JOURNAL IS INDEXED IN

Directory of
Research Journal
Indexing

A S O S
indeks

BU SAYININ HAKEMLERİ / REFEREES OF THIS ISSUE

- Prof. Dr. Abdullah GÜNDOĞDU (Ankara Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)
Prof. Dr. İsmail TÜRKÖĞLU (Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi-İstanbul/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Kazım PAYDAŞ (Harran Üniversitesi-Şanlıurfa/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Nimet YILDIRIM (Atatürk Üniversitesi-Erzurum/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Özgür YILDIZ (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi-Muğla/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Saadettin Yağmur GÖMEÇ (Ankara Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Abdullah BAKIR (Süleyman Demirel Üniversitesi-Isparta/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Biray ÇAKMAK (Uşak Üniversitesi-Uşak/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Cihat AYDOĞMUŞOĞLU (Ankara Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Eralp ERDOĞAN (Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi-Tekirdağ/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Gülay ÇINAR (Afyon Kocatepe Üniversitesi-Afyonkarahisar/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Mesut KARAKULAK (Ordu Üniversitesi-Ordu/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Muhammed Bilal ÇELİK (Sakarya Üniversitesi-Sakarya/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Murat ÖZKAN (Ordu Üniversitesi-Ordu/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Mustafa KALKAN (Çankırı Karatekin Üniversitesi-Çankırı/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Müslüme Melis SAVAŞ (Karadeniz Teknik Üniversitesi-Trabzon/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Onur Alp KAYABAŞI (Aksaray Üniversitesi-Aksaray/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Selahattin SATILMIŞ (Aksaray Üniversitesi-Aksaray/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Tülay YÜREKLİ (Aydın Adnan Menderes Üniversitesi-Aydın/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Abdulmuttalip İPEK (Aksaray Üniversitesi-Aksaray/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Ahmet VURGUN (Marmara Üniversitesi-İstanbul/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Bilal KOÇ (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet DAĞLAR (Iğdır Üniversitesi-Iğdır/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Meryem DOYGUN (Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi-Ağrı/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Özkan DAYI (Bayburt Üniversitesi-Bayburt/TÜRKİYE)
Öğr. Gör. Dr. Tolgahan KARAIMAMOĞLU (Mersin Üniversitesi-Mersin/TÜRKİYE)
Dr. Abdrasul İSAKOV (ANKASAM-Ankara/TÜRKİYE)
Dr. Aslı ÇANDARLI ŞAHİN (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi-Muğla/TÜRKİYE)
Dr. Cihan ORUÇ (Artvin Çoruh Üniversitesi-Artvin/TÜRKİYE)

Editörden...

Dergimizin 5. Sayısında 11 adet makale yer almaktadır. Tamamı araştırma türünde olan makaleler dergi ekibi tarafından her aşamada titiz bir çalışma ve incelemenin ardından yayına hazır hâle getirilmiştir. Bu sayıda Türk araştırmacıların yanı sıra, Özbekistan ve İran'dan araştırmacılar da katkı sunmuştur. Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi (GTTAD) her sayıda uluslararası yayın kriterleri ve etiğine uygun olarak hareket ederek niteliğini arttırmaya devam etmektedir.

“Kıımızın Türk Tarihi ve Kültüründeki Yeri” adlı çalışmasında Merve Yalınel, konargöçer Türk topluluklarının tarih boyunca temel gıda maddelerinden biri olan kıımızın, bozkır yeme-içme kültüründeki önemini ele almanın yanı sıra üretimi, özellikleri ve insan sağlığına etkilerini de incelemiştir.

Ahmet Küçükalfa “Firdevsi ve Şahname'nin Kayıp Hikâyeleri” adlı makalesinde, İranlı ünlü şair Firdevsî'nin Şehname adlı eserindeki muhtelif hikâyelerini inceleyerek, standaki bazı hikâyelerin tarihî hadiselerle benzerliğine dikkat çekmiştir.

Furkan Kutlu, “Berke Han Döneminde İslam Dininin Altın Orda Devleti'ne Etkisi” başlığıyla kaleme aldığı çalışmasında Berke Han döneminde İslamiyet'i kabul eden Altın Orda Devleti'nin siyasi, iktisadi ve kültürel olarak nasıl bir değişim yaşadığını incelemiştir.

“Codex Cumanicus ve Kazan-Tatar Türkçesinin Ortak Söz Varlığında Askerî ve Siyasî Terminoloji Üzerine Bir Değerlendirme” adlı çalışmasında Özge Sönmezler Duran, Kıpçak Türklerinin tarihi ve kültüründe önemli bir yeri olan Codex Cumanicus adlı esere göre, bölge Türkçesindeki askerî ve siyasi terminoloji üzerine bir değerlendirme yapmıştır.

Ahmet Korkmaz'ın kaleme aldığı “Kara-Koyunlu Ordusunda İnsan Unsuru ve Görevliler” adlı makalede yazar, Türkmen kökenli siyasi oluşumlara has devlet teşkilatlanmasını Türk-Moğol gelenekleriyle bütünleştiren Kara-Koyunlu Devleti'nin askeriyesini incelemiştir. Makalede Kara-Koyunlu ordusunu oluşturan askerî birimler ile ordudaki görevliler ve askerî unvanlar incelemiştir.

“Safeviler Döneminde Teberrailer” adlı çalışmasında Farbod Mazlumi, Safevi Devleti'nin kurucusu Şah İsmail'in, Şiiliği yaymak ve Sünnilikle rekabet edebilmek için kurduğu Teberrailer teşkilatının Safeviler devrindeki faaliyetlerini incelemiştir.

“Anadolu'daki Eşkîyalık Faaliyetlerine Dair Bir İstatistik (22 Numaralı Mühimme Defteri Işığında)” adlı çalışmasında Teslime Ata, 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı Devleti'nde giderek artan eşkîyalık faaliyetlerinin sebep ve sonuçlarını 1573 tarihli mühimme defteri ışığında değerlendirmiştir.

“Taşkent Özbeklerinin Kıyafet Kültüründe Giysinin Koruma İşlevine İlişkin Düşünceler” adlı makalesinde Gülçehra Zununova, Taşkent Özbeklerinde giysilerin koruyucu işlevleriyle alakalı inançları incelemiş ve onların ritüellerdeki rolünü ele almıştır.

İranlı araştırmacılar Mohammad Nabi Salim ve Qasem Cheraqch tarafından kaleme alınan “Russia, Zands and the Issue of Caucasus” adlı makalede yazarlar, Afşar Hanedanı'nın çökmesinden sonra İran'da iktidarı ele geçiren Zend Hanedanı devrinde, Rusların, Kafkasya'nın İran'ın hâkimiyet sahasındaki kısmında etkisini arttırmasını ve bu durumun sebeplerini incelemiştir.

Hüseyin Şen tarafından kaleme alınan “Ömer Han Dönemi Hokand Hanlığı (1809-1822)” adlı makalede yazar, Hokand Hanlığı'nın önemli hükümdarlarından biri olan Ömer Han'ın genişleme siyasetini ele almanın yanı sıra, teşkilatlanmada yapmış olduğu reformlar ve dönemin kültürel hayattaki gelişmelerine değinmiştir.

Nuray Bilgin'in “Osmanlı Devleti'nde Mekteb-i Harbiye” adlı çalışmasında Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından sonra orduyu modernleştirme girişiminde bulunan Osmanlıların kurmuş olduğu askerî okullardan biri olan Mekteb-i Harbiye ele alınmıştır. Özellikle Milli Mücadele'nin önemli

subaylarının yetiştiği bu askerî okulun, verdiği eğitim ve kurumda verilen dersler çalışmada incelenmiştir.

Dr. Öğr. Üyesi Abdolvahid SOOFİZADEH

Dr. Öğr. Üyesi S. Serkan ÜKTEN

Editörler

GENEL TÜRK TARİHİ
ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
Cilt: 3, Sayı: 5, Ocak 2021

JOURNAL OF GENERAL TURKISH
HISTORY RESEARCH
Volume: 3, Issue: 5, January 2021

İÇİNDEKİLER

CONTENTS

ARAŞTIRMA MAKALELERİ

RESEARCH ARTICLES

MERVE YALIMEL

Kımızın Türk Tarihi ve Kültüründeki Yeri

The Importance Of Koumiss in Turkish History And Culture

ss. 1-12

AHMET KÜÇÜKKALFA

Firdevsi ve Şahname'nin Kayıp Hikâyeleri

Ferdowsi And Lost Stories of Shahnameh (The Book/ Epic of Kings)

ss. 13-36

FURKAN KUTLU

Berke Han Döneminde İslam Dininin Altın Orda Devleti'ne Etkisi

The Effect Of Islamic Religion in The Golden Horde State During the Reign Of Berke Khan

ss. 37-48

ÖZGE SÖNMEZLER DURAN

Codex Cumanicus ve Kazan-Tatar Türkçesinin Ortak Söz Varlığında Askerî ve Siyasî Terminoloji Üzerine Bir Değerlendirme

An Investigation on Military And Political Terminology in the Common Vocabulary of Codex Cumanicus And Kazan Tatar Language

ss. 49-64

AHMET KORKMAZ

Kara-Koyunlu Ordusunda İnsan Unsuru ve Görevliler

Human Factor And Attendant in the Qara-Qoyunlu Army

ss. 65-76

FARBOD MAZLUMI

Safeviler Döneminde Teberrailer

Tabarraiyân in The Safavid's Era

ss. 77-84

TESLİME ATA

Anadolu'daki Eşkıyalık Faaliyetlerine Dair Bir İstatistik (22 Numaralı Mühimme Defteri Işığında)

A Statistics on the Brigandage Activities in Anatolia (In Light Of The Muhimme Records No: 22)

ss. 85-92

GÜLÇEHRA ZUNUNOVA

Taşkent Özbeklerinin Kıyafet Kültüründe Giysinin Koruma İşlevine İlişkin Düşünceler

Taşkent Özbeklerinin Kıyafet Kültüründe Giysinin Koruma İşlevine İlişkin Düşünceler

ss. 93-108

MOHAMMAD NABI SALIM / QASEM CHERAQCH

Rusya, Zandlar ve Kafkasya Sorunu

Russia, Zands And Issue of Caucasus

ss. 109-114

HÜSEYİN ŞEN

Ömer Han Dönemi Hokand Hanlığı (1809-1822)

Kokand Khanate in The Period of Umar Khan (1809-1822)

ss. 115-132

NURAY BİLGİN

Osmanlı Devleti'nde Mekteb-i Harbiye

The Military Academy (Mekteb-i Harbiye) in the Ottoman State

ss. 133-154

YAZIM KURALLARI

ss. 155-159

Cilt/Volume 3, Sayı/Issue 5, Ocak /January 2021, ss. 1-12.

Geliş Tarihi–Received Date: 08.06.2020 Kabul Tarihi–Accepted Date: 28.12.2020

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

KİMİZİN TÜRK TARİHİ VE KÜLTÜRÜNDEKİ YERİ

MERVE YALIMEL*

ÖZ

Türkler, anayurtları olan Türkistan bölgesinde konargöçer bozkır hayatı yaşamışlardır. Bu yaşam tarzında hayvancılık, avcılık ve tarım ile geçimlerini sağlamışlardır. Hayvanların etinden, sütünden, gücünden ve derisinden faydalanmışlardır. Özellikle atın Türkler için önemi büyüktür. At, Türkler için kutsal sayılmış, tarih yapan hayvan olarak nitelendirilmiştir. Dolayısıyla kısrak sütünden elde ettikleri “kımız” adını verdikleri içeceği de çok severek tüketmişler, milli içecekleri olarak kabul etmişlerdir.

Eski Türk toplumlarından günümüze kadar milli bir içecek olarak tüketilen kımız, literatürlerde “koumiss”, “kumys” gibi isimlerle kullanılmaktadır. Kımızın ilk Türk topluluklarından biri olduğu iddia edilen İskitler döneminde kullanıldığı, MÖ IX. yüzyılda yaşamış olan İyonyalı Homeros ve MÖ V. yüzyılda yaşamış olan Yunanlı tarihçi Herodot tarafından kaydedilmiştir. Dişi atın yani kısrakın sütünden yapılmakta olan kımız, yapımı zahmetli olan bir içecektir. Deriden yapılmış, tulumların içerisinde saatlerce bışkek adını verdikleri karıştırıcı yardımıyla karıştırılarak uzun süre muhafaza edilebilmiştir. Türkler kımızı kutsal sayarak, destanlarına, şiirlerine, bilmecelelerine ortak edip, kımız bayramları düzenlemişlerdir. Kımızın içerisinde barındırdığı, A, E, C, B1, B2, PP, B12, vitaminleri sayesinde sağlık açısından da çok faydalı olduğu bilinmektedir. Ünlü tıp bilimci İbn-i Sina, eserinde kımızın hastalıkları tedavi etmek için kullanıldığını bildirmiştir. Avrupalı ve Rus oryantalistler, savaşçı bir topluluk olan Türklerin, cesaretlerinin ve dinç olmalarının nedenini araştırmak istemişlerdir. Araştırmaları neticesinde kımızın akciğer hastalıkları tedavisinde, damar hastalıkları, bağırsak ve mide hastalıklarının tedavilerinde kullanılabileceği sonucuna varmışlardır. Ayrıca içerisinde barındırdığı vitaminler sayesinde, inek sütünden daha faydalı olduğu ve anne sütüne en yakın süt olduğu ortaya çıkmıştır. Bu özellikler kımızı bir ilaç statüsüne sokmuştur.

Kaliteli bir kımız elde etmek için, kısrakın otladığı coğrafyadan, yedikleri otların türüne, kımızın yapılma süresinden, dinlenme süresine ve muhafaza edildiği ortama kadar çevresel faktörler etkili olmuştur. Rusya'nın girişimleriyle Samara, Türkistan, İngiltere ve Kaliforniya'da kımız tedavi merkezleri ve sanatoryumlar açılmıştır. Türklerin İslamiyet'i kabul etmesinden sonra, kımızın oluşumu sırasında alkol üretilmesi sebebiyle fermente edilen ürünlere kuşku ile yaklaşmıştır. İslam dininde, içerisinde alkol bulunan bir ürünü tüketmek haram sayıldığından dolayı, fermente ürünlerin Anadolu'da bulunan Müslüman Türkler tarafından artık çok fazla tüketilmediği görülmüştür. Kımızın Anadolu'daki ilk serüveni, Türkistan'dan Türkiye'ye yerleşerek kımız âdetinden vazgeçemeyen Türklerin, kımız üretmeye çalışmaları ile başlamıştır. Alaş Kımız Üretim Çiftliği kurulmuş fakat kımıza olan talebin az olmasından dolayı çok fazla ticari bir faaliyet yürütememiştir. Halen Türkistan bölgesinde tüketilmeye devam edilse de Türkler çok severek tükettikleri ve atalarından kalan kımız geleneği ile dinlerinin getirdiği yasaklar arasında kalmışlardır. Kımızın tedavi için de olsa kullanılıyor olması, İslam dininde haram olması ikilemini ortaya çıkarmıştır.

Bu çalışmanın amacı, kımızın Türk tarihi açısından önemini vurgulamak, özelliklerini, sağlık alanında kullanımını açıklamak ve tüketilmesinde İslami açıdan görülen sakıncalara değinmektir.

Anahtar Kelimeler: Kımız, Türkler, Kısrak, Süt.

* Yüksek Lisans Öğrencisi, Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, E-Posta: merve.yalimel_58@hotmail.com **ORCID ID:** 0000-0001-9638-0383

THE IMPORTANCE OF KOUMISS IN TURKISH HISTORY AND CULTURE

ABSTRACT

Turks lived a nomadic steppe life in their homeland, Turkistan. In this way of life, they made a living from livestock, hunting and agriculture. They benefited from the flesh of the animals and the strength of them. The horse is especially important for the Turks. The horse was considered sacred to the Turks, and was described as a history-making animal. Therefore, they consume the drink called "kımız", which they obtain from mare's milk, and accepted it as their national drink.

Koumiss, which has been consumed as a national drink from ancient Turkish societies until today, is used with names such as "koumiss" and "kumys" in the literature. It was claimed to be one of the first Turkish communities in the Scythian period, BC IX. It was recorded by the Ionian Homeros, who lived in the 4th century BC, and by Herodotus, the Greek historian who lived in the 5th century BC. Being made of the milk of the female horse, namely the mare, koumiss is a difficult drink to make. Made of leather, it could be kept for a long time by mixing in the overalls with the help of a mixer called bishkek for hours. Turks considered koumiss sacred, shared their epics, poems and riddles, and organized feasts around it. Thanks to the vitamins A, E, C, B1, B2, PP, B12 it contains, it is known that it is very beneficial for health. Famous medical scientist Ibn-i Sina reported in his work that koumiss is used to treat diseases. European and Russian orientalists wanted to investigate the reason why Turks, a warrior community, were courageous and vigorous. As a result of the research, they concluded that koumiss can be used in the treatment of lung diseases, vascular diseases, intestinal and stomach diseases. In addition, thanks to the vitamins it contains, it has been revealed that it is more useful than cow's milk and is the closest milk to breast milk. These features have given koumiss a kind of a medicinal status.

In order to obtain a quality koumiss, environmental factors from the geography where the mare grazes, the type of grass they eat, from the period of making the koumiss to the resting period and the environment in which it is preserved have been effective. With the initiatives of Russia, koumiss treatment centers and sanatoriums have been opened in Samara, Turkistan, England and California. After the Turks accepted Islam, the fermented products were approached with suspicion due to the production of alcohol during the formation of koumiss. As it is forbidden to consume a product containing alcohol in Islam, it has been seen that fermented products are not consumed much by Muslim Turks in Anatolia. Koumiss's first adventure in Anatolia from Turkey settled Turkistan koumiss not abandon the traditions of the Turks began with work to produce koumiss. "Alaş Kımız Production" Farm was established, but due to the low demand for koumiss, it could not carry out much commercial activity. Although it is still consumed in the Turkestan region, Turks have been caught between the prohibitions imposed by their religion and the tradition of koumiss, which they consume very fondly and which is left over from their ancestors. The fact that koumiss is used, even if it is for treatment, has created the dilemma that it is forbidden in Islam.

The aim of this study is to emphasize the importance of koumiss in Turkish history, to explain its features, its use in the field of health, and to address the Islamic drawbacks in its consumption.

Keywords: Koumiss, Turks, Filly, Milk.

GİRİŞ

İnsanlık tarihinin en önemli besin kaynaklarından olan süt, insanların beslenmesine yarayan ilk ve ana besin kaynağıdır. Türkler at, koyun, keçi, deve, sığır, geyik gibi hayvanları besleyerek, etinden, sütünden, gücünden, derisinden, yününden faydalanmışlardır. Sütünden yoğurt, yağ, peynir, kımız gibi ürünler elde etmişlerdir. Kımız, İskitlerden başlayarak bugüne kadar sevilerek tüketilen, kısrak sütünden imal edilen bir Türk içkisidir.² Türkler kımızı "Tanrının içeceği"³ olarak nitelendirmişler ve en çok tükettikleri içecek olarak ilk sırada yerini almıştır.⁴ Kısrak sütünden elde ettikleri bu ürünü, gerek sağlık açısından gerekse de eğlencelerde insana hoş bir ahenk kattığı için tüketmişlerdir.

Eski Türk toplulukları, kımız bayramları düzenlemişler, kımızı edebiyatlarına konu edinmişlerdir. Türkistan'da yaşayan Türkler, gittikleri bölgelerde kımızdan vazgeçememiş, kımız üretme işlerine girişmişlerdir. Özellikle Avrupalı bilim insanları, Türklerin her zaman nasıl dinç ve cesur kaldıklarını merak etmişler, bu nedenle kımızın özellikleri hakkında araştırmalar ve çalışmalar yapmışlardır. Türkiye'de ise bu konuda çalışma yapan çok az sayıda bilim insanı vardır. Kımızın tedavi edici bir özelliğinin bulunması da araştırılma yapılmasını

² İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2014, s. 305.

³ Özlem Üstün, Ramazan Gökçe, "Yurtdışında Üretilen Fermente Süt İçecekleri", *Gıda Mühendisleri Dergisi*, S.10, Ankara 2001, s. 26.

⁴ İlhami Durmuş, "Türk Kültür Çevresinde Kımız", *Milli Folklor*, S.104, 2014, s. 76.

gerektiren bir durumdur. Yapılan araştırmalara göre, kımız üretimi MÖ IX. yüzyıla kadar uzanmaktadır. Arkeolojik kalıntılarda ortaya çıkan küp parçalarında at sütü kalıntılarında rastlanmıştır.⁵

1.Türk Kültüründe Atın Önemi

Türkler, tarihteki en kadim ve köklü milletlerden biridir. Bu kadim milletin adıyla ilgili araştırmacılar uzun bir süre çalışmışlar ve çeşitli manalar üzerinde görüş ileri sürmüşlerdir. Ancak Türklerin kendilerini Türk ve Türük şeklinde adlandırdıkları Orhun Abideleri sayesinde görülmektedir.⁶ Türk adını ilk kullanan Kök Türkler olsa da zamanla Türk adı belirli bir topluluğu belirten bir isimden çok aynı köken ve kültürde birleşen insanlara ait siyasi bir isim olarak varlığını devam ettirmiştir.⁷ Nevzat Köseoğlu, Türk adı ve Türklerin yaşadıkları coğrafya hakkında şunları söylemektedir:

“Türk” adı ilk dönemlerde belli bir topluluğun kavmi ismi olmak yerine, siyasi mensubiyeti belirleyen bir kelime olarak görülür. İlk defa Göktürklerde devletin adı olur ve imparatorluğu dâhil bütün topluluklar için ortak isim olarak kullanılır. Daha sonra giderek Türk soyundan olan bütün toplulukların müşterek milli adı olur ve kaynaklara böyle geçer. Türklerin anayurdu, Tanrı Dağları'nın batı ve kuzey yamaçlarından, Aral Gölü'ne doğru yayılan geniş Orta Asya sahasıdır. İlk yurt olarak anılan bu bölge, Aral Gölü ile Altay ve Tanrı Dağları arasında kalan ve Balkaş Gölü'nü de içine alan bölge olarak adlandırılır.”⁸

Türkler Anadolu'ya gelmeden önce anayurtlarında yaşamlarını sürdürürken avcılık, hayvancılık ve tarım ile uğraşmışlardır. Bu topluluklarda göze çarpan en önemli özellik; atlı konargöçer ve bozkır hayat tarzını benimsemiş olmalarıdır. Türkler barış durumlarında ailelerin birleşmesi ile oluşan boylar ve uruglar şeklinde kendi yaşam alanlarında dağınık halde yaşarlardı. Büyük avların ve yahut savaşların olacağı vakitte bir başbuğ yani lider seçerlerdi. Savaş ya da av merasimi bittikten sonra herkes kendi bölgesine geri çekilirdi.⁹ Buradan Türklerin savaş, av gibi ortak hareket gerektiren durumlarda birlik olup, bir yönetici idaresi altına girebildiklerini anlıyoruz. Savaş ve av gibi durumlarda en fazla yararlandıkları canlı ise kuşkusuz atlar başta gelmekteydi.

At, hayvancılık ile uğraşan konargöçer Türklerin vazgeçilmez bir unsurunu oluşturmuştur. “*Tarih yapan hayvan*” diye vasıflandırılan at, Türkler için çok değerli ve kutsal sayılmıştır.¹⁰ Atla oldukça fazla vakit geçirmeleri ve her an yanlarında bulundurmaları da onlar için kıymetinin fazla olmasına etki etmiştir. Eski Türkler atın gökten indiğine inanmışlardır.¹¹ Atlar, Türklerin çeşitli işlerinde hız ve kolaylığı sağlayacak en etkili canlıların başında gelmektedir. Türklerin konargöçer hayat tarzı sebebiyle yeni yerler keşfetmek için hızlı, kuvvetli canlılar olan atları hayatlarına ortak edip onları hayatlarının merkezinde bulundurmaları ihmal etmemişlerdir.¹² Aynı zamanda İskitler döneminde at, tanrılara kurban edilmiştir.¹³ Atın kurban edilmesi dışında sahibiyile birlikte defnedildiği de bilinmektedir. At, Türklerde sadece binek hayvanı olarak değil, etinden, derisinden ve sütünden de faydalanılan bir hayvandır olarak faydalanılmaktadır.¹⁴ Kısırak sütünden elde edilen kımız da Türkler için değerli bir içecek haline gelmiştir.

2.Türk Kültüründe Kımız

Ural-Altay dil grubuna dâhil olan kımız kelimesi, günümüzde de kullanılmaktadır. Ülkelere göre “kumys”, “koumiss”, “kumiss” gibi isimlerle adlandırılmıştır.¹⁵ Kımız, Moğolistan sınırlarından Ukrayna sınırlarına kadar olan bölgede yaşayan göçebe halkın tükettiği bilinmektedir. Ünlü Grek tarihçi Herodot: “*Göçebe İskitler kısırak sütünden kımız yapmayı bilirler. Onlar kısırak sütünü ağaç kaplara koyarlar, karıştırırlar, döverler, daha sonra üst kısmından alırlar*”¹⁶ şeklinde kımızın yapımını tarif eder. Herodot aynı zamanda İskitlerin, kör köleleri kımız yapımında kullandıklarını, kısırak sütünü tahta bir kap içine sağdıklarını belirtmiştir.

⁵ Adil Akai Tegin, Zafer Gönülalan, “Bütün Yönleriyle Doğal Fermente Ürün Kımız”, *Manas*, C.2, S.1, Kırgızistan 2014, s. 24.

⁶ Kafesoğlu, *age*, s. 43-44; Saadettin Yağmur Gömeç, *Türk Kültürünün Ana Hatları*, Berikan Yayınevi, Ankara 2014, s. 11.

⁷ Gömeç, *age*, s. 17.

⁸ Nevzat Köseoğlu, *Türk Dünyası Tarihi ve Türk Medeniyeti Üzerine Düşünceler*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1991, s. 25.

⁹ Kafesoğlu, *age*, s. 221.

¹⁰ Köseoğlu, *age*, s. 33.

¹¹ İbrahim Kafesoğlu, “At”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C.4, İstanbul 1991, s. 27.

¹² Onur Yıldız, *İslam Öncesi Türklerde Spor Kültürü*, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Muğla 2019, s.114.

¹³ İlhami Durmuş, *İskitler*, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1993, s. 86.

¹⁴ Türkler, sadece atı değil sığırı ve deveyi de evcilleştirmiş, avcı ve savaşçı bir kavimdir. Kartalı kutsal bir varlık olarak görmüşler, mezarlarına kartal pençesini simge olarak kullanmışlardır. Bazı bölgelerde ren geyiğini ve yak öküzünü de ehlileşirmeye muvaffak olmuşlardır. Bakırdan bıçak gibi ev aletleri yapmışlar ve gündelik hayatlarında sıklıkla kullanmışlardır. Koyunu ise sonraki süreçte evcilleştirerek etinden ve sütünden faydalanmışlardır. Bkz. Yılmaz Öztuna, *Başlangıcından Zamanımıza Kadar Büyük Türkiye Tarihi*, C.1, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1983, s. 17.

¹⁵ Hasan Yaygın, *Kımız ve Özellikleri*, Yeni Matbaaevi, Antalya 1992, s. 1.

¹⁶ Hayrani Ilgar, *Türkiye'de Kımız*, Alaş Yayınları, İzmir 1990, s. 4.

KIMIZIN TÜRK TARİHİ VE KÜLTÜRÜNDEKİ YERİ

Antik Çağ'da yaşamış olan Homeros da çağdaşları olan Karadeniz'in kuzey taraflarında yaşayan İskitlerin, kısrak sütü sağdıklarını ve bu sütü geleneksel olarak tükettiklerini belirtmiştir.¹⁷ Buradan da anlaşılacağı üzere Bozkır kavimleri o dönemde kımız yapmayı bilmekteydiler. Eski Rus kaynaklarında da kımızdan süt şarabı olarak bahsedilmektedir.¹⁸ MÖ 140-80 yıllarında yaşadığı bilinen Çinli tarihçi Si-Ma-Cyen, eserinde Hunların kımızı tükettiklerinden bahsetmiştir.¹⁹ Yine Çin elçisi Wang Yen Te'nin, seyahatnamesinde Uygurlar hakkında; "kımız şarabı yaparlar ve sarhoş olurlardı"²⁰ şeklinde bir anekdot bulunmaktadır. Hatta Çinliler ile kız alıp verme gibi adetler ile kımız kültürünün Çin sarayına girdiği ve eğlencelerde tüketildiği bilinmektedir.

Mitolojik kaynaklarda kımızı ilk üreten kişi hakkında şu bilgiler bulunmaktadır:

"Kazak mitolojisinde kımızı ilk üreten kişinin, atların koruyucusu olarak kabul edilen Kambar olduğu ifade edilmektedir. Mitolojide Kambar, ata olarak da bilinen atların koruyucusunun (ata, ota sözcükleri Asya'da baba anlamına gelmektedir) kımızı ürettikten sonra insanlara öğrettiği kabul edilmektedir. Asya'da toy ya da tuy olarak bilinen yemek ve müzik eşliğinde gerçekleştirilen törenlerde, kımız son derece önemli bir içecek olarak yer almaktadır. Günümüzde bu geleneksel törenlerde halen, atlarımızın koruyucusu "büyük ata Kambar Tanrı her dileğini yerine getirsin, kısrığımız bol, kımızımız çok, çocuklarımız sağlıklı, akrabalarımız ahenk içinde olsun bizi bir ve güçlü kılsın" şeklinde dilek ve dualar yapılabilmektedir."²¹

Türklerden kalan en önemli yazılı kaynaklardan olan Divan-ı Lügat't-Türk adlı eserde kımızı *qımız*: *Kısrak sütü, tulumda bekletilerek mayalanır, sonra içilir*²² şeklinde ifade edilmiştir. Kutadgu Bilig'de ise kımız beyitte şöyle geçmektedir: *Kımız süt, yün ya da un, yağ yoğurt / yayğı ve keçeyle evin huzurunu elinde tut.*²³ Kutadgu Bilig'in R. Rahmeti Arat tercümesinde kımız: *hayvan beslemekten elde edilen madde*²⁴ arasında sayılmaktadır.

Kımız üzerine araştırmalar yapan V. N. Markov ise eserinde kımız hakkında şu bilgilere yer vermektedir: *Kımız çok eski bir içecek olup, ana vatanı Asya istepeleri (stepeleri) ve Güneydoğu Avrupa'dır. Türkler, hudutsuz geniş sahalarda, tarihçe bilinmeyen zamanlardan beri birçok kabileler, göçebe halde yaşarlarken, kısrak sütünden "kımız" denilen, kendine has vasıfları haiz ve fevkalade beğenilip içilen bir içki yapmasını da öğrenmişlerdir.*²⁵

Kımızın diğer coğrafyalara yayılmasını sağlayan Türkler olmuştur. Kavimler Göçü neticesinde Orta Avrupa'ya kadar ilerleyen Türkler, kültürlerini de beraberinde getirdiğinden, bu coğrafyada kültürel etkileşim söz konusu olmuştur. Kımızın, Türk edebiyatında²⁶ yer edinmesi, Dede Korkut Hikâyelerine²⁷ dahi konu olması, Türklerin içeceğe verdiği değeri göstermektedir. Orta Asya'da yaşayan Türk topluluklarından birçoğu bugüne kadar kımızdan vazgeçememiş, neşesine, dert ve tasanına kımızı ortak etmiş ve çeşitli hastalıkların tedavisinde kullanmıştır.²⁸ Öyle ki kımız kültürü, Orta Asya'da halen görülen bir gelenek olsa da Anadolu'da çok yaygın bir gelenek haline gelmemiştir.

Kımızın yapımı hakkında ilk detaylı bilgi, Moğolların yaşadığı bölgeye 1253 yılında seyahat etmiş olan Wilhelm Von Rubruk tarafından kaydedilmiştir. XIII. yüzyılda, Asya ve Avrupa'yı kasıp kavuran Moğol istilasında Macaristan kapılarına kadar dayanan Moğollar, Papa'yı endişelendirmiştir. Papa, Moğolları tanımak, Hıristiyanlığa davet etmek ve neler yapabilecekleri hakkında bilgi sahibi olmak için Wilhelm Von Rubruk ve heyetini Moğollara elçi olarak göndermiştir.²⁹ Rubruk eserinde kımız hakkında bilgilere yer vermiştir. Seyyahın anlatışına göre kımız şöyle hazırlanmaktadır: *Kışın pirinçten, darıdan, buğdaydan ve baldan şarap gibi çok güzel bir içki imal ederler. Bunun dışında uzak yerlerden şarap getirirler. Yazın sadece kısrak sütünden yapılan ve daima çadırın girişinin yanında bulunan kosmoz (kımız) içkerler.* Rubruk bunun yanında, Moğolların taze süt içmelerine rağmen mayalanmış sütleri de tükettiklerinden, kımızı içtikten sonra şarap gibi ekşi, badem sütü gibi hoş bir tadının olduğundan³⁰ ve tükettikten sonra insan üzerinde ne gibi etkileri olduğundan da bahsetmiştir.³¹

Verilen bilgilerden anlaşılacağı üzere ünlü Moğol Hükümdarı Cengiz Han'ın ordusunun kımız tükettiği bilinmektedir.³² Cengiz Han askerlerinin dinç olmasını ve kımızın faydalarından yararlanmak ve askerleri

¹⁷ Tegin, Gönülalan, *agm*, s. 24.

¹⁸ Yaygın, *age*, s. 3.

¹⁹ Çağatay Üstün, "Eski Bir Türk İçeceği Kımız", *Türklük Bilimi*, S.26, 2009, s. 248.

²⁰ Özkan İzgi, *Çin Elçisi Wang Yen Te'nin Uygur Seyahatnamesi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1989, s. 48.

²¹ Tegin, Gönülalan, *agm*, s. 26.

²² Mahmut el- Kaşgari, *Divan-ı Lügat-i-Türk*, çev. Serap Tuba Yurtsever, Seçkin Erdi, Kabalıcı Yayınları, İstanbul 2005, s. 424.

²³ Yusuf Has Hacıb, *Kutadgu Bilig*, çev. Ayşegül Çakan, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2017, s. 333.

²⁴ Yusuf Has Hacıb, *Kutadgu Bilig*, nşr. Reşit Rahmeti Arat, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1947, LIX, beyit nr. 4442.

²⁵ V.N. Markov, *Kımız Tedavi Edici Ve Hastalıklardan Koruyucu (Profilaktik) Hassaları*, çev. F.Laçınay, Işık Matbaası, İstanbul 1945, s. 7.

²⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. Tuncer Gülensoy, *Manas Destanı*, Akçağ Yayınları, Ankara 2002, beyit 1590, s.134.

²⁷ Muharrem Ergin, *Dede Korkut Kitabı*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1969, s. 12.

²⁸ Ilgar, *age*, s. 4.

²⁹ Wilhelm Von Rubruk, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat*, çev. Ergin Ayan, Ayışığı Yayınları, İstanbul 2012, s. 35.

³⁰ George Lane, *Daily Life In The Mongol Empire*, Greenwood Press, London 2006, s. 150-154.

³¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Rubruk, *age*, s. 36.

³² Üstün, *agm*, s. 249.

üzerinde etkili olmasını istemektedir. Ayrıca Osmanlı Beyliği'nin ilk kuruluş aşamasında, Moğol tabiiyetini reddeden Türkmen beyleri, Osman Gazi'nin etrafında toplanarak kımız içtiklerinden bahsedilmektedir.³³ Görülüyor ki kımız; kültüründen vazgeçemeyen Türkmenler, Anadolu'da da kımız kültürünü devam ettirmek istemişlerdir. Ne var ki bu gelenek süreç içerisinde unutulup gitmeye yüz tutmuştur.

Günümüzde Kazak, Kırgız, Özbek, Tatar, Moğol gibi Orta Asya Türk devletleri, halen tükettikleri kımızı bilmeyenler için "mayası bozuk" tabirini kullanmışlardır. Bu içeceği kutsal sayan Türkler, kımız bayramları düzenlenmiş, masallara, şiirlere ve hikâyelere konu etmişlerdir. Hatta kımızla ilgili bilmeceleler dahi oluşturmuşlardır.³⁴

Milli birlik ve beraberliklere önem veren Türkler, kımız bayramlarında ilkbahar mevsiminde yöreden yöreye farklılıklar gösteren etkinlikler düzenlemişlerdir. Bu bayram Nimet Uluğtuğ'un anlatışına göre şu şekilde düzenlenmektedir:

"Fergana havalisinde Kıpçak, Kırgız, Kazak ve diğer Türk boyları tarafından Mayıs sonlarında yapılan kımız bayramı bir hafta devam eder. Aileler uzak yerlerdeki sevdiklerine bayram gününe yetişmek koşuluyla, deriden yapılmış kaplarda kımız gönderirler. Aileler birbirlerini kımız içmek için ziyaret ederler, umumi yerlerde cirit, ulak, oylam ve köpkeri adı verilen at ile spor müsabakaları yapılır. Burada çeşit çeşit oyunlar oynanır, eski ve yeni adetler tekrarlanır ve her türlü marifetler gösterilir. Hatipler, kümeleşmiş dinleyicilere kahramanlık destanları söylerler, öğüt verici hikâye ve hurafeler anlatırlar. Ozanlar kopuz çalar, şiir okurlar. Böylece yeni sanatçılar, yeni şöhretler burada kendini gösterirler. Geceleri ateş yakılır, etrafında oyunlar oynanır, küpler kırılır, fenerler uçurulup, kımız şarkıları, methiyeleri söylenir. Böylelikle halk birbirini tanımış ve sevgi bağlarını bir kat daha artırmış olur."³⁵

Yakut Türklerinde bu bayram kısırak sütünün en bol olduğu Mayıs ve Haziran ayı sonlarında düzenlenir. Bölge halkının bayramın ilk günü ve başlangıç esnasında, kısırak sütünü çayırılara serptikleri görülmüştür. Ayrıca Yakutların kımızı ateşe serptikleri de bilinmektedir. Genellikle bu tür eğlencelerden erkekler kendilerine eş seçtikleri de olmuştur. Kırgız ve Kazak bayramlarında, kabilenin en yaşlı üyesi dua ederek şükürlerini sunar.³⁶ 10 gün süren bayramda kurban da kesilmektedir. Bu adetler eski Hun Devletlerinde düzenlenen toylarda da görülmekteydi. Görülüyor ki Türklerin bayramlaşma, eğlence kültürleri her zaman var olmuştur.

2.1. Kımızın Üretimi

Kısırak sütünün içinde bulunan yağ oranı az miktarda olduğundan tereyağı veya peynir elde edilemez. Genellikle süt ve süt ürünleri hemen bozulabileceğinden, kısıraktan sağılmış olan taze sütün de 6-9 saat içerisinde tüketilmesi gerekmektedir. Türkler, kısırak sütünü uzun süre kullanabilmek için kımızı üretmişlerdir. Kımızın içerisine keçi sütü ilave ederek de bir sezon saklanabilir hale getirmişlerdir. Pıhtılaşmayan, alkolik bir ürün olan kısırak sütünü, bozkırda yaşayan Türkler "saba" ve "torsuk" adı verilen deriden kaplara koymuşlardır. **(Ek-1)** Hasan Yaygın'ın verdiği bilgilere göre kımızın yapımında kullanılan kap şu şekilde ifade edilmiştir: *Torsuk adı verilen kap, temizlenmiş at derisinden yapılmış tütsülendirilmiş, 10-30 litre hacmindeki bir kaptır. Saba ise dört köşeli, dibi olan piramit gibi uzun, 100-150 litre kapasiteli olgun ve temiz at derisinden yapılmış, daha sonra tütsülendirilmiş bir kaptır. Tütsüleme işlemini ise kızılıcak ağacı ve kayın ağacının yakılmasıyla çıkan dumandan yapıldığına da ayrıca değinmiştir.*³⁷

Geleneksel yöntemlerle kımız yapılırken taze sağılmış kısırak sütü ve kımız mayası sabanın içine ilave edilir ve karıştırılır. Bir gece bekletildikten sonra ilave edilen mayanın üzerine yeni sağılmış süt dökülür. 10-15 saat bekletilme esnasında yaklaşık her iki saatte bir bişkek adı verilen karıştırıcı ile en az 2 bin-3 bin kez karıştırılır. Bu sayede pıhtılaşma engellenir ve kımız haline gelip kokusu duyulur. Oluşan bu kımız başka bir kaba alınarak kımızın %20'lik kısmı maya olunmak üzere kabın içinde kalır. Elde edilen kımız plastik şişelere doldurularak kapağı sıkıca kapatılır. Hiç hareket ettirilmeden soğuk ortamda muhafaza edilir. Saba boşaltıldıktan sonra kurutulmaya bırakılır. Bir saba, sadece bir mevsimde kımız yapımında kullanılmaktadır. Bu şekilde daha kaliteli bir kımız elde edilir. Kaliteli bir kımız elde etmek için uğraş verilmesi gerektiği açıkça görülmektedir.³⁸

Endüstriyel şekillerde teknolojinin de verdiği kolaylık sayesinde, kımız üretilirken başka özel kaplar kullanılmaktadır. Bu kaplara önce maya, sonra süt konulduktan sonra içerisinde bulunan otomatik karıştırıcı bir alet yardımıyla karıştırılır.³⁹

³³ Üstün, *agm*, s. 250.

³⁴ Yahudi değil yiğit kılan/Kader(keder olmalı) değil sevinç veren/Evi değil yurdu kuran/ Ayrılık değil birlik yapan/Bilin bakalım hangi mucizedir bu? (kımız) ayrıntılı bilgi için bkz. Yaygın, *age*, s. 7.

³⁵ Yaygın, *age*, s. 4-5.

³⁶ Yaygın, *age*, s. 5-6.

³⁷ Yaygın, *age*, s. 32.

³⁸ Yaygın, *age*, s. 32-35.

³⁹ Yaygın, *age*, s. 37.

KIMIZIN TÜRK TARİHİ VE KÜLTÜRÜNDEKİ YERİ

Kımız yapımında mayalanma sıcaklığı son derece önemlidir. Kımız yaz mevsiminde 26-30 derece, kış mevsiminde 22-26 derecede mayalanmalıdır.⁴⁰ Kımızın mayasının taze, yeni sağılmış süttten yapılması gerekir. Bunun için bir miktar darı lapası oluşturulup, soğumaya yakın 2-3 kaşık bal ve biraz da bira mayası ilave edilir. Bir hamur halini alan karışım ılık bir yere alınır. Hamur kabarmaya başlayınca taze süttün içine katılır.⁴¹

Kımız yapımında kısırak süttünün kullanılmasının nedeni, içerisindeki şeker miktarı diğer sütlere göre fazla olmasından dolayıdır.⁴² Kımız üretilirken oluşan kimyasal tepkimeler sonucu içinde bulunan albümin peptona, süt şekeri asitlaktik, alkol ve asitkarbona dönüştüğünden diğer süt ürünlerinden ayrılır.⁴³ Bu tepkimeler sonucu tedavi edici özelliğe bürünür. Kımız yapmak için kısırak süttünün bulunamaması durumunda keçi, inek süttü ve peynir altı suyu katılarak elde edilen kımızın orijinal tadı vermediği kaydedilmiştir.

Kıyımların nasıl yapıldığı ne derece önemli ise kısırağın beslendiği yemlerde o derece önemlidir. Kısıraklardan elde edilen sütlere bulunan şeker miktarları, kımızın kalitesinde büyük rol oynamaktadır. Bozkırlarda otlanan kısırakların sütlere bulunan şeker miktarı, diğer kısıraklara göre daha fazladır. Şeker miktarı fazla olan kımız ise daha kaliteli sayılmaktadır. Bunun yanında süt sağma zamanları da kımızların verimli olmasına etki eden bir diğer faktördür. Aynı zamanda kısırakların yaşadıkları coğrafi konum ve yem türleri süt verim sürecinde etkili olmuştur. Kısırakların verimli süt verebilmeleri için step otu, karamuk, delice buğday otlarının bulunması gerekir.⁴⁴ Bir kısırağın 2.000 ila 3.000 kg arasında süt verdiği yapılan çalışmalar neticesinde kaydedilmiştir.⁴⁵

Kımız elde edilirken oluşturulan ortamın temizliği de önemli olan bir diğer unsurdur. Aksi takdirde ortamın temiz olmaması, kımızın bozulmasına yol açabilir.⁴⁶ Mayalanma esnasında dikkatsizlik sonucu ortaya çıkan süte, sirke mikroplarının karışması neticesinde ekşidiği ve üzerinde yağ tortularının oluşması kımızın kötü kokmasına neden olur. Tüketildiği zaman mide bulandırıcı ve midede ağrı oluşturduğu bilinmektedir. Böyle durumlarda hemen kımız dökülmeli ve kaplar iyice temizlenmelidir. Kımıza yağlı ve ekşi mikroplarının karışmasıyla, 35 derece üzerinde mayalanma işlemi gerçekleştiğinde ve kapalı şişelerde kaldığı durumlarda da ortaya bozuk bir kımız çıkar. Diğer bir olay ise sadece taze kımızlarda görülen salyalaşan maya olayıdır. Süte salya yapan bakterilerin karışmasından dolayı kımızda iplik halinde uzamalar gözlenir.⁴⁷

Yapılan araştırmalarda en iyi kımızın bozkırlarda yetişen kısırakların süttünden elde edildiği anlaşılmıştır. Kımızın özelliği pek tabii mayalanması ile ilgidir. Başkırtlar ve Kırgızlar en kaliteli kımızı üretebilmek için eski kımızı maya olarak kullanmışlardır.⁴⁸ Sonbaharda mayalı kımızı, ağzı iyice kapatılmış bir şişe içinde muhafaza etmişlerdir. Kımız üretmek yazın kımız üretme vaktinde, bu mayaya aynı oranda taze kısırak süttü katmışlar ve ılık bir yerde yirmi dört saat bekletmişlerdir. Ertesi gün iki katı daha taze süt katarak, üç veya dört gün içerisinde mikropların üremeye başladığını kaydetmişlerdir.⁴⁹

Süt sağma süreleri de kımız için önemli faktörlerden biridir. İlk sağılan süttün ikinci sağılan süte nazaran, daha az yağlı olduğu bilinmektedir.⁵⁰ Bu nedenle kımız elde edilirken kımızın üretildiği ortamın temizliği, kısırakların ne kadar süre ile sağıldığı, kısırakların beslendiği yemler, yemler dolayısıyla iklim şartları ve coğrafi konumda kaliteli kımız üretmek için önemlidir.

Bazı sanatoryumlarda kımız üretmek için 25 derecede hazır olarak bulunan kımız, ıhlamur ağacından yapılmış fiçılara doldurulur. Önceden hazır bulunan kımıza taze kısırak süttü ilave edilerek yirmi dakika boyunca karıştırılır. İki veya üç saat kımız ekşimesi için beklemeye alındıktan sonra, buzluklara koyularak muhafaza edilir.⁵¹ Bundan sonra kımızın muhafaza edilmesi önem taşır. İyi muhafaza edilmediği takdirde bozulmaya başlar ve insan sağlığı için faydalı özelliklerini kaybeder.⁵²

Kısıraktan henüz sağılmış olan ve sıcak iken yapılan kımızın acı olduğu, bir müddet dinlendirilmiş süttten yapılan kımızın tadının daha tatlı olduğu bilinmektedir. Kırgızlar 22 Haziran'a kadar, gök yıldızında "Ürkör" adını verdikleri yıldızı görmeye başladıklarında kısırak süttünün ve elde edilen kımızın kalitesinin bozulduğuna ve

⁴⁰ Yaygın, *age*, s. 38.

⁴¹ Markov, *age*, s. 18.

⁴² Ekrem Kurdal, "Kımız", *AÜ Ziraat Fakültesi Dergisi*, S.24, Erzurum 1993, s. 223.

⁴³ Markov, *age*, s. 9.

⁴⁴ Markov, *age*, s. 11.

⁴⁵ Yaygın, *age*, s. 1.

⁴⁶ Kımızın bozulmasını engellemek için bkz. Markov, *age*, s. 19-22.

⁴⁷ Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, C.4, Kültür Bakanlığı, Ankara 1991, s. 58.

⁴⁸ Ögel, *age*, s. 55.

⁴⁹ Ögel, *age*, s. 55.

⁵⁰ Markov, *age*, s. 11.

⁵¹ Markov, *age*, s. 18-19.

⁵² Ilgar, *age*, s. 5.

acı bir tat oluşturduğuna inanmışlardır.⁵³ Kısırak sütünden kımız elde edildiği gibi deve sütünden “şhubat” adı verilen bir ürün, inek sütünden ayran ve kefir gibi fermente⁵⁴ ürünler üretilmektedir.

Kımız, ilk zamanlar Rusya dışındaki devletler tarafından çok fazla tanınmamıştır. Ahmet Küçükçetin yaptığı çalışmada zamanla tanınmaya başladığından şöyle bahsetmiştir:

“1970’li yıllara gelindiğinde üretilen kımız miktarı talebi karşılayamadığından, Berlin ve Rusya’da çiftlikler oluşturularak kısırak yetiştirilmeye başlanmıştır. Berlin, kımız ile ilgili yapmış olduğu derlemede, Birleşik Devletler Topluluğu’nda 50’ye yakın sanatoryumda yılda 11.000 hastanın kımızla tedavi gördüğünü, bu amaçla sanatoryumlarda kımız üretim yerleri kurulduğunu, kımız üretimi için sanatoryumlarda 3.500 kısırak beslendiğini, ülkede toplam 225.000 kısırak yetiştirildiğini bildirmiştir.”⁵⁵

Kımızın Türkiye’deki serüveni de Çin baskıları sonucunda, Türkistan’dan Anadolu’ya gelen Kazak Türklerinin, yerleştikleri bölgelerde kımız üretmeye çalışmaları ile başlamıştır. Fakat elde edilen kımız ticari bir değer kazanamamıştır. Bunun yanında kısırak beslemede bazı sıkıntılar yaşamışlardır. Türkiye’de kımız, Türkistan’dan gelen bazı vatandaşlar tarafından zaman zaman yapılmıştır. Zeki Velidi Togan’ın hasta olan ve zayıf düşen oğlu için tedavi amaçlı kımız yaptırdığı bilinmektedir.⁵⁶ 1953 yılında Doğu Türkistan’dan göç edip Türkiye’ye gelenler, kımız kültüründen vazgeçmeyerek Türkiye’de de üretmeye başlamışlar ve kımızın Türkiye’de tanınmasını sağlamışlardır. Alibek Hakim isimli bir Kazak lider, Manisa Salihli bölgesine yerleştikten sonra, kımız alışkanlığını burada da devam ettirmiştir. Ürettiği kımızlar daha sonrasında İzmir’de bir lokantada satılmış ve insanlar ilk kez tatmaya başlamışlardır. Yine kımız adetlerinden vazgeçemeyen bir Kazak Türkü Şirzat Doğru, İzmir Kemal Paşa’da 200 dönümlük bir arazi satın alarak burada bir çiftlik oluşturmuştur. Bu çiftliğe “Alaş Kımız Üretim Çiftliği” adını vermiş ve 1989 yılında ilk kez ticari olarak üretilmeye başlanmıştır.⁵⁷ (Ek-2) Bu çiftliğe Kazakistan çiftliği görünümü verilmiş ve bir otağ dahi kurulmuştur. İçerisine keçeler, kilimler konularak oluşturulan bu çiftlik ile kımızın kozmetik alanında kullanılması ve çeşitli hastalıkların tedavisinde ilaç olarak kullanılması planlanmıştır. Yapılan araştırmalar ve çalışmalar ile bunu kanıtlamışlardır. Aynı zamanda bu çiftliğe turistik bir görünüm verilerek ziyaretçi çekmesi amaçlanmıştır.⁵⁸

2.2. Kımızın Özellikleri

Kımız mayası ve kısırak sütü birleşimi sırasında bazı kimyasal değişiklikler meydana gelmektedir. Süt şekeri mayalanırken bakteriler ile birleşme esnasında etil alkolü meydana getirir. Bu konuda çalışmalar yapmış olan Hayrani Ilgar kısırak sütünün sarımsı renkte olduğunu ve kendine has bir tadı olduğunu, bu durumun kısırak sütünün içinde bulunan süt şekerinin fazlalığından kaynaklandığından bahsetmiştir.⁵⁹

Netice itibarıyla, *kısırak sütü hem fizik, hem kimya bakımından inek sütünden çok farklıdır. En bariz farkı sütün kazein⁶⁰ kısmında görülür. İnek sütünün terkinde bulunan kazein, süt ekşidiği zaman; kapta yayvan, çabuk çöken tortular halini alır. Kısırak sütü kazeini ise, süt ekşidiği zaman ufak pamuk parçaları gibi, fevkalade ince ve sütün mayı haline tesir etmeyen, ağızda duyulmayacak kadar ufak zerrelere halinde sütün içinde yüzer.*⁶¹ Kısırak sütü albüminli süt olduğundan az yağlı ve şeker oranı yüksektir.⁶² Bu halde olması anne sütüne benzediğini gösterir.

Kımızın sertlik derecesi olduğundan bahsetmiştik. Dr. Vill, hafif kımızın bir günde, orta sertlikteki kımız iki günde, kuvvetli sert olan kımızın ise üç ila yedi günde oluştuğunu belirtmiş, Dr. Orlov ise hafif kımızın 6-8 saat, orta sert kımızın bir günde, kuvvetli sert kımızın ise iki-üç gün arasında oluştuğunu belirtmiştir.⁶³ İki araştırmacının da farklı bulgular elde etmesinde, kımızın yapım aşamasında değinilen hususların etkisinin olduğu söylenebilir.

Kısırak sütü içerisinde bulunan kazeini albüminler, asitamin peptonlar midede yeniden kimyasal tepkimeye girerek hasta olan bir kişiyi çok az bir sürede iyileştirmiş ve besinlerin hemen hazmedilmesinde yardımcı olmuştur. Kımızın içinde bulunan süt asidi insan vücudunda bulunan zararlı mikropların fonksiyonlarını engellediği bilinmektedir. Vücutta emilen gıda maddelerinin, işe yaramayan artıklarından husule gelen zararlı maddelerin kımız tedavisi ile temizlendiği yapılan çalışmalar neticesinde ortaya çıkmıştır.⁶⁴ Kımız, kanı

⁵³ Tegin, Gönülalan, *agm*, s. 26-27.

⁵⁴ Mayalanmak.

⁵⁵ Ahmet Küçükçetin, *Kısırak Sütü ve Farklı Oranlarda Peyniraltusuyu Tozu Katılmış İnek ve Keçi Sütünden Yapılan Kımızın Özellikleri Üzerine Araştırmalar*, Akdeniz Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi), Antalya 1999, s. 2.

⁵⁶ Yaygın, *age*, s.9.

⁵⁷ Ilgar, *age*, s. 16.

⁵⁸ Yaygın, *age*, s. 10.

⁵⁹ Ilgar, *age*, s. 14.

⁶⁰ Sütte bulunan protein.

⁶¹ Markov, *age*, s. 11.

⁶² Ögel, *age*, s. 61.

⁶³ Markov, *age*, s. 16.

⁶⁴ Markov, *age*, s. 9.

KIMIZIN TÜRK TARİHİ VE KÜLTÜRÜNDEKİ YERİ

temizleme özelliğine sahip aynı zamanda iştah açıcı bir özelliğe de sahip bir içecektir. Kımız yapımında kullanılan kısrak sütünün, sindirimi kolay olmasının yanında, anne sütüne en yakın süt olmasından dolayı, beslenme çağındaki çocuklar tarafından tüketilmesi önem arz etmektedir. Bu sebeptendir ki günümüzde değeri artmaya başlamıştır. Kısrak sütü diğer evcil hayvanların sütlerine göre daha az mineral içerdiği yine yapılan araştırmalarda gözlemlenmiştir. Bebeklerin gelişiminde kısrak sütü inek sütüne oranla daha faydalıdır. Süt veren bir kısrığın, günde ortalama 2-3,5 kg süt verebildiği bilinmektedir.⁶⁵

Kımızın, kısrak sütünden yapıldığında beyaz renkli, süttten daha akışkan, hoş bir kokuya sahip olduğu ve pıhtılaşmanın olmadığı bilinmektedir. Tüketildiğinde mutluluk, cesaret ve dinçlik verdiği gözlemlenmiştir.⁶⁶ Kımız tüketen Türk boylarında huzursuzlukların ve fenalıkların olmayacağına inanılır.

3. Kımızın İnsan Sağlığına Etkileri

Kımız, Orta Asya Türklerince çok sevilip tüketilen bir içecek olmasının yanında, doğal ilaç olarak da kullanılmaktadır. Kımızın cesaret artırıcı özelliğinin yanı sıra, olumlu ve pozitif düşünmeye sevk ettiği bilinmektedir. Ünlü tıp bilimci İbn-i Sina'nın, *el-Kanun fi't Tıp* adlı eserinde kımızın tedavi amacı ile kullanıldığını bildiren ilk doktor olduğu ileri sürülmektedir.⁶⁷

Kımız hakkında ilk bilimsel çalışmalara, Rus ordusunda görev yapmakta olan, İskoç asıllı olduğu bilinen Doktor Con Griv, yaptığı çalışmaları ile ilk kez bilimsel bulgulara ulaşmıştır. Rapor haline getirdiği bu bulguları 1784 yılında Edinburg Dükü'ne sunmuştur. Yaptığı saptamalarda kımızın sağlık üzerine olumlu sonuçlar verdiği, sarhoş edici ve idrar yapıcı özelliğinin olduğunu kaydederken, iştah açıcı özelliğinden ve verem dâhil bütün hastalıkların tedavisinde kullanıldığından da bahsetmiştir.⁶⁸

Rusya'da çıkan dergiler, kımızın el ve ayak ağrılarında ağrıyan bölgeye sürüldüğünde ağrıları geçirdiği, bir ağrı kesici ilaç özelliği olduğunu vurgulamışlardır. Zayıflıktan halsiz düşen kişiler için kımız tüketildiğinde kuvvet direncini artırdığı bilinmektedir. XIX. yüzyılda Rus bilim insanları kımız ile ilgili araştırmalarını artırmışlar ve vatandaşlara kımız içmelerini önermişlerdir.⁶⁹

Kımızın hastalıkları tedavi etmesinde etkili olan maddeler, süt asidi, alkol, CO2 ve fermantasyon sırasında oluşan diğer maddelerdir.⁷⁰ Kımızın içerisinde bulunan alkol, kalp ve damar hastalıklarının tedavisinde kullanılmıştır. İçerisinde barındırdığı "A, E, C, B1, B2, PP, B12" vitaminlerince zengin olup, bu özellikler kımızı bir nevi ilaç statüsüne sokmuştur. Mide asitlerinin azalması ile ortaya çıkan hastalıklarının tedavisinde ve bağırsakların fonksiyonlarını yerine getirmediği durumda oluşan organların kasılma ve gerilmeleri durumunda kımız bir ilaç olarak kullanılmıştır.⁷¹

Sovyet Rusya'nın girişimleri sayesinde kımız ile tedavi yapılan müesseseler açılmıştır. Kımız ile tedavi yapılan ilk hastane Dr. N.V. Postnikov'un gayretleri ile 1858'de Rusya sınırları içinde bulunan Samara'da açılmıştır. Dr. Postnikov kımız hakkında makaleler yazmış, tüberküloz hastalığının tedavisinde kullanıldığını belirtmiştir.⁷² Bugün kımızla tedavi edilen kurumlar şöyledir: *Başkırdistan'da; Şafranov, Aksakov ve Aksanov Sanatoriumlarıyla Orenburg vilayetinde; Troyski ve Borov Sanatoriumlarıdır. Bunlardan başka Ufa şehrinde; Kımız Tsört müessesesi, Türkistan'da; Türkistan ve Çimkent şehirlerinde ve başka birçok yerlerde Sanatorium ve kımız istihsal müesseseleri mevcuttur.* İngiltere ve Kaliforniya'da da kımız üreten ve tedavi amaçlı kurumlar açılmıştır.⁷³

Tüberküloz tedavisinden önce hastaya az miktarda kımız verilmiş, sonra hastanın vereceği reaksiyona göre artırılmıştır. Kan kusan hastalara kesinlikle kımız verilmemiştir. Bu tedavi sürecinde doktorların gözetiminde hastalara egzersiz hareketleri yaptırılmıştır. Tüberkülozlu, zayıf ve dirençsiz hastalarda kımız tüketimi iştah artıcı ve 8 kilo ila 12 kilo arasında kilo aldırıcı bir özelliğe sahip olduğu saptanmıştır.⁷⁴

Kımızın bir başka tedavi edici özelliği de mide ve bağırsak hastalıklarıdır. Bronşit, öksürük, balgam problemleri, iştah açma, kilo alma problemi yaşayanlarda ve hatta İkinci Dünya Savaşında yaralananlar ve kemikleri kırılanlar için tedavi amaçlı kullanılmıştır. Hepatit hastalarının kımız tükettiklerinde daha hızlı iyileştikleri kaydedilmiştir. Tifo, paratifo, dizanteri gibi hastalıkların tedavisinde kullanılmıştır. Sinir sisteminde

⁶⁵ Tegin, Gönülalan, *agm*, s. 25.

⁶⁶ Yaygın, *age*, s. 52.

⁶⁷ Seval Sevgi Kırdar, "Kısrak Sütü ve Kımız", *Süt Dünyası Süt Ürünleri Gıda Tarım ve Hayvancılık Dergisi*, S.12, 2017, s. 59.

⁶⁸ Yaygın, *age*, s. 3.

⁶⁹ Yaygın, *age*, s. 56.

⁷⁰ Hasan Yaygın, "Kımızın Nitelikleri ve Sağlıkla İlgili Özellikleri", *Gıda*, S.16, 1991, s.114.

⁷¹ Lütfiye Yılmaz, Ekrem Kurdal, "Eskimeyen Bir Süt İçkisi: Kımız", *Gıda ve Yem Bilimi Teknolojisi*, S.1, Bursa 2002, s. 44.

⁷² Yaygın, *age*, s. 58.

⁷³ Markov, *age*, s. 8.

⁷⁴ Yaygın, *age*, s. 60.

etkili olduğu bilinmektedir. Tatlı kımızın kabızlığa, sert kımızın ise ishale karşı ilaç olarak kullanıldığında olumlu sonuçlar alınmıştır.⁷⁵

Kımız tedavisi bazı durumlarda kullanılmaz. Kullanıldığı takdirde yan etkileri olabilmektedir. İlerlemiş durumda olan verem hastalığında, bağırsak veremi, derin yaralı gırtlak tüberkülozu, mide karhası, karaciğer, safra kesesi, şeker hastalıklarında ve şişmanlama vakalarında kımız tedavisi uygulanmaz.⁷⁶

4. İslami Boyutta Kımız Tüketiminin Değerlendirilmesi

Anadolu’da yaşayan Türklerin, İslamiyet’i kabul ettikten sonra kımız ürettikleri ve tükettikleri hakkında pek fazla bilgi yoktur. Bu durum “Kımız tüketmek İslamiyet’te haram mıdır?” sorusunu akla getirmektedir. Dolayısıyla kımızın İslami boyutta tüketilmesinin araştırılmasına ihtiyaç duyulmuştur. Türkler İslamiyet’i kabul ettikten sonra, İslam’ın yasak ettiği kurallar çerçevesinde kültürlerinde değişiklikler görülmüştür. “Kımızın içerisinde %3 oranında bulunan alkol dolayısıyla vücutta hoşluk ve sarhoşluk etkisi yarattığından dolayı haramdır” düşüncesi hâkimdir. Şöyle ki, içki denilince akla alkollü içecekler geliyor ise de her türlü içecek bir içki kategorisi altındadır. Örneğin; su, meyve suyu, ayran, süt de bir içkidir. Fakat bunlar dışında alkollü içkilerde bulunmaktadır. Bira, şarap vs. içerisinde alkol bulunan içkiler İslamiyet’te ve Musevilikte yasaklanırken Hıristiyanlıkta kutsal sayılmış, Hz. İsa’nın kanı olarak nitelendirilmiştir.⁷⁷ Anlatılan rivayetlere göre alkolün yasaklanmasındaki nedeni Fuat Bozkurt şöyle anlatmıştır:

“Nuh peygamber, üzüm veren asma yetiştirmek istedi. Fakat şeytan diktiği asmaları bağa gelerek kurutuyordu. Bir gün Nuh, onu suçüstü yakaladı. Şeytan, Nuh’a “Bu bağlardan edeceğin kâra beni ortak edersen, senin asmalarına karışmam” dedi. Nuh razı oldu. Şeytan arslan, keçi, maymun ve domuz kanlarını karıştırarak asmaları suladı. Üzümler yetişti. Nuh kendi payına düşen üzümle pekmez, şıra⁷⁸, pestil yaptı. Şeytan’da kendi payıyla sirke ve şarap yaptı ve dedi ki, “Yaptığım şaraplardan her kim biraz içerse arslan gibi güçlü olsun. Biraz daha içen keçi gibi inat, çok içen maymun iştahlı, pek çok içen domuz kinli ola.” İşte o günden beri şaraba bu kargış sindi.”⁷⁹

Bu nedenledir ki şarap ve diğer alkollü içecekler günah sayılmış ve birçok kez Anadolu’da kurulan Türk devletleri tarafından da yasaklanmıştır. İslam dininin kutsal kitabı olan Kur’an-ı Kerim’de de alkolün yasaklanan ve haram kılınan bir içecek olduğu açıkça belirtilmiştir.⁸⁰

Kâşif Hamdi Okur, Aynî’nin⁸¹ *kısrak sütünün keskinleşinceye kadar bekletilmesi ve içine bazı maddeler katılması yoluyla elde edilen kımızın, keyif verici bir madde olarak anıldığını ve sarhoşluk verici bir nitelik taşıdığını göz önüne alarak kullanılması, caiz olmayan bir içecek*⁸² olduğunu belirtmiş, Takıyyüddin İbni Teymiyye’nin de sarhoş edici özelliğinden dolayı haram sayıldığını vurgulamıştır.

İslam dini alkollü yasakladığından dolayı, Müslüman Türkler mayalanmış olan içeceklere de kuşku ile yaklaşmışlardır. Kımızın İslami boyutta hükmü, içinde %3’lük alkolün bulunmasından dolayı, keyfi olarak tüketilen alkollü içeceklerin, haram olduğu kanaatine varılmıştır. Fakat tedavi için doktor önerisi ve kontrolü ile sağlık sektöründe kullanılması, helal sayılan bir ilaca ulaşamadığında, haram sayılan içinde alkol ve uyuşturucu barındıran ilaçların ve ekipmanların kullanılmasına izin verildiğinden aynı durum kımız içinde geçerli olduğu sonucu çıkarılabilir. Nitekim İslam dini insan sağlığına önem vermiş, tedavi bağlamında insanı sağlığına kavuşturmak adına kolaylıklar sağlamıştır.

SONUÇ

Kımız, Orta Asya Türk kültüründe tüketilen bir içecektir. Yüzyıllar boyunca bu geleneği halen devam ettiren Orta Asya Türkleri hem ticaretini yapmışlar, hem de şifa bulmak için tüketmişlerdir. Kımız içerisinde barındırdığı vitaminler, proteinler, albüminler sayesinde bir şifa deposudur. Orta Asya’da yaygın olan bu içecek Anadolu’da yaygın değildir. Bunun sebebi içerisinde bulunan alkoldür. Tüketildiğinde insanı sarhoş edici bir özelliğe sahiptir. İslamiyet’in kabulü ile Türkler, İslamiyet’in yasakladığı kurallara uymaktadırlar. Bu nedenledir ki kımız içmek yaygın değildir. Türkistan’dan gelen bazı kişiler kımız alışkanlıklarından vazgeçemediklerinden dolayı, Türkiye’de kımız üretmek adına bazı faaliyetlerde bulunmuşlar ve “Alaş Kımız Üretim Çiftliğini” kurmuşlardır. Gerek tıp alanında faydalanılması için, gerek ticaret için, gerekse de kozmetik alanında

⁷⁵ Yaygın, *age*, s. 59-67.

⁷⁶ Markov, *age*, s. 29.

⁷⁷ Fuat Bozkurt, *Türk İçki Geleneği*, Kapı Yayınları, İstanbul 2006, s. 10.

⁷⁸ Mayalanmamış üzüm suyu.

⁷⁹ Bozkurt, *age*, s. 3.

⁸⁰ “Ey iman edenler! İçki, kumar, putlar, kumar aletleri, şeytan işi pis bir şeydir. Bundan kaçınm ki kurtuluşa eresiniz. Şeytan, içki ve kumarla sadece aranızda düşmanlık ve kin sokmak, sizi Allah’ı anmaktan ve namazdan alıkoymak ister. Artık vazgeçiyorsunuz değil mi?” *Kuran-ı Kerim Meali*, çev. Elmalılı Hamdi Yazır, Ayfa Yayıncılık, İstanbul 2011, El-Maide, 5/90-91.

⁸¹ Bedreddin el- Aynî, tarihçi ve dil âlimidir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ali Osman Koçkuzu, “Aynî, Bedreddin”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C.4, İstanbul 1991, s. 271-272.

⁸² Kâşif Hamdi Okur, “İslam Hukuku Açısından Helal ve Haram Olan Gıdalar ve Bazı Güncel Meseleler”, *Usûl*, S.11, Bursa 2009, s. 25.

KIMIZIN TÜRK TARİHİ VE KÜLTÜRÜNDEKİ YERİ

faidalanılması adına girişimde bulunmuşlardır. Kımız tüberküloz, akciğer hastalıkları, kalp ve damar hastalıkları, el-ayak ağrılarında kullanılan bir ilaç özelliği taşımaktadır. İslam dini, doktor önerisiyle tedavi amaçlı, helal ilaçların bulunmadığı ve tek çare olarak içinde alkol ve uyuşturucu maddeler barındıran ilaçların ve ekipmanların kullanılması durumunda, kullanılmasına izin verdiği gibi kımızın da kullanılabileceği kanısına ulaşılmıştır.

KAYNAKÇA

- BOZKURT, Fuat, *Türk İçki Geleneği*, Kapı Yayınları, İstanbul 2006.
- DURMUŞ, İlhami, “Türk Kültür Çevresinde Kımız”, *Milli Folklor*, S.104, 2014, s. 76-84.
- DURMUŞ, İlhami, *İskitler*, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1993.
- ERGİN, Muharrem, *Dede Korkut Kitabı*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1969.
- GÜLENSOY, Tuncer, *Manas Destanı*, Akçağ Yayınları, Ankara 2002, beyit 1590.
- GÖMEÇ, Saadetin Yağmur, *Türk Kültürünün Ana Hatları*, Berikan Yayınevi, Ankara 2014.
- ILGAR, Hayrani, *Türkiye’de Kımız*, Alaş Yayınları, İzmir 1990.
- İZGİ, Özkan, *Çin Elçisi Wang Yen Te’nin Uygur Seyahatnamesi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1989.
- KAFESOĞLU, İbrahim, “At”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C.4, İstanbul 1991, s. 26-29.
- KAFESOĞLU, İbrahim, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2014.
- KIRDAR, Seval Sevgi, “Kısrak Sütü ve Kımız”, *Süt Dünyası Süt Ürünleri Gıda Tarım ve Hayvancılık Dergisi*, S.12, 2017,s.58-62.
- KOÇKUZU, Ali Osman, “Ayni, Bedreddin”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C.4, İstanbul 1991, s.271-272.
- KÖSEÖĞLU, Nevzat *Türk Dünyası Tarihi ve Türk Medeniyeti Üzerine Düşünceler*, Ötüken Yayınları, İstanbul 1991.
- Kuran-ı Kerim Meali*, çev. Elmalı’lı Hamdi Yazır, Ayfa Yayıncılık, İstanbul 2011.
- KURDAL, Ekrem, “Kımız”, *AÜ Ziraat Fakültesi Dergisi*, S.24, Erzurum 1993, s.223-225.
- KÜÇÜKÇETİN, Ahmet, *Kısrak Sütü ve Farklı Oranlarda Peyniraltusuyu Tozu Katılmış İnek ve Keçi Sütünden Yapılan Kımızın Özellikleri Üzerine Araştırmalar*, Akdeniz Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü(Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi), Antalya 1999.
- LANE, George, *Daily Life In The Mongol Empire*, Greenwood Press, London 2006.
- Mahmut el- Kaşgari, *Divan-ı Lügat’t-Türk*, çev. Serap Tuba Yurtsever-Seçkin Erdi, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2005.
- MARKOV, V.N., *Kımız Tedavi Edici Ve Hastalıklardan Koruyucu (Profilaktik)Hassaları*, çev. F.Laçınay, Işık Matbaası, İstanbul 1945.
- OKUR, Kâşif Hamdi, “ İslam Hukuku Açısından Helal ve Haram Olan Gıdalar ve Bazı Güncel Meseleler”, *Usûl*, S.11, Bursa 2009, s.7-40.
- ÖGEL, Bahaeddin, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, C.4, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1991.
- ÖZTUNA, Yılmaz, *Başlangıcından Zamanımıza Kadar Büyük Türkiye Tarihi*, C.1, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1983.
- RUBRUK, Wilhelm Von, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat*, çev. Ergin Ayan, Ayışığı Kitapevi, İstanbul 2012.
- TEGİN, Adil Akai, GÖNÜLALAN Zafer, “Bütün Yönleriyle Doğal Fermente Ürün Kımız”, *Manas*, C.2, S.1, Kırgızistan 2014, s.23-34.
- ÜSTÜN Çağatay, “Eski Bir Türk İçeceği: Kımız”, *Türklük Bilimi*, S.26, 2009, s. 247-255.

MERVE YALIMEL

ÜSTÜN Özlem, GÖKÇE, Ramazan “Yurtdışında Üretilen Fermente Süt İçecekleri”, *Gıda Mühendisleri Dergisi*, S.10, Ankara 2001, s. 24-29.

YAYGIN, Hasan, *Kımız ve Özellikleri*, Yeni Matbaaevi, Antalya 1992.

YAYGIN, Hasan, “Kımızın Nitelikleri ve Sağlıkla İlgili Özellikleri”, *Gıda*, S.16, 1991, s.111-115.

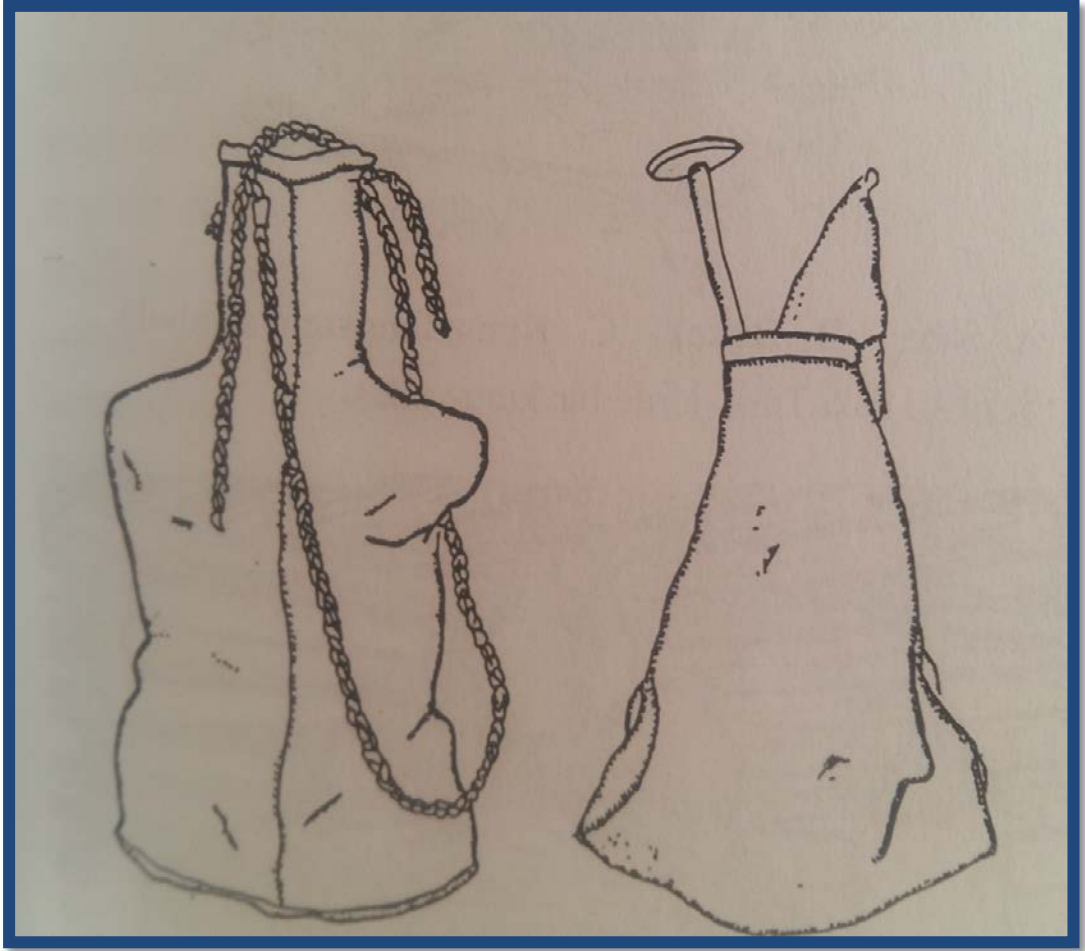
YILMAZ Lütüfiye, KURDAL Ekrem, “Eskimeyen Bir Süt İçkisi: Kımız”, *Gıda ve Yem Bilimi Teknolojisi*, S.1, Bursa 2002, s.43-47.

YUSUF HAS HACİB, *Kutadgu Bilig*, çev. Ayşegül Çakan, Türkiye İş Bankası, İstanbul 2017.

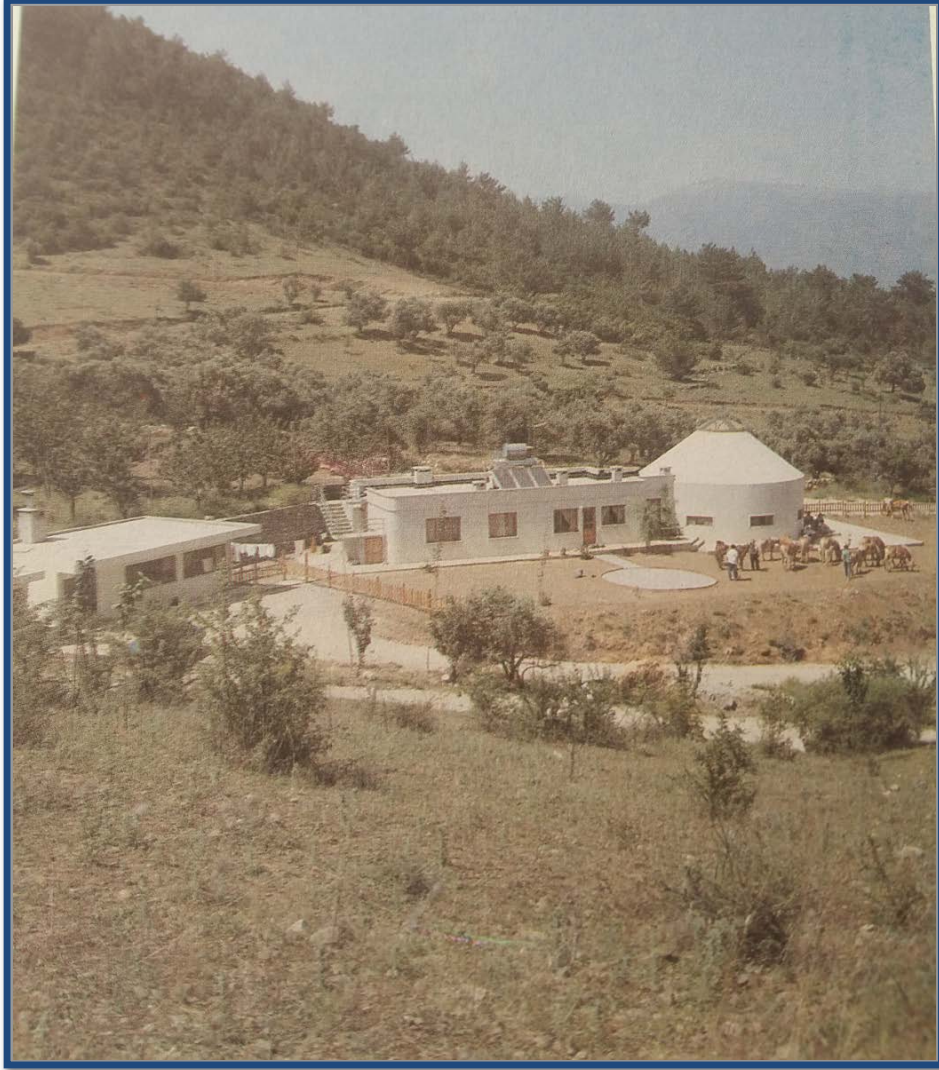
YUSUF HAS HACİP, *Kutadgu Bilig*, nşr. Reşit Rahmeti Arat, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1947, LIX, beyit nr.4442.

YILDIZ, Onur, *İslam Öncesi Türklerde Spor Kültürü*, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Muğla 2019.

EKLER

Ek-1 Kırgız ve Başkırt sabalarını gösteren bir görünüm.

Ek-2 Alaş Kimiz Üretim Çiftliğinden bir görünüm.

Cilt/Volume 3, Sayı/Issue 5, Ocak /January 2021, ss. 13-36.

Geliş Tarihi–Received Date: 16.09.2020 Kabul Tarihi–Accepted Date: 12.12.2020

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE
FİRDEVSİ VE ŞAHNAME’NİN KAYIP HİKÂYELERİ

AHMET KÜÇÜKKALFA*

ÖZ

İranlı şair Firdevsi'nin (940-1020) eseri Şahnâme'nin ilk ve en önemli destanı “İran hükümdarı Feridun, Demirci Kavâ ve Arap hükümdarı Dahhâk” konusuna yoğunlaşarak; burada eserin ortaya çıkışı, gelişimi ve ün kazanma süreci incelenmiştir. Bu çalışmada, İran hükümdarı Feridun'un hikâyesi, birebir Pers hükümdarı Kirus'un yaşamı üzerinden kurgulanmıştır. Herodot, Ksenophon ve Tevrat'ta, Pers hükümdarı Kirus'un yaşamı çok ayrıntılı anlatılmıştır. İran sözlü anlatım geleneğinde, Part dönemi kahramanlık hikâyeleri önem kazanmıştı. Pers dönemi hatırlanmıyordu. Pers hükümdarı Kirus'un hikâyesi, ancak Part dönemi kahramanlık hikâyelerinde yer buldu. Part hükümdarlığını yıkan Sasaniler, Part kahramanlık hikâyelerini, “Keyanlar-Kavian” olarak yeniden adlandırdılar. Hint Caynaizm ve Budist-Uygur hikâyelerinde Demirci Kavâ Destanı'na ilham verecek hikâyelere rastlanılmıştır. Yazımı üzerinden geçen 1000 yıllık dönemde, Şahnâme ve şair Firdevsi hakkında, bazı yazarlara ait hoş satırlar vardır. İyi bir hikâye kolayca oluşmuştur. Hikâyeye göre; “Gazne Türk devleti hükümdarı Mahmud, şair Firdevsi'ye her bir beyit için bir altın dinar vaat etmişti. Hükümdarın 60.000 beyit için 60.000 altın dinar ödemesi gerekiyordu. Hükümdarın hazinesi zayıftı, şaire 60.000 gümüş dirhem ödeme yaptı. Şair kabul etmedi ve ...”. Doğu bilimci Helmut Ritter'e göre, şair ve hükümdar arasındaki bu hikâye gerçek değildi. Mahmud Gazne hükümdarı olduğunda (999 yılı) şair, Şahnâme'nin yarısına gelmişti. Hükümdar Mahmud, İran hükümdarlarının destanı ile hiç ilgilenmemiş, daha önceki destanlarda olmayan “Demirci Kavâ”, destana ilave edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Firdevsi, Şahname, Demirci Kava, Pers İmparatorluğu, Part İmparatorluğu, Pehlevi, Sasani İmparatorluğu, Gazne İmparatorluğu

FERDOWSI AND LOST STORIES OF SHAHNAMEH (THE BOOK/ EPIC OF KINGS)

ABSTRACT

Focusing on “King Feridoun of Iran, Ironmaster Kawah and King Zohak of Arab”, the first and the most important epic of Shahnameh (The Book / Epic of Kings), the work of Iranian poet Ferdowsi (940-1020), creation of the work, its development and reputation process have been examined hereunder. In this work, the Story of King Feridoun of Iran, is literally fictionalized over the life of Persian King Cyrus. In Herodotus, Xenophon, and Torah, the life of Persian King Cyrus was told in detail.

In the Iranian oral narrative tradition, heroic stories of the Parthian empire period have gained importance. Persian empire period was not being remembered. The story of Persian King Cyrus has taken a place, solely in heroic stories during Parthian Empire. The Sassanids, who had destroyed the last Parthian kingdom, have renamed the Partian heroic stories as “Kaianides” legends. I have come across stories which would inspire the Ironmaster Kawah epic, in Indian Jainism and Buddhist – Uyghur stories.

There were pleasant lines of several authors about Shahnameh (The Book/Epic of Kings) and poet Ferdowsi, throughout the period of 1.000 years, passed since its writing. A good story was easily created. According to the story; “King of Ghazni Turkish State, Mahmud, promised poet Ferdowsi one gold dinar for each couplet. The King was obliged to pay 60.000 gold dinars for 60.000 couplets. The treasury of King was insufficient then he paid 60.000 silver dirhams to the poet. The poet did not accept and...”. According to

* E-Posta: akucukkalfa@gmail.com ORCID ID: 0000-0001-9201-8651

FİRDEVSİ VE ŞAHNAME’NİN KAYIP HİKÂYELERİ

orientalist Helmut Ritter, the story between poet and the king was not true. When Mahmud became The King of Ghazni (in 999), the poet had already written the half of Shahnameh (The Book / Epic of Kings). King Mahmud had never been interested in the epics of Iranian Kings. “Ironmaster Kawah” which was not in the previous epics, was added to the epic.

Keywords: Ferdowsi, Shahnameh (The Book / Epic of Kings), Ironmaster Kawah, Persian Empire, Parthian Empire, Pahlavi, Sasanid Empire, Ghazni Empire

GİRİŞ

1925’te kurulan yeni “İran-Fars” devletiyle birlikte, yeni “İran kimliği” oluşumunda şair Firdevsi’nin (940-1020) “Şahname” adlı eseri önem kazanmış ve uluslararası bir üne kavuşmuştur.

Ülkemizde eserin ilk 4 (dört) cildinin yayınlanması, Necati Lugal tarafından 1945-1955 yılları arasında gerçekleştirilmiştir. 1964 yılında İranoloji uzmanı Helmut Ritter’in Şahname hakkında uluslararası kriterlere uygun bir değerlendirme yazısı, İslâm Ansiklopedisi’nin (Leyden nüshası) maddeleri arasında yer almıştır. Gerek İslâm Ansiklopedisi’nin o yıllar için çok yüksek madde sayısı, gerek medya ulaşım olanaklarının kısıtlılığı sebebiyle; Ritter’in değerlendirmeleri, “Firdevsi ve Şahname” ile ilgili diğer yöndeki tanıtımların gölgesinde kalmış görünüyor.

Günümüzde dahi Şahname’yle ilgili değerlendirmeler, başlangıçtaki ana doğrultusunu genellikle korumaktadır. Tasarlanmış idealize edilmiş her tür sunum”, yeniden değerlendirmeye konu olmaktadır, olmalıdır. Makalemiz; Ritter’in işaret ettiği hususları, yeni İranoloji kaynaklarıyla bir kez daha değerlendirmeyi amaçlamaktadır.

1. Demirci Kavâ’nın Bayrağı, Dahhâk, Feridun

Şahname’nin en etkileyici ve ilk hikâyesinin konusu; İran’a hükmeden zalim Arap hükümdarı Dahhâk, ona isyan bayrağı açan Demirci Kavâ (Kave) ve İran hükümdarlık soyundan genç Feridun arasında geçen olaylardır. Olaylar özetle şöyle gelişmiştir:

Şeytanla iş birliği yapan Arap hükümdarının oğlu Dahhâk, hükümdar olmuştu. Onun iki omuzundan çıkan iki karayılan vardı. Yılanlar, omuzların üzerinden kesilmesine rağmen, tekrar çıkıyorlardı. Ülkenin hekimleri çare bulamayınca, hekim kılığına giren şeytan, hükümdara, “*her gün yılanlara iki insan beyni yedirmesini*” tavsiye etmişti.

Bu arada, İran’da karışıklıklar çıkmış, Dahhâk, İran’ı ele geçirmiş, son İran hükümdarı Cemşid’in iki kız kardeşini de haremine almıştı. Onun omuzlarından çıkan iki yılan her gün iki insan beyni verilmeye devam ediliyordu. Saray aşçıları, yılanlara verilen yemeğe koyun beyni karıştırmayı denemişler, bu sayede, her gün iki gençten birinin canı kurtulmuştu.

Dahhâk, 1000 yıl süren hükümdarlık günlerinin sonuna doğru, bir gece, rüyasında, İran hükümdarlık ailesinden bir gencin gürzle ona saldırdığını gördü. O, rüyayı ciddiye almış, her yerde onları aramıştı. Babayı bulup öldürmüş, fakat genç Feridun ve annesi kaçmayı başarmıştı. Feridun, annesinden, soyunu ve soyunun başına gelenleri öğrenmiş ve öfkeyle dolmuştu.

Dahhâk, rüyasının etkisiyle, halkın ileri gelenlerini sarayında toplamış ve onlardan “*ülkeyi iyilik ve adaletle yönettiğine dair*” bir bildirgeyi imzalamalarını istemişti. O sırada Demirci Kavâ gelmiş ve 18 oğlundan geri kalan tek oğlunun bağışlanmasını istemişti. Dahhâk, demircinin son oğlunun canını bağışlama karşılığı olarak onun da bildirgeye katılma şartını koşmuştu. Bildirgeyi okuyan Kavâ öfkelenmiş ve orada bulunanlara hakaret ederek, bildirgeyi yırtmış, adalet bağırılarıyla sarayı terk etmişti. Halkı etrafına toplayan Kavâ, demircilerin demir döverken önlerine örttüğü deriyi bir mızrağın ucuna geçirmiş; elinde mızrakla, hem yürümüş, hem de coşkuyla halka seslenerek: “*Feridun’un tarafını tutun, Dahhâk’tan kurtulun. Şu değersiz deri sayesinde dost ve düşman birbirinden ayrılacaktır!*” demişti. Kavâ’nın etrafındaki kalabalık gittikçe büyümüşü. O, genç Feridun’un nerede olduğunu biliyordu. Onun tarafına doğru yönelmişti. Feridun, mızrağın ucundaki deriyi hayırlı bir işaret saymış, bayrağı Rum (Roma) kumaşlarıyla süslemiş, üzerine altından nakışlar yaptırmıştı. Sonra bayrağın tepesinden kırmızı, sarı, mor kumaşlar sarkıtmış ve ona “*Kavâ’nın Bayrağı*” adını vermişti. Bu tarihten itibaren, kim tahta oturup da başına hükümdarlık tacını giydiyse, bu değersiz demirci derisine yeni yeni mücevherler asmıştı. İşte, değerli ipekli kumaşlarla süslenmiş Kavâ’nın Bayrağı, savaşta en önde gidiyordu.

Feridun, kurduğu ordusuyla Dahhâk’ın sarayına yönelerek sarayı ele geçirmiş; 1000 yıldır haremde olan son İran hükümdarı Cemşid’in kız kardeşlerini kurtarmış ve onlarla evlenmişti. O ara Hindistan’dan dönmüş olan Dahhâk’ı da yakalamış, onu öldürmek üzere iken bir melek gelmiş ve Feridun’a: “*Onu öldürme! Şimdi onu*

sağlamca bağla ve iki dağın darlaştığı yere kadar götür. Onun dağların arasında bağlı olarak kalması daha iyidir.” demiş. Feridun, bu sözleri duyunca zaman geçirmeden, onu, Demavend dağına götürmüş ve oraya bağlamıştı. Feridun’un hükümdarlığı 500 yıl sürmüştü.¹

2. Son Babil Hükümdarının İlginç Sonu

Şahname’deki İran hükümdarı Feridun’un hikâyesi, bire bir Pers hükümdarı Kirus’un yaşamı üzerine kurgulanmıştır. Pers (Ahemeniş) ordusunda görev yapan Ksenophon, Kirus’un çocukluğundan itibaren hükümdarlığını ve Babil’i fethini ayrıntılı bir şekilde yazmıştır.² Herodot Tarihi’nde de Kirus’un yaşamının ana hatları çok ayrıntılı vurgulanmıştır.³ Kuran’da adı geçen Yahudi peygamberlerden dolayı İranlı bilgeler, Tevrat’tan haberdardiler. Kirus’la ilgili bazı bilgiler Tevrat’ta korunuyordu.⁴

Şahnâme’ye esin kaynağı olan son Babil hükümdarı Nabonidus, Harran’daki Ay Tanrısının (Sin) baş rahibesinin oğluydu. Nabonidus, oğlu Belşatsar’ı naip hükümdar olarak atamış ve Babil’i terk ederek Kızıldeniz kıyısındaki Taima vahasına yerleşmişti. Orada 10 yıl kalmıştı.⁵ Hükümdar, naip oğul ve annenin, Ay Tanrısı Sin’e aşırı tutkuları, baş tanrı Marduk’un rahiplerini memnun etmemişti.

Babil’de bulunan bir yazıtta, Kirus, Nabonidus’un ihmâl ettiği Marduk’un, kendisine ve ordusuna, “arkadaş ve yoldaş” olarak eşlik ettiğini anlatmıştır.⁶ Kirus, Yahudilerin sürgün yıllarını geçirdiği, çağın en önemli şehri Babil’i fethetmiş, Yahudilerin topraklarına dönmelerini ve ünlü tapınağın yapılmasını sağlamıştır. Tevrat’ın Daniel, Yeremya, İşaya, Ezra bölümlerinde, Kirus’tan peygamberlere yakın konumda bahsedilir. “Koreş (Kirus) çobanımdır ve bütün muradımı yerine getirecektir, diyen Rab benim” “önünde milletlere baş eğdirmek için elini tuttuğu Koreş’e (Kirus’a) mesihine Rab şöyle diyor”.⁷

Ahura, Marduk ve Yehova’ya saygılı ve dost Kirus (Feridun), son 10 yılında, (Babil dışında) Kızıldeniz kıyısı Taima’da olan hükümdar Nabonidus’u öldüremezdi. “Babanın suçunu oğul taşımaz ve oğulun suçunu baba taşımaz, kötünün kötülüğü kendi üzerine olurdu.”⁸

3. İran Bayrağının Arapların Eline Geçmesi

İran hükümdarlarının, “Kavâ’nın Bayrağı” dedikleri sancakta altınla dokunmuş tılsımlı bir yüzük vardı ve onun üzerine gökyüzündeki durumlar işlenmişti. Bu sancak Kadisiye Savaşı’nda (636 yılı) İran ordu komutanı Rüstem’in öldürüldüğü gün yere düşmüş vaziyette bulunmuştu. Sihirbazların inanışlarına göre, savaştan galip çıkmayı bayraktaki tılsım sağlıyordu. Ancak bu tılsımlı sancağın karşısına, ilahi bir güç çıkmıştı. O yüzden sihirli düğümler bu durum karşısında varlık gösteremediler. “Büyü bozuldu. Böylece sihirbazların öteden beri yapagelmekte oldukları şeyler boşa çıktı.”⁹ Ele geçen bayrak, halife Ömer’e götürülmüş; halife, bayrağın üzerindeki değerli mücevherlerin çıkartılıp askerlere dağıtılmasını ve kalan derinin yakılmasını emretmişti.¹⁰

4. Omuzdan Çıkan Yılanlar

Budist-Uygur rahipler, İslâmiyet’le beraber Kalenderi dervişlere dönüşürken,¹¹ kuşkusuz, Budacılığa ait

¹ Firdevsi, *Şahnâme*, çev. Necati Lugal, Kabcacı Yayıncılık, İstanbul 2009, s. 72-102.

² Ksenophon, *Kirus’un Eğitimi*, çev. Furkan Akderin, Alfa Yayınları, İstanbul 2007.

³ Herodot, *Herodot Tarihi*, çev. Müntekim Ökmen, Remzi Kitabevi, İstanbul 1991, s. 26-216.

⁴ Ksenophon’un, Herodot’un ve Tevrat’ın farklı anlatımları bu yazının sınırlarını aşacağından yazıda bu bahse yer verilmemiştir.

⁵ Joan Oates, *Tevrat* (İşaya, 60:6)’tan hareketle Kızıldeniz’i takip eden yolun zenginliğine şu sözleriyle işaret eder: “İpek yolu ticaretinin elverişli yollarından biri, Kızıldeniz’i takip eden yoldu. Tevrat kayıtları bu yolun zenginliğine şahitlik eder: Akın akın gelen deve sürüleri... hepsi Seba’dan geliyor. Altın ve akgünlük (tütsülük bitki) taşıyorlar.” Bkz: Joan Oates, *Babil*, Arkadaş Yayınları, Ankara 2004, s. 140.

⁶ Marc Van De Mierop, *Antik Yakın Doğu’nun Tarihi*, çev. Sinem Gül, Dost Kitabevi, Ankara 2006, s. 336.

⁷ Tevrat-İşaya 45:1, 44:28.

⁸ Tevrat-Hezekiel: 18; Şahnâme’ye göre, Dahhâk (veya son Babil hükümdarı Nabonidus), fetih sırasında Hindistan’daydı. Hindistan, İran’ın sınır komşularından biriydi. İbn Kesir’in Kadisiye Savaşı notları bu konuya bir açıklama getirir: “O zaman Basra’ya Hint diyarı deniyordu. Halife Ömer, Basra’ya gönderdiği Utbe b. Gazvan’a yazdığı mektupta; Ey Utbe! Seni Hint topraklarından sayılan bir yere vali olarak gönderiyorum.” diye yazmıştı. İbn Kesir, *Büyük İslâm Tarihi, El Bidaye V’en-Nihaye*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1994, C. 7, s. 38. “İran’ın ihracat ve ithalatı Basra’dan geçiyordu. Yemen üzerinden gelen ve Çin’e gönderilen mallar da buradan aktarılıyordu. İran’ın en zengin tüccarları buradaydı.” Adam Mez, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti-İslâm’ın Rönesans’ı*, İnsan Yayınları, İstanbul 2000, s.576. Taberi’ye göre Dahhâk, Sistan’ın başkenti Zernec-Zerenç kalesindeydi. Taberi, *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi*, çev. Zakir Kadiri Ugan & Ahmet Temir, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1991, C. 1, s. 259. “Araplar geldiğinde, Türkler Zerenç’te yerleşik yaşam sürüyorlardı.” A. Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1981, s. 151, 406 B1-76.

⁹ Kuran, Enam 118; İbn Haldun, *Mukaddime*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2009, s. 905.

¹⁰ Nimet Yıldırım, *Fars Mitolojisi Sözlüğü*, Kabcacı Yayıncılık, İstanbul 2008, s. 244; M. Streck, “Kadisiye” *İslâm Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1940-1988, C. 6, s. 56.

¹¹ Ahmet Yaşar Ocak, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Marjinal Sufilik Kalenderiler (XIV-XVII. Yüzyıllar)* Türk Tarih Kurumu, Ankara 1992, s. 49.

FİRDEVSİ VE ŞAHNAME’NİN KAYIP HİKÂYELERİ

hikâyeler de İslâmî görünümüne bürünüyorlardı. Uygur-Budist masalların birinde, insan eti yiyen hükümdar hikâyesi de aynı coğrafyaya hitap eden Firdevsi’ye ilham vermiş olmalıdır:

“Hükümdar Brahmadata, ormanda avlanırken bir kaplana rastlamış, kaplanla (pars) cinsel ilişkiye girmesi sonucu dünyaya gelen çocuk, kaplandan doğduğu için sürekli et yemiştir. Çocuk, büyüdüğünde, ülkenin hükümdarı olmuş ve et yemeye devam etmiştir. Bir oruç günü, saray aşçısı, sarayda et bulamayınca, hükümdardan çok korktuğundan, kendi öz oğlunu öldürerek, etini hükümdara yedirmiştir. İnsan etini çok beğenen hükümdar Kalmaşapada, aşçısından hep insan eti istemeye başlamıştır. Onun bu alışkanlığını öğrenen halk isyan etmiş ve hükümdar Kalmaşapada’yı ormana sürmüşlerdir”.¹² Hikâyenin devamında, tanrılar olaylara müdahale etmişler ve hükümdarı bu kötü alışkanlığından kurtarmışlardır.¹³

Uygur Budist hikâyenin kökenleri, kuşkusuz daha derinlerde, Budist Pali Catakalarına ve Hint mitoloji dünyasının erken örneklerine yaslanır. İnsan eti yiyen hükümdar figürünü, Hint Cayna inancındaki omuzlarından yılan çıkan hikâyesi tamamlayabilir:

“Gazap dolu canavar iğrenç bir hale geldi, yüzü karardı, ağzından ateşler çıktı. Kafatasından çelengiyle, aynı durumda Buddha’ya saldıran ölüm tanrısı Mara’ya benziyordu. Efendi Parşva her zamanki gibi kesinlikle kıpırdamadan duruyordu. O zaman, yeraltında birden çok başıyla dünya gezegenini ayakta tutan yılanlar kralı ve yılan biçimine girmiş olan kraliçesi Tanrıça Şri Lakşmi ile birlikte yeraltından ortaya çıktı. İki yılan efendinin önünde saygıyla eğildiler; Yılanlar efendinin ellerine yerleşip başlarını çevresine sardılar. Yılanların büyüklüğüyle korkuya kapılan cin, arabasını çevirip kaçtı ve bir kez daha efendinin önünde eğilen yılanlar yerlerine döndüler.” Sahne, bir insan ve iki yılan bulunan İndus mührünü çağrıştırıyor (İndus Vadisi mühürü, MÖ 2000) ve gerçekten aralarında bağlantı olabilir. Efendi Parşva, Caynacılık’ın ilk kurtarıcısı değildi; Cayna geleneğine göre yirmi üçüncüdür. Eğer gerçekten ondan önce yirmi iki kurtarıcı daha varsa, yılanlı gelenek kolaylıkla İndus mühürü dönemine (MÖ 2000) kadar çıkartılabilir.”¹⁴

Hint Cayna dininin kurucusu kabul edilen Efendi Parşva’da (MÖ 872-772) olduğu gibi, zalim hükümdar Dahhâk’ın omuzlarında da yılan olması ilginçtir. Kuşkusuz, Hint ve İran felsefelerinin karşıtlığının bir yansıması olarak; zalim Dahhâk, Efendi Parşva ile zıt konumdadır. Caynacılık gibi, Zerdüştlük de mutlak düalizm dinidir, iyi ve kötünün uzlaşmacı tarafı yoktur.¹⁵

İslâmiyet öncesi Budizm’in cenneti olan Hoten şehrinde, Az-Dahhâk (Ejderha) inancı vardı.¹⁶ Horasan, Türkistan ve Hindistan’ın birleştiği coğrafyada, zengin bir Budist edebiyatı vardı. Gök Tanrı dini, yüzyıllardır Budizm’le iç içe geçmişti. Türk kavrayışı bu zemin üzerinde yükseliyordu.¹⁷ Firdevsi, hitap ettiği kitlenin inançla yoğrulmuş bu edebi iklimine kayıtsız kalamazdı.

Gençlerin kurban edildiği benzer bir hikâye, Firdevsi’nin eserinde bir kez daha yer bulmuştur: “Sind ülkesinde iken, bir konak uzaklıkta bir şehir olan Bidad şehri vardı. Şehirde her an peri gibi güzel gençlerden birisi kayboluyordu. Şehrin hükümdarının (padişah) sofrasından henüz erginliğe ermemiş çocuk eti hiç eksik olmazdı. Hükümdarın adamları boylu poslu, güzel cariyeleri ve köleleri keserek, pişirip yemek yaparlardı ve hükümdarın sofrasına koyarlardı. Onun yiyeceği hep buydu.” Rüstem, şehri ele geçirmiş ve bu kötülüğe son vermişti.¹⁸

5. İsfahan’da İkinci Demirci Kavâ Olayı

İran-İsfahan’da hüküm süren Muzafferi hükümdarı, Timur’un himayesini kabul etmişti. Hükümdar öldüğünde, oğlu, himaye şartı olan bağlılığını yenilememişti. Timur’un ordusu, süratle İsfahan önünde görünmüş ve şehri kuşatmaya almıştı. Şehir teslim olmuş ve tayin edilen tazminatın ödenmesi kabul edilmişti. Vergi memuru olarak 5.000 kadar asker şehre girmiş ve vergi kontrolü için şehrin kapıları kapatılmıştı. Şehirde isyan çıkmış ve Timur ordusundan 3.000 asker öldürülmüştü (17 Kasım 1387). Timur, öfkesini ötelemiş, tacirlerin,

¹² Hikâyeyi değerlendirirken, Hint hikâyelerinde “yeniden doğuş” ve her doğuşta insan veya hayvan olarak Dünya’ya gelindiğini, canlı formlardan bir diğere geçmenin mümkün olduğunu ve Hint tanrılarının olaylara müdahil olduklarını hatırlayalım.

¹³ Walter Ruben, *Eski Metinlere Göre Budizm*, çev. Lütfü Bozkurt, Okyanus Yayınları, 2000, s. 38; Murat Elmalı, “Eski Uygur Türkçesi Metinlerinde Metamorfoz” *Acta Turcica Tematik Türkoloji Dergisi*, 2012, S. 4, s. 26-27.

¹⁴ Joseph Campbel, *Doğu Mitolojisi-Tanrının Maskeleri*, İmge Kitabevi, Ankara 2019, s. 167, 206, 238.

¹⁵ Campbell, *age*, s. 167, 206, 238.

¹⁶ J. Paul Roux, *Orta Asya, Tarih ve Uygarlık*, Kabcacı Yayıncılık, İstanbul 2006, s. 174; L. Ligeti, *Bilinmeyen İç Asya*, MEB Yayınları, İstanbul 1991, s. 241.

¹⁷ Wolfram Eberhard, *Çin Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1947, s. 158, 159.

¹⁸ Firdevsi, *age*, s. 742-744; Sind: Sind Nehri ve Pakistan Karaçi şehrinin bulunduğu bölge. Antik Yunan mitolojisinde, tanrılar tanrısı Zeus, yer tanrısı Rhea ve zaman tanrısı Kronos’un çocuğudur. Kronos, Rhea’nın çocuklarını yer yutardı. Rhea, Zeus adlı oğlunu, Girit’te bir mağarada gizler. Yarı tanrı Koribantlar mağaranın önünde nöbet tutuyorlardı. Onlar bebek Zeus’un ağlamalarını, silahlarının şakırtıları ile örtüyorlardı. Cevat Şakir Kabaağaçlı, *Halikarnas Balıkçısı*, Anadolu Tanrıları, Yeditepe Yayınları, İstanbul 1975, s. 34-94. Ayrıca oğlunu öldürüp tanrılara yemek olarak sunan baba figürü vardır. İnsan yiyerek beslenen yarı boğa yarı insan Minotaurus, Yunan mitolojisindeki diğer bir figürdür.

sanatkârların ve bilginlerin olduğu mahalleler ayrılmış, şehir halkının bir kısmı da ordu görüldüğünde şehirden kaçmıştı. Timur, ordusunun dizginlerini boşaltmış, insan başlarından kuleler oluşmuştu.¹⁹ Roux, bir askerin bir kadına merakından olayların başladığını tespit etmiştir. Hammer, isyanın Ali Kuçupa adlı bir demirci önderliğinde başladığını yazarak Demirci Kavâ ile bağlantı kurmuştur.²⁰ Günümüz Fars yazarlarının 2. İsfahan ve Kavâ olayına ilgileri sürmektedir.²¹

Fars kaynaklarına göre, İsfahan'da günlerce süren yangında taş üstüne taş kalmamıştır. Selçuklu ve Safevi başkenti de olan şehir, her Türk hükümdarlığı döneminde muhteşem eserlerle süslenmiştir. O günden günümüze, söz konusu eserler ayakta ve gezginleri büyülemeyi sürdürmektedir. Timur'a yakıştırılan katliamlara rağmen, Timur'un yeminli düşmanı İbn Arapşah, Timur'un suçlandığı bu korkunç cinayetlerin bazılarında hiç söz etmez.²² Suçlamalar, düşmanlarından olduğu kadar, Timur ya da oğullarının buyruğu ile yazan tarihçilerden de gelir. Timur'un yarattığı korku, önemsiz soyluların kurduğu zorba yönetimleri ortadan kaldırmış, haydutları temizlemiş, yolları güvenlik altına almış, ticaret hayatını canlandırmış, yol ve can güvenliği olan uzun bir dönem başlatmıştır.²³

6. Şahnâme'nin Tarihsel Süreci Üzerine

6.1. Partlardan Keyanlara

İskender'in ardılı Selevkoslar döneminde, Orta Asya'da, Makedon-Yunan krallığı kurulmuştur. Part ülkesi, İran ile Orta Asya arasındaydı. Part Devleti'nin ilanı ile birlikte (MÖ 247), Partlar, İskit-Sakalar, Selevkoslar ve Makedon-Yunan krallıkları arasındaki inişli çıkışlı mücadeleler, nihayet Part hükümdarı II. Mitriades'in zaferiyle sonuçlanmıştır (MÖ 121-91).²⁴ Yıllarca süren mücadelede, birçok yerel kahramanın rolü vardı. Sözlü kültürde olağanüstü kahramanlık hikâyeleri oluşmakta, hikâye ve şiir formunda kuşaktan kuşağa aktarılmaktaydı. İran'ın doğusunda geçen bu Part kahramanlık aktarımları, İran'ın geçmiş hatıralarının üzerine yığılmış, Medlerin ve Perslerin (Ahemenişlerin) unutulmasına yol açmıştı. İran sözlü kültüründe, Pers hükümdarı Kirus yaşıyordu; fakat hangi devirde yaşadığı bilinmiyordu. Kirus'un hikâyesi, ancak Part dönemi kahramanlık hikâyelerinde yer bulmuştu. Kahramanca eylemleriyle Part prensler ve müttelikleri, "*Keyanlar*" olarak destanlarda yer almışlardı. İranlıların hafızasında, Part dönemi hatıraları zayıfladığında, Sasaniler tarafından, Part büyüklüğü ve başarısı küçümsenerek kısaltılmış ve çarpıtılmıştı. Partların yerine mitsel "*Keyanlar*" geçmiş ve İran'ın mitsel hükümdarlarının tarihi inşa edilmiştir. Böylece, Arapça ve Farsçaya önemli ölçüde damgasını vurmuş bir "*İran Ulusal Tarihi*" oluşmuştur.²⁵

Sasaniler, İran tahtını Partlardan silah gücüyle devralmıştı. Sasanilerin, kendilerini mitsel Keyani hükümdarlarının meşru halefleri olarak görmeleri, aynı zamanda, Partların meşruluğunu reddetmeleri, bu yüzdendi.²⁶ Yaşamlarının tüm zamanlarını atları üzerinde geçiren²⁷ Turanlı Partlar, yabancı ve işgalcilerdi.²⁸ İran kahramanları Keyanların yani Partların Turanlı olması, Şahnâme öyküsünün en acımasız çelişkilerindendir.

6.2. Ejderhalar ve Kahramanlar

Kadim İran şehirleriyle ilgili bir eser olan *Şahrestanihâ Eranşahr*, her ne kadar İslâmi dönemde yazılmış olsa da ilk hâli Sasani hükümdarı I. Kavad (MS 488-531) dönemine ait olmalıdır. Buna karşın, asıl kaynakların ne kadar eskiye uzandığı, tartışmalı bir konudur. Mitolojik krallar bir yana bırakılırsa, eserde adı geçen en eski tarihsel kişilikler, Pers hükümdarı III. Dara (MÖ 336-330) ve Makedonyalı İskender'dir (MÖ 336-323). Eserde, Orta Asya (Soğdiana, Seyhun ve Ceyhun nehirleri arası), mitsel Pişdadî hükümdarlarının yurtları olarak gösterilir.²⁹ Şahnâme'ye göre, daha ilk Pişdadiler döneminde, Ceyhun nehri İran ve Turan arasında sınır olarak belirlenmiştir.³⁰ Ritter, haklı olarak, ilk yaratılanlar olan Pişdadî hükümdarları Huşeng ve Tahmurasp'ın, İskit-

¹⁹ J. Paul Roux, *Aksak Timur*, Milliyet Yayınları, İstanbul 1994, s. 96-99.

²⁰ Roux, *age*, s. 96-99; Joseph von Hammer, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, İlgî Yayınları, İstanbul 2007, C. I, s. 95.

²¹ Osman G. Özgüdenli, *Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2006, s. 475.

²² Roux, *age*, s. 187.

²³ Roux, *age*, s. 188.

²⁴ Roux, *age*, s. 83-94.

²⁵ Josef Wiesehöfer, *Antik Pers Tarihi*, Telos Yayınları, İstanbul 2002, s. 183-184, 197-198.

²⁶ Karoly Czegledy, *Bozkır Kavimlerinin Doğudan Batıya Göçleri*, Özne Yayınları, İstanbul 1998, s. 32.

²⁷ Wiesehöfer, *age*, s. 182, 191, 216.

²⁸ Lev Nikolayeviç Gumilev, *Hazar Çevresinde Bin Yıl*, Selenge. İstanbul 2003, s. 78.

²⁹ Ulaş Töre Sivrioğlu, "Pehlevice (Orta Farsça) Bir Tarih Coğrafya Metni, Şahrestanihâ Eranşahr", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 2014, C. 1, S. 3, ss. 1-27.

³⁰ Firdevsi, *age*, s. 135.

FİRDEVSİ VE ŞAHNAME’NİN KAYIP HİKÂYELERİ

Saka mitolojisinden alınmış olduğu kanısındadır.³¹ Klasik İran’ın doğusundaki İskit-Sakalar Pers hükümdarlığı döneminde de, İskender döneminde de, bağımsızlıklarını sürdürmüşlerdir.³²

Hint Cayna dininde olduğu gibi³³, eski İran dini Ahura da, yaşadığımız dünyanın canlı yaşam döngüsü süreklidir; yaşam sona erer ve sonra yeniden başlar. Zerdüş’ün haber verdiği, ölümlerin dirilişinden söz eden Yaşt 19, 11 ve 89’da ayrıca krş. Yaşt 13, 129’da bu kesin olarak açıklanmıştır. Pehlevi kitaplarında da bu yaşam döngüsü, ayrıntılı olarak betimlenir. Yaşam, ilk yaratılanların yani Pişdadilerin dönemi ile başlar. İlk dirilen, ilk Pişdadi Gayömart (Keyümers), Ehrimen (şeytan) tarafından öldürülür. Huşeng dirilir. Bu durumda aslında ilk yaratılan Huşeng’dir. Önceki yaşamda yaşanan savaşlar tekrarlanır: Ejder (Azdahhâk, Dahhâk) yeniden ortaya çıkar ve onu yenmiş Freton da (Feridun) yeniden dirilir. Yenilen Ehrimen veya Azdahhâk, ebediyen güçsüzlüğe mahkûm edilir. Başka kaynaklara göre ise, dünyaya sızdığı deliğin içine itilir veya yok edilir. Sistanlı Saka kahramanı Rüstem’in büyük atası Gerşasp da, yeniden dirilecek ve Demavend dağında bağlarını koparmış olan Dahhâk’ı tekrar öldürecektir.³⁴

Kutsal kitap Avesta’da, üç başlı bir yılan-ejderha olarak tasvir edilen ve herhangi bir etnik kimlik taşımayan Az- Dahhâk, Firdevsi’nin Şahnâmesi’nde, zalim Arap kralına dönüşmüştür. Dahhâk’ın torunu Mihrab ise, İran’ın iyiliği için savaşan ejderler soyundan bir kahramandır.³⁵

İran kahramanları ve hükümdarları, ejderha öldürmekle ün yapmışlardır (Örneğin Erdeşir-Ardaşir efsanesi). İran milletinin gerçek düşmanları, özellikle de ejderhalar olarak simgeleşir.³⁶ Feridun da ejderha öldüren bir hükümdar olarak, İran ülkesini zulüm altında yaşamaktan kurtararak, adil hükümdarlar dönemini başlatmıştır.³⁷

6.3. Araplarda Ünlenmiş Dahhâklar

Emevi halifesi II. Muaviye aniden öldüğünde (684 yılı), bir halife adayı yoktu. Şam, halifesiz kalmıştı. Yeni halife seçilinceye kadar, Şam halkı, geçici olarak, Dahhâk bin Kays’a biat etmişti. Dahhâk, Muaviye döneminden itibaren, halifeler adına hareket eden en önemli kişiydi.

Ehl-i Beyt’ten Abdullah b. Zübeyr, Mekke’de halifeliğini ilan etmişti. Zübeyr’in oğlu Abdullah, Halife Ebu Bekir’in torunu, Peygamberin eşi Ayşe’nin yeğeniydi. Olayların tarihi seyrinde, Şam Emevi halifeliği, Süfyani ailesinden Mervani ailesine geçmiş, Arap dünyasında iki halifelik oluşmuştu: Mekke ve Şam halifeliği.³⁸ Arap-İslâm dünyası parçalanmaya devam etti. 687 yılındaki (H. 68) Hac döneminde, Müslümanlar dört ayrı halifelik bayrağı altında hac görevlerini yerine getirdiler.³⁹ Emevi halifesi Abdülmelik, Şam Müslümanlarının alternatif hac yeri olarak Kudüs’te Kubbetü’s Sahra’yı (Mescid-i Aksa) inşa ettirmiştir. (691 yılı) Şamlı Müslümanlar, 692 yılından itibaren, hac görevlerini, Kudüs’te gerçekleştirmişlerdir.⁴⁰

Arap-İslâm tarihinde Dahhâk adında ikinci ünlü kişinin adı da, Dahhâk bin Kays’tır. “*Emevi muhalifleri sonunda Dahhâk bin Kays es-Şeybani kişiliğinde güçlü bir Harici lidere kavuştular ve onu halifeleri olarak seçtiler. Dahhâk, Emevi halifesinin ordularını yenerek Kufe ve Musul’u (Irak ve Mezopotamya’yı) ele geçirmiş, aylar boyunca Halife Mervan’ın otoritesini tehdit etmişti.*”⁴¹ Halife Mervan, başkentini Şam’dan Harran’a taşımak zorunda kalmıştır. Haricilerle başı dertte olan Mervan, Horasan’da Emevi Halifeliğini tehdit eden Abbasi faaliyetleriyle ilgilenme fırsatı bulamamıştır.

Firdevsi’nin yaşadığı yüzyılda, Arap-İslâm dönemine ait Dahhâk adlı iki önemli lider biliniyordu. Birinci Dahhâk; Emevi halifeliği Süfyani ailesinden, Mervan ailesine geçerken, Emevi başkentindeki en önemli kişiydi. İkinci Dahhâk, Abbasi İhtilali öncesi Irak ve Mezopotamya’yı ele geçirmiş, Emevi halifesi Mervan’ın Şam’dan Harran’a taşınmasına sebep olmuştu. Halife, Horasan’daki yıkıcı Abbasi faaliyetleriyle ilgilenememişti. Arap hükümdar adı olarak, daha uygun bir ad bulunamazdı.

³¹ Ritter, “Firdevsi”, *İslâm Ansiklopedisi*, M. E. B. Yayınları, 1964, C. 4, s. 643-649.

³² Richard N. Frye, *Orta Asya Mirası*, Arkadaş Yayınları, Ankara 2009, s. 82, 84.

³³ Joseph Campbell, *Doğu Mitolojisi-Tanrının Maskeleri*, çev. Kudret Emiroğlu, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara 2009, s. 205-209.

³⁴ Ritter, *age*, s. 643-649, Mircea Eliade, *Dinsel inançlar ve Düşünceler Tarihi*, Kabcacı Yayıncılık, İstanbul 2003, C. 2, s. 365.

³⁵ Sivrioğlu, *age*, s. 7; Yıldırım, *age*, s.196; Eliade, *age*, C. 1, s. 250; Firdevsi, *age*, s. 180.

³⁶ Eliade, *age*, C.1 s. 250, 366, 391, 402.

³⁷ Hristiyanlıkla birlikte Yunanistan’dan İrlanda’ya ve Portekiz’den Urallar’a kadar görülen sayısız ejderha avcısı olan tanrı ve kahramanların hepsi birden aynı azize dönüştü: Saint Georges (Aya Yorgi). Putperest dinsel algıların “Hristiyanlaştırılması”, Hristiyan cemaatin kültürel birliğinin sağlanmasına yardımcı oldu. Eliade, *age*, 2/ 459. Yedi Çağ’lı çevrimler dizisinin en erken örneği, bir dönem çokça taraftarı olan Hint-Cayna inancındadır. MÖ 872-772 tarihleri arasına yerleştirilen Efendi Parşva’nın kurucusu olduğu Cayna inancında da yedi çağlı zaman çevrimleri süreklidir.

³⁸ İbn Kesir, *age*, C. 8, s. 346.

³⁹ Metin Bozan, “I. Hicri Asır Mezhep Hareketlerinde Mardin Bölgesi”, *Dini Araştırmalar Dergisi*, 2006, S. 25, s. 125-142.

⁴⁰ İbn Kesir, *age*, C. 8, s. 445-450.

⁴¹ C. Brockelman, *İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi*, çev. Prof. Neşet Çağatay, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1992, s. 83.

6.4. Kavâ'nın veya Keyanların Etimolojisi

İran hükümdar ailesi Keyanilerin ilk atası Keykubad idi. Avesta'ya göre Keykubad dünyaya geldiğinde, bir bez parçasına sarılarak, sandık içinde suya salınmış, boğulmak üzereyken kurtarılmıştı. Bu olaydan dolayı, adı, Avesta'da “*Kavi Kavâta*” olarak geçer.⁴²

“*Key*” sözcüğü Hint-Rig Veda'da “*ileri görüşlü, bilge, şair*” anlamlarına gelmektedir. Avesta'da, Avesta diline uygun olarak “*key*” yerine “*hükümdar, komutan*” anlamında “*kavi*” sözcüğü geçmektedir. Bütün hükümdarlarına “*key*” unvanı verildiği için, bu hanedana, Keyaniler denmektedir.⁴³ Keyler-Kaviler, Alamut-Şii Yedi İmamcı Nizari-İsmailik'te de geçer. Keyler-Kaviler, İsmaililik'te en yüksek makam olan, Hüccet'ten sonraki yöneticilerdir.⁴⁴ Kavâ'nın ismi, İran bayrağı Drefşi Kaviyan'dan (Kavilerin-Keyanların Bayrağı'nın adından) türetilmiştir.⁴⁵ Partlar (Keyaniler, Eşkaniler, Arsaklar) döneminde, İran topraklarında ticaret ve tüccarlık yaygınlaşmıştı. Kavâ, bu ortama uygun bir figürdü.⁴⁶ Taberi Tarihi'nde de izlendiği gibi, Kavâ, İsfahan'da demircilik yapmakta, İsfahan ileri gelenlerinin sözcülüğünü üstlenmektedir.

6.5. Demirci Etimolojisi

Antik Dünya'nın kahramanları arasında demiri kor ateşte biçimlendirerek silah yapan demirciler önemli kişilerdi. Söz konusu olan, yalnızca silahların maddi olarak yapımları değil, silahlara sihir yükleyerek sihirli araçlara dönüştüren demircinin gizemli zanaatıdır.⁴⁷ Yunan panteonunda Zeus'un yanında da bir demirci tanrı vardır. Şahnâme'de de Feridun'a gürz ve diğer silahları yapacak bir demirci gerekiyordu.

İslâm öncesi İran'da Ateşgedeler vardı. Zerdüşt rahipler, kutsal ateşin sönmemesini sağlıyorlardı. Arap-İslâm devletinin İran'da egemenliği ile birlikte, Zerdüştlük tasfiye olmuş, bir kısım Zerdüştü Hindistan'a göçmüştü. Günümüzde, İran-Yezd şehrinde bir Ateşgede, meraklı gezginlerin ziyaretine açıktır.

Yusuf'a yapılan iftiranın bir benzeri, saray yaşamına dönen Keykubad'ın oğlu Siyavuş'un başına gelmişti. Siyavuş, kor ateşin üzerinden geçerek, günahsız ve suçsuz olduğunu kanıtlamıştı.⁴⁸ 568 yılında, Göktürklerin ülkesine gelen iki Romalı (Bizanslı) elçi de, arınmaları için, iki ateş arasından geçirilmiştir.⁴⁹

Firdevsi'nin döneminde, Arap egemenliği 300 yaşındaydı. 1.000 yıl sürecek Türk egemenliği dönemi başlıyordu. Şair 21.628'inci beytinden itibaren Türk hükümdarının himayesini arzuluyordu.

Türk kavrayışında, demirciler önemliydi. Bir Yakut atasözü, “*demircilerle şamanlar aynı yuvadandır*” şeklindedir. İlk demirci, ilk şaman ve ilk çömlekçi öz kardeşiler; demirci büyük kardeşi ve şaman da ortanca kardeşi. Demek ki demircinin ölümü şamanın elinden olamazdı. Bütün Sibiry halklarında demirci epey yüksek bir toplumsal konumdadır; erginleyici sirlara sahiptiler ve özel ruhlarca korunmaktaydılar. Demircilik, babadan oğula aktarılan bir yetenekti. Moğol-Türk destansı şiirlerinde, “*demirci*”, aynı zamanda “*kahraman*” ve “*yalnuz, atlı savaşçı*” anlamı taşır. Ünlü hükümdarlardan Cengiz Han'ın ilk adı Temuçin (Göksel Demir) diğerinin adı Timur (Demir) idi. Türk-Tatar ve Moğol demircilerin, kahramanlarla, ozanlarla ve şairlerle bir tutulduğu ilişkiler dikkati çekmektedir.⁵⁰

Göktürkler, komşularının tanımlamasıyla Altaylı demircilerdi. Mitolojiye göre, demir dağları eriterek, yeni yurtlarında devletlerini kurmuşlardı. Kuruluşlarından on ya da yirmi yıl sonra, Romalılara (Bizans), demir işlemeyi öğretmeyi teklif etmişlerdir.⁵¹

6.6. Aryan Kahramanlar ve Zerdüşt Peygamber Üzerine

Önceki satırlarında değindiğimiz gibi Şahnâme'de, Arap hükümdarı Dahhâk, İran hükümdarı Cemşid'i öldürmüştü, Cemşid'in iki kız kardeşi Şehrinaz ve Ernevaz'ı haremine almıştır. Dahhâk'ın hükümdarlığı, 1.000 yıl sürmüştü. Feridun, Dahhâk'ı öldürmüştü; iki kız kardeşi kurtarmış ve onlardan üç oğlu olmuştur. Kadim Dünya'ya

⁴² Yıldırım, *age*, s. 470-471.

⁴³ Oğuzhan Özoğul, “Pehlevi Dilinde Yaşayan En Eski Kahramanlık Anlatısı: Yâdgâr-i Zerirân”, *İran Çalışmaları Dergisi*, 2019, C. 3, S. 2, s. 113; Nimet Yıldırım, *İran Mitolojisi*, Pinhan Yayınları, İstanbul 2012, s. 120.

⁴⁴ Hüccet, kayıp âleme çekilen imamın, bu fani dünyadaki temsilcisi, delili, kanıtı, sözcüsüdür. Yedi İmamcı İsmaililik, 6. Ehl-i Beyt imamı Cafer Sadık'ın oğlu İsmail'i ebedi imam kabul eder. Farhad Daftary, *İsmaililer*, Doruk Yayınları, Ankara 2002, s. 657.

⁴⁵ Ritter, *age*, C.4, s. 643-649.

⁴⁶ Yıldırım, *age*, s. 237.

⁴⁷ Mircea Eliade, *Demirciler ve Simyacılar*, Kambalçı Yayınevi, İstanbul 2003, s. 90.

⁴⁸ Yıldırım, *age*, s. 640.

⁴⁹ Roux, *age*, s. 136.

⁵⁰ Eliade, *age*, s. 86, 90, 104-105.

⁵¹ Roux, *age*, s. 128-131.

FİRDEVSİ VE ŞAHNAME’NİN KAYIP HİKÂYELERİ

üç oğlu arasında paylaşmıştı. Oğullarından İrac’a İran’ı, Selm’e, Rum ve Batı’daki topraklarını, Tur’a Turan ülkesini vermiş ve onu, Türklerin ve Çin’in hükümdarı (padişah) yapmıştı.⁵²

Pers hükümdarlığı döneminde, ülkenin doğusunda (kuzey ve güneydoğusunda) İskit-Saka soyluları, İskender döneminde de bağımsızlıklarını sürdürmüşlerdi.⁵³ Avesta geleneğinde, Kuzeydoğu İran, Zerdüş peygamberin (MÖ 550) ve Aryanların ülkesiydi. Zerdüşti gelenek, 77 yaşında yoksul sığır çobanı Zerdüş peygamberin kurt kılığına giren katillerce öldürüldüğünü, hayranlık uyandıracak bir biçimde ifade etmektedir; çünkü “*kurtlar*,” peygamberin büyük bir cesaretle eleştirdiği zengin Ariler-Aryanlardır.⁵⁴ Zerdüş peygamberin canına kıyanlar, kurt kılığına girmiş Aryanlardır. Onlar, Zerdüş peygamberin karşı çıktığı, mücadele ettiği, vaazlarında işaret ettiği Ehrimenlerdi (şeytanlardı).

Baharnaz’ın albüm kitabında yer alan “*beyaz üzerine düşey siyah çizgileri olan, uzun yelek-cekete giysileriyle*” Bahtiyari göçebe ailenin fotoğrafı vardır.⁵⁵ Bu fotoğraf, aynı zamanda, İran İslâm Cumhuriyeti’nin tanıtımıyla ilgili yayınları arasında bulunan yarı-resmi bir kitapta yer alır. Kitapta verilen bilgiye göre, Bahtiyariler, İran-Aryan göçerlerinin bir benzeridir.⁵⁶ Bahtiyariler, İran tarihinde baskın rolleri olmayan, tarihî Fars bölgesine (Şiraz’a) komşu halklardandır.⁵⁷

7. İran Tarihinin Erken Döneminde Partlar ve İskit-Sakalar

İskitlerin uzun yıllardır Ortadoğu ülkeleriyle ekonomik ve siyasal ilişkileri vardı. Asurluların doğu yönündeki demir ve at kaynakları, Med devletinin kurulması ile kesilmişti. Medler, İskitler ve Babil ile ittifak kurarak Asur iktidarına son vermişlerdi (MÖ 614- 612).⁵⁸

Babil ve Hitit-Hatti ülkesi arasındaki Hurrilerin (Chorit) dili, ne Sami, ne de İndo-Germen’di. At yetiştiren Hurrilerin Homeros’u andıran destanları ve özellikle tanrı hikâyelerindeki anlayışları, Türk göçebelerin kahraman (epik) hikâyeleri ve neşideleri (yüksek sesle okunan şiirleri) ile uyumludur.⁵⁹ Hurriler, doğuya çekilen İskitlerin bir kolu olmalıdır.

Herodot’un kayıtlarına göre, İskitler yaklaşık MÖ 575 yılından hemen önce Medleri yenmişler, Asya’ya egemen olmuşlardı. Seferlerini sürdüren İskitler, Mısır sınırına dayanmışlardı. Mısır kralı onlara yalvarmış, hediyeler göndermişti. İskitlerin Asya’da ve Ortadoğu’daki egemenlikleri 28 yıl sürmüştü.⁶⁰ İskit egemenliği sonrası Medler toparlanamamış; 3 veya 5 yıl sonra, İran’da egemenlik, Persler’e (Ahamenişler) geçmişti.⁶¹

Pers hükümdarlığı döneminde, ülkenin doğusunda İskit-Saka soyluları, İskender döneminde de bağımsızlıklarını sürdürmüşlerdir.⁶² Herodot, Pers ordusunun unsurları arasında, İskit soyundan olan Sakalardan bahseder.⁶³ Bilindiği gibi İskender sonrası fethedilen topraklar, komutanları arasında paylaşılmıştı. Selevkoslar Doğu topraklarını, Ptolemeler de Mısır’ı almışlardı. Ptolemelerin, Selevkosları işgali ve Orta Asya’da Makedon-Yunan satraplığının bağımsızlık ilanı, İran’ın doğusundaki Partların bağımsızlık ilanını kolaylaştırmıştı. MÖ 247’de bağımsızlığını ilan eden Partlar, kurucularının adları olan Arsakiler veya Eşkaniler olarak da tanındılar. Partlar; batıda Selevkoslar, Doğu’da Makedon-Yunan krallığı arasındaydılar. Zor bir tarihî sürecin içindeydiler. Bağımsızlık sonrasında, komşularıyla ittifak ve savaşlarla dolu bir sürece girdiler, bir ara (MÖ 246-225 arasında) ülkelerinden de oldular.⁶⁴

Eş zamanlı olarak, Seyhun nehrinin ötesindeki halklar hareketlenmişti. Hunlar, Doğu-Batı ticaret yollarını kontrol eden Yüceğilerin himayesinde yaşıyorlardı. MÖ 176’da, Mete liderliğinde Hunların kesin zaferiyle tetiklenen Batı yönündeki Yüceğ göçü, yolları üzerindeki halklarda, bir dizi göç hareketine sebep olmuştu.⁶⁵

Justin/Trogus’a göre Partlar, İskit yurdundan gelmişlerdi.⁶⁶ Strabon, Makedon-Yunan krallıklarının yıkılmasına, Seyhun nehrini aşan Sakaların sebep olduğunu söyler. Strabon, Sakalardan İskitler olarak da

⁵² Firdevsi, *age*, s. 115.

⁵³ Frye, *age*, s. 82-84.

⁵⁴ Eliade, *age*, s. 388.

⁵⁵ Mohammad Reza Baharnaz, *Nomads, Migrating and Swallows*, Gooya Books, Tahran 2006, s. 50.

⁵⁶ Farzin Rezaian, *Iran; Seven Faces of a Civilization*, Tahran 2007, s. 41.

⁵⁷ Geniş bilgi için bakınız; Ahmet Küçükkalfa, “Hünkariler, Luristan Hünkarileri”, *Alevilik-Bektaşilik Araştırmaları Dergisi*, 2018, S. 18, s. 341-378.

⁵⁸ Oates, *age*, s. 135; Veli Sevin, *Yeni Assur sanatı I. Mimarlık*, Türk Tarih Kurumu, 1991, s. 1-15.

⁵⁹ Wilhelm Koppers, “Etnolojiye Dayanan Cihan Tarihi İşığının Altında İlk Türklük ve İlk İndo-Germenlik”, *Belleten*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1995, s. 446.

⁶⁰ Herodot, *age*, 1/104-107, 4/1.

⁶¹ Ebu Reyhan el Biruni, *Maziden kalanlar- El Asar el Bakiye*, Selenge Yayınları, İstanbul, s. 149-154.

⁶² Frye, *age*, s. 82-84.

⁶³ Herodot, *age*, 7/64.

⁶⁴ Ahmet Apaydın, *Part (Arsak) İmparatorluğu (MÖ 247-MS 224)*, s.4, www.academia.edu (Nisan 2020, 15.00).

⁶⁵ Bahaeddin Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi-1*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2015, s. 131-132.

⁶⁶ Wiesehöfer, *age*, s. 191.

bahseder.⁶⁷ Strabon, İskitler ve Sakaların aynı halklar olduğu konusunda Herodot'la hemfikir görünmektedir. Kuşkusuz, onlar, aynı yaşam formunu paylaşıyorlardı. Aralarındaki ince farklar konusunda, Batılılar, Çinliler kadar bilgi sahibi olamazlardı.

Part hükümdarı II. Phraat (MÖ 138 -128), Seyhun üzerinden gelen göçer halklara (Sakalara) savaş açmıştı. Suriye Selevkos kralı Antiochos harekete geçince, onunla da savaşmak zorunda kalan Phraat, Sakaların yardımıyla Antiochos'u yendi. Fakat Seyhun ötesinden gelen Sakalar, MÖ 128'de, İran'ı işgal ettiler. Sakaların İran egemenliği, II. Mitridates'le (MÖ 121-91) yaptıkları savaşla sona erdi. Sakalar, güneydoğu İran'a, Sistan'a çekilmişler, Kuzey Hindistan'ı da fethetmişler, Hindistan hükümdarları da olmuşlardı.⁶⁸

MÖ 36 yılında Hunların bir kısmı batıya göç etmişlerdi ve Partlarla birleşmişlerdi.⁶⁹ Günümüze ulaşan Part-Pehlevi dönemine ait “*Yâdgâr-i Zerirân*” adlı kahramanlık destanı, Keyan hükümdarı Viştasp ile Hun hükümdarı Ercasp arasında geçen savaşlardan bahseder⁷⁰ (Sistan: Saka-İstan'ın, Sekistan'ın bir türevidir).

Partlar, her zaman, her yere atlarla gidiyorlardı. Savaş dışında ziyafet sırasında, resmi ve özel görüşmede, yer değiştirmede ve durmada, ticaret ve konuşmalarda hep atların üzerinde oturuyorlardı. Her şey, atların üzerinde gerçekleşiyordu.⁷¹ Savaş alanlarında, omuzlarının üzerinden geriye doğru ok atan “*Part ok taktiği*”, aynı zamanda bir İskit, Türk ve Moğol taktiği idi.⁷² Bu konuda ilginç bir kayıt, Kaşgarlı Mahmud'un sözlüğünde (Divanü Lûgat-it-Türk) Uygur maddesinde bulunur. Buna göre Makedonyalı İskender'in önünde gösteri yapan Uygur ili savaşçıların önüne ok attıkları gibi arkaya da ok atmaları, İskender'i hayrete düşürmüştür.⁷³

İskit, Part, Hun, Göktürk ve Moğolların kültür durumu ve yaşam tarzı bakımından birbirlerine benzerliklerini gördüğümüzde şaşırılmamalıdır. Aynı yaşam koşulları, İskitlere ve Hunlara aynı çözüm yollarını getirmiştir. Örneğin, Hun atlı okçusu gibi İskit atlı okçusu da Akdenizlinin veya Çinlinin entarisi yerine, pantolon ve çizme, hatta üzengi kullanıyordu. İskit ve Hun topluluklarının benzerliğini sağlayan, her ikisinin de aynı kültür alanında ve aynı coğrafyada yaşamış olmalarıdır.⁷⁴

8. Şahnâme Yazımı Öncesi Tarihi Arka Plan

Arap-İslâm devletinin egemenliği, kısa sürede, Orta Asya'dan İspanya'ya ulaşmıştı. Arapların gözünde, yönetilen halkların genel adı “*mevali*” idi. Mevali, canı bağışlanmış kul-köle anlamına geliyordu. Çöl insanların mesleği de devlet tecrübesi de yoktu. Mevali, Arap efendisi adına her hizmeti yapmak zorundaydı. Efendi ile mevali arasındaki ilişkilerin genellikle çok sert, çok acımasız geçtiğine dair haberler, İslâm tarihinin kayıtlarına geçmiştir. Yüzyıllardır devlet ve kültür birikimi olan halkların gücü, ilk Şii devletinin kurulmasına yol açan Muhtar Sakafi (622-687) olaylarında görünür olmuştu.⁷⁵ Abbasiler, Horasan-Orta Asya'nın mevali güçleriyle Şam-Emevi halifeliğini yıkararak, iktidara yükselmişlerdi.⁷⁶ Mevali halk, Sünni halifelğe karşı kendini Ali taraftarlığı ile ifade ediyordu. Araplardan daha üstün olduklarına inanan halk, Şuubiye olarak tanınıyordu.⁷⁷

9. yüzyılın ortalarından itibaren Abbasi Devleti'nin giderek zayıflaması; İslâm topraklarında askerî güce hükmeden valilerin veya askerî desteği olan dinî ve etnik toplulukların yönettiği yarı bağımsız ve bağımsız bölgesel hanedanlıkların ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. İran'da kurulan Tahiriler (821–873), Saffariler (859–903), Samanoğulları (875–1005), Çağaniler (933–987), Memuniler (995–1017), Simcuriler (910–1002), Taberistan'da Zeydi-Aleviler (864-928), Azerbaycan'da Türk-Sacoğulları (890-929), Cezire-Harran'da Hamdaniler (929/ 944 – 1009), Mısır'da Türk-Tulunoğulları (875-905) ve Türk-İhşidler (Akşidler) (935-969) bahsi geçen bölgesel hanedanlıklardır. Bağımsız Müslüman devletler arasında ise İspanya'da Endülüs-Emeviler (756-1492), Türkistan-Horasan-Kuzey Hindistan'da Türk-Gazneliler (963-1187), Yemen'de Zeydi-Aleviler (897-1013), Bahreyn'de İsmaili-Karmatiler (899-1076), Tunus Fatimileri (909-969) ve devamında Mısır Fatimi Devleti (969-1171), İran-Deylem-Taberistan'da kurulum, Irak'ta egemenlik kuran Büveyhiler (934-1055) yer almaktadır. Bütün bu gelişmelerden bağımsız olarak Türk Karahanlılar (840-1220) İslamiyet'i seçmiştir.

⁶⁷ Roux, *age*, s. 83, 94; Ögel, *age*, s. 131-132

⁶⁸ Ögel, *age*, s. 327-340; Roux, *age*, s. 125-126.

⁶⁹ Gumilev *age*, s. 28.

⁷⁰ Özoğul, *age*, s. 116.

⁷¹ Wiesehöfer, *age*, s. 182, 191, 216.

⁷² Roux *age*, s. 40.

⁷³ Ahmet Bican Ercilasun, “Şu Destanı Hakkında”, *Millî Folklor Dergisi*, 1991, C. 2, s. 12.

⁷⁴ Rene Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, çev. M. Reşat Uzman, Ötüken Yayınları, İstanbul 1995, s. 26.

⁷⁵ Yusuf Benli, “Nusaybin'de 'Haşebiyeye Devleti' ve İslâm Tarihinde Yeri”, *Geçmişten Günümüze Nusaybin Sempozyumu*, Nusaybin 27-28 Mayıs 2004.

⁷⁶ Mustafa Demirci, “Emevilerden Abbasilere Geçiş Sürecinin Bir Tanığı: Abdullah İbnü'l- Mukaffa ve Risaletü's Sahabesi”, *D.E.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, İzmir 2005, S.XXI, s. 117-148.

⁷⁷ Şuub: Halk (Arapça); Adem Apak, “Şuubiye”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 2010, C. 39, s. 244-246.

FİRDEVSİ VE ŞAHNAME’NİN KAYIP HİKÂYELERİ

Abbasiler döneminde yoksul Araplar için ana uğraş, sınır bölgelerde İslâm dışı topluluklara karşı savaşmak için gönüllü (el-mutavvia) olmaktı. Oluşan gönüllü toplulukların liderleri şöhrete ve yönetimce kabul edilen unvanlara kavuşuyorlardı. Vatanlarından kopmuşlardı. Vatanlarına bağlı olmadıkları için, her nerede gaza (savaş) olursa ve her nerede ganimet ümidi varsa oraya giderlerdi. Gönüllülerin barınması için hudut şehirlerinde “*Ribatlar*” inşa ediliyordu. Mukaddesi’ye göre, sadece Seyhun nehri sınırındaki İsficâb şehrinde, 1.700 ribat vardı.⁷⁸ Kuşkusuz, gönüllüler arasında, çok sayıda yerel halktan yeni Müslümanlar da bulunuyordu.

Benzer bir yaşam formu, İslâm’ın uzak-batı sınırlarında da sürüyordu. Bu topluluklardan Murabıtlar (Ribat: derviş kalesindekiler/ 1060-1143) ve Muvahhidler (Vahdet’e-Tevhid’e ulaşanlar/ 1133-1269), Fas’ta iktidara gelmişlerdir.

9. Şahname’de Türkler

Firdevsi’nin çağında, Orta Asya’da, Makedonlar ve Yunanlılar artık yoktu. İranlıların hafızalarından silinmişlerdi. Orta Asya’da Samanoğulları, Gazneliler ve komşuları olan birçok yerel devlet arasında, çatışmalar, anlaşmalar, dostluklar, düşmanlıklar, himayeler ve sığınmaların olduğu kaotik bir ortam sürüyordu. Geleneksel toplumlar, kendi kavrayışlarına uygun bir esere ilgi gösterebilirdi. Türklerin egemenliği görünür olmuştu. Orta Asyalı Partların yani mitsel Keyanların rakipleri, ancak Turanlılar yani Türkler olabilirdi.

İyi bir anlatıcı için örnek bolluğu yaşıyordu. Şahnâme anlatımıyla; İran hükümdarının oğlu Siyavuş (Siyah At), büyük bir ordu ile Turan ülkesine sefere çıkar. Turan hükümdarı Efrasiyab (Alp Er Tunga) onunla savaşmak istemez, barış teklif eder. Siyavuş barış teklifini babasına iletir. Ama kabul ettiremez. Bunun üzerine, Siyavuş, Efrasiyab’a sığınır. Efrasiyab’ın kızı Ferengis’le Siyavuş evlenir. Mutlu bir hayat sürmekte iken, kendisini çekemeyenler, onun öldürülmesine sebep olurlar. Hamile Ferengis, Siyavuş’un oğlu Keyhüsrev’i doğurur. Efrasiyab, Keyhüsrev’in soyunu öğrenmesini istemez. Onu büyütmesi için çobanlara teslim eder. Ferengis, oğlu Keyhüsrev’le birlikte uzun yıllar boyunca kaçak bir hayat yaşar. İran kahramanı Giv, onları bulur. Keyhüsrev tahta çıkar. Keyan hükümdarı olur. Babasının intikamını almak için dedesi Efrasiyab’la savaşır.⁷⁹ Bu hikâyede de Keyhüsrev’in diğer görünümüleri olan Pers hükümdarı Kirus veya Şahnâme’deki Feridun öyküsü ile paralellik vardır. Ksenophon ve Herodot tarihlerinde ünlü Pers hükümdarı Kirus’un dedesi Med hükümdarıdır. Şahnâme’nin kurgusunda, dede Efrasiyab (Alp-er Tunga) Turan hükümdarıdır.

İran Sasani dönemi hükümdarı I. Firuz (Perviz, 459–484), Akhunların desteği ile tahta çıkmıştır. Tahta çıktıktan sonra, Akhun hükümdarı Aksuvar’a açtığı savaşta (469 yılı) yenilmiş, esir düşmüştür. Firuz özgürlüğünün karşılığı olan fidye ödeninceye kadar kalmak üzere, o tarihte kundakta olan oğlu (bebeği) Kavâd’ı rehin bırakmıştır. Sasani hükümdarı I. Firuz’un oğlu I. Kavâd’ta (I. Kubad, 484–531) ülkesinde gelişen olaylar sonucu Akhunlara sığınmak zorunda kalmıştır. Akhunlar (Kadişler), Kavâd’a bir eş ve bir ordu vererek, tahta dönmesini sağlamışlardır.⁸⁰

Göktürklerin yükselişe geçmesi yeni ittifakları gündeme getirmiştir. Göktürk İstemi Yabgu (552–576), Sasani hükümdarı Hüsrev Anuşirvan (I. Hüsrev, Adil Hüsrev, 531–579) ile anlaşıp kızını İran hükümdarına vererek ittifak kurmuştu. İslâmi kaynaklarda (Taberi, Mesudi vb.), adı Fakim olarak geçen bu kadın, Sasani kraliçesi olmuştu. Fakim, eşiyle birlikte ülkeyi yönetmişti. (Şahnâme’de Efrasiyab’ın kızı Ferengis’in veya Firanek’in, Sivayuş ile evliliği ile benzerlik vardır). İran’da Sasani devletinde Hüsrev Anuşirvan’ın, Fakim’den doğan oğlu Hürmüz (IV. Hürmüz), fiziksel bakımdan Türklerle benzediği için “*Türkoğlu-Türkzâde*” olarak adlandırılmıştı.⁸¹

Arap-İslâm devletinde de görüldüğü gibi, geniş coğrafyaların tek merkezden yürütülmesi çok zordu. Merkezden uzak bölgelerde, yerel hanedanlar ortaya çıkıyordu. Bu husus, geçmişte kurulan İran’daki ve Orta Asya’daki devletler için de geçerliydi. Arap-İslâm devletinin Semerkand valisi olan Saman-hudât, Samanoğulları (Samaniler) Devleti’ni kurmuştu (875–1005). Devletin ikinci başkenti, Buhara olmuştu. Samanoğulları-Samaniler de soylarını, İran hükümdarı Behram Çubin’e (589-590) bağlayarak meşruiyet sorunlarını çözmüşlerdi. Behram Çubin, İran’da kısa süren iktidarını kaybettiğinde, Göktürk hakanına sığınmış, Göktürk hükümdarının kızıyla evlenmişti. Ünlü ailenin soyu ve şöhreti bölgede devam etmişti.⁸² Orta Asya, uzun süredir Araplar ve Türkler arasında savaşların sahnesiydi.

Güç ilişkilerinin her an değişebildiği coğrafyada, Samanoğulları hükümdarı 2. Nasr (914-943), Şii-Fatımi halifeliğinin desteğini önemli görmüş olmalıdır. Başkentte hükümdarın örtük himayesinde Şii-batını propaganda ve örgütlenmeler, egemen dinî ve askerî güç odakları tarafından kısa sürede ortadan kaldırılmış, hükümdar

⁷⁸ Barthold, *age*, s. 190, 231.

⁷⁹ Yıldırım, *age*, s. 312, 464.

⁸⁰ Roux, *age*, s. 125; Frye, *age*, s. 191-192.

⁸¹ Roux, *age*, s. 134; Ahmet Taşağıl, *Gök-Türkler*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2003, s. 32, 88.

⁸² Usta, *age*, s. 68-71, 89.

tahtından olmuştu.⁸³ Bölge, İran'dan ve Mısır Şii-Fatimi halifeliğinden çok uzaktı. Şii-batini örgütlenme güçsüzdü.

Günümüz İran devletinin kuzeydoğu sınırındaki Tus şehri, Samanoğullarının başkentleri olan Semerkand'dan, yaklaşık 1.000 kilometre, Buhara'dan ise 800 kilometre daha uzakta ve daha batıdadır. Horasan-Tus şehrinde, başkentteki dinî ve askerî unsurların etkisi, kuşkusuz daha az hissediliyordu. Tus şehri, Şii-Şuubiye taraftarları için daha uygun bir ortam sunuyordu. Samanoğullarından bir soylu olan ve sonradan iki dönem (960 Haziran-Ocak-Şubat 961 ve 961 Aralık-962 Ocak⁸⁴) Tus valiliği de yapan Ebu Mansur Muhammed bin Abdurrezzak, Şahnâme yazım işine girişmişti. Eser önsözüne göre, 957 yılında tamamlanmıştır. Günümüze mukaddimesi (giriş bölümü) ulaşmıştır. Tuslu Şair Dakiki'ye, söz konusu Şahnâme'nin şiirleştirilmesi işi verilmişti. Şair, bir kölesinin suikastı ile 976 ile 980 yılları arasında ölmüş, eserini tamamlayamamıştı.⁸⁵ Şairin 1.000, 3.000 veya 20.000 beyit tamamladığına dair kayıtlar vardır.⁸⁶

10. Firdevsi Şahnâmesi'nin Yazım Süreci

Bağdat'taki Sünni halife, Samanoğullarının batıdaki komşusu, Şii-Büveyhilerin (934-1055) kontrolü altındaydı. Büveyhiler, başkentlerini, 945'ten itibaren Bağdat'a taşımışlardı. Samanoğulları, Mansur'un hükümdarlığı döneminde (961-976), Alp Tekin karşısında art arda yenilgiler almış ve 963 yılında Alp Tekin'in Gazne egemenliğini tanımışlardı.⁸⁷ Art arda alınan yenilgiler, Samanoğulları veziri Bel'âmi'nin Şii-Şuubiye heyecanını tetiklemiş olmalıdır.

İslâm tarihinin ilk Arapça genel tarih kitabı olan ve 915 yılında tamamlanan Taberi'nin Milletler ve Hükümdarlar Tarihi'dir.⁸⁸ Yazarının İran Taberistanlı olması sebebiyle, Taberi Tarihi olarak ün kazanmıştır. Taberi, yazdıklarının doğru veya yanlış olduğuna bakmaksızın unutulmakta olan tarihî olaylarla ilgili haberleri eserine aldığı ifade eder. Eserinde birbirine zıt haberler, birlikte bulunur. Samanoğulları veziri Bel'âmi, 963 yılında Taberi Tarihi'ni Farsçaya çevirme işine girişmişti. Bel'âmi, çeviri sırasında kısaltmalarla yetinmemiş, eserinin girişinde kendisinin de itiraf ettiği gibi, astronomi kitaplarından, İranlı Mecusi-Zerdüşti tarihçilerin eserlerinden ve Yahudilerin hikâyelerinden de birçok şeyler eklemiştir.⁸⁹ Eser, 2. Nuh'a (976-997) sunulmuştu.⁹⁰ Daha önceki Şahnâme kaynaklarında (Hüdaynâmeler'de) olmayan Demirci Kavâ, Taberi Tarihi'nin Farsça çevirisinde yer almıştır.⁹¹

Kavâ'nın hikâyesi Ebu Mansur'un veya Dakiki'nin Şahnâmesi'nde var mıydı? Eserlerin günümüze ulaşan parçalarında bu tür bilgi yoktur. Ebu Mansuri Şahnâmesi'nin yazımı, 957'de tamamlanmıştır. Şair Dakiki'nin künyesi Ebu Ali iken, Tus valisi Ebu Mansur'dan dolayı künyesini Ebu Mansur olarak değiştirmiştir.⁹² Dakiki'nin yeni Mansuri künyesi, onun Tus valisi Ebu Mansur tarafından himaye edildiğine dair güçlü bir delil olmalıdır. Öyle görülüyor ki, Ebu Mansur Şahnâme'nin şiir işini Dakiki'ye vermiştir.

Firdevsi, Şahnâmesi'nde yazılı bir kaynaktan önemli ölçüde yararlandığını ve kahramanlık hikâyelerini zaman zaman kelimesi kelimesine ondan aktardığını söyler. Şahnâme araştırmacılarına göre, bu eser, Dakiki'nin eseri Şahnâme-yi Ebu Mansuri'dir.⁹³ Kuşkusuz şair, Ebu Mansur'la ve onun Şahnâmesi ile bağ kurma zorunluluğu duyuyordu. Kadim dünyada bu konu önemliydi. Örnek olarak, tasavvufta mürşit-mürit (öğretmen-öğrenci) ilişkisi, en baştaki kutsal kişiyle kurulan bağı açıklayan süluklar (zincir, silsile), kişinin konumuna meşruiyet sağlıyordu. Samanoğulları da hükümdar Behram Çubin'le soy bağı kurarak meşruiyetlerini iddia ediyorlardı. Araplara karşı İranlılığı ve İran'ı yücelten şairin eserinde; İran hükümdarları, geçmiş İran hükümdarlık soyu ile meşru bağlar kuruyorlardı. “Bir kişinin hükümdar (padişah) olabilmesi için öncelikle hükümdarların kanından gelmesi gerekiyordu.”⁹⁴ Ülkeye adalet getirecek olanlar onlardı. Firdevsi de eseri için, Ebu Mansuri Şahnâmesi ile bağ kurma zorunluğunu duymuş olmalıdır.

Bel'âmi'nin yeniden düzenlediği Taberi Tarihi, 2. Nuh'a (976-997) sunulmuştu.⁹⁵ Bel'âmi'nin (Taberi) Tarihi'nde Demirci Kavâ'nın rolü merkezîdir. O, Dahhâk karşısında İsfahan heyetinin sözcülüğünü üstlenmiş,

⁸³ Usta, *age*, s. 151-155.

⁸⁴ Usta, *age*, s. 639.

⁸⁵ Ritter, *age*, s. 462-464.

⁸⁶ Yıldırım, *age*, s. 28.

⁸⁷ Usta, *age*, s. 208-210.

⁸⁸ Azade Temir, “önsöz” *Şehname*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1992.

⁸⁹ M. Şemsettin Günaltay, *İslâm'da Tarih ve Müverrihler*, İstanbul 1991, s. 44.

⁹⁰ Usta, *age*, s. 579.

⁹¹ Taberi, *age*, s. 256-264; Ritter, *age*, s. 643-649; Yıldırım, *age*, 2012, s. 120.

⁹² Ritter, *age*, s. 647.

⁹³ Yıldırım, *age*, s. 17, 28.

⁹⁴ Firdevsi, *age*, s. 255.

⁹⁵ Usta, *age*, s. 579.

FİRDEVSİ VE ŞAHNAME’NİN KAYIP HİKÂYELERİ

isyan bayrağını açmış, halkı etrafında toplamış, isyan başarıya ulaşmış ve halk ona hükümdarlık teklif etmiştir. Kavâ hükümdar soyundan bir kişi olmadığının bilincinde olarak, soyca hükümdarlık soyundan olan kişiyi sormuş; Feridun’u ve yerini öğrenmiştir. Halkı, onun etrafında toplanmaya çağırıştır. Firdevsi’nin Şahnâmesi’nde ise Kavâ’nın rolü sınırlıdır. O, isyan öncesinden Feridun’u tanımaktadır. Daha isyanın başında, bayrağını açarak halkı Feridun’un önderliğinde toplanmaya çağırıştır. Bayrağı Feridun’a teslim eden Kavâ’nın rolü sona ermektedir.

Her iki hikâye, ilk Şii devletin kurulmasıyla taçlanan Muhtar Sakafi’nin (622-687), Hz. Hüseyin’in üvey kardeşi Muhammed Ebu Hanife adına isyan bayrağı açması ile benzerlik gösterir.⁹⁶ Taberi tarihinin Farsça yazımı sırasında, vezir Bel’âmi’ye de ilham vermiş olmalıdır.

Firdevsi, Şahnâme’yi 975 yılından itibaren, yani şair Dakiki’nin ölümünden hemen önce yazmaya başladığını iddia etmektedir. Bölümler hâlinde yazılan eser, 1014 yılında tamamlanmıştır. Firdevsi’nin Ebu Mansuri Şahnâmesi’nin tamamlanmasından (957), kendi Şahnâmesi’nin yazımının tamamlanmasına (1014) kadar geçen, uzun yılları vardı. Şii-Şuubiye taraftarı Firdevsi, Belâ’mi’nin yeniden düzenlediği Taberi tarihindeki Kavâ’dan haberdar olmalıdır. O, İran hükümdarlar-şahlar tarihini yazmakta ve onları yüceltmekteydi. O, Kavâ’ya hükümdarlar soyunu gölgeleyecek bir rol veremez, onu destanın asıl kahramanı yapamazdı.

Devletşah, Firdevsi’nin çok zor günler geçirdiğini, Tus valisinden eziyet gördüğünden söz eder; “*günlük geçimini çıkaramayacak bir hâle geldi. Şairliği sanat edildi. Şiirler (kıtalar), kasideler yazarak her sınıf halktan gelir temin etti*”.⁹⁷ Şairin yoksulluğu, satırlarına da yansımıştır. Şahnâme’nin birçok yerinde, fakirliğinden ve himaye görmediğinden şikâyet etmiştir. İran hükümdarlarının şanlı tarihini yazdıran Samanoğullarıyla kendisini özdeşleştiren Firdevsi, Samanoğullarının himayesine kavuşamamıştı. Yardım görmeyen şair, eserinde Samanoğullarından hiç bahsetmemiştir.⁹⁸ Önceden bahsetmişse bile, sonradan çıkarmış olmalıdır.

Samanoğulları ordusundaki köle-kul askerlerden biri olan Alp Tekin, ordu komutanlığına yükselmiş, Gazne’de bağımsız devlet kurmuş, ardından Sebük Tekin, Gazne-Türk devletini güçlendirmişti (963-1187). Yönettikleri halklar, onların hükümdarlar soyundan gelmediklerini biliyordu. Mahmud’un hükümdarlığı döneminde sınırları İran, Orta Asya ve Hindistan topraklarını kapsayan Gazne-Türk devletinin meşruiyetini onaylayacak tek merci, Sünni Bağdat Abbasi halifeliği idi. Devletşah’ın kayıtları, bu sürecin çok zor ve çok pahalı olduğunu belgelemektedir. Sünni halifeden meşruiyetini sağlayan Gazne hükümdarı Mahmud, savaşlar dışındaki günlerini sarayındaki 400 şair-yazar bilge ile ülkesini yönetirken yönettiği halkların milliyetçi eğilimlerini de yönetmesi gerekiyordu. Bu çözülmesi gereken zor bir ikilemdir.⁹⁹

Şair Dakiki’nin öldüğü tarihlerde, Samanoğulları Devleti, Gazne-Türk devleti himayesinde son günlerini yaşıyordu. Halife, Mahmud’u fethettiği ülkelerin hükümdarı (999 yılı), olarak tanımıştı. Şair, yıllardır yoksulluk çekmişti (d. 934, 940 - ö. 1020). Şiirlerinin, Dakiki’nin şiirlerinden daha iyi olduğundan emindi. Gazne sarayında birçok şair himayeye kavuşmuştu. Yaklaşık 1.500 kilometre uzakta olan başkent, yoksul ve yaşlı şair için günler hatta haftalar süren bir yolculuk demektir. Bir ümitle yola çıkmıştı. Şahnâme’nin yarısından (Şahnâme: beyit 21.628’den) itibaren Gazne hükümdarı Mahmud için yazmaya hazırdı. Yanına Dakiki’nin şiirlerini de almıştı. Şiirlerinin Dakiki’nin şiirleri ile mukayese edileceğini ve takdir edileceğini umuyordu. Hükümdar için övgü dolu satırlarını da eserine ilave etmişti.

Firdevsi’nin eseri, İran hükümdarlarına övgüydü. Feridun’la başlayan Keyani hükümdarları ve müttetikleri, ülkenin doğusundaki Turan ülkesinin hükümdarları Efrasiyab’la savaşıyordu. Efrasiyab’ın ölümüyle, Keyani-Turan savaşları sona ermektedir. Turanlılar arasında Efrasiyab’ın adı Alp-er Tunga olarak biliniyordu. İran hükümdarlar soyundan olmayan Gazne hükümdarı Mahmud, ancak onların sürekli savaştığı Efrasiyab (Alp-er Tunga) olabilir. Gazne sarayında Ahmed bin Hasan-ı Meymendi (ö.1033) vezir olmuştu ve saray yazışmalarında Arapçaya geçilmişti. Mahmud, yendiği devletin ideolojisini öven eserle hiç ilgilenmedi. Şair hükümdarın ilgisizliğini, saraydaki iftiracılar yordu. Ümidini kaybetmedi. Tam 14 kez yeni bölümler yazdı ve her seferinde hükümdardan ödül ve himaye beklentisini, övgü dolu satırlarının eşliğinde dile getirdi. Şahnâme’yi tamamladığında, hükümdara övgüler bir kez daha, bu kez başlangıç bölümünde yer aldı. Hükümdar ilgilenmemişti. Tus’tan sonra Gazne’de de talih meleği, şairin yüzüne gülmemişti. Kırgın ve öfkeli şair, hükümdar hakkında meşhur hicviyesini yazmıştı. Saraydaki iftiracılar yüzünden hükümdar, onu, kötü dinli biri olarak tanımış, fillerine çiğnettirmeyi düşünmüş, eserine hiç bakmamış ve ancak boza parasına lâıyk görmüştü¹⁰⁰ (Ritter’in makalesindeki verilere uygun olarak tarafımdan düzenlenmiştir¹⁰¹).

⁹⁶ Bozan, *age*, s.125-142.

⁹⁷ Devletşah, *Devletşah Tezkiresi-Tezkire-i Devletşah*, Tercüman Gazetesi 1001 Eser Yayınları, İstanbul 1977, s. 86.

⁹⁸ Ritter, *age*, s. 644.

⁹⁹ Devletşah, *age*, s. 66-68, 78.

¹⁰⁰ Tatarların içtiği ve boza dedikleri bir içki vardır ki kısırak sütünden yapılır. Clavijo, *age*, s.153.

¹⁰¹ Ritter, *age*, s. 643-649.

Şairin kendi ifadelerine göre, Şahnâme, 60.000 beyitten oluşmaktadır. Eldeki Şahnâme yazmalarının bir kısmında bu sayı daha fazla, bir kısmında da azdır, ancak, nüshaların çoğu, 48.000 ile 52.000 arasındır.¹⁰² Devletşah, eserin son 4.000 beyitinin Esedi Tusi tarafından yazıldığını, Firdevsi'nin ölmeden önce çalışma taslakları gördüğünü, bilge kişilerin ayırım yerini kolayca fark edebileceğini söylemektedir.¹⁰³

11. Selçuklular ve Sonrasında Şahnâme'nin Bahtının Açılması

Selçuklular (1034-1194) dönemiyle birlikte, İran'da birçok bölgesel devletin varlığı da sona ermişti: Tahiriler (821-873), Saffariler (859-903), Samanoğulları (875-999), Çağaniler (933-987), Memuniler (995-1017), Simcuriler (910-1002), Büveyhiler (934-1055)). Aynı coğrafyada birbirlerine rakip birçok devletin arasında sürekli savaşların yaşandığı ortam büyük ölçüde azalmıştı. Bütün evrensel imparatorluklarda olduğu gibi, Selçuklular da yönettikleri geniş topraklarda yaşayan halklara oranla çok azdılar. Kolay yönetim ve vergi güvenliği öncelikliydi. Yerel unsurlara saray bürokrasisinde yer verdiler, onların hassasiyetlerine hoşgörü gösterdiler.

Türklerin arkalarında uzun bir tarihî geçmişte oluşmuş bir yaşam formu ve bu yaşam formuyla şekillenmiş Tanrı kavrayışı vardı. Bu Tanrı kavrayışı Budizm'le ve Mani dini ile bütünleşmişti. “*Budizm, Orta Asya'da çok değişmiş ve oradaki Şamanizm'den kendi bünyesine birçok şeyler almıştır. Budist rahipleri, Şamanist pratikleri yönetiyorlardı. Budist çeviri metinler incelendiğinde, Çince metinlere göre Uygurca metinler, çok daha canlı ve cazibeli idi*”.¹⁰⁴

Gönüllü çöl Arapları (el-mutavvia) her yerdeydiler. Kavrayışlarına uzak olan her şey de yasaktı. İbn Haldun'un satırlarıyla; Arap olmayan Çin, Hint, Türk ve Hristiyan milletlerin topraklarında sanatlar çok miktarda bulunmakta ve öbür milletler bunları onlardan temin etmekteydi.¹⁰⁵ Timur'un sarayındaki İspanyol elçi Clavijo, İbn Haldun'un bu savını desteklemiştir: “*Hoten'den elmas, yakut, inci ve her türlü baharat geliyordu. Hoten sanatkârları son derece hünerli kişiler. Hiçbir milletin sanatkârları, onlara üstün gelemezdi*”.¹⁰⁶ Hoten'de Gazne askerleri için Türkçe şarkılar besteleniyordu.¹⁰⁷ Çin kayıtları, Tang devri (618-907) müziğinin köklerinin, Uygur Koço (Kara Hoca) şehrine ait 3. yüzyıl müziği olduğuna işaret ediyordu. Tang sarayında Türkistan'dan davet edilen çok sayıda müzik ustası bulunuyordu. Dolayısıyla, o dönemde müzikte kullanılan nota sistemi de Çin'e Türkistan'dan girmişti.¹⁰⁸ Budist tapınaklarda, Buda kutsal kitapları yazılıyor, tercüme ediliyor, resimleniyor, konulara uygun heykeller yapılıyordu. Budist azizler, İslâmiyet'le birlikte Kalenderi dervişlere dönüşmekteydiler. Eski Budist tapınaklarını zaviye (dergâh-ev) olarak kullanan bu Kalenderiler, Budist efsane ve mistik sembollerini İslamileştirerek, kendilerine uyarlamışlardı.¹⁰⁹

Türkler ve Araplar, Minorsky'nin deyişiyle, “*yağ ile su*” gibi idiler, birbirlerine karışmaları çok zordu.¹¹⁰ Türkler, yeni dinleri hakkında çok fazla bir şey bilmedikleri gibi, bundan dolayı kaygılanmıyorlardı da.¹¹¹ Aşıkpaşazâde, o günler için “*Acem, Türk'ü kendisine destek edinerek Arap'a galip oldu*” der.¹¹²

Türk hükümdarlar ve beyler, Sünni Halife'nin savunucusu görünmelerine rağmen, pratikte, sözlü kültüre (menkıbelere) yatkındılar. Her devirde var olan “*Yaşayan Buda*” anlayışına paralel bir anlayışla, Hz. Ali kültürünün etkisindeydiler: 1165 yılından önce yazılmış bulunan Fezâihu'l-Revâfız adlı eserde Rafiziler (ayrı yol tutanlar-heretikler) hiçbir devirde bu devirdeki kadar güçlü olmamışlardır. Kapısında 10-15 Rafizi bulunmayan Türk konağı ve Rafizi bulunmayan Divan (Meclis) mevcut değildi denilmekte ve bütün Türklerin kâhyaları, hâcipleri, bekçileri ve aşçıların Râfizilerden (Sünni olmayanlar) seçildiği ifade edilmektedir.¹¹³

İlhanlılarla birlikte halifelik dönemi sona erdi. Yeni gelenlerin önünde hiçbir güç görünmüyordu. Meşruiyet kaygıları da yoktu. Uygur-Budist kökenli yeni Müslüman dervişler, yazıcılar, sanatkârlar Tebriz-İlhanlı sarayında itibar gördüler. Tebriz Minyatür Okulu faaliyete geçti.¹¹⁴ Bu iklimde, Firdevsi ve Şahnâme öyküsü yeniden inşa edildi. Yeni öyküye göre “*Gazne hükümdarı Mahmud, Firdevsi'ye her beyiti için 1 altın*

¹⁰² Yıldırım, *age*, s. 33.

¹⁰³ Devletşah, *age*, s. 67.

¹⁰⁴ Eberhard, *age*; s. 158, 159.

¹⁰⁵ İbn Haldun, *age*, s.727.

¹⁰⁶ Ruy Gonzales de Clavijo, *Anadolu Orta Asya ve Timur*, çev. Ömer Rıza Doğrul, Ses Yayınları, İstanbul 1993, s. 177.

¹⁰⁷ Barthold, *age*, s. 292.

¹⁰⁸ Eberhard, *age*, s. 219-222; Alimcan İneyet, “Türklerin Uzakdoğu Siyasi ve Kültürel Tarihine Etkileri”, *Ege Üniversitesi, Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, İzmir 2008, C.VIII, S.1, s. 141-147.

¹⁰⁹ Ocak, *age*, s. 49.

¹¹⁰ John E. Woods, *Akkoyunlular*, çev. Sibel Özbudun, Milliyet Yayınları, İstanbul 1993.

¹¹¹ Roux, *age*, 2006, s. 266-268.

¹¹² Derviş Ahmed Aşiki Aşıkpaşazade, *Aşıkpaşazade Tarihi*, haz. Cemil Çiftci, Mostar Yayınları, İstanbul 2008, s. 38.

¹¹³ Benli, *age*, s.147-180.

¹¹⁴ Dildar Atmaca Şirzad, “Klâsik Tebriz Minyatürleri (XIII-XIV. yüzyıllar)”, *Türkler*, 2002, C. 8, s. 196-200.

FİRDEVSİ VE ŞAHNAME’NİN KAYIP HİKÂYELERİ

dinar sözü vermişti. Şahnâme tamamlandığında hükümdar Şahnâme’nin 60.000 beyti için toplam 60.000 altın dinar ödemekten caymış, 60.000 dirhemi yeterli görmüştü”. Her yeni anlatıcı, hikâyeyi daha da güzelleştirdi, yeni tatlar kattı. Türkler olağanüstü hikâyelere yatkındılar, iyi bir hikâyeyi can kulağı ile dinlemeye hazırdılar. Tebriz okulundan itibaren, Türk-İslâm minyatür sanatı, gelişimini sürdürdü. Bu resimlerde olaylar, işverenin algısına uygun olarak, devrin saray hayatı ve dekorunu esas almaktadır. Diğer eserlerin yanında Şahnâme kitabı da defalarca resimlendi ve diğer kıymetli kitaplarla birlikte saray hazinelerinde korundu.

Kadim dünya toplumlarının genelinde olduğu gibi, sıradan halkın bir eğitimi yoktu, gerek de duyulmuyordu. Tarihi süreç içinde komşu ülkelerde sınırlı sayıda üretilen nüshalar da saray çevresi ile sınırlı kalmıştı. Turner Macan, Şahnâme’yi, 1829 yılında yayınlamıştır (I-IV, Kalküta 1829); bunu, 1920’lere kadar, batı ülkelerinde yirmiyi aşkın yayın takip etmiştir. Necati Lugal tarafından 1945-1955 yılları arasında Vullers baskısı (Leiden 1877-1884) esas alınarak yapılan Türkçe tercümesinin ancak dört cildi yayımlanmıştır.¹¹⁵

12. Şahname’nin İskit-Saka Kahramanları: Rüstem ve Ataları

Partların zaferi kesinleştiğinde, Sakalar Sistan bölgesine çekilmişlerdi. (Sistan, günümüz İran ülkesinin güneydoğusundadır. Sistan: Saka-İstan’ın, Sekistan’ın bir türevidir). Sakalar Kuzey Hindistan’ı fethetmişler, Hindistan’ın hükümdarları olmuşlardır.¹¹⁶ Şahname’de Sistan-Zabilistan hükümdarları ve kahramanları olarak yer almışlardır.

Günümüzde de şöhretini sürdüren Saka-İskit kahramanı Rüstem’e değinmek gerekmektedir. İran-Part-İskit-Saka tarihinin genel seyrine uygun olarak, Feridun döneminden, yani ilk efsanevi hükümdarlar, Pişdadilerden itibaren İskit-Saka kahramanlar Şahnâme’ye girmişlerdi. Pişdadiler sonrası Keyaniler döneminin tamamı, onların kahramanlıklarıyla doludur. İlk Saka-İskit kahramanı Gerşasp’tır. Gerşasp’ın oğlu Neriman, torunu Sam’dır. Sam’ın oğlu Zal, torunu ise ünlü İran kahramanı Rüstem’dir.

Zalim Arap hükümdarı Dahhâk’tan İran’ı kurtaran Feridun, Dahhâk’ın eşleri olan iki kadınla evlenmişti. Feridun’dan sonra İran hükümdarı olan oğlu Selm de, Dahhâk’ın kızıyla evlenmiştir. Dahhâk’ın torunu Mihrab’ın kızı ile efsanevi kuş Simurg’un büyüttüğü Zal’ın evliliğinden de Rüstem doğmuştur.¹¹⁷ “Bir kişinin hükümdar (padişah) olabilmesi için öncelikle hükümdarların kanından gelmesi gerekiyordu”.¹¹⁸

Dahhâk’ı yenen Feridun döneminden itibaren Şahname’nin ilk yarısının asıl kahramanları Rüstem’le birlikte ataları olan Gerşasp, Neriman, Sam, Zal ve akrabalarıdır. Zal, Ceyhun Nehri’ni İran ve Turan arasında sınır olarak belirlemiştir.¹¹⁹ Şahname’nin en ünlü 14 destanından 7 tanesi, Rüstem ve soyu ile ilgilidir. Feridun ve sonrasına ait yaklaşık 20.000 beyitte, Rüstem’in adı, yaklaşık 1.000 kez geçer. Ataları ve akrabalarıyla birlikte bu rakamın iki katına çıktığını varsayabiliriz. Sarayda her iş için Rüstem’e danışılıyordu. Rüstem, zor duruma düşen hükümdara yardıma koşuyor, kayıp hükümdarı bulup tahta çıkarıyor¹²⁰, Turan ülkesini fethediyor, Turan’da hükümdarlık yapıyordu. İran’ın düşmanlarını korkutuyordu.

Merv şehrini ele geçiren Ahmed b. Sehl’in himayesindeki (öl. 822) Sistanlı Azad Serv, soyunun Rüstem’e ve atalarına (Sam, Zal...) uzandığını, Rüstem’in, ataları ve akrabalarının hikâyelerinin anlatıldığı ortamlarda büyüdüğünü iddia ediyordu. Aile tarihinin kahramanlarına ait hikâyeleri toplamıştı.¹²¹ Firdevsi, Samanoğulları’nın himayesine girememişti ve çok yoksulluk çekiyordu. Rivayetlerin çokça var olduğu bir ortamda, şairin ve Azad Serv’in yolları bir şekilde kesişmişti. Daha gerçek bir ifadeyle; muhtemelen Azad Serv’in kültürel mirasını taşıyan, soyundan bir kişi sayesinde İskit-Saka kahramanları (Rüstem ve ailesi), Şahname’nin esas figürleri olmuşlardı. Bu durumda Firdevsi’nin eserinin (en azından ilk yarısının) “Rüstem-nâme” veya “İskitnâme-Sakanâme” olarak adlandırılması da yanlış olmayacaktır. Rüstem’le dolu satırlar, sadece Gazne sarayını değil Samanoğulları sarayını da öfkelenmiş olmalıdır. Yerel soyluların, hükümdarların öfkesinden uzak durmaları da yaşamsaldı. Şair açısından da zor bir durumdu. Devletşah, şairin Samanoğullarından eziyet gördüğünü ve çok yoksulluk çektiğini söylemekte; şair de yoksulluğunu sürekli tekrarlamaktaydı.

İran-Part veya Keyan dönemi kaynakları olan Avesta ve diğer Pehlevice metinlerde (İskit-Saka kahramanı), Rüstem’den bahsedilmemektedir.¹²²

13. Part-Pehlevi Dilinden “Yeni Farsça veya Deri” Saray Yazım Diline

¹¹⁵ Mehmet Kanar, “Firdevsi”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 1996, C. 13, s. 125-127; Yıldırım, *age*, 2012, s. 41.

¹¹⁶ Ögel, *age*, s.340, Roux, *age*, s. 125-126.

¹¹⁷ Firdevsi, *age*, s. 154, 191, 192, 216.

¹¹⁸ Firdevsi, *age*, s. 255.

¹¹⁹ Firdevsi, *age*, s. 135.

¹²⁰ Firdevsi, *age*, s. 266, 369.

¹²¹ Yıldırım, *age*, s. 230, 262, 333, 341.

¹²² Özoğul, *age*, s. 114, Yıldırım, *age*, s. 375.

Kuşkusuz İran'a ve Orta Asya'ya egemen olan Part devleti; diğer İran devletlerinde de olduğu gibi, çok halklı, çok dilli bir imparatorluktu. Partların ilk başkenti Türkmenistan Aşkabat yakınlarında Nisa (Nesa) bölgesidir. Parthiya (Pehlev) dili olan Partça, saray ve yönetim dili olmuştur.¹²³ Pehlev, aslında Partların yaşadıkları coğrafyanın adıdır. Türetilişi açısından "*Part dili*" anlamını ifade etmektedir. Şahnâme'de "*yüce*", "*şaha yaraşır*", "*cesur*", "*güçlü*" anlamlarında kullanılmıştır. Partça (Pehlevce), 10. yüzyılda, Samanoğulları ve Gazneliler ile başlayan yazım faaliyetlerine kadar varlığını korumuştur.¹²⁴

Günümüz İranoloji uzmanları, genellikle, Mansuri ve Firdevsi Şahnâmeleri ile birlikte "*Yeni Farsça*" döneminin başladığını kabul etmektedirler. Türk-Selçuklulardan önceki tüm devirlerde İran ve Orta Asya devletleri ve coğrafyası çok uluslu, çok dilli yapıdaydılar. Orta Asya-Horasan Partçası yani Pehlevce, saray yazı diliydi.

Gazneliler, Selçuklular ve diğer Türk devletleri, Orta Asya'da yoğun etkileşim içindeydiler. Arap fetihleri döneminde gelmiş olan, önemli sayıda Arap nüfus vardı.

İki büyük nehrin bereket taşıdığı Orta Asya yerleşimlerinin sayısı olağanüstü sayılara ulaşıyordu. Makedon-Yunanlıların betimlemesiyle Orta Asya "*1.000 kentli ülke*" idi.¹²⁵ Egemen tek bir devletin ve ona bağlı merkezî bir eğitimin olmadığı coğrafyada, birçok halk ve konuştukları diller vardı. Bu halklar, tarihî süreçte Türkleşeceklerdir. Orta Asya'da Doğu-Batı (Çin-İran-Hint) ticaretini, Mani dini inancında olan İran'ın doğusundaki Soğdiana (Özbekistan) bölgesinden Soğdlar (Suğdaklar) yürütüyorlardı. Soğdcanın, bölgede ticarete muhatap birçok halkın dili ile zenginleştiğini, Soğd tacirlerin ortaklaşa bir ticari-anlaşma dilini geliştirdiğini varsayabiliriz. Soğdca Orta Asya'da Lingua Franca'ydı (geçer dildi).¹²⁶ İpekyolu-Tarım havzasında kurulan Türk vaha devletlerinin genel karakteristiği de Doğu-Batı ticaretinden kazanç sağlayan devletler olmaları idi.¹²⁷ 762 yılında, Çin'in başkenti Lo-yang'a giren Uygur hakanı Bögü (Buku), Uygurlar lehine bir ticaret anlaşması yapmayı daha faydalı gördü ve ardından Mani dinini resmî din olarak kabul etti.¹²⁸ Aramice ve Pehlevce olan orijinal Mani dini metinleri, önce Soğd diline çevrilmişlerdi. Soğdca metinler, Soğd dilinden Uygur Türkçesine aktarılmışlardır.¹²⁹ Uygurlarla bütünleşen Soğd tüccarların nüfusları azdı. Çin kaynaklarına göre, Soğdlular, çoğunlukla, Doğu Türklerinin arasında yaşamaktaydılar. Uygur nüfusu içinde eriyen Soğdlar, Uygurlar da derin kültürel değişimlere de yol açtılar. Moğolistan Bugut (y. 581) ve Kara-Balasagun (y. 824) yazıtlarında da görüldüğü gibi Doğu Türklerinin diploması ve resmî dili Soğdca'dır.¹³⁰ İbn Nedim'in (öl. 996 yılı) naklettiğine göre, Abbasi halifesi El-Muktedir zamanında (908-932) Horasan hükümdarının Semerkand da faaliyet göstermekte olan 500 Mani dinli tüccar-rahibi öldürmek istemesi üzerine, Uygur (Hitay, Çin) hakanı "*rahiplerin canının karşılığı olarak kendi egemenliği altında yaşayan bütün Müslümanları öldürteceğini*" ihtar ederek, hükümdarı bu fikrinden caydırmıştı.¹³¹

Hükmedenlerin ticaret yollarını koruduğu sürece yabancı egemenliğini kabul etmeye alışık Orta Asya'daki tüccar halk, Müslümanlığı, İran'daki toplumlardan çok daha çabuk kabul etti. Geçmişte Aramice ve Persçeye gösterilen hoşgörü Arapçadan da esirgenmedi. Arap harfleriyle Farsça yazı, 10. yüzyılda, İran'da değil, Orta Asya'da gelişti. Coğrafyacı Mukaddesi, Orta Asya'da bilginlerin, İran'da kâtiplerin saygın olduğunu yazmaktadır.¹³²

Arap garnizonları (kışla, karargâh) ve Arap gönüllü savaşıların "*ribatları*" etrafında oluşan, mevali (kul) topluluklarının dili, egemen Arapların diline evrilmekteydi. Bu melez yaşama ve konuşma diline, Partça-Pehlevce "*Tazig*" deniliyordu. Garnizonlar, şehirlere (Arapça: medinelere) dönüşürken, Müslümanlık şehirlerde daha fazla güçleniyordu. Müslüman Taziglerin dili Tacikçe oluşuyordu.¹³³

Gazne ve ardından Selçuklular, iktidar olduğunda bu çok dilli yapıdan "*Deri yazı dili*" oluştu. Türkçe sözcük ve cümle yapısına uygun olan "*Deri*" yazı dilinin Hint-Avrupa dillerinde olan sözcük ön- ekleri (der, die, das, the gibi) yoktu ve özne başta, fiil sondaydı. Kelimeler ise, genellikle, Arap garnizon şehirlerindeki egemen

¹²³ Wieschöfer, *age*, s. 175.

¹²⁴ Yıldırım, *age*, s. 27-28, 299.

¹²⁵ Frye, *age*, s. 24.

¹²⁶ Leili Khabbazi, "Türkçe-Soğdca Bir Belgenin Işığında Türkçe ve Soğdca'nın Karşılıklı Etkileşiminin İncelenmesi", *Gazi Türkiyat Dergisi*, Bahar 2017/20 s. 211-223.

¹²⁷ Eberhard, *age*, s. 155, Roux, *age*, s. 145.

¹²⁸ Ö. İzgi, *Çin Elçisi Wang Yen-te'nin Uygur Seyahatnamesi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1989, s. 34; Hisaji Tokuda, *Uygur-Çin Ticari İlişkilerinin Gelişimi (8 ve 9. Yüzyıllarda)*, Ankara Üniversitesi, Tarih Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2010.

¹²⁹ Yıldırım, *age*, s.12.

¹³⁰ Khabbazi, *age*, s. 211-223.

¹³¹ Selim Karakaş, "Orhun Abideleri'nde Teokrasi Problemi ve Yabancı Dinlerin Türk Bozkır İdari Anlayışına Etkileri", *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 2016, S.1, s. 193.

¹³² Frye, *age*, s. 219, 234, 246-247.

¹³³ Sivrioğlu, *age*, s. 14-17, Frye, *age*, s. 231-232.

FİRDEVSİ VE ŞAHNAME’NİN KAYIP HİKÂYELERİ

Arap dilinden devşirmeydi.¹³⁴ Birkaç örnek ufuk açıcı olacaktır: “*Âteş dust düşmen nedâdet: Ateş dost düşman tanımaz.*” / “*Ne six besu zed ne kebab: Ne şış yansın ne kebab*” / “*Haci haci râ be’ Mekke bined / Hacı hacıyı Mekke’de bulur.*”¹³⁵

Saray yazı dili Deri (Yeni Farsça), İran coğrafyasındaki konuşulan diğer bölgesel dillerden çok farklıydı.

Arapların doğudaki komşuları Şiraz-Yezd Farslarıydı (Şiraz, aynı zamanda İran-Huzistan’ındaki Arap bölgesinin de doğu komşusudur). Bağdat merkezli İslâm dünyasında bu yeni yazı dili, komşuları Farsların yazı dili olarak tanındı. Günümüze kadar “*Yeni Farsça*” adlandırılması sürdürüldü. Deri yazı dili sadece saray yazışmalarında kullanılan bir dildi ve Selçuklu dönemi yazıcıları sayesinde, Büyük Selçuklu coğrafyasında “*lingua Franca/geçerli yazı dili*” oldu. 1925 yılında İran-Fars devletinin kuruluşu ertesinde, 1935 yılında Farsça İran’ın resmî dili oldu. Şehirleşen nüfusla birlikte Farsça eğitimi mümkün oldu.¹³⁶

İhvan el-Safa Risalelerinin Farsçaya tercümelerinde; Timur’un emri ile Deri diline de tercüme edildiği kayıtlıdır. Güneybatı Fars bölgesinde Yezd şehri Zerdüştilerinin konuştukları lehçeye “*Deri*” adını vermeleri, bir yanlışlık eseridir. Bu kelimeye dair, doğuda geçerli olan diğer etimolojilerin bir değeri yoktur.¹³⁷ Timur döneminin ünlü eseri Zafername de (Şerafettin Ali Yazdi, Zafername), “*Deri*” dilinde yazılmıştı.¹³⁸ Deri yahut Dâri, “*saray yazı dili*” manasına geldiği halde, “*Yeni Farsça*” denilmektedir.¹³⁹

Deri yazı dili ile sarayın resmî evrakları düzenlenirken, ordu ve yönetimin konuşma dili Türkçe idi. 20. yüzyıl İran-Azerbaycanlı ünlü şair Şehriyâr, Türk saraylarında oluşan bu üslubu “*Türkistan Üslubu*” olarak tanımlıyor: “*Bu üslupta şiirin sağlamlığı, genelde zarafet ve letâfet üzerinde yoğunlaşır. Lâtîf ve zarîf kelimelerin seçiminde fazla sınırlayıcı değildir*”. Şehriyâr, Türk yöneticilerin dili ile uyumlu, basit, anlaşılır, lirik ve kahramanca duygulara uygun olan şiiri örneklemektedir; “*Kalk ey köle! yıldırım gibi giden ve şimşek gibi hareket eden o atı eyerle*”. Şahnâme dâhil, Gazne hükümdarlığı dönemi eserleri bu üslupta yazılmıştır.¹⁴⁰

14. Avesta Hakkında

Sasaniler egemenliğinin erken dönemine ilişkin olarak, dinsel Avesta’ya yönelik, Orta Persçe (Part Pehlevi) dilinde yazınsal belgeler bulunmaktadır. Bu belgelerin, ilk kez, geç Sasani dönemi ve hatta İslâmî dönemde kaleme alındıkları, hatta ilk el yazmalarının, 13. yüzyıldan kaynaklandığı göz önünde bulundurulmalıdır. Çok fazla geçmişte kalmış verilerin güvenilirliği konusuna gelindiğinde, kuşkucu olmakta yarar vardır. Kurumların göreneklerin ve koşulların, imparatorluk kuruluşundan itibaren yeniden inşası; ağızdan aktarma kültürlerde, aktarmanın organik, istemeden değiştirilmesi, bilinen bir olgudur.¹⁴¹

13. ve 14. yüzyıllara ait en eski tarihli Avesta 21 Neske ve 5 Bölümden oluşmaktadır. 1761 yılına kadar Zerdüştiler dışında kimse, Avesta alfabesi, yazısı ve Avesta’nın içeriğiyle ilgili bilgiye sahip değildi. 1761 yılında, Anquetil-Du Perron, Avesta’nın Fransızca çevirisini üç cilt hâlinde yayınlamış, bilim çevrelerinin Avesta ile tanışmasını sağlamıştır. 1926 yılında, İbrahim-i Pürdâvud’un Gâhân metinlerini ve daha sonra da Avesta’nın diğer bölümlerini Farsçaya çevirmesiyle birlikte, Farslar, Avesta Dili ve yazısıyla, aynı zamanda bu kutsal metnin içeriğiyle de tanışma imkânı bulmuşlardır.¹⁴²

İslâmîyet, kitaplı dinlere hoş görülüydü. En doğudan gelen Selçuklularla birlikte “*Orta Asya’dan-Orta Doğu’ya*” büyük bir coğrafya, Türk egemenliğine girmişti. Ardından Gök Tanrı inanca İskitler, bu kez Moğollar, ardından İlhanlılar olarak İran’a egemen olmuşlardı. Kadim Dünya’da ve İran’da Türk kültürünün baskın karakteri, 1.000 yıl sürecek (963-1925). Avesta yazımının, Türk-İslâm kültürünün etkisi altında biçimlenmesi kaçınılmazdı.

1925 yılında kurulan İran-Fars devletinin en önemli kültür simgelerinden biri hâline dönüşen Firdevsi ve eserine bir saygı olarak Horasan-Tus şehrinde Anıt Mezar-Müze (1928-1934) inşa edildi.

Şair Firdevsi’yi onurlandıran hikâyeler, İran devletinin kültürel faaliyetlerinin sonucu olarak, bütün dünya da yaygınlık kazandı ve kabul gördü.

SONUÇ

¹³⁴ Babek Cevanşir, (Javanshir), “Fars Dili’nin Oluşumunda Türkçe’nin Etkisi”, *XI. Milli Türkoloji Kongresi Bildiri Kitabı, 11-13 Kasım 2014, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları*, İstanbul, 2015, cilt 1, s: 117-144.

¹³⁵ A. Naci Tokmak, *Telaffuzlu Türkçe-Farsça Deyimler Sözlüğü*, Simurg Yayınları, İstanbul 2001.

¹³⁶ Cevanşir, *age*, s. 117-144.

¹³⁷ Clement Imbault Huart, “Deri”, *İslâm Ansiklopedisi Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları*, İstanbul 1945, C. 3 s. 542.

¹³⁸ Tanju Oral Seyhan, “Çağatayca İki Zafername Tercümesinde Kullanılan Bazı Uzunluk Ölçüsü Birimleri”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara 2007, S. 2, s.117.

¹³⁹ Huart, *age*, C. 3, s. 542.

¹⁴⁰ Muhammed Hüseyin Şehriyar, “İran Şiirinde Üslup ve Ekoller”, çev. Fahrettin Coşkun, *Nüsha Dergisi*, 2004, S. 16, s. 131-144.

¹⁴¹ Wiesehöfer, *age*, s. 226.

¹⁴² Yıldırım, *age*, s. 204.

Üç yüz yıllık Arap yönetimine karşıt, İranlılığı yücelten “Şuubiye” ortamında yetişen şair Firdevsi, İran-Fars değerlerini yücelten Samaniler-Samanoğulları (875–1005) sarayının “Şahname yazımı” işini, Şair Dakiki’ye kaptırmıştı. Gazne-Türk (963-1187) sarayından da himaye görmeyen şair, yoksulluk içinde çok zor günler geçirmişti. Saray çevrelerinden himaye görmeyen Firdevsi’nin, İran hükümdarları destanı “Şahname” için başvuru kaynakları da kısıtlıydı. Yerel bir soylu olan Sistanlı Azad Serv’le yolları kesişen şairin eserinde, Azad Serv’in ataları olan İskit-Saka kökenli “Rüstem, Rüstem’in ataları ve geniş ailesi”, Şahname’nin ilk yarısının esas figürleri olmuşlardı. .

İskit-Saka destekli Orta Asya’lı Part Devleti’nin kurulması (M.Ö. 247), sonuçlarından birincisi Makedonlar’ın-Yunanlılar’ın Orta Asya ve İran’dan kovulmasıydı. Diğeri ise İskit-Sakalar’ın Saka-İstan’a (Sistan’a) çekilmişleri idi. Rüstem ve ataları, Saka-istan (Sekistan Sistan) hükümdarları olmuşlardı. Sözlü kültürde olağanüstü kahramanlık hikâyeleri oluşmuş, hikâye ve şiir formunda kuşaktan kuşağa aktarılmaktaydı. Part kahramanlık aktarımları, İran’ın geçmiş hatıralarının üzerine yığılmış, Pers hükümdarı Kirus’un hikâyesi de, ancak Part dönemi kahramanlık hikâyelerinde yer bulmuştu. İranlıların hafızasında, Part dönemi hatıraları zayıfladığında, Sasaniler tarafından, Part büyüklüğü ve başarısı, küçümsenerek kısaltılmış ve çarpıtılmıştı. Partların yerine mitsel “Keyanlar” geçmiş ve İran’ın mitsel hükümdarlarının tarihi inşa edilmiştir.

1925 yılında İran Fars devletinin kurulmasıyla birlikte “ Firdevsi ve Şahname” miti hayat bulmuştu.. Ritter’in makalesine (1964) rağmen “ Firdevsi ve Şahname” mitleri sürmektedir. Sürecektir. Bu araştırmamın gerçekler konusunda da yeni başlangıçlara sebep olmasını dilerimdir.

KAYNAKÇA

- APAK, Adem, “Şuubiye” *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 2010, C. 39, ss. 244-246.
- APAYDIN, Ahmet, “*Part (Arsak) İmparatorluğu (MÖ 247-MS 224)*”, www.academia.edu (Nisan 2020, 15.00)
- AŞIKPAŞAZADE, Derviş Ahmed Aşiki, *Aşıkpaşazade Tarihi*, haz. Cemil Çiftci, Mostar Yayınları, İstanbul 2008.
- BAHARNAZ, Mohammad Reza, *Nomads, Migrating and Swallows*, Gooya Books, Tahran 2006.
- BARTHOLD, V.V., *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, haz. Hakkı Dursun Yıldız, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1990.
- BENLİ, Yusuf, “Nusaybin’de Haşebiye Devleti ve İslâm Tarihinde Yeri”, *Geçmişten Günümüze Nusaybin Sempozyumu*, 27-28 Mayıs 2004, Nusaybin 2004, ss. 215-142.
- BENLİ, Yusuf, “Ahilikte Şiilik Etkisi ve Ahiliğin Anadolu’da Aleviliğe Tesirleri Meselesine İlişkin Bazı Değerlendirmeler”, *Hikmet Yurdu*, 2009, Yıl: 2, S. 3, ss. 147-180.
- BİRÜNİ, Ebu Reyhan el Biruni, *Maziden kalanlar/ El Asar el Bakiye*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2011.
- BOZAN, Metin, “I. Hicri Asır Mezhep Hareketlerinde Mardin Bölgesi” *Dini Araştırmalar Dergisi*, 2006, C. IX, S. 25, s. 125-142.
- BROCKELMANN, C., *İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi*, çev. Neşet Çağatay, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1992.
- CAMPBELL, Joseph, *Doğu Mitolojisi-Tanrının Maskeleri*, çev. Kudret Emiroğlu, İmge Kitabevi, Ankara 2009.
- CEVANŞİR (Javanshir) Babek, “Fars Dili’nin Oluşumunda Türkçe’nin Etkisi”, *XI. Milli Türkoloji Kongresi Bildiri Kitabı*, 11-13 Kasım 2014, Cilt I, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Ankara 2015, ss. 117-144.
- CLAVIJO, Ruy Gonzales de, *Anadolu Orta Asya ve Timur*, çev. Ömer Rıza Doğrul, Ses Yayınları, İstanbul 1993.
- CZEGLEDY, Karoly, *Bozkır Kavimlerinin Doğudan Batıya Göçleri*, çev. Erdal Çoban, Özne Yayınları, İstanbul 1998.
- DAFTARY, Farhad, *İsmaililer*, çev. Erdal Toprak, Doruk Yayınları, Ankara 2002.

FİRDEVSİ VE ŞAHNAME’NİN KAYIP HİKÂYELERİ

DEMİRCİ, Mustafa, “Emeviler’den Abbasiler’e Geçiş Sürecinin Bir Tanığı: Abdullah İbnü’l- Mukaffa ve Risaletü’s Sahabesi”, *D. E. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, İzmir 2005, S. XXI, ss. 117-148.

DEVLETŞAH, *Devletşah Tezkiresi-Tezkire-i Devletşah*, çev. Necati Lugal, Tercüman Gazetesi 1001 Eser, İstanbul 1977.

EBERHARD, Wolfram, *Çin Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1947.

ELIADE, Mircea, *Şamanizm*, çev. İsmet Birkan, Kabalcı Yayıncılık, İstanbul 1999.

ELIADE, Mircea, *Dinsel inançlar ve Düşünceler Tarihi I, II, III*, haz. Ergun Kocabıyık, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2003.

ELİADE, Mircea, *Demirciler ve Simyacılar*, çev. Mehmet Emin Özcan, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2003.

ELMALI, Murat, “Eski Uygur Türkçesi Metinlerinde Metamorfoz” *Acta Turcica Tematik Türkoloji Dergisi*, 2012, S. 2, ss. 1-34.

ERCİLASUN, Ahmet, “Şu Destanı Hakkında”, *Millî Folklor Dergisi*, C. 2, S. 12, ss. 6-11; 8. Millî Türkoloji Kongresi’nde (15-19 Eylül 1987, İstanbul) Sunulan Tebliğ; Türk Kültürü Araştırmaları, Prof. Dr. Şerif Baştav’a Armağan, Ankara 1988, ss. 25-32

FİRDEVSİ, *Şahnâme*, çev. Necati Lugal, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2009.

FRYE, Richard N., *Orta Asya Mirası*, çev. Füsün Tayanç, Tunç Tayanç, Arkadaş Yayınları, Ankara 2009.

GROUSSET, Rene, *Bozkır İmparatorluğu*, çev. M. Reşat Uzmen, Ötüken Yayınları, İstanbul 1995.

GUMILEV, Lev Nikolayeviç, *Hazar Çevresinde Bin Yıl*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2003.

GÜNALTAY, M. Şemsettin, *İslâm’da Tarih ve Müverrihler*, İstanbul 1991.

GÜNALTAY, M. Şemsettin, *Yakın Şark, Mezopotamya-Elam*, İstanbul 1987.

HALİKARNAS BALIKÇISI (Cevat Şakir Kabaağaçlı), *Anadolu Tanrıları*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 1975.

HAMMER, Joseph Von, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, İlgı Yayınları, İstanbul 2007.

HERODOT, *Herodot Tarihi*, çev. Müntekim Ökmen, Remzi Kitabevi, İstanbul 1991.

HUART, Clement Imbault, “Deri” *İslâm Ansiklopedisi*, *Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları*, İstanbul 1945, C. 3 s. 542.

İBN HALDUN, *Mukaddime*, çev. Süleyman Uludağ, Dergâh Yayınları, İstanbul 2009.

İBN KESİR, *Büyük İslâm Tarihi, El Bidaye V’en-Nihaye*, çev. Mehmet Keskin, Çağrı Yayınları, İstanbul 1994.

İNAYET, Alimcan, “Türklerin Uzakdoğu Siyasi ve Kültürel Tarihine Etkileri”, *Ege Üniversitesi, Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, İzmir 2008, C. VIII, S.1, ss. 141-147.

KANAR, Mehmet, “Firdevsi”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 1996, C. 13, ss. 125-127.

KARAİSMAİLOĞLU, Adnan, “Klasik İnan Şiirine ve Şairlerine Yöneltilen İdeolojik Tenkitler: Övgü-Medh / Fars Edebiyatının Yüzünde Utanç Damgası ve İslâm Ahlakı Tenkit Terazisinde Eski Fars Şiiri Kitapları”, *Nüsha*, 2003, Yıl III, S.10, ss. 7-18.

KHABBAZI, Leili, “Türkçe-Soğdça Bir Belgenin Işığında Türkçe ve Soğdça’nın Karşılıklı Etkileşiminin İncelenmesi”, çev. Umut Başar, *Gazi Türkiyat Dergisi*, 2017, Bahar 2017/20, ss. 211-223.

KSENOPHON, *Kirus’un Eğitimi*, çev. Furkan Akderin, Alfa Yayınları, İstanbul 2007.

KOPPERS, Wilhelm, “Etnolojiye Dayanan Cihan Tarihi Işığının Altında İlk Türklük ve İlk İndo-Germenlik”, *Belleken*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1995.

KÜÇÜKKALFA, Ahmet, “Hünkariler, Luristan Hünkarileri” *Alevilik-Bektaşilik Araştırmaları Dergisi / Forschungszeitschrift über das Alevitentum und das Bektaschitentum*, 2018/ S.18, ss. 341-378.

LIGETI, L., *Bilinmeyen İç Asya*, çev. Sadrettin Karatay, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1991.

LUGAL, Necati, “önsöz” *Şehname*, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1992.

- MESUDİ, *Muruc Ez-Zeheb (Altın Bozkırlar, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2004.*
- MEZ, Adam, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti-İslâm'ın Rönesansı, İnsan Yayınları, İstanbul 2000.*
- MIEROOP, Marc Van De, *Antik Yakın Doğu'nun Tarihi, çev. Sinem Gül, Dost Kitabevi, Ankara 2006.*
- OATES, Joan, *Babil, çev. Zehra Çizmeli, Arkadaş Yayınları, Ankara 2004.*
- OCAK, Ahmet Yaşar, *Osmanlı İmparatorluğunda Marjinal Sufilik Kalenderiler (XIV-XVII. Yüzyıllar), Türk Tarih Kurumu, Ankara 1992.*
- ÖGEL, Bahaeddin, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi-1, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2015.*
- ÖZGÜDENLİ, Osman G., *Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2006.*
- ÖZOĞUL, Oğuzhan, "Pehlevî Dilinde Yaşayan En Eski Kahramanlık Anlatısı: Yâdgâr-i Zerîrân", *İran Çalışmaları Dergisi*, 2019, C. 3, S.2, ss. 105-137.
- REZÂİAN, Farzin, *Iran; Seven Faces of a Civilization, Tahran 2007.*
- RITTER, Helmut "Fırdevsi" *İslâm Ansiklopedisi-Leyden, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1964, C.4, ss. 643-649.*
- ROUX, J. Paul, *Aksak Timur, çev. Ali Rıza Yalt, Milliyet Yayınları, İstanbul 1994.*
- ROUX, J. Paul, *Orta Asya, Tarih ve Uygarlık, çev. Lale Arslan, Kabalcı Yayıncılık, İstanbul 2006.*
- ROUX, J. Paul, *Türklerin Tarihi, çev. Aykut Kazancıgil - Lale Arslan-Özcan, Kabalcı Yayıncılık, İstanbul 2008.*
- RUBEN, Walter, *Eski Metinlere Göre Budizm, çev. Lütfü Bozkurt, Okyanus Yayınları, İstanbul 2000.*
- SEYHAN, Tanju Oral, "Çağatayca İki Zafername Tercümesinde Kullanılan Bazı Uzunluk Ölçüsü Birimleri" *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara 2007, S.2, ss. 116-145.
- SEVİN, Veli, *Yeni Assur Sanatı I./Mimarlık, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1991.*
- SİVRİOĞLU, Ulaş Yöre, "Pehlevice (Kadisiye Orta Farsça) Bir Tarih Coğrafya Metni, Şahrestanihâ Eranşahr", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 2014, C. 1, S. 3, ss. 1-27.
- ŞEHİRİYAR, Muhammed Hüseyin, "İran Şiirinde Uslup ve Ekoller", çev. Fahrettin Coşkun, *Nüsha Dergisi*, 2004, Yıl. 5, S.16, s. 131-144.
- ŞİRZAD, Dildar Atmaca, "Klâsik Tebriz Minyatürleri (XIII-XIV. Yüzyıllar)" *Türkler Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, C.8, ss. 322-327.
- TABERİ, *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi, çev. Zakir Kadiri Ugan-Ahmet Temir, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1991.*
- TAŞAĞIL, Ahmet, *Gök-Türkler, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2003.*
- TOGAN, A. Zeki Velidi, *Umumi Türk Tarihine Giriş, Enderun Yayınları, İstanbul 1981.*
- TOKMAK, A.Naci, *Telaffuzlu Türkçe-Farsça Deyimler Sözlüğü, Simurg Yayınları, İstanbul 2001.*
- TOKUDA, Hisaji, *Uygur-Çin Ticari İlişkilerinin Gelişimi (8 ve 9. Yüzyıllarda), Ankara Üniversitesi, Tarih Ana Bilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2010.*
- TEMİR, Azade, "önsöz" *Şehname, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1992.*
- USTA, Aydın, *Şamanizm'den Müslümanlığa Türklerin İslâmlaşma Serüveni, (Samaniler Devleti 874-1005) Yeditepe Yayınları, İstanbul 2007.*
- WIESEHOFER, Josef, *Antik Pers Tarihi, çev. Mehmet Ali İnci, Telos Yayınları, İstanbul 2002.*
- WOODS, John E., *Akkoyunlular, çev. Sibel Özbudun, Milliyet Yayınları, İstanbul 1993.*
- YILDIRIM, Nimet, *Fars Mitolojisi Sözlüğü, Kabalcı Yayıncılık, İstanbul 2008.*
- YILDIRIM, Nimet, "Eski İran'da Dinler ve Dinsel İnanışlar II" *Doğu Araştırmaları Dergisi*, S.6, İstanbul 2010, ss. 6-25.
- YILDIRIM, Nimet, *İran Mitolojisi, Pinhan Yayınları, İstanbul 2012.*

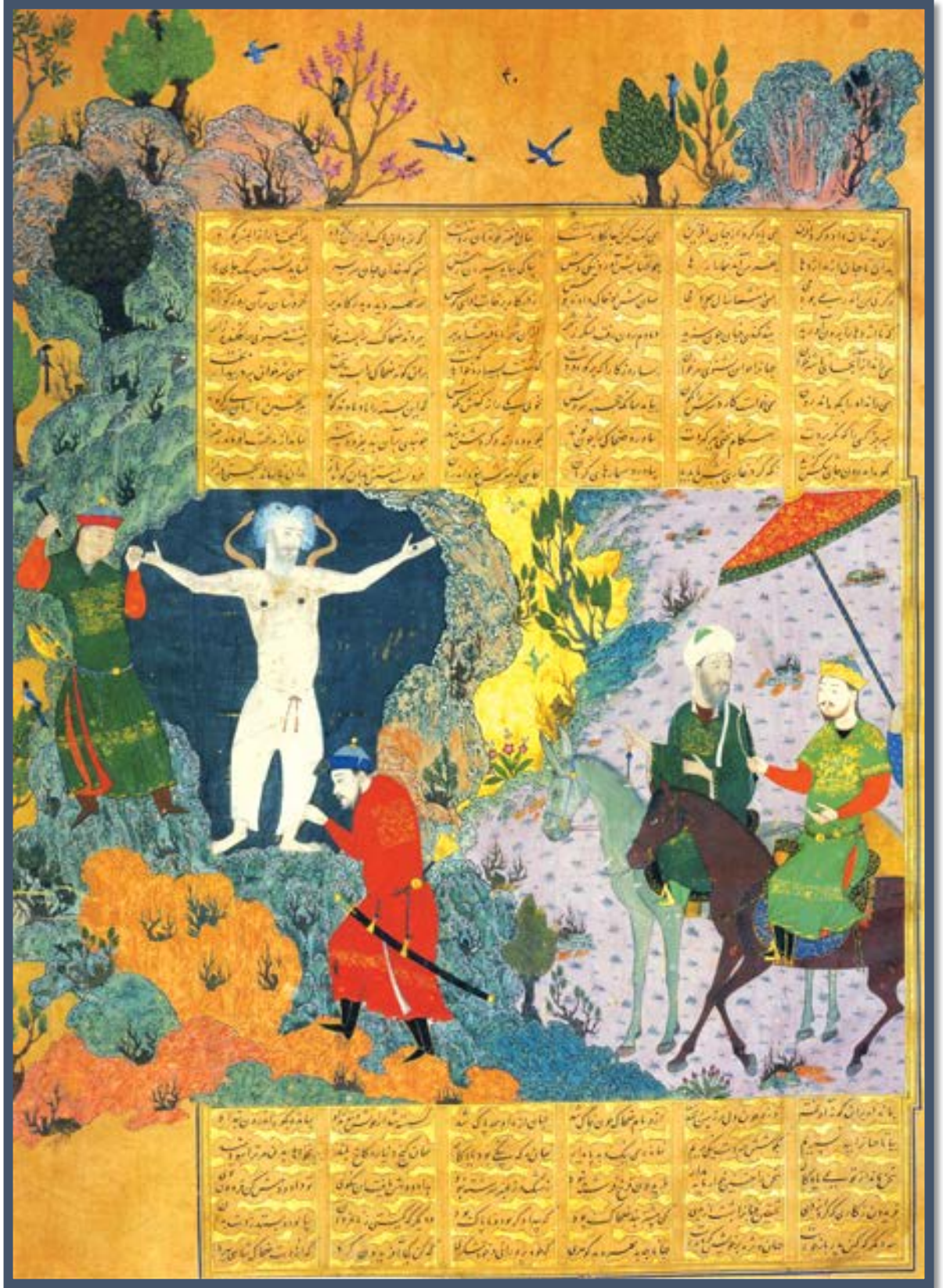
EKLER:

Resim 1: Omuzlarından yılan çıkan Arap asıllı hükümdar Dahhāk, (Resim 2’den detay)

Resim 2: İran Türk Sarayı dekorunda omuzları yılanlı Arap asıllı hükümdar Dahhāk, Şah Tahmasb Şahnamesi (v.26) 16. yüzyılın ilk yarısı, Tahran Museum of Contemporary Art.

Resim 3: Türk yaşamı dekorunda Demavend dağına hapsedilen Arap asıllı hükümdar Dahhâk, Baysungur Şahnamesi, 1429, Gülistan Palas-Tahran

Resim 4: Şah İsmail II Şahnamesi, 1576, Rıza Abbas Museum-Tahran
Gazne sarayı şairlerinin üstadı Unsuri, şairler Ascedi ve Ferruhi ile toplantı halinde, Firdevsi tanışmak için bekliyor.
(Bkz. Devletşah, age. s.86)

Resim 5: Horasan Tus Şehrinde Firdevsi Anıt-mezarı ve Heykeli

Cilt/Volume 3, Sayı/Issue 5, Ocak /January 2021, ss. 37-48.

Geliş Tarihi–Received Date: 17.09.2020 Kabul Tarihi–Accepted Date: 03.10.2020

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

BERKE HAN DÖNEMİNDE İSLAM DİNİNİN ALTIN ORDA DEVLETİ'NE ETKİSİ

FURKAN KUTLU*

ÖZ

Cengiz Han liderliğinde bir araya gelen Türk ve Moğol kabileleri, XIII. yüzyılda başlayan fütuhatları neticesinde Asya kıtası da dâhil Avrupa, Anadolu ve Ortadoğu topraklarının bir kısmını istila etmeyi başarmışlardır. Gerçekleştirilen faaliyetler sonucunda Cengiz Han'ın torunu Batu Han liderliğinde, 1237-1241 yılları arasında başlatılan batı seferi ile birlikte Volga nehrinin kıyısında Altın Orda Devleti kurulmuştur. Cuci neslinin kurmuş olduğu bu Türk-Moğol devleti, diğer Cengizli devletlerinden farklı birtakım özellikleri içinde barındırmaktadır. Bu farklı özelliklerden biri İslam dinini ilk kabul eden Cengizli devleti olmasıdır. Müslümanlığın daha önceleri Volga bölgesine VIII. yüzyılda gelmesinin Altın Orda'nın İslam dinine girmesinde etkisi çok büyük olmuştur. Altın Orda Devleti'nin İslam dinine girmesi ve yayılmasında Yeseviliğin alt dallarından biri olan Kübreviyye tarikatının Bâharziye kolunun etkili olduğu bilinmektedir. Muhtelif kaynaklarda Berke Han'ın Müslüman olması ile ilgili de çok çeşitli bilgiler bulunmakta ve araştırmacılar arasında da çok tartışılan bir konu olmaktadır. İslam dinini benimseyen Berke Han'ın hükümdar olduğu yıllarda devletin dış siyasetinde önemli bir takım değişiklikler meydana gelmiştir. Nitekim Berke Han, kendi öz kuzeninin kurmuş olduğu İlhanlı Devleti'ne Abbasi hilafetini yıkıp halifeyi öldürdüğü gerekçesiyle karşı bir harekât başlatmış ve bunun için de Memlüklü Devleti ile ittifak içerisinde bulunmaktan kaçınmamıştır. Söz konusu bu ittifak neticesinde Altın Orda Devleti'ne birtakım ünlü din âlimleri gelmiş ve ülkede İslam'ın yayılmasına katkıda bulunmuşlardır. Muhtelif kaynaklardan edinilen bilgiler ışığında Berke Han dönemi için ülkenin dış politikasının değişmesinde İslam dininin önemli bir etkisinin bulunmadığı, Berke Han'ın İslam dinini politik bir araç olarak kullandığına ilişkin bilgiler bulunmaktadır. Özellikle Altın Orda ve İlhanlılar arasında ihtilafli bölge olan Azerbaycan ve Kafkasya topraklarında yaşanan gelişmeler Berke Han'ın Memlüklüler ile ittifak girişiminde bulunmasına neden olmuştur. Türkiye'de Altın Orda tarihi üzerine yapılan araştırmalar yüzeysel olmakla birlikte İslam dininin devlete olan etkisi de çok kısıtlı sayıda incelemeye konu edilmiştir. Araştırılan konular daha çok Moğolların İslamiyet'e girmeleri ve Altın Orda hükümdarlarının İslam dini için yaptığı birtakım İslami faaliyetler üzerine olmuştur. Bu çalışmanın amacı literatür eksiliğinden dolayı oluşan boşluğu doldurmak ve özellikle İslam dininin Altın Orda Devleti'nde yarattığı etkinin daha iyi anlaşılmasını amaçlamaktadır. Söz konusu çalışmada ilk olarak Altın Orda Devleti'nin kurulmadan önce İslam dininin Volga bölgesine nasıl yayıldığı ve Altın Orda Devleti kurulduktan sonra İslam dinine geçişi arasındaki bağlantı ortaya koyulacaktır. Akabinde Berke Han'ın İslam dinine girmesi üzerine yer alan tartışmalar gün yüzüne çıkarılıp bir sonuca varılmaya çalışılacaktır. Ayrıca Müslümanlığı kabul eden Berke Han döneminde İslam dininin Altın Orda Devleti'ne etkisi ve bununla beraber dini politik bir araç olarak kullanıp kullanmadığına ilişkin tartışmalara da bir cevap aranacaktır.

Anahtar Kelimeler: Altın Orda Devleti, Berke Han, İslam, İlhanlılar, Memlüklüler.

THE EFFECT OF ISLAMIC RELIGION IN THE GOLDEN HORDE STATE DURING THE REIGN OF BERKE KHAN

ABSTRACT

The Turkish and Mongolian tribes, who came together under the leadership of Genghis Khan, succeeded in invading parts of the European, Anatolian and Middle Eastern lands, including the Asian continent, as a result of their conquests that began in the 13th century. As a result of these devastating invasions, the Golden Horde State

*Yüksek Lisans Öğrencisi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, E-Posta: furkankutlu81@gmail.com ORCID ID: 0000-0003-0707-0805

was established on the banks of the Volga river as a result of the western expedition initiated between 1237-1241 under the leadership of Batu Khan, the grandson of Genghis Khan. This Turkish-Mongolian state, founded by the Cuci generation, has some characteristics different from the other Genghisian states. One of these different features is that it was the first Genghisian state to adopt the religion of Islam. The arrival of Islam in the Volga region in the 8th century had a great effect on the Golden Horde's conversion to Islam. It is known that the Bâharziye branch of the Kübreviyye order, which is one of the sub-branches of Yeseviyya, was effective in the conversion of the Golden Horde to Islam and its spread. There is various information about Berke Khan's conversion to Islam in various sources, and it has been a highly debated issue among researchers. During the years when Berke Khan, who adopted the religion of Islam, was ruler, some important changes occurred in the foreign policy of the state. As a matter of fact, Berke Khan started a further operation against the Ilkhanid State founded by his own cousin that he destroyed the Abbasid caliphate and killed the caliph, and for this they did not hesitate to ally with the Mamluk State. As a result of this alliance, some famous religious scholars came to the Golden Horde state and contributed to the spread of Islam in the country. In the light of the information obtained from various sources, there is information that the religion of Islam did not have an important effect on the change of the foreign policy of the country for the period of Berke Khan, and that Berke Khan used Islam as a political tool. Especially the developments in Azerbaijan and the Caucasus lands, which were the disputed regions between the Golden Horde and the Ilkhanians, caused Berke Khan to attempt an alliance with the Mamluks. The research on the history of the Golden Horde impact on the state of Islam in Turkey is superficial, also investigated insufficiently. The researched subjects mostly focused on the conversion of Mongols to Islam and some Islamic activities carried out by the rulers of the Golden Horde for the religion of Islam. The aim of the study in question is to fill the gap caused by the lack of literature and especially to better understand whether the religion of Islam has an effect on the Golden Horde. In the aforementioned study, first of all, the connection between how Islam spread to Volga region before the Golden Horde was established and the conversion to Islam after the Golden Horde was established will be revealed. Subsequently, discussions on Berke Khan's conversion to Islam will be brought to light. In addition, an answer will be sought for the discussions about the effect of Islam on the Golden Horde state during the period of Berke Khan, who accepted Islam, and whether he used religion as a political tool.

Keywords: Golden Horde State, Berke Khan, Islam, Ilkhanids, Mamluks.

GİRİŞ

Türk-Moğol hükümdarları arasında İslam dinini ilk kabul eden Berke Han dönemine geçmeden önce ilk olarak İslam dininin Moğol istilaları öncesinde Altın Orda sahasına nasıl geldiği hakkında kısa bir giriş yapmak yerinde olacaktır. Volga boyunda İslam dininin varlığına dair ilk kayıtlar Hazar Kağanlığı ile İdil Bulgar Kağanlığı zamanına kadar uzanmaktadır. İslam dini mensuplarının VIII. yüzyılın ikinci yarısında Aşağı Volga, Ortadoğu ve Orta Asya bölgesinde fazla bir nüfusa sahip olduğu görülmektedir. Özellikle Hazar başkenti olan Etil şehrinde 10 binden fazla Müslüman ve 30'a yakın caminin var olduğu bilinmektedir. Hazar coğrafyasının İslam ülkeleri ile olan siyasi, ticari ve ekonomik münasebetleri, İslam dininin bu ülkede özellikle dünyanın dört bir yanından tüccarların akın ettiği başkent Etil şehrinde yayılmasını sağlamıştır.¹ Muhtelif kaynaklarda İslam'ın Volga bölgesinde kabul edildiği yıl 922 olarak belirtilmekle birlikte Rus araştırmacı Viktoroviç, E. A. Halikova'nın düşüncesinden hareketle arkeolojik kanıtların İslam'ın Volga bölgesinde daha önceki yıllarda nüfuz ettiğini kaydetmektedir.² Nitekim IX. yüzyılın sonlarına doğru Türkistan'dan ve diğer İslam dünyasından Volga bölgesine doğru gelen tüccarların etkisiyle bu bölgede İslam dini ve kültürü giderek yayılmaya başlamış ve bununla beraber İtil Bulgarları, Almış Han'ın İslam'ı benimsemesiyle de İslam'ı benimseyen ilk Müslüman Türk devleti unvanına sahip olmuştur.³ Hiç şüphesiz İslam dininin bu kadar erken bölgeye gelmiş olması kendisinden sonra kurulacak olan Altın Orda Devleti'nde İslam'ın yayılmasına kolaylık sağlayacaktır.

Volga bölgesinde İslam kültürünün yerleşip yaygınlaşmasında önemli rol oynayan İdil Bulgar Kağanlığı, Kiev ve diğer Rus knezlikleri ile hem siyasi hem de ticari ilişkilerde bulunmasının yanı sıra bölgede çok yoğun mücadeleler yaşanmıştır. Bu mücadelelerde çoğu zaman Bulgar Kağanlığı galip gelse de Ruslar, Moğol istilaları öncesinde Bulgarlara karşı üstün konuma gelmeyi başarmışlardır.⁴ Söz konusu bu üstünlük İdil Bulgarlarının gücünü zayıflatmakla birlikte İslam dini, Hristiyan Rusların karşısında yok olma tehlikesi ile karşı karşıya

¹ Murat Eldarov, *İslamiyet'in Hazarlar Arasında Yayılması*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kayseri 2006, s. 47.

² Vasilev Dimitriy Viktoroviç, *İslam v Zolotoy Orde (İstoriko- Arheoloğičeskoe İssledovanie)*, Federalnoe Agentstvo po Obrazovanii Astrahanskiy Gasudarstvennyy Universitet, Astrahan 2007, s. 7-8.

³ Akdes Nimet Kurat, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1972, s. 115.

⁴ Akhun Telli Korkmaz, *Altın Orda Devleti'nde Din*, Berikan Yayınevi, Ankara 2018, s. 96.

kalmıştır. Tarihî kayıtlar incelendiği zaman Moğolların, Asya, Avrupa hatta Ortadoğu ve Anadolu coğrafyasında yaptıkları yıkımlar ile müthiş bir korku saldıkları bilinen bir gerçektir. Ancak Avrupa'ya 1237-1241 yılları arasında sefer düzenleyen Batu komutasındaki Moğol ordularının, Bulgar topraklarında ve özellikle Rus knezliklerinde yaptığı yıkımlar her ne kadar kötü olarak algılsa da aslında istila sonrasındaki gelişmeler Volga boyunda İslam dininin daha güçlü bir şekilde ayakta kalmasına zemin hazırlamıştır.⁵

Moğol fetihleri sonucunda Deşt-i Kıpçak bölgesine gelen Moğollar ve Türkler arasında yaygın olan din Şamanizm yani pagan dinidir. Altın Orda Devleti'nin hâkimiyeti altındaki topraklarda Rus knezliklerinin olduğu bölgelerde Hristiyan, Harezmi ve Volga boyunda ise İslam dini hâkimdir. Cuci Ulusu'nun, uzun zaman önce İslamlaştırılmış bölgelere girmesi, İslam'ın ve Müslümanların devlet ve kamu kurumlarının oluşumunda, şehirlerin ve el sanatlarının, ticaretin ve kültürün gelişmesinde önemli katkıları olmuştur. Moğolların Müslüman bölgesine hâkim olup İslam dininin etkisi altında kalmasının yanında Hristiyan bölgesine hâkim olması sebebiyle Hristiyanlığın etkisinde de kaldığı söylenebilir. Örnek olarak Altın Orda Han'ı Sartak, Batu Han'ın sağlığında Rus knezlikleriyle ve Ermeni Prensleriyle ilişki kurmuş, aynı zamanda Latin dünyası ile de ilişki halinde olmuştur. Moğolların Hristiyanlaştırılması ve Batı dünyasının düşmanı olan Müslümanların üzerine saldırma planları yapan Avrupa devletlerinin, Sartak'ın Hristiyanlık dinini benimsemesi haberini büyük bir sevinçle karşılamışlardır.⁶ Hristiyanlık dini devletin dış politikasını etkilemiş olsa da daha kalıcı olan ve devletin yapısını en çok etkileyen din İslam dini olacaktır.

*“Doğu Avrupa'dan İrtiş Irmağına kadar uzanan sahadaki bölünmüş yapıyı tek bir çatı altında birleştiren Cuci Ulusu, büyük bir ekonomik ünitenin doğmasına neden olmuştur. Bu ekonomik ünite, iktisaden doğuya olan bağımlılığı aynı zamanda kültürel olarak, özellikle hâkim unsur Türk-Moğolları, doğunun etkisine açık bir durumda tutmaktaydı. Bu durum Altın Orda sahasında sözü edilen Harezmi'den yönlendirilen İslamlaşmayı hızlandıran süreci yaratmıştır.”*⁷ Bu hızlandırma sürecinin ilk aşaması ise Berke Han döneminde başlayacaktır. Bu makalede Altın Orda Devleti'nde ve diğer Cengiz Han'ın kurduğu Büyük Moğol İmparatorluğu'nun bakiyeleri arasında İslam dinini ilk kabul eden Berke Han'ın Müslümanlığa nasıl geçtiği konusu ele alınacak ve İslam dininin devlete olan etkisi gözler önüne serilecektir.

1. Berke Han'dan Önce Altın Orda Devleti'nde Dinî Durum ve İslam Dinini Seçme Konusu Üzerine Bazı Mülâhazalar

Berke Han döneminde Altın Orda artık büyük bir devlet konumuna yükselmiş ve hem Altın Orda tarihinde hem de Büyük Moğol İmparatorluğu bünyesinde önemli olayların yaşandığı bir dönem olmuştur. Bu önemli olaylardan biri çalışmanın konusunu oluşturan İslam dinini seçme meselesidir. Çeşitli kaynaklarda Berke Han'ın İslam dinini seçmesiyle ilgili olarak bir takım farklı bilgiler göze çarpmaktadır. Berke Han'ın Müslüman olmasından önce Altın Orda Moğolları'nın dini hakkında bilgiler vermek yerinde bir tutum olacaktır. Çünkü kendisinden önceki hanların dini görüşleri hakkında verilen bilgiler devletin İslamiyet'e geçmesinde çok etkili olduğu saptanmıştır. İlk Altın Orda Han'ı Batu Han'ın inancı hakkında çeşitli müelliflerin verdiği bilgiler Batu Han'ın dini algısının tam bir hoşgörü politikası üzerine olduğunu göstermektedir. Özellikle İslam dinine gösterilen bu hoşgörü politikası, Berke Han'ın hem İslam dinini hem de iktidara gelmesinde etkili olmuştur.

Müslüman tüccarlar ve aydınlarının her zaman saygı ve hürmet gösterdikleri bir Moğol hükümdarı olan Batu, yakın çevresine birçok Müslüman müşavir almış, onların birçoğunu devlet işlerinde görevlendirmiş, ayrıca çeşitli ülkelerden başkent Saray şehrine gelen Müslüman tüccarlara da çok büyük önem vermiştir.⁸ Bu şekilde ülkede ticaret canlanmakla birlikte ülkeye çok sayıda Müslüman tüccarın gelmesine neden olmuştur. Batu Han'ın saltanatında basılan ilk Altın Orda parası incelendiği zaman sikkenin üstünde Abbasi Halifesi Nasır ed-din'in adı göze çarpmaktadır. Söz konusu bu basılan sikke, Saray ve Saratov gibi pek çok Altın Orda şehrinde rastlanılmakla birlikte burada Batu Han'ın (1225-1255) bölgede yaşayan Müslüman halkın eğilim ve sosyo-kültürel altyapılarına uygun olarak Türk-İslam geleneğini sürdürmek için Abbasi Halifesinin adını kullanmış⁹ olması oldukça önemli bir husustur. Atalarının dinine mensup olup sikkeyi, Abbasi Halifesi adına bastırması olmasının bir diğer nedeni de ticaretin ön plana çıkmış olmasıdır. Altın Orda topraklarında İslam'ın yayılması Müslüman tüccarlarla doğrudan bir bağlantısı olduğu çok açıktır çünkü şehirlerin büyümesiyle ve kalabalığın Müslümanlaşması ayrılmaz bir şekilde bağlantılıdır.

⁵ Abdullah Gündoğdu, “Altın Orda Sahasında İslamlaşma ve Sonuçları”, *Volga Ural Bölgesinde İslam Medeniyeti İkinci Milletlerarası Sempozyum Bildirileri*, IRCIA (Proceedings of The Second International Symposium on Islamic Civilization in Volga-Ural Region) Kazan, Tataristan, 24-26 Haziran 2005, s. 235.

⁶ Altay Tayfun Özcan, “Sartak Han”, *Tarihin ve Tarihçinin İzinden: Kazım Yaşar Kopruman Armağanı*, TKAE Yayınları, Ankara 2014, s. 175-176.

⁷ Gündoğdu, *agm*, s. 235.

⁸ Zekeriyâ Kitapçı, *Türk Moğol Boyları Arasında İslâmiyet*, Yedikubbe Yayınları, Konya 2005, s. 232-233.

⁹ Ekrem Kalan, “Nüsmatik Materyallere Göre İslamlaşma Sürecinde Altın Orda Hanlarının Kullandığı İsim ve Unvanlar (1227-1357)”, *Karadeniz Araştırmaları*, C. IX, Ankara 2012, s. 26.

BERKE HAN DÖNEMİNDE İSLAM DİNİNİN ALTIN ORDA DEVLETİ'NE ETKİSİ

Şehirlerin büyümesine paralel olarak Altın Orda şehirlerinin dönemin en önemli ticaret merkezlerinden biri haline gelmesi, daha Batu Han'ın döneminde bu bölgelere çok sayıda tüccarın gelmesine neden olmuştur. Hanların şehirlerdeki ticareti geliştirmek için bir dizi politikalar izlemesi, tüccar sınıfı ile hanları bir birbirine yakınlaştırmıştır.¹⁰ Tüccar sınıfının içinde yoğun bir Müslüman nüfusu olduğunu düşünürsek halife adına bastırılan para hem ticaretin artmasına sebep olacak hem de ülkede Müslüman tüccarların etkisini arttıracaktır. Bu etki en iyi Berke Han döneminde anlaşılacaktır.

Gulusya Gali Ahmetova çalışmasında Cüzcani'den bir alıntı yaparak “*Batu gizlice Müslüman oldu, ama bunu açıklamadı ve İslam'ın takipçilerine tam bir güven verdi.*” ifadelerini kullanmıştır.¹¹ Tabii ki diğer muhtelif kaynaklarda Batu'nun Müslümanlığına dair bilgi bulunmazken, Viktoroviç, Cüzcani'nin Batu'nun cenaze töreni hakkında Müslüman geleneklere göre gömülmediğini belirtmiş olmasını çalışmasında özellikle vurgulamıştır.¹² Batu Han'ın cenaze töreni ile ilgili muhtelif kaynakların incelenmesinden çıkan sonuca göre Batu Han 1255 sonları veya 1256 başlarında vefat etmiş, Şamanist olduğu için kendisine atalarının ananesine uygun bir şekilde merasim yapılmıştır. Mezarı bilinmeyen bir yerde hazırlanmış, eşyaları, atı ve silahlarıyla birlikte gömülmüştür. Üzerinde saatlerce at koşutularak mezar yerinin kaybolması sağlanmıştır.¹³

Batu'nun ölümünden sonra Altın Orda'nın yönetimi oğlu Sartak'ın eline geçmiştir. Ancak hâkimiyeti kısa sürmüş ve ardından Berke Han, 1256 yılında devletin başına geçmiştir. Sartak ile ilgili olarak söz konusu çalışmanın giriş kısmında da belirtildiği üzere Hristiyanlık dinine geçmesinden başka bir bilgi yoktur. Berke Han'ın İslam dinini seçmesiyle ilgili olarak Sayın, İhsan Arslan, Ebu'l Gâzi'nin “*Seçere-i Türk*” adlı eserinden alıntı yaparak, onun tahta çıktıktan sonra kabul ettiğini öne sürmektedir. “*Ona göre Berke bir gün ağabeyi Batu Han tarafından inşa ettiren Saray şehrine giderken yolda Buhara'dan gelen büyük bir kervana rast gelmiştir. Kervanın içinde iki tacir ile sohbet etmek için bir köşeye çekildikten sonra onlara İslami hükümler hakkında birtakım sorular sormuştur. Tacirler, İslam dini hakkında öyle ikna edici cevaplar verirler ki Berke tam bir samimiyetle onların söylediklerine inanmış ve İslam'ı kabul etmiştir.*”¹⁴

Tarihî bulgular arasında önemli bir yer tutan destanlar, dönem olaylarının aydınlatılmasında önemli birer kaynak niteliğinde olmuşlardır. Altın Orda ve Kazakistan tarihi açısından önemli bir destan olarak atfedilen “*Cengizname*” adlı destanda bunlardan birisidir. Ötemiş Hacı tarafından kaleme alınan “*Cengiznâme*” adlı eserde Berke Han'ın Müslüman olması ile ilgili şöyle bir rivayet anlatılmaktadır. “*Berke Han anasından doğduğundan beri Müslümandı. Dünyaya geldiği o yerde, öz anasının sütü ve başka kâfir kadınlarının sütünü emmedi. Kâhinler ve bilginler fal baktılar ve şöyle dediler; Bu Muhammedi'dir. Muhammedi olan kâfir kadının sütünü emmez. Bunu söyledikleri zaman Müslüman bir kadını râzı edip getirdiler. Berke Han o kadının sütünü emmeye başladı.*”¹⁵

Garustoviç konuyla ilgili olarak Arap tarihçi Nüveyri'den bir alıntı yaparak “*Berke Müslüman oldu ve onun İslam'ı güzeldi. İnanç fenerini inşa etti, Müslüman ayinleri kurdu, kadıları onurlandırdı, onlara yaklaştı... ve devleti içinde bir cami ve okul inşa etti...Karısı Çiçek Hatun da Müslüman oldu; kendisi ile birlikte taşıdığı çadırlardan bir cami yaptı*” ifadelerine çalışmasında yer vermiştir. Bununla birlikte, Arap yazarlar sürekli olarak Altın Orda nüfusunun kütesinin Han Berke ile birlikte Müslüman dini kabul ettiğini belirtmişlerdir.¹⁶

İhsan Arslan ve Tiesenhausen çalışmalarında İbn Haldun ve Aynî'den alıntı yaparak, Berke Han'ın Müslüman olması konusunu şöyle anlatmaktadırlar.

“*Berke, İslam'ı Necmeddin Kübra'nın öğrencilerinden Şemseddin Baherzî vesilesi ile kabul etti. Baherzî Buharâ'da otuyordu. Berke'ye İslam'ı kabul etmesi için teklifte bulundu. Berke İslam'ı kabul etti ve gönderdiği bir yarıktaki ona başka alanlarda dilediği şekilde hareket etme hürriyeti verdi. Baherzî bunu kabul etmeyince, Berke, onunla görüşmek üzere Buharâ'ya gitti. Berke Han Buharâ'ya geldikten sonra şeyhin dergâhına geldi ve orada beklemeye alındı. Sabaha kadar şeyhin huzuruna alınmadı. Hatta aradan üç tam gün geçmesine rağmen, o hâlâ şeyhin huzuruna kabul edilmedi. Daha sonra dergâh ileri gelenleri Berke Han'ı şeyhin huzuruna çıkardılar. Berke Han, şeyhin ayağını öptü. Bu çok müstesna bir görüşme olmalıydı. Berke Han, şeyhin huzurunda Müslüman olduğunu bir kez daha yineledi. Onun yanında bulunan emirlerden bir grup da Müslüman oldu. Bunun üzerine şeyh ona İslam'ı yayma görevini*”

¹⁰Viktoroviç, *age*, s. 16.

¹¹Gulusya Gali Ahmetova, *İslam v Zolotoy Orde: Traditsii Religioznovo Opita*, Akademia Nauk Respubliki Tataristan İnstitut İstorii im. Ş. Mercani Tsentri İssledovaniy Zolotoyordnskey Tsivilizatsii, Kazan 2007, s. 52.

⁹Viktoroviç, *age*, s.17.

¹³Mustafa Kafalı, “Batu Han”, *Diyabet İslam Ansiklopedisi*, C. 5, İstanbul 2012, s. 209.

¹⁴İhsan Arslan, *Moğollar Arasında İslamiyet'in Yayılışı*, Onur Akademi, İstanbul 2018, s. 236.

¹⁵Ötemiş Hacı, *Cengiznâme*, haz. Tuncer Gülensoy, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2020, s. 34-35.

¹⁶G. H. Garustoviç, “Religioznaya Situatsiya v Zolotoy Orde: Glazami Sovremennikov”, *İslam i Vlast v Zolotoy Orde*, Akademia Nauk Respublikası Tatarstan, Kazan 2012, s. 84.

verdi. Berke Han da İslam'ı kendi halkı arasında yaydı, yönetimi altındaki bütün alanlarda mescidler ve medreseler yaptırdı, bilgin ve fakihlerin gönlünü kazanarak kendileriyle dost oldu."¹⁷

Berke Han'ın İslam dinini seçmesi hakkında kaynaklarda sık sık geçen bilgiler İbn Haldun ve Aynî'nin verdikleri bilgilerdir. İki müellifin verdikleri bilgiler her ne kadar abartılı bir üslupla anlatılmış olsa da Berke Han'ın Şeyh Baharzi'nin yanına Buhara'ya gidip onun müridi olabileceği kabul edilebilir bir bilgidir. Ancak verdikleri bilgilerden anlaşıldığı üzere Berke Han'ın, İslam dinini seçerken Müslüman kimliğini kendi Moğol kimliğinden daha üstün tuttuğu anlaşılmaktadır. İbn Haldun ve Aynî'nin kaydettiği anekdotun onun daha önce İslam dinine girdiği ve Şeyh Baharzi'nin karşısında Müslüman olduğunu yinelediği vurgulanmaktadır. Bu bilgiye göre iki müellif de Berke Han'ın daha önceden İslam dinine girip Müslüman olduğunu kabul etmektedir.

İbn Haldun ve çağdaşı olan diğer müverrihlerin verdikleri bilgilerden farklı olarak Cüzcanî'nin ve El Ömerî'nin kaydettiği bir takım değerli bilgiler dikkate şayan niteliktedir. Jean Richard'ın Cüzcanî'den aktardığı bilgiler doğrultusunda Hülagu'nun Bağdat'ı kuşattığı esnada şu bilgiyi halifeye göndermiştir. "*Amcam Berke, Şeyh Seyfeddin. Baharzi'nin tesiri ile Müslüman oldu*", böylece Jean Richard, Cüzcanî'den aktardığı bilgiden hareketle, Berke'nin İslam dinini seçmesinde Buhara'daki ünlü Şeyh'in daha sonraları onun üzerinde etkili olduğunu söylemektedir.¹⁸ Malov, Malışev ve Rakuşi'nin Altın Orda Devleti'nde dinler konusu üzerine yaptığı çalışmada, El Ömerî'yi kaynak göstererek Berke Han'ın 1240'lı yılların sonunda Mengü'yü büyük kağanlık için desteklemesi sonrasında Moğolistan'dan dönüş yolunda Buhara'ya gelip, Şeyh Baharzi'yle yakınlaşip onun etkisi altında İslam'ı kabul ettiğini vurgulamaktadırlar.¹⁹ Doğulu tarihçilerin verdikleri bilgilerde biraz farklılıklar olsa da tarihî kayıtlardan anlaşıldığı üzere Berke Han'ın İslam dinini seçip Müslümanlığı benimsemesinde Necmeddin Kübra'nın müridi Baharzi'nin etkisinin büyük olduğu anlaşılmaktadır.

Baharzi hakkında kaynaklarda yazılanlara göre Moğolların ona "*Ulu şeyh*" unvanı verdikleri bilinmektedir. Bazı menkıbelerde yazılanlara göre Batu Han ile Hülagu Han da onun vasıtasıyla Müslüman olmuşlar, ancak bunu gizli tutmuşlardır. Bütün bunlar şeyhi Necmeddin-i Kübrâ'yı öldürmüş olan Moğolların Baharzi'ye büyük bir saygı duyduklarını göstermektedir. Sağlığında şöhreti ve tesiri geniş sahalara yayılan ünlü mutasavvıfa "*Bâharziyye*" adlı bir tarikat nisbet edilmektedir. Halifelerinden Bedreddin-i Semerkandî'nin müritlerinden Şeyh Necibüddin vasıtasıyla etkisi Hindistan'da da yayılmıştır.²⁰

Çeşitli Rus kaynaklarında ise Berke Han'ın Müslüman olmasında annesinin etkisinin olduğu ifade edilmektedir. Örnek olarak Poçekayev'in Altın Orda Hanları'nın biyografileri üzerine yazdığı eserde konuyla ilgili olarak annesi Sultan Hatun'un etkisinden bahsetmektedir. Cengiz Han ile Alaeddin Muhammed Harzemşah arasında yaşanan Otrar hadisesinden sonra Alaeddin Harzemşah'ın kızı Sultan Hatun ve annesi Terken Hatun Cengiz Han'a esir düşmüşlerdir. Akabinde müellif, Cengiz Han'ın oğlu Cuci ile Sultan hatunu evlendirdiğinden ve Berke, Berkeçar, Buri'nin Müslüman geleneklerine göre yetiştirilmiş olduklarından bahsetmektedir.²¹ Aynı şekilde A. N. İvanov da Berke Han'ın Müslüman dininin kabul etmesindeki nedeni, kardeşleri Berkeçar ve Buri'yle birlikte anneleri Sultan Hatunun Müslüman olduğunu görerek etkilenmiş olacağını ifade etmiştir. Rus araştırmacı Garustoviç de bu görüşlere yakın bir görüş sunmakta ve Berke Han'ın, Altın Orda'nın hükümdarı olmadan önce İslam'ı kabul ettiğini, henüz Han olmadan Bağdat halifesi ile irtibata geçip, halifeden bir hediye olarak kendisine gönderilen onurlu kıyafetleri defalarca giydiğini ifade etmiştir.²²

Berke Han'ın Müslüman olmasıyla ilgili olarak kaynaklarda yer alan farklı bilgiler tasnif edildiğinde Doğulu yazarların gözünden meseleyi değerlendiren bazı Rus araştırmacılar, Berke Han'ın Necmeddin Kübra'nın öğrencisi Şemseddin Baharzi aracılığıyla Müslüman olduğu kanaatinde idirler. Ebul Gazi'nin Müslüman tacirler vasıtasıyla Müslüman olduğu bilgisi ülke içerisinde tüccar sınıfın etkisini göstermesi bakımından önemlidir ancak Berke'nin Müslüman olmasını tek bu bilgiye dayandırmak yanlışır. Batılı yazarların yani Rus araştırmacıların geneli ise Berke Han'ın çocukluğundan beri Müslüman olduğunu vurgulamışlardır. Bununla birlikte söz konusu bilgiler tahlil edildiği zaman, Berke Han'ın çocukluğunda annesi vasıtasıyla İslam dinini tanıdığı ve ilerleyen yaşında ise Şemseddin Baharzi aracılığıyla İslam dinini kabul ettiği sonucuna varılmıştır. Çocuk yaşlarda İslam'ı tanımış olması Baharzi'nin etkisi altında kalmasını oldukça kolaylaştırdığı söylenebilir. Ötemiş Hacı'nın Berke'nin Müslüman olması konusunda verdiği bilgiler destansı ve abartılı olmakla birlikte onun han olmadan önce İslam dini ile tanışmış olduğunu göstermesi bakımından oldukça önemlidir.

¹⁷Arslan, *age*, s. 238; Tiesenhausen, *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler*, çev. İsmail Hakkı İzmirli, Maarif Matbaası, İstanbul 1941, s. 354.

¹⁸Jean Richard, "Berke Han'ın İslam'a Girişi ve Altın Orda Hanlığında İslamiyet'in Yayılışı", çev. Abdulkadir Yuvalı, *Türk Kültürü*, S. 306, 1988, s. 635.

¹⁹N. M. Malov, A. B. Malışev, A. İ. Rakuşin, *Religiya v Zolotoy Orde*, Saratovskiy Gosudarstvennyy Universitet, 1998, s. 96.

²⁰Süleyman Uludağ, "Bâherzi, Seyfeddin", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 4, İstanbul 1991, s. 475.

²¹R. Yu. Poçekayev, *Tsari Ordinskie Biyografii Hanov i Praviteley Zolotoy Ordi*, Evraziya, S. Petersburg, 2012, s. 33.

²²G. H. Garustoviç, "Srednevekovie Avtorı O Rasprostraneni İslama v Uluse Cuci", *Vestnik Akademia Nauk*, V.17, no.3, Başkurdistan, 2012, s. 57.

2. Berke Han Dönemi İslam Dininin Altın Orda Devletine Etkisi

İlk Müslüman Berke Han'ın saltanatı altında Altın Orda Devleti'nde meydana gelen değişiklikler, toplumda kalıcı ve derin eğilimlere neden olmuştur. Tahtta bir putperest görmek istemeyen Harezm-Bulgar Müslüman din adamları, İslam'ın bir destekçisini görmek istedikleri için Berke Han'a destek vermişlerdir. Bundan dolayı, Batu Han'ın ölmesinin ardından oğlu Sartak'ın (Büyük Moğol Kağanı Mengü'nün adayı) taraftarları ile Berke'nin taraftarları (Cuci Ulusu'nun ona bağlı aristokratları) arasında çatışma çıkmıştır. 1259 yılındaki kısa süreli siyasi gerilim neticesinde zafer ne Sartak, ne onun oğlu Ulakçı, ne de annesi Borakçına'nın olmuş kazanan Berke Han'ın tarafı olmuştur.²³

Altın Orda tahtına Berke Han'ın çıkmasıyla Müslüman tüccarlar gerçekten de tüm devlet kurumlarına erişim sağlamışlar ve Müslüman din adamlarının önünde misyonerlik faaliyetleri için geniş bir alan açılmıştır.²⁴ Cuci Ulusu'nda, özellikle de Kıpçak Türkleri arasında İslamlaşmanın ilk aşamasını geçmiş olan bazı bölgelerde İslam aktif bir şekilde yayılmaya başlamıştır.²⁵ Berke Han'ın İslam dininin yayılması konusunda yaptığı faaliyetlerde herhangi bir zorlama teşebbüsünün bulunmadığı görülmektedir. Batu Han döneminde çeşitli dinlere karşı gösterilen hoşgörü politikasının, Berke Han döneminde de devam ettiği anlaşılmaktadır. Tarihî kayıtlarda Berke dönemi ile ilgili olarak 1261 yılında başkent Saray şehrinde bir piskoposluğun kurulduğu bilinmektedir. Ayrıca Papazlar vergi ödenmekten de muaf tutulmuşlardır.²⁶ Berke Han, İslam dinini yaymak için baskıcı ve sert bir politika takip etmemiştir. Berke Han'ın İslam dinini benimsemiş olması Müslümanlığın Altın Orda coğrafyasında yayılması ateşleyen ilk kıvılcım olmuştur. Buradan yola çıkarak Deşt-i Kıpçak ülkesinde İslam'ın yayılmasının daha çok Müslüman tüccarlar ve bölgeye gelen çeşitli din adamlarının çabaları sayesinde olduğu söylenebilir. Müslüman şehirlerinden Altın Orda şehirlerine ve özellikle başkent Saray şehrine tacirlerle birlikte gelen zanaatçıların sürekli akını ile İslam'ın giderek yayıldığı bilinmektedir. Altın Orda Devletinin İslamlaşmasında Orta Asya'nın Buhara ve Ürgenç (Harezm) gibi kültür merkezlerinin yanında Bulgar şehrinin üstlendiği rol oldukça önemlidir.²⁷

Berke Han'ın Müslümanlığı ile ilgili olarak İzmaylov'un verdiği bilgiler İslam dininin devlet kademelerini nasıl etkilediğinin anlaşılması konusunda oldukça önemlidir. Bu konuda İzmaylov, Cüzcani'yi kaynak göstererek, Berke'nin zengin bir kütüphaneye sahip olduğu, sarayının altında sürekli olarak ilahiyatçılar ve hukuk uzmanları olduğu, Kuran'ın ve Sünnetin tercümanlarının olduğu ve şeriat meselelerinde de sık sık tartışmaların meydana geldiğinden bahsetmektedir.²⁸ Altın Orda Devleti'nin diplomatik temaslarını açıklayan diğer Arap yazarlar, Berke Han'ın büyükelçilik görevine emirlerin alınmasıyla her birinin müezzin ve imama sahip olduğunu aynı zamanda her hatununun kendi müezzin ve imamının bulunduğunu ifade etmişlerdir. Berke, militan inancı vaaz eden ve Moğollara karşı savaşta ölen şeyhin etkisi altında İslam'ı benimseyerek, Moğol İmparatorluğu ile siyasi bağlarını koparmış ve kendi ulusundaki Müslümanlar ile İslam ülkelerindeki Müslümanlarla ittifak kuracağını ilan etmiştir. İslam'ın Berke Han, eşleri ve en yakın Emirleri tarafından benimsenmesi, muazzam politik öneme sahip bir faktör haline gelmiştir.

Söz konusu Berke Han'ın devri ile ilgili olarak Türkçe ve Arapçayı iyi konuşan bir Müslüman vezirin "*Şerefeddin el Kazvini*"nin adı kaynaklarda geçmektedir. Özbek Han ve Canibek Han dönemlerinde ise vezirlerin İslam taraftarları olan kişilerin arasından atandığı da kaynaklarda yer almaktadır.²⁹ Buradan hareketle İslam'ın hiyerarşik yapının en üst kademelerinde bile etkisinin olduğu görülmektedir. Bu hiyerarşik yapı zamanla İslam dini ile bütünleştiği ve ilk başlangıç noktasının Berke Han ile başladığı açıkça görülmektedir.

Ünlü Moğol Hanı'nın İslamiyet'i kabul etmesi ve İslam ülkeleriyle ilişkiler geliştirmesi neticesinde devletin mimari yapısını da etkilediği görülmektedir. Özellikle şehirde cami, medrese, türbe, kervansaray, hamam vb. yapılar inşa edilmeye başlanmış ve Harezm mimarisinin etkisi altında kalan başkent Saray şehri aynı zamanda ilim merkezi haline gelmiştir.³⁰ Bu sıralarda başkent Saray Berke'ye gelen birçok ulu âlimden birisi de, Necmü'd-Din Ebü'r-Recâ Muhtar b. Mahmud ezZâhidi'dir. Bu ünlü âlim, Hz. Peygamber'in mucizelerini anlatan bir eser yazmış ve "*Nâsiye*" adlı nadide eserini Berke Han'a ithaf ederek onun ihsan ve lütüflarına nail olmuştur.³¹ Elbette Berke Han döneminde İslam dininin yayılması toplumun zirvesini etkilemiş ancak hepsine sirayet etmemiş, sadece Han'a yakın olan muhafız ve aristokrasini etkilediği görülmektedir. Memlük dönemi

²³ Dmitry V. Vasilev, "Altın Orda: Tarih, Ekonomi ve Kültür", çev. M. Bilal Çelik, *Kuruluş ve Çöküş Sürecinde Türk Devletleri Sempozyum Bildirileri*, Sakarya 2008, s. 158.

²⁴ Gali Ahmetova, *age*, s. 66.

²⁵ Garustoviç, "Religioznaya Situatsiya...", s. 103.

²⁶ Laszlo Rasonyi, *Tarihte Türklük*, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1993, s. 226.

²⁷ A. Yu. Yakubovskiy, *Altın Orda ve Çöküşü*, çev. Hasan Eren, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1976, s. 144.

²⁸ I. L. İzmaylov, "Prinyatie İslama v Uluse Cuci: Priçini i Etapı İslamizatsii", *İslam i Vlast v Zolotoy Orde*, Akademia Nauk Respublikası Tatarstan, Kazan 2012, s. 102.

²⁹ Garustoviç, "Religioznaya Situatsiya..." ,s. 87

³⁰ İlyas Kemalolu, "Saray", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 34, İstanbul 2009, s. 122.

³¹ Kitapçı, *age*, s. 246.

emirlerinden ve tarihçilerinden Baybars el Mansuri bu konuda 1262-63 yıllarında Berke Han'ın Mısır'a "*Celaleddin bin Elkadi*" ve "*Şeyh Nureddin Ali*" adlı elçilerin geldiğinden bahsetmektedir.³²

Hem şehir hayatı hem de devlet kademelerinde görülen İslam'ın etkisi aynı zamanda devletin dış politikasını da etkilemiştir. Özellikle büyük kağanlık ile yaşanan gelişmelerden sonra Altın Orda için yeni bir dönem başlamıştır. Altın Orda sikkelerinde Möngke Kağan isminin basımı durdurulmuştur. Sikkelerde 1257 yılı itibarıyla Altın Orda'nın yüksek tamgası ve Berke'nin adı belirlemiştir. Büyük kağanlıkta Kubilay ile Arık-Buga arasında yaşanan iç savaş başladıktan sonra Karakorum vergilerinin ödenmesi de durdurulmuştur.³³ Moğolistan'daki büyük kağanlıktan ayrılarak bağımsız ve kendi iç ve dış işlerinde serbest bir devlet haline gelen Altın Orda Devleti artık bir İslâm Devleti haline gelmiştir. Cuci'nin torunu Bulgan'ın Tutarogul tarafından büyük kağanlık kurultayında öldürülmesi olayında, Tutarogul, sihirbazlık suçundan yakalanıp Hülagu Han tarafından Berke Han'a yollanmıştır. Berke Han Cengiz yasası gereğince cezalandırılması için 1260 yılında Hülagu Han'a tekrar yollanmış ve cezalandırılmıştır.³⁴ Cüzcanî ve Cüveynî'nin saptamalarına göre Berke Han, dedesi Cengiz'in yasalarını ve şeriatı birlikte uygulamış ve her iki kuralın özüne bütün samimiyeti ile bağlı kalmıştır. Altın Orda Devleti'ndeki cami ve mescitler dâhil olmak üzere İran, Horasan ve Aşağı Türkistan'ın birçok şehirlerinde hutbeler, Berke Han adına "*Nâstru'd-Din Ebü'l Meâl Berke Han*" unvanıyla okunmaya başlamıştır.³⁵

Söz konusu çalışmanın giriş kısmında belirtildiği üzere Altın Orda Devleti, daha önceden İslam dini ile tanışmış bölgelere hâkim olmasından dolayı İslam Devlet Teşkilatından büyük oranda etkilenmiştir. Bu etki devletin bastırıldığı paralara da yansımıştır. Bastırılan bu paralar, hem boy hem ağırlık hem de biçim bakımından Müslüman Türk hükümdarlarının bastırıldığı paralara oldukça benzemektedir.³⁶

Berke Han'ın İslam dinini yayma gayretinden daha çok dini politik bir araç olarak görmesi üzerine de bir takım mülahazalar bulunmaktadır. Bu düşünceler özellikle Altın Orda ile İlhanlılar arasında meydana gelen savaşlarda ve Memlûklüler ile yapılan ittifaklarla ilgilidir. Garustoviç konuyla ilgili olarak İran'da savaşan Hülagu ordusuna, büyük bir Altın Ordu birliğinin katıldığından bahsetmektedir. Bununla birlikte bu büyük birliğin Berke Han'ın ordusunun olduğunu, şehrin çöküşüyle ve halifenin öldürülmesiyle sona eren Bağdat saldırısına katıldığını vurgulamaktadır. Akabinde Müslüman Berke'nin yağmadan pay aldığı ve Hülagu Han'ın 1258 yılında Bağdat'ı kuşatıp almasıyla birlikte Halife Mutasım Moğollar tarafından idam edilirken İslam'ı savunan Berke Han'ın, bu olaya hiçbir şekilde tepki göstermediğini ileri sürmüş ve birliklerini bile geri çekmediğini vurgulamıştır.³⁷

Garustoviç, Berke ile Hülagu arasındaki barış durumunun 1262 yılından sonra Berke'nin, Cengiz Han'ın yasası gereğince daha önceki düzenlemelerinin öngördüğü müttefikler tarafından fethedilen toprakların bir kısmını Hülagu'dan talep ettiği zaman dramatik bir şekilde değiştiğini ifade etmektedir. Akabinde değişen bu durumun sonucunda ilişkilerin kopmasına, elçilerin, tüccarların öldürülmesine ve her iki tarafın da hem Moğolların hem de Müslümanların katıldığı bir savaş ile neticelendiğini belirtmiş, genişlemeci hedefleri örtbas etmek için kullanılan dinin arka planı ön plana çıktığını açıkça vurgulamıştır.³⁸ Yakubovskiy de aynı görüştedir. Ona göre "*Berke Han, Azerbaycan'ı Altın Ordu'ya ilhak etmek için çalışıyor ve kendi birliklerinin İran'ın işgaline ve Bağdat'ın zaptına katıldıklarını sebep gösteriyordu. Azerbaycan'ı mükâfat, yani elde edilen ganimetten bir pay olarak istiyordu. Bu sorun etrafında yapılan görüşmeler hiçbir sonuç vermemiş ve iki Moğol devleti arasında askeri çarpışmalar başlamıştı.*"³⁹

Cuci Ulusunun ve İlhanlıların ilişkisi defalarca uzmanların araştırmasına konu olmuştur. İlhanlılar ve Altın Orda arasındaki düşmanlığı tetikleyen faktörlerden biri Cuci neslinin İpek Yolu'nun yollarından birinin geçtiği ve zengin meraların bulunduğu Kuzey İran ve Azerbaycan'a yönelik iddiaları bir diğeri ise İran'da Altın Orda prenslerinin öldürülmesi ve Hülagu nesliyle yapılan dini savaşlar olarak kabul edilir.⁴⁰

Garustoviç'in görüşüne karşıt bir görüş olarak tarihî kaynaklarda Berke Han'ın daha tahta çıkmadan önce Hülagu ve ordusunu durdurduğu üzere bir bilgi yer almaktadır. El Ömeri'den alıntı yapan Şeremetev konuyu şu şekilde açıklamaktadır. "*Hülagu Han, kardeşi Mengü Kağan'a Halife'nin mülklerini ele geçirmek için cazip bir biçimde ekilemeye başlar ve bu amaçla ortaya çıktı. Bu, Cuci'nin oğlu Berke'ye ulaştı ve bu durumu işitince hiç hoşuna gitmedi, çünkü onunla Halife arasında bir dostluk kurulmuştu. Berke, kardeşi Batu'ya Mengü Kağanı*

³² Viktoroviç, *age*, s. 19.

³³ İzmaylov, *agm*, s. 102-103.

³⁴ Reşidüddin Fazlullah, *Câmiu'ut Tevârih*, çev. İsmail Aka, Mehmet Ersan, Ahmad Hesamipour Khelejani, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013, s. 60.

³⁵ Kitapçı, *age*, s. 247.

³⁶ Kalan, *age*, s. 26.

³⁷ Garustoviç, "Srednevekovie Avtorı...", s. 56-57.

³⁸ Garustoviç, "Srednevekovie Avtorı...", s. 57.

³⁹ Yakubovskiy, *age*, s. 59.

⁴⁰ A. G. Şeremetev, "Religiozniy Faktor vo Vneşney Politike Zolotoy Ordı", *İzvestiya Saratovkovo Universiteta*, Novaya Seria, 2013, s. 5.

BERKE HAN DÖNEMİNDE İSLAM DİNİNİN ALTIN ORDA DEVLETİ'NE ETKİSİ

*biz han yaptık ve o bize ne yapıyor? Arkadaşlarımıza karşı kötülükler yapıp, anlaşmalarımızı çiğniyor ve dostluk bağları kurduğum halifenin topraklarını istiyor”.*⁴¹ Nitekim 1258 yılında Abbasi Halifesi öldürülmüş ve Bağdat İlhanlıların eline geçmiştir. Berke ile Hülagu'nun arasındaki savaşların 1258 yılından sonra olduğu göze çarpmaktadır. İlk büyük savaş 1263 - 1264'te, Kür ırmağının sol kıyısı etrafında meydana gelmiştir. İbn Vasil'dan alıntı yapan Yakubovskiy, “*Berke han savaş meydanında gelip korkunç dövüşü görünce: Allah Moğolları, Moğolların kılıcıyla öldüren Hülagu'yu utandırсын. Eğer beraber olsaydık, bütün yeryüzünü fethetmiş olurduk*” dediğini nakletmiştir.⁴²

Berke Han, kendi öz akrabası İlhanlı hükümdarı Hülagu'ya karşı İslam dininin savunucusu Mısır Memlûkleri Rükneddin Sultan Baybars ile ittifak girişimlerinde bulunmuştur. Aslen Kıpçak Türkü olan Sultan Baybars'ın da bu ittifak işine gelmiş ve Berke Han'ı bu ittifak konusunda teşviklendirmiştir. Berke ve Baybars arasında 1262 yılından itibaren karşılıklı elçiler gidip gelmeye başlamış ve Hülagu'ya savaş ilan edilmiştir.⁴³ Hiç şüphesiz bu ittifak Berke Han'ın da çok işine gelmiştir. İki devlet arasında 13. - 14. yüzyıllar boyunca devam eden diplomatik işbirliği İslam'ın yayılmasına katkıda bulunmak için tasarlanmış Sünni ilahiyatçılardan oluşmuştur. Karşılıklı gelip giden elçiler vasıtasıyla Altın Orda'ya çok sayıda hediyein yanında Kur'an-ı Kerim gönderilmiştir. Muhtelif kaynaklarda gönderilen bu Kur'an-ı Kerimin Affan b. Osman'a ait olduğu ifade edilmiştir. Bu anlatılan olay Rükneddin Baybars tarafından da doğrulanmaktadır.⁴⁴

Berke Han tarafından 1260'lı yıllarda Mısır'a bir büyükelçi vasıtasıyla aile üyelerinden Müslüman olan kişilerin listesi gönderilmiştir. Söz konusu listede Berke Han, “*Bizim büyük kardeşler ve bizim genç kardeşlerim, onların çocukları, oğulları Buda kura ile çocukları ve ev insanları, Pulad Kakacu, Yanşunuka ve üzerinde bulunan topraklarda kendi Kudagu, Karacar, Tanuşbuga, Şiramun, Buzbaku, Mengkadar ile kendi ordusu ve görevlileri, Bekkadak-Baynal, Tukuzogul, Utluktimur, Aji, ile, çocukları, Durbay ve Baynal-Noyon ve Aikaku gibi Baiju'yla birlikte akın eden 10.000 kişilik bir müfreze birliği Tatar evlerinden kim İslam'ı kabul etti ve kafirlerin kalabalığından çıktı*”⁴⁵ ifadelerine yer vermiştir. Söz konusu listede yer alan bilgilere göre İslam dininin aile içinin bir kısmına da sirayet ettiği anlaşılmaktadır.

Mısır Sultanı Baybars tarafından 1262'in sonlarında Altın Orda'ya gönderilen diplomat komisyonunun içerisinde bulunan İbn Abd Ez Zahir, İslam dininin Berke Han dönemindeki etkisi hakkında çok önemli bilgiler vermektedir. Abdüzzâhir'den alıntı yapan Şeremetov, İbn Abdüzzâhir'in bu konuda; “*Onun çadırına ne kılıçla ne de kılıçla girilmez ve çadır eşliğinin ayaklarını çiğnemez; kimse sol tarafında olduğu gibi silahını başka bir yere koymaz, sadak da bir yay bırakmaz, okları bir sadağın içine koymaz, kar yemez ve kıyafetlerini bir orduda yıkamaz. Elçilerin eşige dokunması, kar yemesi ve kıyafetlerini yıkaması yasaklandı*”⁴⁶ dediğini kaydetmiştir. Şeremetev bu bilgiden yola çıkarak Berke Han'ın Müslüman inançlarının samimiyet derecesini belirlemenin zor olduğunu, ancak İslam'ın onun için eylemlerini motive eden bir faktörden ziyade belirli hedeflere ulaşmayı sağlayan bir kaynak olduğuna inandığını açıkça vurgulamıştır.⁴⁷

Bütün bu gönderilen hediyeler Altın Orda Devleti'nin başkenti Saray Berke'de büyük bir etki yaratmıştır. Diğer Altın Orda şehirleri Saray Batu, Ürgenç ve Buhara Mısır'ın etkisiyle önemli şehirler haline gelmişlerdir. Sözü edilen bu şehirlere Mısır'dan ustalar, tüccarlar, sanatkarlar ve dönemin en ünlü İslam âlimleri gelmiştir. Memlûk ve Altın Orda arasında başlayan bu etkileşim daha da kuvvet bulmuş hatta Baybars büyük oğluna “*Berke Han*” ismini bile vermiştir.⁴⁸

Altın Orda hanı Berke'nin İslam dininin çatısı altında Memlûkler ile kurmuş olduğu ittifak karşısında İlhanlılarında birtakım ittifaklar kurulduğu kaynaklarda zikredilmektedir. Çoğunlukla Budist bir çevreye sahip olan İlhanlılar, fethedilen Hıristiyan devletlerin seçkinleri arasında destek bulmaya çalışmışlardır. Özellikle Ermenistan ve Gürcistan ile arasında var olan uzun süredir devam eden bağları ve diğer yandan Cengizlilere karşı bir direniş yatağı olan Kuzey Kafkasya'yı hesaba katmışlardır.⁴⁹ Bunun yanında Hülagu'nun Hıristiyan Avrupa ile de ittifak girişimlerinde bulunduğu görülmektedir. Fransa kralı IX. Louis'e dostluk ve işbirliği maksadıyla bir mektup yazan Hülagu Han, Mısır seferi içinde Papa ve Macar kralının desteğini almak için mektuplar göndermiştir. Altın Orda Devleti'nin Doğu ve Orta Avrupa Devletleri için sürekli bir tehdit unsuru olmasından dolayı Macar kralı Jean, yapılan dostluk teklifini kendi politikası gereğince uygun görmüştür.⁵⁰

⁴¹A. G. Şeremetev, *Religioznyy Faktor v Politiceskoy Jizni Zolotoy Ordı*, Dissertatsya Stepeni Kandidata, Saratov 2014, s. 127-128.

⁴²Yakubovskiy, *age*, s. 59.

⁴³Rene Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, çev. M. Reşat Uzmen, Ötügen Yayınları, İstanbul 1980, s. 348.

⁴⁴E. G. Sayfetdinova, “Müslümanskaya Kultura Zolotoy Ordı po Svedeniyam Srednevekovih Arabskiy Istoçhikov”, *Minbar*, Islamic Studies, 2019, s. 692.

⁴⁵Garustoviç, “Srednevekovie Avtorı...”, s. 58.

⁴⁶Şeremetev, “Religioznyy Faktor...”, s. 6.

⁴⁷Şeremetev, *age*, s. 7.

⁴⁸Arslan, *age*, s. 335-336.

⁴⁹Şeremetev, “Religioznyy Faktor...”, s. 6.

⁵⁰Arslan, *age*, s. 337.

Burada vurgulanmak istenen husus Hülagu Han her ne kadar Şamanist olsa da kendisine yapılan bu güçlü ittifak karşısında Hristiyan Avrupa'ya başvurmuştur. Bilindiği üzere Hülagu'nun eşi Dokuz Hatun "*Nesturi Hristiyan*"ıdır. Bu şekilde Avrupa devletlerini kendi tarafına çekme düşüncesine girmiş olması muhtemeldir.

Berke Han'ın Hülagu'ya karşı giriştiği savaşların parlak bir zaferle noktalanması İslam dünyasında çok büyük bir sevinç uyandırmıştır. Bundan sonra komşu Müslüman ülkelerden, özellikle Horasan ve Anadolu'dan Altın Orda topraklarına doğru bir "*Gazi Derviş*" akını başlamıştır. Bu münasebetle Azerbaycan'dan Erdebîl Şeyhi Safiyyü'd-Din Erdebîli ve Anadolu'dan Sarı Saltuk, kendi müridleri ile birlikte Dobruca, Deşt-i Kıpçak ve Kıvrıma'ya gidip buralarda tebliğ ve irşâd faaliyetlerinde bulunmuş ve böylece yüzlerce binlerce kişinin İslam dini ile kavuşmasına vesile olmuşlardır.⁵¹ Hülagu Han'ın 1265 tarihinde ölmesinin ardından İlhanlı tahtına Abaka Han çıkmıştır. Onun saltanatı sırasında Altın Orda ile inişli çıkışlı ilişkilerin yaşandığı görülmektedir. İlk yıllarda bir barış ortamı yaratılmış hatta Berke Han, Tebriz'den ve Meraga şehirlerinden gelir bile elde etmeyi başarmıştır. Bununla yetinmeyen Berke Han, Abaka'nında onayını alarak Tebriz şehrinde kendi adına bir cami ve çeşitli kumaş fabrikaları bile yaptırmış ancak aralarındaki ilişkilerin bozulmasıyla birlikte bu durum tam tersi bir seyir izlemiş ve fabrikalar Abaka Han tarafından yıkılmıştır. Burada Berke Han'ın kendi adına bir cami yaptırmayla Tebriz ahalisini kendisine alıştırmaya çalıştığı ve onların kanuni hanları olduğunu hissettirmek istediği Yakubovskiy tarafından açıkça vurgulanmıştır.⁵² Hayatının son yıllarında Berke Han, İlhanlılar ile olan mücadelesine devam etmiş ve 1266 yılında vefat etmiştir. Berke yönetiminin sekiz yılı boyunca, Han iktidarının güçlendirilmesi, Müslüman ülkelerle yakınlaşma, kentsel gelişim ve ticaret eğilimi açıkça ortaya çıkmış ve bu gelişme yönünün ideolojik temeli İslam dini olmuştur.⁵³

SONUÇ

Altın Orda Devleti'nin İslam dinini seçmesindeki en önemli etkenlerden biri hiç şüphesiz Volga bölgesinde daha önceki yüzyıllarda İslam dininin yerleşmiş olmasıdır. Müslümanlığın Hazarlar döneminde kabul edilmesiyle başlayan İslamlaşma süreci, İdil Bulgarları döneminde etkisini iyice arttırarak Altın Orda Devleti'nin sahip olduğu coğrafyaya Müslüman tüccarların akın etmesiyle de iyice yayılma imkânı bulmuştur. İdil Bulgarlarının Kiev ve diğer Rus knezlikleri ile yaşanan yoğun mücadeleler sonucunda Hristiyan Rus knezliklerine karşı İslam dini yok olma tehlikesi ile karşı karşıya kalmıştır. Ancak XIII. yüzyılda başlayan Moğol fütuhatları sonucunda her ne kadar Volga bölgesi dâhil olmak üzere Doğu Avrupa ve Orta Avrupa'nın bir kısmı büyük tahribata uğramış olsa da diğer dinlere karşı uyguladıkları hoşgörü politikası sayesinde İslam dini Hristiyan dini altında ezilmekten kurtulmuştur. Batu Han'ın ölümünden sonra tahta çıkan Sartak, her ne kadar Hristiyan dininin etkisi altında kalmış olsa da Berke Han döneminde İslam, Altın Orda topraklarına girmiştir.

Berke Han'ın İslam dinini seçmesiyle ilgili çeşitli kaynaklardan elde edilen bilgiler sonucunda küçük yaşlarda annesi Sultan hatundan aldığı eğitimin ve Necmettin Kübra'nın müritlerinden Şeyh Baharzi'nin etkisi olduğu anlaşılmıştır. Annesi Sultan Hatun ve kardeşleri Berkeçar ile Buri'nin Müslüman olmasından dolayı Berke Han küçük yaşlarda İslam diniyle tanışmıştır. Altın Orda tahtına çıktıktan sonra da Şeyh Necmeddin Kübra'nın müritlerinden Şeyh Baharzi vasıtasıyla da İslam dini ile tam bir şekilde bütünleşmiş ve Altın Orda Devleti sahasında İslam dininin yayılmasının önünü açan ilk kıvılcım olmuştur. Kaynaklardan elde edilen bilgiler ışığında Ruslar üzerinde bir din baskısı yapmayıp, papazların vergiden muaf tutulması Berke Han'ın dinlere karşı abisi Batu Han gibi hoşgörü politikası takip ettiğini göstermektedir. Nitekim Saray şehrinde bir Piskoposluk bile kurulmasına izin vermiştir.

İslam dininin Altın Orda Devleti üzerinde siyasi, ekonomik ve devlet kademelerindeki etkisi büyük olmuştur. Ekonomik olarak Müslüman tüccarlar vasıtasıyla ülkede hem İslam dini yayılma fırsatı bulmuş hem de başkent Saray şehrinin çok yoğun bir ticaret merkezi haline getirmiştir. Bunun yanında devletin bastıracağı sikkelerin Türk İslam devletlerin bastıracağı paralarla benzerlikler taşıması İslam dininin ekonomi üzerindeki etkisini açıkça ortaya koymaktadır. Berke Han'ın hüküm sürdüğü dönem içerisinde devlet kademelerinde Müslümanların giderek etkisinin arttığı ve Müslümanların görev aldığı anlaşılmaktadır. Şeriat meselelerinde sürekli olarak ilahiyatçılardan ve hukukçulardan yararlanılmakla birlikte vezirlik kurumuna da Müslüman kişiler getirilmiştir. Siyasi açıdan İslam ülkeleri ile geliştirilen ilişkiler sayesinde Altın Orda Devleti'nde inşa edilen camiler, türbeler, medreseler, kervansaraylar ülkenin mimari yapısını etkilemiş ve devlet tam bir ilim merkezi haline gelmiştir. İslam dininin Altın Orda Devleti'ne etki ettiği konulardan birisi de hiç şüphesiz dış politikadır. Berke Han, İslam dinini kendi çıkarları doğrultusunda kullanarak öz kuzeni Hülagu'ya karşı savaş başlatmıştır. Berke Han, İslam dinini politik bir araç olarak kullanarak Ayn Calut savaşında İlhanlıları mağlup eden Memlük Sultanı Baybars ile ittifak girişimlerinde bulunmuştur. Bu şekilde bir siyaset belirleyen Altın Orda hükümdarı, her iki koldan kuzeyden ve güneyden İlhanlıları baskı altında tutarak savaşların kendi lehine çözülmesi için güçlü bir ittifak bulmuş ve Memlüklüler ile yapılan ittifakın en önemli düğümü de İslam dini olmuştur.

⁵¹Kitapçı, *age*, s. 251.

⁵²Yakubovskiy, *age*, s. 60.

⁵³Malov, Malışev, vd., *age*, s. 98.

BERKE HAN DÖNEMİNDE İSLAM DİNİNİN ALTIN ORDA DEVLETİ'NE ETKİSİ

Berke Han'ın 1258 yılında Hülagu ve birlikleri tarafından yapılan Bağdat kuşatmasına ordu göndermesi ve hatta elde edilen ganimetten pay istemesi hakkında yapılan spekülasyonlardan, onun hâlâ büyük kağanlığa bağlı olduğuna ve Cengiz yasasına karşı gelmediğine dair bir sonuç ortaya koymaktadır. Azerbaycan ve Kafkasya toprakları için Hülagu ile yaşanan olumsuz durum, İslam dinini devletin siyasi çıkarları doğrultusunda ön plana çıkarmıştır. İslam dini aynı zamanda Altın Orda Devleti'ni büyük kağanlıktan ayırarak müstakil bir bağımsız İslam devleti haline gelmesine olanak sağlamıştır.

KAYNAKÇA

- ARSLAN, İhsan, *Moğollar Arasında İslamiyetin Yayılışı*, Onur Akademi, İstanbul 2018.
- ELDAROV, Murat, *İslamiyet'in Hazarlar Arasında Yayılması*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kayseri 2006.
- GARUSTOVIÇ, G. H., "Religioznaya Situatsiya v Zolotoy Orde: Glazami Sovremennikov", *İslam i Vlast v Zolotoy Orde*, Akademia Nauk Respublikası Tatarstan, Kazan 2012, s. 73-97.
- GARUSTOVIÇ, G. H., "Srednevekovie Avtorı O Rasprostraneniı İslama v Uluse Cuci", *Vestnik Akademia Nauk*, V.17, no.3, Başkurdistan 2012, s. 55-61.
- GROUSSET, Rene, *Bozkır İmparatorluğu*, çev. M. Reşat Uzmen, Ötüken Yayınları, İstanbul 1980.
- GÜNDOĞDU, Abdullah, "Altın Orda Sahasında İslamlaşma ve Sonuçları", *Volga Ural bölgesinde İslam Medeniyeti İkinci Milletlerarası Sempozyum Bildirileri, IRCIA (Proceedings of The Second International Symposium on Islamic Civilization in Volga-Ural Region)* Kazan, Tataristan, 24-26 Haziran 2005, s. 233-248.
- HACI, Ötemiş, *Cengiznâme*, haz. Tuncer Gülensoy, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2020.
- İZMAYLOV, İ. L., "Prinyatie İslama v Uluse Cuci: Priçim i Etapı İslamizatsii", *İslam i Vlast v Zolotoy Orde*, Akademia Nauk Respublikası Tatarstan, Kazan 2012, s. 98-115.
- KAFALI, Mustafa, "Batu Han", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C.V, İstanbul 2012, s. 8-10.
- KALAN, Ekrem, "Nümismatik Materyallere Göre İslamlaşma Sürecinde Altın Orda Hanlarının Kullandığı İsim ve Unvanlar (1227-1357)", *Karadeniz Araştırmaları*, C.IX, Ankara 2012, s. 23-34.
- KEMALOĞLU, İlyas, "Saray", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C.34, İstanbul 2009, s. 121-122.
- KİTAPÇI, Zekeriya, *Türk Moğol Boyları Arasında İslâmiyet*, Yedikubbe Yayınları, Konya 2005.
- KORKMAZ, Akhun Telli, *Altın Orda Devleti 'nde Din*, Berikan Yayınevi, Ankara 2018.
- KURAT, Akdes Nimet, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1972.
- MALOV, N. M., MALİŞEV, A. B., RAKUŞİN, A. İ., *Religiya V Zolotoy Orde*, Saratovskiy Gosudarstvennyy Universitet, 1998.
- ÖZCAN, Altay Tayfun, "Sartak Han", *Tarihin ve Tarihçinin İzinden: Kazım Yaşar Koprıman Armağanı*, TKAE Yayınları, Ankara 2014, s. 171-190.
- POÇEKAEV, R. Yu., *Tsari Ordinskie Biyografiı Hanov i Praviteley Zolotoy Ordı*, Evraziya, S.Petersburg 2012.
- RASONYI, Laszlo, *Tarihte Türklük*, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1993.
- Reşidüddin Fazlullah, *Câmiu'ut Tevârih*, çev. İsmail Aka, Mehmet Ersan, Ahmad Hesamipour Khelejeni, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013.
- RİCHARD, Jean, "Berke Han'ın İslam'a Girişi ve Altın Orda Hanlığında İslamiyetin Yayılışı", çev. Abdulkadir Yuvalı, *Türk Kültürü*, S. 306, 1988, s. 634-642.
- SAYFETDİNOVA, E. G., "Müslümanlığa Kültür Zolotoy Ordı po Svedeniyam Srednevekovih Arabskiy İstoçhikov", *Minbar*, Islamic Studies, 2019, s. 689-702.
- ŞEREMETEV, A. G., "Religioznyy Faktor vo Vneşney Politike Zolotoy Ordı", *İzvestiya Saratovskovo Universiteta*, Novaya Seria 2013, s. 3-8.

FURKAN KUTLU

ŞEREMETEV, A. G., *Religiozny Faktor v Političeskoj Jizni Zolotoy Ordı*, Dissertatsya Stepeni Kandidata, Saratov 2014.

TIESENHAUSEN, W. De., *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler*, çev. İsmail Hakkı İzmirli, Maarif Matbaası, İstanbul 1941.

ULUDAĞ, Süleyman, “Bâherzî, Seyfeddin”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 4, İstanbul 1991, s. 474-475.

VASİLEV, Dmitry V., “Altın Orda: Tarih, Ekonomi ve Kültür”, çev. M. Bilal Çelik, *Kuruluş ve Çöküş Sürecinde Türk Devletleri Sempozyum Bildirileri*, Sakarya 2008, s. 153-170.

VİKTOROVİÇ, Vasilev Dimitriy, *İslam v Zolotoy Orde (İstoriko- Arheolojiçesko İssledovanie)*, Federalnoe Agentstvo po Obrazovaniü Astrahanskiy Gasudarstvenniy Universitet, Astrahan 2007.

YAKUBOVSKİY, A. Yu., *Altın Orda ve Çöküşü*, çev. Hasan Eren, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1976.

Cilt/Volume 3, Sayı/Issue 5, Ocak /January 2021, ss. 49-64.

Geliş Tarihi–Received Date: 30.11.2020 Kabul Tarihi–Accepted Date: 22.12.2020

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

**CODEX CUMANİCUS VE KAZAN-TATAR TÜRKÇESİNİN ORTAK SÖZ VARLIĞINDA
ASKERİ VE SİYASİ TERMİNOLOJİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME***

ÖZGE SÖNMEZLER DURAN**

ÖZ

Codex Cumanicus, Karadeniz'in kuzeyinde, Deşt-i Kıpçak adıyla da anılan bölgede yaşayan Kuman/Kıpçakların konuşma dilinden derlemeleri, Kuman bilmecelerini, çeşitli alanlara ait kelimeleri, kelime listelerini, Hristiyan dinine ait duaları, vaazları, ilahileri içine almaktadır. Kuzey Kıpçak sahasına ait olan bu eserin söz varlığı, özellikle Kıpçakların konuşma dilinden yapılan derlemeler bakımından oldukça değerlidir. O döneme kadar yazılan eserlerde tespit edilememiş bazı kelimelerin ya da tarihi Kıpçak Türkçesi eserlerinde görülmeyen bazı sözcüklerin Codex Cumanicus'ta mevcut olması bu durumu destekler niteliktedir. Eserin kelime hazinesi, yazıldığı dönemin dili, kültürü, sosyal, siyasî ve ekonomik hayatı hakkında kıymetli bilgiler sunmaktadır.

Codex Cumanicus'ta çeşitli alanlara ait kelimeler, terimler bulunmaktadır. Bunların arasında askerî ve siyasî söz varlığına ait kelimeler de önemli bir yer tutmaktadır. Eserde bu alana ait olarak savaş ve asker kavramları ile ilgili isimlere, askerî giyim, savaş aletleri, at ve at koşum takımı ile ilgili kelimelere ve çeşitli siyasî terimlere rastlanmaktadır. Bu alana ait söz varlığı, askerî yetenekleri ile bilinen Kuman/Kıpçaklara dair bazı önemli bilgilere ulaşmamızı sağlamaktadır.

Codex Cumanicus'ta bulunan kelimelerin pek çoğunu bugünkü Kıpçak lehçelerinde de görebilmek mümkündür. Bu çalışmada Codex Cumanicus'ta bulunan askerî ve siyasî söz varlığına ait isimlerin Kuzeybatı (Kıpçak) grubu lehçelerinden olan Kazan-Tatar Türkçesinin bugünkü söz varlığındaki izleri ve durumu değerlendirilmiş, askerî ve siyasî terminolojiye ait söz varlığı çeşitli başlıklar altında anlam seyri yönünden ele alınmıştır. Bu doğrultuda tespit edilen kelimelerin ilk olarak Codex Cumanicus'taki anlamları incelenmiş ve ardından bu kelimelerin Kazan-Tatar Türkçesindeki durumu, anlamları değerlendirilmiştir. Kazan-Tatar Türkçesi bağlamında yapılan incelemelerde bu lehçenin söz varlığını gösteren açıklamalı sözlüklere ve leksikoloji çalışmalarına, bu lehçede bulunan askerî ve siyasî terminoloji üzerine hazırlanmış sözlük ve eserlere başvurulmuştur. Kazan-Tatar Türkçesinde askerî ve siyasî alana ait kelimelerin bazılarının eski veya tarihî kelimeler olarak dilin söz varlığında mevcudiyetini sürdürdüğü, bazılarının ise çeşitli anlamlar kazanarak dilde yaygın ve aktif bir kullanım alanı oluşturduğu, farklı alanlara ait terim ve kavramları da yansıtmaya başladığı tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Codex Cumanicus, Kuman/ Kıpçak, Kazan-Tatar Türkçesi, Askerî Terimler, Siyasî Terimler.

**AN INVESTIGATION ON MILITARY AND POLITICAL TERMINOLOGY IN THE COMMON
VOCABULARY OF CODEX CUMANICUS AND KAZAN TATAR LANGUAGE**

ABSTRACT

Codex Cumanicus includes the colloquial collations of the Kipchaks living in the region known as Deşt-i Kıpçak in the north of the Black Sea, words from various fields, word lists, Cuman riddles, Christian prayers, sermons, hymns. The vocabulary of this work which belongs to the North Kipchak area, is especially valuable in terms of compilations made from the spoken language of the Kipchaks. The fact that some words that undetected in the works written up to that period or some words that undetected in the historical Kipchak Turkish works

* Bu çalışma "Kazan-Tatar Türkçesinin Tarihi Kıpçak Yedigârları Bağlamında Aidiyeti -Anlam Bilimsel Bir Karşılaştırma-" adlı doktora tezinden üretilmiştir.

** Öğr. Gör. Dr. Afyon Kocatepe Üniversitesi, E-posta: o.s.duran@aku.edu.tr

ORCID ID: 0000-0003-0791-131X

were seen in the Codex Cumanicus supports this situation. The vocabulary of the work provides valuable information about the language, cultural, social, political and economic life of the period in which this work was written.

There are words and terms belonging to various fields in the Codex Cumanicus. Among them, words belonging to military and political vocabulary also hold an important place. In the work, there are nouns related to the conceptual fields of war and soldier, words related to military clothing, war equipment, horse and horse harness, and various political terms in this field. The vocabulary of this field provides some important information about the Cuman/Kipchaks known for their military skills.

It is possible to find many of the words in the Codex Cumanicus in today's Kipchak dialects. In this study, the traces and status in today's Kazan-Tatar language of the military and political vocabulary in the Codex Cumanicus were evaluated and the vocabulary belonging to this field was discussed in terms of its meaning course under various headings. The meanings of the detected words in Codex Cumanicus and status and meanings of these words in Kazan-Tatar language were examined. In the investigations made in the context of Kazan-Tatar Turkish, referred to dictionaries and lexicology studies, dictionaries and works prepared on military and political terminology in this dialect were used. In the investigations made in the context of Kazan-Tatar language, referred to dictionaries and lexicology studies reflect the vocabulary of this dialect, dictionaries and works prepared on military and political terminology in this dialect were used. It has been determined that some of the words belonging to the military and political field in Kazan-Tatar language have survived in the vocabulary of the language as old or historical words. It is seen that some words have various meanings by forming a widespread and active usage area in the language and begin to reflect different terms and concepts.

Keywords: Codex Cumanicus, Cuman/Kipchak, Kazan-Tatar Language, Military Terminology, Political Terminology.

GİRİŞ

Codex Cumanicus, Kumanca derlemeleri içine alan, Karadeniz'in kuzeyinde, Deşt-i Kıpçak denilen bölgede Latin harfleriyle yazılmış bir eserdir. Eser Latin harfleriyle yazılmış olması, yazıldığı saha ve kelime hazinesi bakımından tarihi Kıpçak Türkçesi eserleri arasında ayrı bir öneme sahiptir. Tek nüshası Venedik Saint Marcus Kütüphanesinde bulunan eser İtalyan şair Petrarck'ın vasiyetnamesiyle söz konusu kütüphaneye verildiğinden *Codex Petrarque* olarak da bilinir.¹ Eserin şair Petrarck tarafından satın alındığı ve 1362 yılında başka kitaplarla beraber Venedik Cumhuriyeti'ne hediye edildiği görüşü de yaygındır.²

Codex Cumanicus'un ne zaman, nerede, kim tarafından yazıldığı konusunda kesin bilgiler bulunmamaktadır. Yazılış tarihi kesin olmamakla birlikte eserin İtalyan kısmında kaydedilen 1303 tarihinde veya bu tarihe yakın bir zamanda yazıldığı tahmin edilmektedir. Eserin 1292-1295 yıllarında kaleme alındığı, Venedik nüshasında kayıtlı bulunan 1303 tarihinin ise ilk istinsah tarihi olabileceği düşünülmektedir.³

Eserin nerede yazıldığı hakkında kesin bilgi olmamakla birlikte Rasovskiy, yaptığı bazı incelemelerden sonra eserin ilk bölümü olan İtalyan bölümünün İtalyanlarla birlikte Fars sanatkar ve tüccarlarının da yaşadığı, dönemin önemli ticaret merkezi olan Solhat (Eski Kırım) şehrinde yazıldığı kanısına varmıştır.⁴ Golden ise ilk kitabın İtalyan tüccarlar (Venedikliler veya Cenevizliler) tarafından Solhat ya da Kefe'de derlendiğini ifade etmektedir.⁵

İki ayrı defterin bir araya getirilmesiyle oluşan Codex Cumanicus'un kim tarafından yazıldığı konusunda da kesin bilgilere rastlanmamaktadır. Eserin Alman bölümünün tek bir kişi tarafından yazılmadığı; İtalyan bölümünü ise Cenevizli veya Venedikli tacirlerin, Fransiskan misyonerlerin veya İtalyan bir keşişin kaleme aldığı düşünülmektedir.⁶ "Paleografi bakımından *Codex*, bir elden çıkmış ve aynı kalemle yazılmış bir eser değildir. Birinci 'İtalyan' bölümü mutterit bir hatla yazıldığı hâlde ikinci 'Alman' bölümü, tersine birkaç topalayıcının kaleminden çıktığını göstermektedir."⁷

Birbirinden bağımsız ve ayrı zamanlarda bulunmuş iki kısımdan müteşekkil olan Codex Cumanicus'un ilk bölümü olan ve 55 yapraktan oluşan İtalyan kısmına Latince'den çok İtalyanca şekilleri bulundurduğundan ve bu

¹ Saadet Çağatay, "Codex Cumanicus Sözlüğünün Basılışı Dolayısıyla", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 2 (5), 1944, s. 760.

² Annemarie v. Gabain, "Codex Cumanicus'un Dili", çev. M. Akalın, *Tarihi Türk Şiveleri*, Ankara, 1998, s. 67; Mustafa Argunşah, Galip Güner, *Codex Cumanicus*, Kesit Yayınları, İstanbul, 2015, s. 21.

³ Peter B. Golden, "Codex Cumanicus", *Central Asian Monuments*, Ed. H. B. Paksoy, İstanbul, 1992, s. 32.

⁴ Ahmet Caferoğlu, *Türk Dili Tarihi I-II*, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1984, s. 179.

⁵ Golden, *age*, s. 33.

⁶ Argunşah, Güner, *age*, s. 25.

⁷ Caferoğlu, *age*, s. 176-177.

sebeple İtalyanlar tarafından yazılmış izlenimi bıraktığından *İtalyanca Codex* de denilmektedir.⁸ Burada Latince, Farsça ve Kumanca sözlük, gramer bilgileri, çeşitli konularla ilgili kelime listeleri yer almaktadır. Başlıklar hâlinde pek çok konu ile ilgili olarak kaydedilen bu kelime listeleri eserin kendi döneminin kültürü, sosyal, siyasi ve ekonomik hayatı hakkında bilgi vermesi bakımından oldukça önemlidir.

İtalyan bölümü, Rasovskiy'e göre üç dilin de kullanıldığı bir bölgede, dinî amaçların yanında, günlük hayatta gerekli olan bazı pratik bilgileri de elde edebilmek için yazılmıştır.⁹ "*İtalyan bölümünün yazılış amacı, ticaret dilinin Farsça olduğu İlhanlılar Devleti ve ticaret dilinin Kıpçakça olduğu Altın Ordu Devleti ile ticaret yapan ve Latince-İtalyanca konuşan İtalyan tüccarların günlük hayatta ve ticaretle Fars ve Kıpçak kökenli kişilerle ilişkilerini kolaylaştırmaktır. Eserde hedef kitle İtalyan tüccarlardır.*"¹⁰ Golden'e göre, İtalyan bölümü büyük ölçüde pratikte ve ticari hayatta kullanılmak için yazılmıştır. Alman bölümü ise dilsel amaçların yanında vaazları, mezmurları ve diğer dinî metinleri, Kuman bilmecelerini içermektedir.¹¹

Codex Cumanicus'un ikinci kitabı olan Alman bölümü 27 yapraktır. Bu bölümde Kıpçakça Almanca sözlük, Kıpçakça Latince sözlük, Kıpçak Türkçesine dair gramer bilgileri, Hristiyanlık ile ilgili dinî metinler, dualar, ilahiler, vaazlar vb. ile 47 tane bilmece yer almaktadır. Eserin bu kısmı ağırlıklı olarak Hristiyan dinî metinlerini içermektedir ve bu sebeple bu bölümün Alman Fransiskan tarikatına mensup rahipler tarafından Kıpçakları Hristiyanlaştırmak amacıyla yazıldığı düşüncesi kabul görmektedir.¹²

*"Bu zamanda iyice ve köklü bir şekilde yerleşmek isteyen Hristiyanlık, Avrupa'nın yerli kavimleriyle görüşmeye, onları kendi tarafına çekmeye, onlar içerisinde, onların ana dilinde propagandalar yapmaya mecbur olduğu için mahalli dillere önem verildiğini görüyoruz. Bu kaygıyla İncil'in 4. asırda, 5. asırda Ermeniceye tercümesi yapılmıştır. 13. asırda Latin misyonerleri tarafından ave maria 'mukaddes kız' ilahisi Kumancaya tercüme edilmiş, Kuman halk edebiyatından şarkılar, bilmece toplanmış ve Kodeks Kumanikus adıyla bir kitap meydana getirilmiştir."*¹³

Kıpçak Türkçesinin kuzey kolunu temsil eden ve daha çok Kıpçakların konuşma dilini yansıtan bu önemli eserin kendine özgü bir dili olduğu ve kelime hazinesi bakımından diğer tarihî Kıpçak Türkçesi eserlerinden bir miktar ayrıldığı da söylemek mümkündür. Nitekim R. Toparlı, H. Vural, R. Karaatlı tarafından hazırlanan *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü* adlı çalışmada bazı kelimelere sadece Codex Cumanicus'ta rastlanmış olması bu durumu desteklemektedir. Eserin dil özelliklerinin ve söz varlığının bugünkü Kazan-Tatar Türkçesine ve bazı Kıpçak lehçelerine yakınlığının kabul gördüğü bilinmektedir. Gabain, eserin dil malzemesinin bugünkü Kazan Tatarcası ile birçok benzerliğe sahip olduğunu belirtmektedir.¹⁴ Çağatay, Kumancaya en yakın dilin Karaimlerin dili olduğunu, bununla birlikte Kırım Tatarları ve Nogayların dilinin, Kafkas lehçelerinden Karaçay ve Kumukların dilinin, İdil havzası Türklerinden Kazan lehçesinin Kumancaya oldukça yakın olduğunu ifade etmektedir.¹⁵ Yine Çağatay'ın *Türk Lehçeleri Örnekleri II* adlı çalışmasında, XIII. yüzyılın Ana-Kıpçak dili eseri olan Codex Cumanicus'un dilinin en iyi korunduğu sahanın Kazan ve Sibiryaya ağızları olduğu ifade edilmektedir.¹⁶

Codex Cumanicus'ta bulunan söz varlığı, çeşitli konularla ilgili derlemelerin yer aldığı kelime listeleri, dinî metinler, bilmece Kıpçak Türkçesinin kültürü, sosyal ve ekonomik hayatı hakkında bilgi vermesi bakımından değerlidir. Bu kelime listelerinde savaş ile ilgili kelimelere, savaş aletlerine, at ve at koşumuyla ilgili terimlere, siyasi hayatı yansıtan sözcüklere de yer verildiği ve Kıpçakların dilinden derlenen bu kelimelerin onların askerî ve siyasi hayatı hakkında bazı bilgiler sunduğu görülmektedir. Bu düşünceden hareketle bu çalışmada Codex Cumanicus ve bugünkü Kıpçak lehçelerinden biri olan Kazan-Tatar Türkçesinin ortak söz varlığındaki askerî ve siyasi terimler anlam seyri yönünden incelenmiştir. Codex Cumanicus'ta geçen bu kelimelerin günümüz Kazan-

⁸ Çağatay, *agm*, s. 761.

⁹ Çağatay, *agm*, s. 763; Ahmet Gökbel, *Kıpçak Türkleri*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2000, s. 350.

¹⁰ Argunşah, Güner, *age*, s. 25.

¹¹ Golden, *age*, s. 33.

¹² Çağatay, *agm*, s. 762.

¹³ Bekir Çobanzade, *Türk-Tatar Dil Bilimine Giriş*, haz. Ufuk Deniz Aşçı, Fatih Numan Küçükbalı, Ed. Abdurrahman Özkan, Palet Yayınları, Konya, 2015, s. 147.

¹⁴ Gabain, *age*, s. 68.

¹⁵ Çağatay, *agm*, s. 770-771.

¹⁶ Saadet Çağatay, *Türk Lehçeleri Örnekleri II*, Yaşayan Ağız ve Lehçeler, Ankara Üniversitesi, DTCF Yayınları, 1972, s. 70. L. T. Mahmutova, Codex Cumanicus ve Tatarcanın söz varlığını karşılaştırmış, Tatar leksikolojisi ile Codex Cumanicus hakkında morfoloji ve fonetik sahalarda büyük benzerliklerin olduğunu tespit etmiş ve bu durumun yakın geçmişteki büyük Türkologların bu düşüncesini kanıtladığını ifade etmiştir. Radloff'un Kumanca-Almanca sözlüğündeki 2223 kelimedden 1781'inin yani %80'inin Tatar dilinde bulunduğunu ve bunların büyük çoğunluğunun eski Türk diline ait olduğunu belirtmiştir. Bu kelimelerin önemli bir kısmının Tatarcanın ağızlarında bulunduğunu, yazı dilinde bazen bulunmadığını bazen de eski sözler olarak kaydedildiğini vurgulamıştır. L. T. Mahmutova, "Tatarskiy Yazık v Ego Otnoşenii k Drevnepis'mennomu Pamyatniku Codex Cumanicus po Dannım Leksikiy/ Kratkıy Analiz i Prilojenie", *Issledovaniya po İstorıçeskoj Dialektologii Tatarskogo Yazıkı*, Kazan, 1982, s. 68, 71-72.

Tatar Türkçesindeki kullanım alanı değerlendirilmiştir. Bu değerlendirmede askerî ve siyasî terimlerin Kazan-Tatar Türkçesindeki durumunu da ele almak gerekmektedir.

“Tatar dilinde akrabalık adları, uzuvları gösteren kelimeler, günlük yaşamda sık kullanılan nesnelere isimleri gibi alanların yanında askerî söz varlığının da çok eski dönemlerden beri şekillenen bir alan olduğu bilinmektedir. Bu alan eski dönemlerde şekillenip her dönemde zenginleşerek bugünkü Tatar dilinde yaşamaya devam etmektedir.”¹⁷ Tatar *Paremiyelerññ Têlê* adlı çalışmada savaş ve savaş aletleri ile ilgili zengin söz varlığının özellikle Tatarların atasözlerinde, deyimlerinde fazlaca görüldüğü belirtilir. Orhun ve Yenisey yazıtlarından itibaren çeşitli kaynaklarda Türk boylarının siyasî ve askerî terimlerinin fazlaca bulunduğu, bu kelimelerin bazılarının Tatar dilinde ve komşu dillerde korunduğu, hatta Rusçaya da geçtiği ifade edilmektedir.¹⁸

Kazan-Tatar Türkçesinin sözlüklerinde askerî ve siyasî söz varlığına ait kelimelerin bir kısmı eski sözler (*iskergen süz*) bir kısmı ise tarihî kelimeler (*tarihiy*) olarak kayıtlıdır. “Tarihî kelimeler, eskimiş kelimelerin bir parçasıdır ve bu kelimeleri arkaik hâle gelen söz varlığından ayırmak gerekir. Tarihî kelimeler daha önceki asırların sosyal, siyasal ve kültürel hayatını yansıtır.”¹⁹ Tatar *Leksikologiyesê* adlı çalışmada eski kelimelerin günlük hayatta kullanılmayan ya da çeşitli dil bilimsel veya dil dışı sebeplerle dilde yaygın olmayan kelimeler olduğu ifade edilir. Yaygın olarak kullanılmaları da bu kelimelerin anlamlarının genellikle halk tarafından bilindiği belirtilir. Mesela, *alpavut*, *arşın*, *çabata*, *kabile*, *yasak* vb. kelimeler bu durumu gösterir niteliktedir. Bu kelimelerin çoğunun kullanımda olmaması dil dışı, toplumsal sebepler ile ilgili olarak görülür. Mesela, 1917 yılındaki devrimden sonra kapitalizm, daha önceki yönetim sistemi ve din ile ilgili bazı kelimelerin dilde pasif hâle geldiği gözlemlenmiştir.²⁰

Kazan-Tatar Türkçesinde eski veya tarihî sözler olarak kayıtlı bulunan bazı askerî ve siyasî terimlerin eski devirlerdeki anlamları ile bu lehçede bulunduğu, ancak dilde yaygın olarak kullanılmadığı anlaşılmaktadır. Bazılarının ise bu lehçenin söz varlığında anlam dairelerinde meydana gelen değişimlerle yaygın bir şekilde kullanılmaya devam ettiği görülür. “Mesela, *caye*, *kılıç*, *kalkan* gibi kelimeler savaş aleti anlamlarıyla günümüzde tarihî kelimelerdir, ancak mecaz anlamlarıyla yaygın olarak kullanılır. Mesela, *kalkan* ‘kalkan’ kelimesinin ‘koruyucu, bekçi’ anlamları, *söngê* ‘süngü’ kelimesinin ‘şekli ile süngüye benzer şey’ anlamı, *yarlık* kelimesinin ‘bir şeyin fiyatının, adının yazıldığı etiket’ anlamında kullanılması bu duruma örnek olarak gösterilebilir.”²¹ Kazan-Tatar Türkçesinde eski terimlerin daha önceki anlamlarıyla veya anlam dairesini genişleterek dilde kullanılmasının yanında çeşitli yollarla yeni terimler de geliştirildiği görülür. Mesela, herkesçe anlaşılan ve bilinen, günlük hayatta da kullanılan bazı kelimelere siyasî anlamlar kazandırma yoluyla bu kelimelerin terim hâline getirilmesi söz konusudur. *İpteş* [arkadaş] kelimesinin ‘işçi sınıfının bir temsilcisi’ anlamını da kazanması, *köreş* [mücadele, savaş] kelimesinin ‘siyasî mücadele’ için de kullanılması bu durumu yansıtır.²²

1. Codex Cumanicus ve Kazan-Tatar Türkçesinin Ortak Söz Varlığında Askerî Terimler

1.1. Asker Kavramı ve Askerî Düzen ile İlgili Kelimeler

Codex Cumanicus’ta asker kavramı *alpavut*, *atlu*, *çeri*, *bağatur*, *bahadır* kelimeleri ile karşılanmaktadır. *Alpavut* kelimesi CC II’de “asilzade, soylu, aristokrat”²³; “kahraman, cesur, Lat. miles asker, savaşçı”²⁴ anlamlarıyla kaydedilmiştir. Kazan-Tatar Türkçesinde *alpavut* kelimesini “Rusya’da 1917 yılına kadarki dönemde büyük toprak sahibi, soylu; feodal ilişkilerin olduğu memleketlerde büyük toprak sahibi; esk. 6-13. yüzyıllarda Türk devletlerinde askerî yöneticinin unvanı”²⁵ anlamları ile görmekteyiz. “*Alpavut*, büyük toprağa sahip olan, asilzadedir. Bu kelime Kaşgarlı’da ‘kahraman, bahadır’, Codex Cumanicus’ta ‘savaşçı’ anlamındadır. Kazan-Tatar Türkçesindeki şu anki anlamının Altın Ordu döneminde ortaya çıkmış olması mümkündür, nitekim bu dönemde bazı savaşçılara, askerî birliklerin komutanlarına vb. rütbe ve toprak hediye edilmiştir.”²⁶ Kelime önceleri askerî sınıfı temsil ederken zamanla “soylular sınıfını” temsil etmeye başlamıştır.²⁷

Codex Cumanicus’ta asker kavramı ile ilgili olarak kullanılan diğer kelime *atlu*’dur. CC I’de *atlu* “ata binen, atlı”, *atlu kişi* “süvari”²⁸ anlamlarıyla kayıtlıdır. Garkavets, kelimeyi “atlı, süvari; *atlu kişi*, Lat. miles

¹⁷ Rinat Tagiroviç Safarov, *Tatarça-Rusça Herbiy Leksika Sözlüğü*, Kazan, 2017, s. 5.

¹⁸ E. Ş. Yusupova, G. E. Nebiullina vd., *Tatar Paremiyelerññ Têlê*, İhlas Neşriyatı, Kazan, 2010, s. 34.

¹⁹ Yusupova, Nebiullina vd. *age*, s. 28.

²⁰ G. R. Galiullina, *Tatar Leksikologiyesê*, Tom II, Kazan, 2016, s. 311-312.

²¹ Galiullina, *age*, s. 315.

²² G. U. Aliyeva, “Tatar Têl Bêlêmênde İctimagıy- Seyesiy Leksikamı Öyrenüv Tariyhı”, *Fenniy Yazmalar*, 2007, s. 25.

²³ Argunşah, Güner, *age*, s. 626.

²⁴ Aleksandr Garkavets, *Codex Cumanicus (I-IV)*, Almatı, 2015, s. 1002.

²⁵ TTAS, 2015, s. 148.

²⁶ Yusupova, Nebiullina vd. *age*, s. 30.

²⁷ R. T. Safarov, *Voennaya Leksika Tatarskogo Yazıka*, Kazan, 2015, s. 126.

²⁸ Argunşah, Güner, *age*, s. 427.

savaşçı, asker, piyade, *Far. aswār* atlı, süvari 45v16²⁹ anlamları ile kaydetmiştir. Kazan-Tatar Türkçesinde *atlı* kelimesi “1. Atı olan. 2.1. At ile çekilen. 2.2. *is.* At binen ya da at ile çekilen arabaya (kızağa) oturan kişi, süvari. 3. At gücü yardımıyla yapılan.”³⁰ anlamlarıyla gösterilmiştir. Bu anlamların yanında kelimenin mecazlaşma yoluyla “bir yere sığamayan, yolundaki her şeyi devirerek telaşa koşturan”³¹ anlamını da kazandığı görülmektedir.

Bu alana ait kelimelerden biri olan *çeri*, CC I’de “çeri başı: komutan”, “çeyri: asker” şeklinde, CC II’de “çeri: ordu, asker” olarak kayıtlıdır.³² Garkavets, CC’deki kelimenin anlamını “ordu, asker” olarak göstermiştir.³³ Kazan-Tatar Türkçesinde *çiriv* kelimesi eski söz olarak “1. Asker. 2. *ağ.* Sürü; köpek, kurt vb. sürüsü.”³⁴ anlamlarını karşılamaktadır.

Codex Cumanicus’ta asker kavram alanı ile ilgili olarak gösterilebilecek diğer kelimeler olan *bagatur*, *bahadır* kelimelerinin alpvut’un alt terimleri olduğu düşünülmektedir.³⁵ CC I’de *bagatur* “yiğit, kahraman, bahadır”³⁶; “kahraman, cesur, *Lat. probus* güçlü; dürüst, *Far. bayatur* kahraman, cesur 49v17”³⁷ ve CC II’de *bahadır* “yiğit, kahraman, bahadır”³⁸ anlamlarıyla kayıtlıdır. Kazan-Tatar Türkçesinde *batır* kelimesi “1.1. Korkusuzluk, cesurluk, güçlülük, beceriklilik sıfatları ile tanınan şahıs. 1.2. Bahadır, savaş meydanında ün kazanan kişi. 2.1. *sp.* Güreşte diğer bütün güreşçileri yenen kişi. 2.2. Güçlü ve usta güreşçi, atlet.”³⁹; *bahadır* kelimesi ise “1. Pehlivan, bahadır. 2. *sf.* Çok büyük ve sağlam; çok kuvvetli.”⁴⁰ anlamlarıyla kaydedilmiştir.

Askerî düzen ile ilgili olarak kullanılan *tümen* kelimesi Codex Cumanicus’ta “on bin”⁴¹; “tümen, on bin, on bin kişilik asker”⁴² anlamlarındadır. Kelime Kuman bilmecelerinde karşımıza çıkmaktadır: “*Onlu sollu ayırgan/ otuz tümen öneydir. Ol kuyaş, ay, yılduz- Sağlı sollu ayrılp/ otuz tümen (göge) yükselir. O, güneş, ay, yıldız.*”⁴³ Kazan-Tatar Türkçesinde kelimenin “tömen I 1. On bin. 2. *sf. mec.* Çok fazla, hesapsız, çok (türlü). 3. *is.* On bin kişilik asker. 4. *is.* On bin kişilik asker vermesi gereken bölge. 5. *is.* Kendi sorumluluğunda yüz köy bulunan şehir.”⁴⁴ ve “tömen II *is.* 18. yüzyılda Temnikov şehrinden Başkurdistan’a vb. göç eden Mişerlerin bir grubu.”⁴⁵ şeklinde kaydedilmiştir. “*Tömen kelimesi Altın Ordu’da idari birim (on bin asker çıkarması gereken yer) anlamındadır. Buradan Mordovya’daki Temnikov ve Sibiry’a’daki Tümen şehirlerinin isimleri ortaya çıkmıştır. Tatarcada tümen denilen etnografik grup Mordovya’daki Tümen (Rus. Temnikov) Mişerleridir (Şu anda çeşitli bölgelerdedirler.)*”⁴⁶ Kazan-Tatar Türkçesinde *tömen II*’de kaydedilen anlamların *tömen I*’deki anlamlardan hareketle ortaya çıktığı görülmektedir.

1.2. Askerî Giyim ile İlgili Kelimeler

Askerî zırh, koruyucu giysi anlamlarına gelen *kübe* kelimesi, CC I’de “örme zırh”⁴⁷ anlamıyla kaydedilmiştir. Kübe, gömlek gibi giyilen ve vücudu örten bir zırhtır.⁴⁸ Kazan-Tatar Türkçesinde de *köbe* kelimesi tarihî bir kelime olarak “ufak metal halkaları birbirine geçirerek yapılan eski savaş kıyafeti; zırh”⁴⁹ anlamıyla kayıtlıdır.

CC’de askerî giyim ile ilgili olarak “zırh yakası, zırhın omuzları örten kısmı”⁵⁰ anlamını karşılamak üzere kullanılan *yaka* kelimesinin Kazan-Tatar Türkçesinde *yaka* ve *yaga* şeklinde dallanarak ayrı kaydedildiği görülmektedir. Kazan-Tatar Türkçesinde *yaka* kelimesi “1. Kumaştan, kürkten vb. yapılıp kıyafetin boyun kısmına dikilen ya da düğmelenen kısım. 2. *mec.* ‘*Ecel, ülëm, kabër*’ sözleri ile birlikte kullanılarak ölüme

²⁹ Garkavets, *age*, s. 1019.

³⁰ TTAS, 1977, 54.

³¹ TTAS, 2015, 246.

³² Argunşah, Güner, *age*, s. 456, 682.

³³ Garkavets, *age*, s. 1068.

³⁴ TTAS, III, s. 432.

³⁵ Akartürk Karahan, “Codex Cumanicus’ta Alt Anlamlılık (Hyponymy)”, *Karadeniz Araştırmaları*, 39, 2013, s. 195.

³⁶ Argunşah, Güner, *age*, s. 430.

³⁷ Garkavets, *age*, s. 1027.

³⁸ Argunşah, Güner, *age*, s. 649; Garkavets, *age*, s. 1028.

³⁹ TTAS, 1977, s. 134.

⁴⁰ TTAS, 1977, s. 143.

⁴¹ Argunşah, Güner, *age*, s. 857.

⁴² Garkavets, *age*, s. 1270.

⁴³ Galip Güner, *Kuman Bilmeceleri Üzerine Notlar*, Kesit Yayınları, İstanbul, 2016, s. 97.

⁴⁴ TTAS, 1981, s. 250.

⁴⁵ TTAS, 1981, s. 250.

⁴⁶ TTES, II, s. 292.

⁴⁷ Argunşah, Güner, *age*, s. 519; Garkavets, *age*, s. 1140.

⁴⁸ Aslı Çandarlı Şahin, *Maddi Buluntulara Göre Kuman/ Kıpçaklarda Kültürel Hayat*, Gece Kitaplığı, Ankara, 2019, s. 188.

⁴⁹ TTAS, 1979, s. 257.

⁵⁰ Argunşah, Güner, *age*, s. 597; Garkavets, *age*, s. 1291.

yaklaşmayı bildiren söz.”⁵¹ anlamlarını karşılarken *yaga* kelimesi “ağ. 1. Bir şeyin kıyısı. 2. Yabancı yer. 3. Himaye eden yer, sığınacak yer. *Agası barnıñ yagası bar.*”⁵² anlamlarıyla kullanılmaktadır.

1.3. Savaş ile İlgili Kelimeler

Codex Cumanicus'ta “savaş, cenk” anlamının *yagi*⁵³ kelimesi ile karşılandığı görülür. Garkavets, kelimeyi “düşman, *İt. guerro* savaş, *Far. jang* savaş, muharebe 14r18”⁵⁴ anlamlarıyla kaydetmiştir. Bu kelime Kazan-Tatar Türkçesinde “yav I is. 1. Düşman. 2. Hücum eden düşman askeri. 3. Savaş. 4. *mec.* Artarak sel gibi gelen şey.”⁵⁵ anlamlarıyla kayıtlıdır. Kazan-Tatar Türkçesinde kelimenin CC'deki anlamların yanında mecazi olarak “sel gibi akıp gelen şey” anlamını da karşıladığı görülmektedir.

Codex Cumanicus'ta savaş ile ilgili olarak kullanılan kelimelerden biri “derin çukur, hendek, siper”⁵⁶; “hendek, *Alm. der Graben*”⁵⁷ anlamlarını karşılayan *or* kelimesidir. Kazan-Tatar Türkçesinde kelime “ur is. 1. Düşmandan korunmak için şehir ve kaleyi çevreleyen, kazılarak yapılan savunma hattı, hendek. 2.1. *ağ.* Sarp kenarlı ırmak, derin çukur. 2.2. Yapay dere, kanal.”⁵⁸ olarak genişlemiş anlamlarla kullanılmaktadır.

Savaş dönemlerinde savunma amaçlı kullanılan bir yapı olan kale, Codex Cumanicus'ta *kalaa* “kale”, *hala* “köy”⁵⁹ anlamlarıyla bulunmaktadır. Kazan-Tatar Türkçesinde *kala* “şehir”⁶⁰ anlamıyla kayıtlıdır.

Codex Cumanicus'ta “ganimet, savaş esiri”⁶¹ anlamları *olca* kelimesi ile karşılanmıştır. Kazan-Tatar Türkçesinde *ulca*, eski söz olarak “ganimet, savaşta kazanarak alınan şeyler; gelir, pay”⁶² anlamlarıyla kayıtlıdır.

Eserde “esir” anlamını karşılayan bir diğer kelime *tutsak*'tır. CC I'de “tutsak, esir, mahkûm”⁶³; “rehin”⁶⁴ anlamlarıyla kayıtlı olan kelime Kazan-Tatar Türkçesinde de “totsak is. *esk.* Tutsak, esir.”⁶⁵ olarak kayıtlıdır.

Codex Cumanicus'ta esirlerle ilgili bir başka kelime “zincirli, bukağılı”⁶⁶, “zincirli, prangaya bağlı”⁶⁷ anlamları ile kayıtlı olan *bugovlı* kelimesidir. Kelime CC II'de bir bilmece metninde geçmektedir: “60b/27 *ol tutgun kişidir bugovlı- O, zincire vurulmuş, tutsak bir kişidir.*”⁶⁸ Kazan-Tatar Türkçesinde bu kelime “bogavlı *sf.* 1. Zincirlenen, zincir takılan. 2. *mec.* Özgür olmayan, bağımlı.”⁶⁹ anlamlarında kullanılmaktadır. Kelimenin mecazlaşma yoluyla anlam dairesini genişlettiği görülmektedir.

1.4. Savaş Aletleri

Codex Cumanicus'ta savaş aletlerini, silahları, at koşum takımını karşılayan *sagit* ⁷⁰ kelimesi Garkavets tarafından “silah, alet, zırh, teçhizat; kap kacak, mutfak eşyaları”⁷¹ anlamlarıyla kaydedilmiştir. Kazan-Tatar Türkçesinde ise *savit* “saçılıp dağılabilen şeyleri saklama malzemesi; yiyecek konulan kâse”⁷² anlamlarında kullanılmaktadır. TTES II'de kelimenin eski anlamlarında ‘zırh’ anlamının da olduğu, esas anlamının, çıkış noktasının ‘niğfer, başlık’ anlamı olabileceği fikri öne sürülmüştür.⁷³ *Tatarça-Rusça Herbiy Leksika Sözlüğü*’nde *savit* “zırh” anlamıyla kayıtlıdır.⁷⁴

⁵¹ TTAS, 1981, s. 625.

⁵² TTAS, 1981, s. 621.

⁵³ Argunşah, Güner, *age*, s. 596.

⁵⁴ Garkavets, *age*, s. 1291.

⁵⁵ TTAS, 1981, s. 657.

⁵⁶ Argunşah, Güner, *age*, s. 789.

⁵⁷ Garkavets, *age*, s. 1169.

⁵⁸ TTAS 1981, s. 310.

⁵⁹ Argunşah, Güner, *age*, s. 477, 489; Garkavets, *age*, s. 1183, 1287. “Türkçenin tarihî metinlerinde *kal'a* kelimesinin ‘kale, hisar’ anlamlarının dışında CC I'de geçen ‘köy’ anlamına rastlanmamıştır. Müellifin hem ‘kale’ hem de ‘köy’ anlamındaki iki kelimeyi yalnız Arapça *kal'a* kelimesi ile karşılaması yanında bu iki kelimenin birbirlerinden çok farklı imlalarla yazılmış olması da ilgi çekicidir. Yazar, ‘köy’ karşılığı bir kelime bulamamış olmalı ki her ikisini de aynı kelimeyle karşılamak zorunda kalmıştır.” Mustafa Argunşah, “Codex Cumanicus'ta Arapçadan Alıntı Kelimeler Üzerine Notlar (I)”, *Prof. Dr. Necmettin Haceminoğlu Hatıra Kitabı*, Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları, İstanbul, 2017, s. 144.

⁶⁰ TTAS, 1979, s. 29.

⁶¹ Argunşah, Güner, *age*, s. 788; Garkavets, *age*, s. 1167.

⁶² TTAS, 1981, s. 307.

⁶³ Argunşah, Güner, *age*, s. 585.

⁶⁴ Garkavets, *age*, s. 1267.

⁶⁵ TTAS, 1981, s. 128.

⁶⁶ Argunşah, Güner, *age*, s. 674.

⁶⁷ Garkavets, *age*, s. 1063.

⁶⁸ Argunşah, Güner, *age*, s. 257, 348.

⁶⁹ TTAS, 1977, 170.

⁷⁰ Argunşah, Güner, *age*, s. 544, 803.

⁷¹ Garkavets, *age*, s. 1206.

⁷² TTAS, 1979, 612.

⁷³ TTES, II, s. 126.

⁷⁴ Safarov, *Tatarça-Rusça...* s. 81.

Codex Cumanicus'ta “*Salp kēşim, sansız oşum. Ol kök bile yılduzdır-* Tek sadağım, sayısız okum. O, gök ile yılduzdır.”⁷⁵ örneğinde, bir bilmece metninde karşımıza çıkan *oş* kelimesi “ok” anlamını karşılamaktadır.⁷⁶ Kazan-Tatar Türkçesinde ise *uk* kelimesinin “yaydan atılan ve ince, düz, sert ağaçtan yapılan, ucuna keskin ve sivri metal takılan alet, ok” ilk anlamının yanında, benzerlik ilgisine ile pek çok mekanizmanın çeşitli kısımlarına ad olduğu, böceklerin iğnesi ve yılanın dili için de kullanıldığı, mecazlaşma yoluyla “iğneli, kinayeli, sert söz” anlamına da geldiği görülmektedir.⁷⁷ Kazan-Tatar Türkçesinde kelimenin genişlemiş bir anlam dairesiyle dilde yaygın bir kullanım alanıyla yaşamaya devam ettiği görülür.

Codex Cumanicus'ta “ok yapan, üreten kimse, okçu”⁷⁸ anlamını karşılayan *oşçı* kelimesi ise Kazan-Tatar Türkçesinde “ukçı *is.* 1. Ok atan, ok atma ustası (avcı, sporcu). 2.1. Piyade ordusunda bireysel ateşli silahlarla silahlanan asker. 2.2. Uçak ve tankta makinalı tüfek, top vb. atan. 2.3. *şf.* Okçulardan oluşan.”⁷⁹ şeklinde genişlemiş anlamlarla kayıtlıdır.

Eserde “yay” anlamındaki *ya, yaa*⁸⁰ kelimeleri Kazan-Tatar Türkçesinde *ceye* “ok atmaya yarayan yay” anlamının yanında “eyerin ön ya da arka tarafında yay gibi bükülen kısım, eyer kaşı” anlamını, dil bilimi terimi olarak “ayraç, parantez” anlamını ve çeşitli makinalarda bulunan yay şekline benzer mekanizmaları karşılamak üzere kullanılmaktadır.⁸¹ Kelimenin bir savaş ya da av aleti olarak kullanılmasının yanında benzerlik ilgisineyle çeşitli anlamlar kazandığı ve farklı alanlarda terim hâline geldiği anlaşılmaktadır.

Codex Cumanicus'ta “kılıç”⁸²; “kılıç 50v12, *Lat. spata* geniş, iki yüzü bıçak 50v13, *Far. şimşēr* kılıç 50v12; *qiličlar* kılıçlar 63v9; *qilič ostası ~ ustası* kılıç ustası 44r14.”⁸³ anlamları ile kaydedilen *kılıç* kelimesinin Kazan-Tatar Türkçesinde “kesici savaş aleti, kılıç; (askerî söz varlığında) savaşçı süvari, kılıçlı savaşçı”⁸⁴ gibi eski anlamların yanında mecazlaşmalar ve benzerlik ilgisineyle çeşitli anlamları da karşıladığı görülmektedir: “bir şeyi yok eden güç, kuvvet sembolü”, “dokuma tezgâhında enine atılan ipliği (argacı) dokunan kumaşa tutturmaya yarayan büyük tarak şeklinde alet; pamuğu, keteni dövdükten sonra elyafi yumuşatmak ve temizlemek için kullanılan ince ağaç kürek”,⁸⁵ “kılıcı hatırlatan uzunca uzuv (*Ukbalık... av vakıtında üzlerēñēñ tabiygıy korallarınnan- kılıçtan faydalanalar.*); parlayan ışık; eğilen; dar, ince, dümdüz (burun)”⁸⁶ Kelimenin anlam dairesinin bu kadar genişlemiş olması *kılıç* kelimesinin dilde oldukça yaygın olarak kullanıldığını göstermektedir.

Kılıç, hançer gibi silahların konulduğu *kın*, Codex Cumanicus'ta “kılıf, kın”⁸⁷ anlamlarıyla kaydedilmiştir. Kazan-Tatar Türkçesinde de *kın* kelimesinin “kılıç, hançer gibi silahlar için kap, kılıf”⁸⁸ anlamıyla kaydedildiği görülmektedir.

Başka bir savaş aleti olan süngü, Codex Cumanicus'ta *süñgü, süñü* “mızrak, kargı, süngü”⁸⁹ anlamlarındadır. Kazan-Tatar Türkçesinde *söñgē* kelimesi “uzun, ince saplı, saplanabilen alet, süngü (avda ya da savaşta kullanılır); süngüye benzer şey”⁹⁰ anlamlarıyla kayıtlıdır.

Balta kelimesi Codex Cumanicus'ta “balta”⁹¹; “balta 43v15, *Lat. manayra* balta, *Far. randa* rende, pulluk, keski 43v16, *Lat. securis* balta; savaş aleti, *Far. tawar = tábär* balta 53r8.”⁹² anlamlarıyla kayıtlıdır. Kazan-Tatar Türkçesinde *balta* kelimesi “genelde ağaç saplı, geniş kama şeklindeki keskin yüzü vurarak kesme aleti; balta yüzü gibi çıkık duran şeyler, mesela *açkıç yalası*”⁹³ anlamlarıyla kaydedilmiştir. “*Bugünkü Tatar dilinde, balta kelimesi artık bir savaş silahı olarak algılanmamaktadır. Kelimenin anlam dairesi daralmıştır ve kelime açıklanmalı sözlüklerde bir alet olarak gösterilmektedir.*”⁹⁴ Kazan-Tatar Türkçesinde kelime benzerlik ilgisineyle “balta yüzü gibi çıkık duran şeyler” anlamını da kazanmıştır.

⁷⁵ Güner, *age*, s. 92.

⁷⁶ Argunşah, Güner, *age*, s. 784; Garkavets, *age*, s. 1171.

⁷⁷ TTAS, 1981, s. 302-303.

⁷⁸ Argunşah, Güner, *age*, s. 532; Garkavets, *age*, s. 1171.

⁷⁹ TTAS, 1981, s. 305.

⁸⁰ Argunşah, Güner, *age*, s. 595, 870. Garkavets, kelimeyi *yay I* olarak kaydetmiştir. Garkavets, *age*, s. 1301.

⁸¹ TTAS, 1981, s. 812.

⁸² Argunşah, Güner, *age*, s. 503, 738.

⁸³ Garkavets, *age*, s. 1192.

⁸⁴ TTAS, 1979, s. 221.

⁸⁵ TTAS, 1979, s. 221-222.

⁸⁶ TTAS, 2017, s. 686.

⁸⁷ Argunşah, Güner, *age*, s. 739; Garkavets, *age*, s. 1192

⁸⁸ TTAS, 1979, s. 223.

⁸⁹ Argunşah, Güner, *age*, s. 823; Garkavets, *age*, s. 1228.

⁹⁰ TTAS, 1979, s. 720.

⁹¹ Argunşah, Güner, *age*, s. 433.

⁹² Garkavets, *age*, s. 1028.

⁹³ TTAS, 1977, s. 119. *Açkıç* kelimesi “anahtar” anlamındadır.

⁹⁴ Safarov, *Voennaya Leksika...* s. 33.

Kalkan kelimesi Codex Cumanicus'ta Hristiyan dinine ait bir vaazda karşımıza çıkmaktadır: “63b/ 7-8 ol *sağıt bolgay anıñ kalkanı barça/ yekler allında*- O silah bütün şeytanlar önünde onun kalkanı olur”⁹⁵. Kelime eserde “kalkan”⁹⁶ anlamıyla kayıtlıdır. Kazan-Tatar Türkçesinde *kalkan* kelimesi “eski dönemlerde askerlerin kılıç, süngü gibi ateşli olmayan silahlardan korunması için tahtadan ya da metalden özel olarak yapılan alet” anlamının yanında mecazi olarak “koruyucu, bekçi”⁹⁷, “yanak kemiği, elmacık kemiği (iri kemikli, çıkık yanaklı yüz hakkında)”⁹⁸ anlamlarını da karşılamaktadır.

Kuzey Kıpçak sahasında bulunan bir müzik aleti olan *burgu*, orduda ya da avlarda işaret vermek için veya savaşta gürültü çıkarmak için kullanılan bir alettir.⁹⁹ Bu kelimenin CC I'de *burgu* “üfleterek çalınan bir çalgı, boru, nefir”, CC II'de *birgi* “boru” olarak kayıtlı olduğu görülür.¹⁰⁰ Garkavets de kelimeyi “boru”¹⁰¹ anlamıyla kaydetmiştir. Kazan-Tatar Türkçesinde *birgi*, *borgı* “geniş uçlu metal (daha önceleri boynuzdan da yapılan) boru şeklindeki üflemler müzik ya da işaret verme aleti; boru çalarak verilen işaret; *kon*. megafon”¹⁰² anlamlarında kullanılmaktadır. Kelimenin konuşma dilinde “megafon” anlamını da karşılayarak anlam dairesini genişlettiği görülür. *Tatarça-Rusça Herbiy Leksika Sözlüğü*’nde kelime “boru, boynuz” anlamıyla kaydedilmiştir.¹⁰³

Savaşta Kıpçak askerlerinin, birliklerini temsilen tepesinde bir tutam at ya da sığır kuyruğu bulunan tuğ taşıdıkları bilinir.¹⁰⁴ Codex Cumanicus'ta *tov*, “tuğ, alem, nişan”¹⁰⁵; “at kuyruklu sopa, tuğ, alem; *aläm vel tuv* bayrak veya tuğ”¹⁰⁶ anlamlarıyla kayıtlıdır. Kelimenin Kazan-Tatar Türkçesinde “*tuv I is. esk.* 1. Türk ve Moğol halklarında: At kılından yapılan ve ortasına ay sembolü yapıştırılan bayrak. 2. Avcının kuşları kondurduğu ağaç.”¹⁰⁷ anlamlarını taşıdığı görülmektedir. *Tatar Paremıyelerenëñ Tälë* adlı çalışmada Tatarlarda ve Moğollarda askerlerin, ortası ay figürü ile süslenmiş, at kılından yapılan ve *tuv* adı verilen bir bayrakla savaşa gittikleri ifade edilir. Bu kelimenin günümüz Tatar Türkçesinde yalnızca atasözlerinde varlığını sürdürdüğü belirtilmektedir.¹⁰⁸ Codex Cumanicus'ta *tov* kelimesi ile birlikte kaydedilen *alam* “alem, tuğ, nişan”¹⁰⁹, *aläm* “bayrak, sancak”¹¹⁰ kelimesi Kazan-Tatar Türkçesinde eski söz olarak *elem* “bayrak, flama”¹¹¹ anlamıyla bulunmaktadır.

1.5. At ve At Koşum Takımı ile İlgili Kelimeler

Codex Cumanicus'ta *at* kelimesi “binme, yük çekme, taşıma vb. hizmetlerde kullanılan tek tırnaklı hayvan, at”¹¹²; “at, *Equus*, *Lat. equus*, *Far. asp*”¹¹³ anlamıyla kayıtlıdır. Kazan-Tatar Türkçesinde kelime “insanları taşıyan ve yük taşımak için faydalanılan evcil hayvan; at” anlamının yanında spor alanında terimleşerek “sırtta at figürü; kalın tomruğu gön ile kaplayıp yapılan dört ayak ile sağlamlaştırılan jimnastik aleti”¹¹⁴ anlamlarını da karşılamaktadır. Kelimenin spor terimi olarak yeni anlamlar kazanması dilde aktif olarak kullanıldığını göstermektedir.

Codex Cumanicus'ta at koşum takımı ile ilgili kelimelerden biri olan *eyer* “eyer”¹¹⁵; “eyer; *Lat. sella* sandalye, koltuk, taht; eyer, *Far. zın eyer*; koltuk 51v24”¹¹⁶ anlamlarıyla kayıtlıdır. Kazan-Tatar Türkçesinde ise *iyer* “at ya da eşeğin sırtına binip oturmak için bağlanan özel materyal” anlamındadır. Bu anlama benzerlik ilgisiyle “bisiklette, motosiklette vb. oturma; oturtma, destekleme vb. için kullanılan makine parçalarının adı; kuşun göğsünde çıkık şekilde duran kemik”¹¹⁷ anlamları ve konuşma dilinde “yönetici, başkan”¹¹⁸ anlamı da eklenmiştir.

⁹⁵ Argunşah, Güner, *age*, s. 271-272, 363.

⁹⁶ Argunşah, Güner, *age*, s. 724; Garkavets, *age*, s. 1183.

⁹⁷ TTAS, 1979, s. 31.

⁹⁸ TTAS, 2017, s. 73.

⁹⁹ Mustafa Safran, *Yaşadıkları Sahalarda Yazılan Lügâtlara Göre Kuman/Kıpçaklar'da Siyasi, İktisadi, Sosyal ve Kültürel Yaşayış*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1993, s. 91.

¹⁰⁰ Argunşah, Güner, *age*, s. 451, 660.

¹⁰¹ Garkavets, *age*, s. 1055, 1063.

¹⁰² TTAS, 1977, s. 179, 201.

¹⁰³ Safarov, *Tatarça-Rusça...* s. 33.

¹⁰⁴ Çandarlı Şahin, *age*, s. 152-153.

¹⁰⁵ Argunşah, Güner, *age*, s. 580.

¹⁰⁶ Garkavets, *age*, s. 1268.

¹⁰⁷ TTAS, 1981, s. 143.

¹⁰⁸ Yusupova, Nebiullina vd. *age*, s. 34.

¹⁰⁹ Argunşah, Güner, *age*, s. 418, 623.

¹¹⁰ Garkavets, *age*, s. 1001.

¹¹¹ TTAS, 1981, s. 682.

¹¹² Argunşah, Güner, *age*, s. 426, 640.

¹¹³ Garkavets, *age*, s. 1017.

¹¹⁴ TTAS, 1977, s. 80.

¹¹⁵ Argunşah, Güner, *age*, s. 474.

¹¹⁶ Garkavets, *age*, s. 1101.

¹¹⁷ TTAS, 1977, s. 443.

¹¹⁸ TTAS 2016, s. 675.

Eyerin altına konulan eyer örtüsü Codex Cumanicus'ta *yabog*, *eyer yabogi*¹¹⁹ ifadeleri ile kayıtlıdır. Kazan-Tatar Türkçesinde de *yabuv*, *yapma* “atın üstüne örtmek için özel hazırlanan örtü”¹²⁰ anlamıyla görülmektedir.

Eyer tahtasının ata zarar ve rahatsızlık vermemesi için tahtanın altına keçe yerleştirilmektedir.¹²¹ Codex Cumanicus'ta “(at takımında kullanılan) keçe”¹²² anlamı *kiyiz* kelimesi ile karşılanmıştır. Kazan-Tatar Türkçesinde de *kiyöz*, “yünden yapılan kalın materyal, keçe”¹²³ anlamındadır.

Codex Cumanicus'ta “semer bağı, kolan”¹²⁴ anlamını karşılamak üzere *ayl* kelimesi kullanılmaktadır. “*Kolan, eyeri ata bağlayan uzun, enli ve kalınca kayışın adıdır. CC'de ayl'ul colan şeklinde geçen bu tabire Memlük sahasında yazılan lugatların tamamında rastlamak mümkündür. CC'de kolan ile birlikte geçen ayl kelimesinin de kolan anlamında kullanıldığı anlaşılıyor.*”¹²⁵ Bu kelimenin Kazan-Tatar Türkçesinde “ayıl is. 1. Eyercik ile eyerin atın karnının altından bağlanan bağı, kayışı, tasmaı. 2. Bel kayışını birleştiren kopça.”¹²⁶ şeklinde kayıtlı olduğu görülür. TTAS 2015'te bu anlamların yanında kelimenin “ayakkabının bandını tutturun toka”¹²⁷ anlamı da kayıtlıdır.

Üzenği kelimesi Codex Cumanicus'ta “üzengi”¹²⁸ anlamıyla kayıtlıdır. Kazan-Tatar Türkçesinde *özenğē* “ata binen kişinin ayağını koymasına için eyerin iki yanındaki kayışın ucuna takılan alet, üzenği” anlamının yanında konuşma dilinde “kasnağın, çemberin kırık yerini tutturmak için kullanılan demir parça”¹²⁹ anlamını da karşılamaktadır.

At koşum takımı ile ilgili kelimelerden biri olan *nokta*, Codex Cumanicus'ta “yular”¹³⁰ anlamıyla kayıtlıdır. “*Mısır sahasındaki lugatlarda 'yular' olarak ifade edilen bu kelime, kuzey Kıpçak sahasında Moğolca bir kelime olan 'nocta' tabiri ile karşılanmaktadır.*”¹³¹ Kazan-Tatar Türkçesinde de *nukta* kelimesi “gemsiz yular (atı, buzağıyı vb. tutmak, bağlamak için)”¹³² anlamındadır.

Codex Cumanicus'ta “gem, at gemi”¹³³; “dizgin, Lat. *brilla = brilia*, İt. *briglia* dizgin, yular, Far. *lagām = ligām* dizgin 51v27”¹³⁴ anlamlarıyla kayıtlı olan *yügen* kelimesi, Kazan-Tatar Türkçesinde “gem, yular” anlamının yanında mecazlaşarak “bir şeyi yapmaya imkân vermeyen, zorlayan, engelleyen sebep, durum”¹³⁵ anlamını da karşılamaktadır.

At koşum takımının bir parçası olan, gemin atın ağzında kalan madeni kısmı olarak bilinen¹³⁶ ve Codex Cumanicus'ta “gem, ağızlık”¹³⁷ anlamıyla kayıtlı olan *aguzlug*, Kazan-Tatar Türkçesinde *avızlık* “gem, ağızlık” anlamının yanında mecazi olarak “boyun eğdiren, belli bir sınırdan tutan güç”¹³⁸ anlamını da taşımaktadır.

Codex Cumanicus'ta at ve at koşum takımı ile ilgili kelimelerin arasında yer alan *topra*, “torba”¹³⁹, “torba, heybe, kese”¹⁴⁰ anlamlarıyla kayıtlıdır. Kazan-Tatar Türkçesinde de *torba* “ata yolda giderken yem vermek için dikilen özel çuval”¹⁴¹ anlamıyla kayıtlıdır.

Codex Cumanicus'ta at, naal gibi kelimeler ile birlikte *mıh-kadav* şeklinde kayıtlı olan *kadav* “çivi, mılh”¹⁴² anlamındadır. Kazan-Tatar Türkçesinde *kadak* “çivi” anlamının yanında mecazlaşarak “bir meselenin en önemli noktası”¹⁴³ anlamını da kazanmıştır.

¹¹⁹ Argunşah, Güner, *age*, s. 596; Garkavets, *age*, s. 1290.

¹²⁰ TTAS, 1981, s. 618.

¹²¹ Çandarlı Şahin, *age*, s. 183.

¹²² Argunşah, Güner, *age*, s. 507; Garkavets, *age*, s. 1127.

¹²³ TTAS, 1979, s. 92.

¹²⁴ Argunşah, Güner, *age*, s. 428-429; Garkavets, *age*, s. 1022.

¹²⁵ Safran, *age*, s. 131.

¹²⁶ TTAS, 1977, s. 22.

¹²⁷ TTAS, 2015, s. 71.

¹²⁸ Argunşah, Güner, *age*, s. 594, 870; Garkavets, *age*, s. 1283.

¹²⁹ TTAS, 1981, s. 696.

¹³⁰ Argunşah, Güner, *age*, s. 531; Garkavets, *age*, s. 1160.

¹³¹ Safran, *age*, s. 133.

¹³² TTAS, 1979, s. 448.

¹³³ Argunşah, Güner, *age*, s. 613.

¹³⁴ Garkavets, *age*, s. 1317.

¹³⁵ TTAS, 1977, s. 464.

¹³⁶ Safran, *age*, s. 133.

¹³⁷ Argunşah, Güner, *age*, s. 416; Garkavets, *age*, s. 998.

¹³⁸ TTAS, 1977, s. 10.

¹³⁹ Argunşah, Güner, *age*, s. 579.

¹⁴⁰ Garkavets, *age*, s. 1258.

¹⁴¹ TTAS, 1981, s. 119.

¹⁴² Argunşah, Güner, *age*, s. 488; Garkavets, *age*, s. 1183.

¹⁴³ TTAS, 1979, s. 16.

Atı kontrol etmek için kullanılan dizgin, Codex Cumanicus'ta *tizgin* “dizgin”¹⁴⁴ anlamıyla kayıtlıdır. Kelimenin Kazan-Tatar Türkçesinde de “yular takımının bir parçası- ağızlık hizasına takılan dar kayış, bağ, sicim (hayvanı idare edip çekmek, götürmek vb. için)”¹⁴⁵ anlamında kullanıldığı görülmektedir.

Codex Cumanicus'ta “köstek, bukağı, atın ayağına vurulan zincir”¹⁴⁶; “zincir, pranga”¹⁴⁷ anlamları ile kaydedilen *kişen* kelimesi Kazan-Tatar Türkçesinde de *kēšen* “atın öndeki iki ayağını köstekleyip bir ucu arkadaki ayağına bağlanan uzun bağ”¹⁴⁸ anlamı ile bulunmaktadır.

Atı idare etme amacıyla yardımcı bir araç olarak kullanılan *kamçı*, kimi zaman silah olarak da kullanılmıştır.¹⁴⁹ Codex Cumanicus'ta “kamçı, kırbaç”¹⁵⁰ anlamlarıyla kaydedilen kelimenin Kazan-Tatar Türkçesinde “kamçı, kırbaç” anlamının yanında *örtmece*¹⁵¹ olarak “yılan” anlamını da karşıladığı görülmektedir.¹⁵² Yılanı dile getirmekten kaçınan Tatar halkı bu kelimeyi “kayış, kırbaç” anlamındaki *kamçı* ile ifade etmeyi tercih etmiştir.

CC I'de “(at takımında kullanılan) halka”¹⁵³ anlamında kullanılan *halka* kelimesi, CC II'de *halha* “yüyük, halka”¹⁵⁴ anlamıyla kayıtlıdır. Kazan-Tatar Türkçesinde kelime “halka” anlamının yanında “küpe; bir şeyi çevreleyen şey, şerit”, botanik terimi olarak “küpeye benzeyen sert kabuklu tohum”, spor terimi olarak “iki bağıın aşağıda kalan ucuna asılan iki halkadan ibaret spor aleti; hokey oyununda kullanılan yuvarlak yassı levha”¹⁵⁵ anlamları ile kullanılmaktadır.

At koşum takımında süs amaçlı kullanılan püskül, Codex Cumanicus'ta *saçak* şeklinde “(at takımında kullanılan) püskül, saçak”¹⁵⁶; “saçak, perçem, *Lat. pola, Far. rīša* 52r5.”¹⁵⁷ anlamlarıyla kayıtlıdır. Kazan-Tatar Türkçesinde de *çaçak* “bir şeyin dışını süslemek için kullanılan püskül ya da ip tutamı”¹⁵⁸ anlamındadır.

Codex Cumanicus'ta *tüyme* “dügme; (at takımında kullanılan) düğme”¹⁵⁹ anlamları ile kayıtlıdır. Garkavets kelimenin anlamlarını “dügüm” ve “dügme” olarak kaydetmiştir: “tüvmä: düğüm, bağ, düğme, *Lat. gruppus = İt. groppo* düğüm, bağ 52r4, *pomellus* düğme 51r5, *Far. band vel grē*”¹⁶⁰. Kazan-Tatar Türkçesinde *töyme* “kıyafette açılan yeri örtmek ya da kıyafeti süslemek için kullanılan düğme; sayma çubuklarındaki ortası delik ağaç, kemik, plastik yuvarlak materyal; parmak ile bastırarak elektrik zincirini bağlamaya ve çeşitli mekanizmaları hareket ettirmeye yarayan düğme, komülatör; *kon.* küçük ve yusuvarlak (çeşitli şeyler hakkında)”¹⁶¹ şeklinde genişlemiş anlamlarla kullanılmaktadır.

2. Codex Cumanicus ve Kazan-Tatar Türkçesinin Ortak Söz Varlığında Siyasî Terimler

Codex Cumanicus'ta “hükümdar, kral” anlamını karşılamak üzere CC I'de *kan* “padişah, imparator, kağan, han”¹⁶², CC II'de *han* “kral, hükümdar. 2. Müneccim, yıldızbilimci.”¹⁶³ kelimesi kayıtlıdır. Garkavets, Codex Cumanicus'taki kelimeyi “han, kral, imparator”¹⁶⁴ anlamlarıyla kaydetmiştir. Kazan-Tatar Türkçesinde tarihî söz

¹⁴⁴ Argunşah, Güner, *age*, s. 578; Garkavets, *age*, s. 1253.

¹⁴⁵ TTAS, 1981, s. 66.

¹⁴⁶ Argunşah, Güner, *age*, s. 506.

¹⁴⁷ Garkavets, *age*, s. 1125.

¹⁴⁸ TTAS, 1979, s. 91.

¹⁴⁹ Çandarlı Şahin, *age*, s. 185.

¹⁵⁰ Argunşah, Güner, *age*, s. 490, 724; Garkavets, *age*, s. 1183.

¹⁵¹ Örtmeceler, *tabu* adı verilen yasaklamalardan hareketle ortaya çıkan kelimelerdir. İnanç, korku, utanç, saygı gibi duygulardan kaynaklanan tabuları, söylemekten çekinilen veya korkulan ya da söylenmesi hoş karşılanmayan şeyleri üstü kapalı bir şekilde dile getirmek için örtmece kelimelere başvurulur. “İnsanlık tarihinin toplumsal bilinç gelişiminin az olduğu dönemlerinde sözün tılsımlı gücüne inanıştan dolayı ortaya çıkan tabu, söylenmesi uygun olmayan sözleri değiştirmek için daha uygun sözler bulmayı gerektirmiştir. Bu şekilde tabulaşan sözlerin yerine örtmeceler ortaya çıkmıştır.” F. S. Safiullina, *Tatar Têlêñêj Leksikologiyesi*, 1999, Kazan, s. 46.

¹⁵² TTAS, 1979, s. 37.

¹⁵³ Argunşah, Güner, *age*, s. 477.

¹⁵⁴ Argunşah, Güner, *age*, s. 709; Garkavets, *age*, s. 1287.

¹⁵⁵ TTAS, 1977, s. 47.

¹⁵⁶ Argunşah, Güner, *age*, s. 543.

¹⁵⁷ Garkavets, *age*, s. 1205.

¹⁵⁸ TTAS, 1981, s. 414.

¹⁵⁹ Argunşah, Güner, *age*, s. 587, 859.

¹⁶⁰ Garkavets, *age*, s. 1272. TTES'de (2015, s. 290) kelimenin düğüm ile bağlantısı şu şekilde açıklanmıştır: “*Cır: Kızlar kızıl kiyedêr yêfekten töyme töyedêr. Önceki dönemlerde düğmeler düğüm şeklinde imiş ve sicimden, ince kayıştan yapılmış.*” TTAS 2005'te kelimenin düğüm anlamı ile ilgili olarak “1. *tar.* (töy- ‘dügümlenmek’ kelimesinden) kıyafeti süslemek için malzeme; özel olarak açılan yere takılan, düşmemesi için hafifçe düğümlenen ve kıyafete tutturulan küçük bağ. *Yêfekten töyêlgen t.*” (s. 590) ifadesi kayıtlıdır. Tatar Türkçesinde ‘dügüm’ anlamının gelenekte korunduğu, ancak açıklamalı sözlüklerde kayıtlı olmadığı görülmektedir.

¹⁶¹ TTAS, 1981, s. 247.

¹⁶² Argunşah, Güner, *age*, s. 490.

¹⁶³ Argunşah, Güner, *age*, s. 709.

¹⁶⁴ Garkavets, *age*, s. 1184, 1287. Garkavets, *qan ~ çan* kelimesini “kral” anlamının dışında başka bir anlamla kaydetmemiştir. Garkavets, *age*, s. 1287. M. Argunşah ve G. Güner, “61b/32-33 nêçik ol yulduz köründi/ kün toğuşı ol üç hanğa” ve “61b/38-39 ol üç han alay/ sordular Herodes hanı” örneklerindeki *üç han* ifadesinde geçen *han* kelimesini “müneccim, yıldızbilimci” anlamıyla kaydetmişlerdir. Argunşah, Güner, *age*, s. 262-263, 709. Garkavets, buradaki *üç han* ifadesini *üç kral* şeklinde anlamlandırmıştır. Garkavets, *age*, s. 1288. Eserdeki *üç*

olarak kaydedilen *han* kelimesi “bazı Türk boylarında ve Moğollarda memleketi idare etmede sınırsız hukuka sahip olan hükümdar”¹⁶⁵ anlamındadır.

Codex Cumanicus'ta *hanlık* kelimesi “krallık”¹⁶⁶ anlamıyla kayıtlıdır. Kazan-Tatar Türkçesinde de *hanlık* kelimesi tarihî söz olarak “hanlık, han olma; hanın idare ettiği devlet; hanın hâkimiyetindeki mülk, toprak, yer”¹⁶⁷ anlamlarıyla kaydedilmiştir.

Hazine için alınacak vergilerin toplanmasını kontrol eden¹⁶⁸, hanın valisi olan *baskak*, Codex Cumanicus'ta “vali”¹⁶⁹; “baskak, vali, *Lat. rector* vali, yönetici, *Far. šāhna* emniyet memuru 23v16”¹⁷⁰ anlamları ile kayıtlıdır. Kazan-Tatar Türkçesinde *baskak* kelimesi tarihî söz olarak “Altın Orda hanının egemenliği altındaki yerlerde bulunan yardımcı; hana vergi toplayan birliğin yöneticisi”¹⁷¹ anlamıyla kayıtlıdır. TTES'de kelime ile ilgili olarak şu açıklamalara yer verilmiştir: “*baskak: Altın Ordu hanının valisidir. Baskak Altın Ordu Devleti'ndeki üst rütbe, vali kelimesi genelde 'vergi toplayan' anlamıyla düşünülür. Bu kelime bas- 'basmak, bastırmak' fiilinden ortaya çıksa da tarihi biraz karmaşıktır. Moğolcadaki darugaçı kelimesinin Kıpçakça kalıntısıdır. Moğ. daru- 'basmak, ezmek', darugaçı 'vali' ”.¹⁷² “Moğol devrinde daruga adını alan ve esas görevleri işgal edilen ülkelerde vergilerin, kendi ülkelerinde de mükellefiyetlerin düzenli olarak toplanmasını kontrol ve muhtelif bölgeleri idare etmekten ibaret olan memurların Kıpçaklar devrinde mevcut oldukları ve Türkçe *baskak* adını aldıkları tahmin olunabilir.”¹⁷³*

Hiyerarşik yapının bir parçası olan *bey*, CC I'de *bæg* “bey”, *bëy* “bey, emir; mal sahibi, efendi, soylu” anlamlarıyla CC II'de ise *Bëy*, *Bëy Tëyeri*, *Bëy Tëyri* ifadelerinde “Rab” anlamıyla kayıtlıdır.¹⁷⁴ Çağatay, CC II'deki bu ifadeleri Hristiyan dinini anlatmak için kullanılmış Kumanca tabirler ve dinî istilahlar olarak nitelendirmektedir: “*bey tengri < Lat. domimus deus bey Tanrı, yani bizim Allahu-taalâ*”.¹⁷⁵ Argunşah, CC'de dinî istilah olarak bulunan bu kelimenin anlamını “oğul, Rab, Hz. İsa” olarak göstermiş, Türkçenin söz varlığında Eski Türkçe döneminden beri var olan bu kelimenin ilk kez CC'de Hristiyanlık terimi olarak kullanıldığını belirtmiştir.¹⁷⁶ Garkavets, Codex Cumanicus'taki kelimenin anlamlarını “bey, emir, efendi; Rab”¹⁷⁷ olarak göstermiştir. Kazan-Tatar Türkçesinde *bek*, *bey*, *bik*, *biy* tarihî söz olarak “bir bölgeyi ya da şehri idare eden kişi; bey; knez” anlamlarının yanında “erkeklerin isminden sonra gelerek ‘efendi’ anlamını belirten kelime”¹⁷⁸ olarak da kullanılmaktadır.

Codex Cumanicus'ta “sultan, padişah, hükümdar”¹⁷⁹ anlamlarıyla bulunan *soltan* kelimesi, Kazan-Tatar Türkçesinde “padişah, hükümdar” anlamının yanında mecazi olarak “başkalarından çok üstün olan kişi”¹⁸⁰ anlamını da taşımaktadır. Bu unvanın Mısır sahasındaki Kıpçaklar için geçerli olduğu düşünülmektedir.¹⁸¹

Codex Cumanicus'ta *elçi* kelimesi CC I'de *elçi* “elçi, melek”¹⁸²; “elçi: elçi, haberci, *Lat. missus* haberci, *Far. frište* haberci 17r10; *Lat. messaticus ~ missaticus, Far. elçi* 45v12”¹⁸³ anlamlarıyla kayıtlıdır. *Das Persische im Codex Cumanicus* adlı çalışmada bu kelimenin Farsça karşılığı olan *firište* de “*bk. elçi, missus, haberci, elçi, diplomat*”¹⁸⁴ anlamlarıyla kayıtlıdır. CC II'de de *elçi* “elçi”¹⁸⁵; “elçi, haberci”¹⁸⁶ anlamlarındadır. CC II'de kelime Kuman bilmecelelerinde karşımıza çıkmaktadır: *Bëş başlı elçi keliyir. Ol etikten bëş barmak bakar.* Güner,

han ifadesi Hz. İsa'nın doğumundaki epizotlardan *Müneccim Krallar'ın Tapınması* ile ilgilidir: “*Kral Hirodes Münecim Kralları göksel olay sonucunda yeni doğan bebek İsa'yı bulmaları için görevlendirmiştir. Bunun üzerine yola çıkan müneccimler ellerinde çeşitli hediyelerle İsa'nın huzuruna gelerek ona secde ederler.*” M. Sacit Pekak, Durmuş Gür, “İsa'nın Doğumu”, *Sanat Tarihi Dergisi*, XXIV (2), 2015, s. 194.

¹⁶⁵ TTAS, 2005, s. 630.

¹⁶⁶ Argunşah, Güner, *age*, s. 710, Garkavets, *age*, s. 1288.

¹⁶⁷ TTAS, 1981, s. 362.

¹⁶⁸ Safran, *age*, s. 59.

¹⁶⁹ Argunşah, Güner, *age*, s. 434.

¹⁷⁰ Garkavets, *age*, s. 1034.

¹⁷¹ TTAS, 1977, s. 73.

¹⁷² TTES, 2015, s. 162.

¹⁷³ Safran, *age*, 59.

¹⁷⁴ Argunşah, Güner, *age*, s. 436, 440, 658.

¹⁷⁵ Çağatay, *agm*, s. 769.

¹⁷⁶ Mustafa Argunşah, “Codex Cumanicus'ta Hristiyanlığın Baba, Oğul Ve Kutsal Ruh Üçlemesini Karşılayan Türkçe Söz Varlığı”, Ed. Leyla Karahan, *Türklük Biliminin Ulu Çınarı Zeynep Korkmaz Armağanı*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 2017, s. 77.

¹⁷⁷ Garkavets, *age*, s. 1041.

¹⁷⁸ TTAS, 1977, s. 203, 206.

¹⁷⁹ Argunşah, Güner, *age*, s. 554; Garkavets, *age*, s. 1220.

¹⁸⁰ TTAS, 1981, s. 659.

¹⁸¹ Safran, *age*, s. 57; Çandarlı Şahin, *age*, s. 136.

¹⁸² Argunşah, Güner, *age*, s. 465.

¹⁸³ Garkavets, *age*, s. 1087.

¹⁸⁴ Davoud Monchi-Zadeh, *Das Persische im Codex Cumanicus*, Uppsala, 1969, s. 120.

¹⁸⁵ Argunşah, Güner, *age*, s. 697.

¹⁸⁶ Wilhelm Radloff, *Das Türkische Sprachmaterial des Codex Comanicus*, St. Petersburg, 1887, s. 11.

bu bilmecede öñü açık bir çizmeden, ayakkabıdan çıkmış parmakların resmedildiğini ve bu parmakların birer elçiye benzetilerek aktarıldığını ifade etmektedir.¹⁸⁷ Kazan-Tatar Türkçesinde *ilçē* kelimesi “mühim bir görevle bir iş için arabuluculuk etmek üzere bir yere, bir kişiye gönderilen kişi; iki arada gidip gelen, ulak; zıt tarafların birisi tarafından diğer taraf ile konuşması için gönderilen vekil; üst düzey diplomatik vekil; *esk.* peygamber, resul” anlamlarının yanında mecazlaşarak “belli bir topluluktan ya da bir faaliyet kolundan olan vekil; önden haber getiren, haberci”¹⁸⁸, “bir halkı laygınca temsil edebilecek olan edebî-kültürel eser”¹⁸⁹ anlamlarını da karşılamıştır. Kelimenin mecazlaşmalarla anlam dairesini genişletmesi dilde aktif olarak kullanıldığını göstermektedir.

Codex Cumanicus'ta *buyuruk*, *buyruḡ* “emir, buyruk”¹⁹⁰ anlamındadır. Bu kelimenin Kazan-Tatar Türkçesinde de *boyırık* “kesin bir şekilde verilen emir”¹⁹¹ anlamında olduğu görülür.

Karargâh anlamını karşılayan *orda* kelimesi Codex Cumanicus'ta “başkent, karargâh”¹⁹²; “hanın karargâhı, *Lat. curia, Far. ördü* 45v19”¹⁹³; “hükümdar sarayı”¹⁹⁴ anlamlarıyla kayıtlıdır. Kazan-Tatar Türkçesinde kelime tarihî söz olarak *urda* şeklinde “Cengiz Han Devleti yıkıldıktan sonra oluşan devletlerin adı ve onların yöneticilerinin yaşadığı yer; göçebe kabileler topluluğunun adı”¹⁹⁵ anlamıyla kayıtlıdır. *Tatarça-Rusça Herbiy Leksika Sözlüğü*'nde de *urda* kelimesi “han karargâhı; ordu” anlamlarıyla gösterilmiştir.¹⁹⁶ Bununla birlikte Kazan-Tatar Türkçesinde *orda* “1. *tar. bk.* urda. 2. Çok sayıda, vahşice saldıran düşman askeri. *Yırtık faşist ordaları...*”¹⁹⁷ anlamlarıyla ayrıca kaydedilmiştir.

Ël kelimesi CC I'de “memleket”, CC II'de “millet, halk” anlamlarıyla kayıtlıdır.¹⁹⁸ Garkavets de kelimeyi “ülke; halk”¹⁹⁹ anlamıyla kaydetmiştir. Kazan-Tatar Türkçesinde *il* kelimesi “belli bir idari teşkilatı olan devlet, memleket; cumhuriyet, eyalet, bölge; taraf, yer; insanın doğup büyüdüğü yer, vatan; halk; (ağızlarda) memleket ve köy; *mec.* dostluk, kardeşlik”²⁰⁰, “insanın hislerle dolu dünyası [hayal dünyası vb.]”²⁰¹ anlamlarını da kazanmıştır.

Codex Cumanicus'ta bulunan *saray* kelimesi CC I'de “saray”, CC II'de “üstü tamamen ya da kısmen örtülü hayvan barınağı” anlamlarıyla kaydedilmiştir.²⁰² Garkavets, CC II'deki kelimeyi de “saray”²⁰³ anlamıyla göstermiştir. CC II'de “60b/38-39 *saraydaki sarı aygır savlavlatı kişnemiş*”²⁰⁴ örneğinde, bir bilmece metninde karşımıza çıkan kelimenin anlamı tartışmalıdır.²⁰⁵ Kazan-Tatar Türkçesinde kelime iki ayrı madde başı olarak gösterilmiştir. *Saray I*, “bir kısmı ya da tamamı kapalı yer, bir iki at sığacak şekilde yapılan ahır” gibi anlamlarla evin etrafındaki yapılar, müstemilat için kullanılmaktadır. *Saray II* kelimesi ise “saray; geniş, güzel ev; kurumların yerleştiği büyük bina” anlamları ile kaydedilmiştir.²⁰⁶ TTES II'de kelimenin Tatar Türkçesindeki ‘eve ek olarak yapılan yapı, ahır’ anlamının Rusçadan geldiği belirtilmiştir.²⁰⁷

¹⁸⁷ Güner, *age*, s. 68-69.

¹⁸⁸ TTAS, 1977, s. 382.

¹⁸⁹ TTAS, 2016, s. 511.

¹⁹⁰ Argunşah, Güner, *age*, s. 452, 676; Garkavets, *age*, s. 1064-1065.

¹⁹¹ TTAS, 1977, s. 173.

¹⁹² Argunşah, Güner, *age*, s. 534.

¹⁹³ Garkavets, *age*, s. 1169.

¹⁹⁴ Radloff, *age*, s. 13.

¹⁹⁵ TTAS, 1981, s. 313.

¹⁹⁶ Safarov, *Tatarça-Rusça...* s. 97.

¹⁹⁷ TTAS 1979, s. 475. Kelimenin “çok sayıda, vahşice saldıran düşman askeri” anlamı izaha muhtaçtır. Pimenova, *orda (urda)* kelimesinin Rus diline Türkçeden geçtiğini ve bu kelimenin Rus dilinde anlam genişlemesine uğradığını belirtir. *Orda* kelimesinin burada aşağılama amacı ile ‘düşman ordusu, Faşist orduları’ anlamını da karşılamaya başladığını ifade etmektedir. Kelimenin “ilkel insanlar topluluğu; düşman askeri” gibi olumsuz çağrışımlara sahip olan anlamlarının Tatar-Moğol baskınlarından hareketle ortaya çıktığı fikrini öne sürenlere katılmaz, bu anlamların *tartar* ve *tatar* kelimelerinin karıştırılmasından ortaya çıkmış olabileceğini belirtir: “*Latin dilinde jugum tartaricum (zulüm, esir etme) ifadesi vardır. Bu ifade ‘cehennem zulmü’ diye tercüme edilir. Belki de kelime Tatar değil, tartar olarak tercüme edilmelidir. İngiltere’de söz dinlemez, yaramaz çocuk için ‘young tartar’ ifadesi kullanılmaktadır. İngilizce to catch a tartar ifadesi daha güçlü düşman ile karşılaşmayı anlatır.*” Marina Vladimirovna Pimenova, “Urda Süzənñ Semantik Üsüş Protessi”, *Fenniy Tatarstan*, 3, 2019, s. 25-27. Kelimenin Tatarcadaki “düşman askeri” anlamının Rusçadan alındığı görülmektedir.

¹⁹⁸ Argunşah, Güner, *age*, s. 465, 696.

¹⁹⁹ Garkavets, *age*, s. 1086.

²⁰⁰ TTAS, 1977, s. 377.

²⁰¹ TTAS, 2016, s. 490.

²⁰² Argunşah, Güner, *age*, s. 548, 805.

²⁰³ Garkavets, *age*, s. 1209.

²⁰⁴ Argunşah, Güner, *age*, s. 258.

²⁰⁵ “*Ahrdaki sarı aygır savlavlatı kişnemiş.*” Argunşah, Güner, *age*, s. 349. Garkavets, bu ifadeyi “*Saraydaki sarı aygır gürlütle ile kişnedi*” şeklinde anlamlandırmıştır. Garkavets, *age*, s. 1209.

²⁰⁶ TTAS, 1979, s. 630.

²⁰⁷ TTES, II, s. 143. M. Öner, *saray* kelimesini Rusçanın ses ve anlam yapısına uyum sağladıktan sonra Tatarcaya geri dönen alıntılar arasında kaydetmiştir: “*saray < Rus. saráy ‘ambar, kiler, serin ve kapalı yer; odunluk; depo; han’ < Tü.-Tat. saray.*”. Mustafa Öner, “Tatarca- Rusça İlişkilerinde Geri Dönen Alıntılar”, *Gazi Türkiyat*, 2009/5, s. 248.

ÖZGE SÖNMEZLER DURAN

Codex Cumanicus'ta geçen bir başka siyasî terim *kurultay*'dır. Codex Cumanicus'ta “kurulta: kurultay”²⁰⁸; “qurultay: kongre, toplantı, kurultay”²⁰⁹ şeklinde kayıtlı olan kelime Kazan-Tatar Türkçesinde eski söz olarak *koriltay* “bir ülke ya da devlet bünyesinde toplanan kongre”²¹⁰ anlamıyla kayıtlıdır.

SONUÇ

Codex Cumanicus'ta yer alan çeşitli alanlara ait kelimeler ve bu kelimelerin hangi anlamda kullanıldığının tespiti Kıpçakların kültürü, sosyal, siyasal ve ekonomik yaşamı hakkında kıymetli bilgiler sunmaktadır. Tarihte askeri yetenekleri ile ün salmış Kıpçakların dilinde savaş ve askerlik ile ilgili kelimeler fazlaca bulunmaktadır. Pek çoğu Türk dilinin oldukça eski dönemlerinde görülmeye başlanan bu kelimelerin bir kısmı bugünkü Kıpçak lehçelerinden biri olan Kazan-Tatar Türkçesinde de izlenebilmektedir.

Bu çalışmada Codex Cumanicus ile Kazan-Tatar Türkçesinin ortak söz varlığında askerî ve siyasî alanlarla ilgili olarak tespit edilen 53 kelimeye yer verilmiştir. Bu kelimelerin 42'si askerî terimler olarak asker kavramı, askerî düzen, askerî giyim, savaş ve savaş aletleri, at ve at koşum takımı gibi başlıklar altında değerlendirilmiş, 11'i ise siyasî terimler olarak incelenmiştir. Codex Cumanicus ile Kazan-Tatar Türkçesinde bulunan ve bu çalışmada değerlendirilen askerî ve siyasî alanlara ait 53 kelimenin 7'sinin Kazan-Tatar Türkçesinde eski söz, 6'sının tarihî söz olarak genellikle önceki devirlerde taşıdıkları anlamlarla sözlüklerde bulunduğu, 40 kelimenin ise çeşitli anlam değişimleriyle dilde yaygın olarak kullanıldığı görülmektedir. Kazan-Tatar Türkçesinde yaygın olarak kullanılan, Codex Cumanicus'taki anlamlarının yanında yeni anlamlar kazanan kelimeler genellikle askerî terminolojiye ait kelimelerdir. Askerî terminoloji içinde ise daha çok savaş aletleri ve at, at koşum takımı ile ilgili kelimelerin çeşitli yollarla anlam dairelerini genişlettiği ve yaygın olarak kullanılmaya devam ettiği görülmektedir. Bu kelimeler çoğunlukla ilk anlamlarının yanında benzerlik ilgisiyle, aktarmalar, mecazlaşmalar, başka alanlarda terim anlam kazanma gibi yollarla anlam genişlemesine uğramıştır.

Codex Cumanicus ile Kazan-Tatar Türkçesinin ortak söz varlığında tespit edilen siyasî alana ait kelimelerin sayısı, askerî alana ait kelimelere göre daha azdır. Bunda Kuman/Kıpçakların yaşam biçimlerinin de etkili olduğu söylenebilir. Codex Cumanicus'ta bulunan ve Kazan-Tatar Türkçesinde tespit edilebilen siyasî alana ait kelimeler Kazan-Tatar Türkçesi sözlüklerinde çoğunlukla tarihî kelimeler olarak daha önceki devirlere ait anlamları ile kayıtlıdır. Çağlar boyu değişen tarihî ve siyasî şartlar, idare sisteminin değişip yenilenmesi gibi sosyal ve siyasal sebeplerin etkisiyle bu kelimelerin bazı dönemlerde dilde aktif olarak kullanıldığı bazı dönemlerde ise pasif hâle geldiği söylenebilir. Bu kelimelerin bir kısmı dilde yaygın olarak kullanılmasa da anlamları pek çok kişi tarafından bilinip anlaşıldığından günümüzde Kazan-Tatar Türkçesinin sözlüklerinde hâlâ kayıtlıdır.

KAYNAKÇA

ALİYEVA, G. U., “Tatar Tël Bêlêmênde İctimagıy- Seyesiy Leksikamı Öyrenüv Tariyhı”, *Fenniyy Yazmalar*, 2007, s. 23-34.

ARGUNŞAH, Mustafa, “Codex Cumanicus'ta Hristiyanlığın Baba, Oğul ve Kutsal Ruh Üçlemesini Karşılıyan Türkçe Söz Varlığı”, *Türklük Biliminin Ulu Çınarı Zeynep Korkmaz Armağanı*, Ed. Leyla Karahan, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 2017, s. 69-85.

ARGUNŞAH, Mustafa, “Codex Cumanicus'ta Arapçadan Alıntı Kelimeler Üzerine Notlar (I)”, *Prof. Dr. Necmettin Hacıeminoğlu Hatıra Kitabı*, Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları, İstanbul, 2017, s. 137-148.

ARGUNŞAH, Mustafa, GÜNER, Galip, *Codex Cumanicus*, Kesit Yayınları, İstanbul, 2015.

CAFEROĞLU, Ahmet, *Türk Dili Tarihi I-II*, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1984.

ÇAĞATAY, Saadet, *Türk Lehçeleri Örnekleri II, Yaşayan Ağız ve Lehçeler*, Ankara Üniversitesi DTCF Yayınları, 1972.

ÇAĞATAY, Saadet, “Codex Cumanicus Sözlüğünün Basılış Dolayısıyla”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 2 (5), 1944, s. 759-772.

ÇANDARLI ŞAHİN, Aslı, *Maddi Buluntulara Göre Kuman/ Kıpçaklarda Kültürel Hayat*, Gece Kitaplığı, Ankara, 2019.

ÇOBANZADE, Bekir, *Türk-Tatar Dil Bilimine Giriş*, haz. Ufuk Deniz Aşçı, Fatih Numan Küçükballı, Ed. Abdurrahman Özkan, Palet Yayınları, Konya, 2015.

²⁰⁸ Argunşah, Güner, *age*, s. 765.

²⁰⁹ Garkavets, *age*, s. 1201.

²¹⁰ TTAS, 1979, s. 164.

CODEX CUMANİCUS VE KAZAN-TATAR TÜRKÇESİNİN ORTAK SÖZ VARLIĞINDA ASKERİ VE SİYASİ TERMİNOLOJİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

- GABAIN, Annemarie von, “Codex Cumanicus’un Dili”, çev. M. Akalın, *Tarihi Türk Şiveleri*, Ankara, 1998, s. 67-109.
- GALİULLİNA, G.R. (Ed.) *Tatar Leksikologiyesë*, Tom II, Kazan, 2016.
- GARKAVETS, Aleksandr, *Codex Cumanicus (I-IV)*, Almatı, 2015.
- GOLDEN, Peter B., “Codex Cumanicus”, *Central Asian Monuments*, Ed. H. B. Paksoy, İstanbul, 1992, s. 29-51.
- GÖKBEL, Ahmet, *Kıpçak Türkleri*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2000.
- GÜNER, Galip, *Kuman Bilmeceleri Üzerine Notlar*, Kesit Yayınları, İstanbul, 2016.
- KARAHAN, Akartürk, “Codex Cumanicus’ta Alt Anlamlılık (Hyponymy)”, *Karadeniz Araştırmaları*, 39, 2013, s. 187-203.
- MAHMUTOVA, L. T., “Tatarskiy Yazık v Ego Otnoşenii k Drevnepis’mennomu Pamyatniku Codex Cumanicus po Dannım Leksikiy/ Kratkıy Analiz i Prilojenie”, *İssledovaniya po İstoriçeskoj Dialektologij Tatarskogo Yazıkı*, Kazan, 1982, s. 68-77.
- MONCHI-ZADEH, Davoud, *Das Persische im Codex Cumanicus*, Uppsala, 1969.
- ÖNER, Mustafa, “Tatarca- Rusça İlişkilerinde Geri Dönen Alıntılar”, *Gazi Türkiyat*, 2009/5, s. 245-250.
- PEKAK, M. Sacit, GÜR, Durmuş, “İsa’nın Doğumu”, *Sanat Tarihi Dergisi*, XXIV (2), 2015, s. 175-226.
- PİMENOVA, Marina Vladimirovna, “Urda Süzëñëj Semantik Üsëş Protsessi”, *Fenni Tatarstan*, 3, 2019, s. 24-29.
- RADLOFF, Wilhelm, *Das Türkische Sprachmaterial des Codex Comanicus*, St. Petersburg, 1887.
- SAFAROV, Rinat Tagiroviç, *Tatarça-Rusça Hërbiy Leksika Süzlëğë*, Kazan, 2017.
- SAFAROV, Rinat Tagiroviç, *Voennaya Leksika Tatarskogo Yazıkı*, Kazan, 2015.
- SAFRAN, Mustafa, *Yaşadıkları Sahalarda Yazılan Lûgâtlara Göre Kuman/Kıpçaklar’da Siyasi, İktisadi, Sosyal ve Kültürel Yaşayış*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1993.
- SAFİULLİNA, F. S., *Tatar Tëlëñëj Leksikologiyesi*, Kazan, 1999.
- TTAS (I-1977, II-1979, III-1981). *Tatar Tëlëñëj Añlatmalı Süzlëğë- Öç tomda*, Tatarstan Kitap Neşriyatı, Kazan.
- TTAS (2005) *Tatar Tëlëñëj Añlatmalı Süzlëğë* (Redaktör F. E. Ganiyev), Matbugat Yortı Neşriyatı, Kazan.
- TTAS (I-2015, II-2016, III-2017) *Tatar Tëlëñëj Añlatmalı Süzlëğë*, Tatarstan Kitap Neşriyatı, Kazan.
- TTES (2015) *Tatar Tëlëñëj Etimologik Süzlëğë I-II* (R.G. Ehmetyanov), Megarif- Vakıf Neşriyatı, Kazan.
- YUSUPOVA, E.Ş., NEBİULLİNA, G.E., DENMÖHEMME TOVA, İ. N., MÖGTESİMOVA, G.R., *Tatar Paremiyelerëñëj Tëlë, İhlâs Neşriyatı*, Kazan, 2010.

Kısaltmalar

ağ.	: ağız
Alm.	: Almanca
bk.	: bakımız
CC I	: Codex Cumanicus 1. Kitap-İtalyan Bölümü
CC II	: Codex Cumanicus 2. Kitap-Alman Bölümü
esk.	: eski söz
Far.	: Farsça
is.	: isim
İt.	: İtalyanca
kon.	: konuşma dili
Lat.	: Latince

ÖZGE SÖNMEZLER DURAN

mec. : mecaz
Rus. : Rusça
s. : sayfa
sf. : sıfat
sp. : spor
tar. : tarihî söz

**CODEX CUMANICUS VE KAZAN-TATAR TÜRKÇESİNİN ORTAK SÖZ VARLIĞINDA ASKERİ VE SİYASİ
TERMİNOLOJİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME**

Cilt/Volume 3, Sayı/Issue 5, Ocak /January 2021, ss. 65-

Geliş Tarihi–Received Date: 01.12.2020 Kabul Tarihi–Accepted Date: 22.12.2020

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

KARA-KOYUNLU ORDUSUNDA İNSAN UNSURU VE GÖREVLİLER

AHMET KORKMAZ*

ÖZ

Kara-Koyunlular bir asırdan fazla Anadolu'nun doğusu ve İran'ın batısında Türkiye Selçukluları ve Moğolların devlet yönetim prensiplerine uygun olarak hüküm sürmüştür. (1380-1469) Türkiye Selçuklu ve İlhanlı devletlerinin teşkilât tecrübesi üzerine devletlerini teşkil etmişlerdir. Öncüllerinden aldıkları devlet geleneğini geliştirerek tarih sahnesinde kalmaya çalışmışlardır. Türk ordu kültürünün etkisiyle Kara-Koyunlu Türkmenlerinin ordusunda hükümdar devletin en üst merci idi. Mirzalar ve emirler ordu hiyerarşisi içinde hükümdardan sonra gelmekteydi. Ordudaki insan unsuru içinde hassa kuvvetleri olan nökerler ordunun ana nüvesini oluşturmaktaydı. Bunun yanında eyalet kuvvetleri savaş sırasında merkezî orduya destek verirdi. Aynı şekilde savaş sırasında devlete tabi kuvvetler orduya katılırdı. Kara-Koyunlu ordusundaki görevliler, Türk-Moğol ordusunda var olan görevliler ile benzer niteliktedir. Dönemin kaynakları, askeri görevliler hakkında bilgi verirken Türkçe ve Farsça isimleri yanında Moğolcalarını da zikretmektedirler. Bu da bize Kara-Koyunlu ordusunda Moğol askerî yapısının etkisini göstermektedir. Bu çalışmada XV. yüzyıl itibarıyla Doğu Anadolu ve İran coğrafyasında önemli muharip güç haline gelen Kara-Koyunluların ordusunda hiyerarşi, görevliler ve görevlilerin nitelikleri muasır kaynaklar ve tetkik eserler ışığında değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Kara-Koyunlular, Askerî Teşkilât, İnsan Unsuru, Nöker, Eyalet Kuvvetleri, Emirler.

HUMAN FACTOR AND ATTENDANT IN THE QARA-QOYUNLU ARMY

ABSTRACT

The Qara-Qoyunlu reigned following the Mongols' and Anatolian (Turkey) Seljuk Sultanates principles of state management more than a century in the east of Anatolia and the west of Iran (1380-1469). They constituted the Qara-Qoyunlu state in compliance with the state organization of Ilkhanid Empires and Anatolian Seljuk Sultanates. The Qara-Qoyunlu tried to stay on the stage of history by developing the state tradition from their ancestry. Under the impact of the Turkish army culture, the ruler was the highest decision-maker in the army of the Qara-Qoyunlu Turkmens. Princes and commanders came after the ruler in the army hierarchy. Neuters, which were bodyguards of a ruler within the human element in the army, constituted the main core of the army. Besides, state forces would support the central army during the war. Similarly, the forces faithful to the state would join the army during the war. The military attendants of the Qara-Qoyunlu were similar to those of the Turkish Mongolian army in terms of form. While the sources of the period give information about the military officers, they mention their Mongolian names beside their Turkish and Persian names. This shows us the influence of the Mongolian military structure on the Qara-Qoyunlu army. In this study, the hierarch of the army of the Qara-Qoyunlu, which has become an important combat power in Eastern Anatolia and Iran as of the 15th century, will be evaluated in the light of contemporary sources and studies.

Keywords: The Qara-Qoyunlu, Military Organization, Human Factor, Neuters, State Command, Commanders.

GİRİŞ

Ordu, tarih boyunca Türklerin ehemmiyet verdiği müesseselerin başında gelmektedir. Hun çağından itibaren Türklerde ordu kelimesinin ifade ettiği anlam değişmemiştir.¹ Türk-Moğol kültürünün temsilcisi olan

* E-Posta: ahmetkorkmaz1040@gmail.com ORCID ID: 0000-0001-8652-6203

¹ İlhan Erdem, "Akkoyunlu Ordusunda İnsan Unsuru", *A.Ü.DTCF Tarih Araştırmaları*, 25/26, Ankara 1991, s. 85.

Kara-Koyunlular, Türkiye Selçuklu Devleti'nin inkırazı ve Moğol hâkimiyetinin inhitatı üzerine² XIV. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Van Gölü kıyısındaki Erciş merkez olmak üzere; kuzeyde Erzurum, güneyde Musul bölgesine kadar uzanan sahada hâkimiyet tesis ettiler³. Mezkûr devletin devlet ve askerî teşkilatı selefleri olan Celâyirlilerden dolayısıyla İlhanlılardan ve Timurlulardan tevarüs etti.⁴

Kara-Koyunlu Devleti diğer Türk devletlerinde olduğu gibi orduya ziyadesiyle ehemmiyet vermiştir. Türk ordu kültürünün etkisiyle Kara-Koyunlu Türkmenlerinin ordusunda hükümdar devletin en üst merci idi. Mirzalar ve emirler ordu hiyerarşisi içinde hükümdardan sonra gelmekteydi. Ordudaki insan unsuru içinde hassa kuvvetleri olan nökerler ordunun ana nüvesini oluşturmaktaydı. Bunun yanında eyalet kuvvetleri savaş sırasında merkezî orduya destek verirdi. Aynı şekilde savaş sırasında devlete tabi kuvvetler orduya katılırdı.⁵

Kara-Koyunluların başlangıçta konar-göçer hafif süvarili askerî yapısı zamanla teşkilatlı bir yapıya dönüşmüştür. Bu minvalde ordu içinde teşkilatlanmaya gidilmiştir. Fakat bu dönemde kurumların kökleşmemesinden dolayı devlet teşrifatında görev yapan kurumlardaki görevliler de askerî yapı içinde yer almıştır.

1. İnsan Unsuru

1.1. Başkomutan (Hükümdar)

Kara-Koyunlu hükümdarları savaşta ve barışta her zaman ordunun başkomutanıydılar.⁶ Başkomutan olarak hükümdar, cesaret ve dirayetle orduyu komuta ederdi. Bunun aksi yaşanması durumunda hükümdar tahtını ve tacını kaybedebilirdi.⁷ Kara-Koyunlu hükümdarlarının her biri birinci sınıf savaşçıydılar.⁸ Özellikle Kara Yusuf Bey cesareti ve idareciliği ile mümtaz bir hükümdardı.⁹

Hükümdar sefere çıkılacağı ya da düşman saldırısı anında ülkedeki bütün mevcut kuvvetleriyle hareket ederdi. Bunun yanında savaşa girmeden önce emirler ile meşveret etmesi bir gelenektir.¹⁰ Diğer Türk devletlerinde olduğu gibi Kara-Koyunlu ordusunun merkezinde başkomutan olarak sefere katılması durumunda sürekli olarak hükümdarın kendisi bulunurdu. Örneğin, Kara Yusuf Bey, Timurlu Mirza Ebu Bekir ile 1 Cemazievvel 809/14 Ekim 1406 tarihinde yaptığı birinci savaşta¹¹ ordunun merkezinde bulunmaktaydı.¹² Bunun yanında bütün askerî işlerde en üst merci hükümdardı.¹³ Kara-Koyunlu hükümdarları çetin ve zorlu savaşçı olmalarının yanında çok iyi başkumandandı. Bu konuda özellikle Kara Mehmed Bey, Kara Yusuf Bey ve Sultan Cihanşah çok iyi bir asker olarak bilinmektedirler.¹⁴

1.2. Mirzalar

Kara-Koyunlu Devleti'nde şehzadelere "Mirza" denilmekteydi. Diğer Türk devletlerinde olduğu gibi Kara-Koyunlularda da ülkenin yönetimi hanedanın ortak malı idi. Mirzalar aynı zamanda hanedan üyesi olmaları hasebiyle tâbi olarak hükümdar adayları idiler. Bunun yanında mirzalar hükümdara bağlı olarak vilayetlere vali olarak tayin edilirdiler.¹⁵ Mirzaların tayin olduğu vilayetlerde kendilerine mahsus birlikleri bulunmaktaydı.

² İlhan Erdem, Kâzım Paydaş, *Ak-Koyunlu Devleti Tarihi Siyaset-Teşkilat-Kültür*, Bileşik Yayınevi, Ankara 2007, s. 61; Kâzım Paydaş, "Akkoyunlular", *İslam Tarihi ve Medeniyeti - Müslüman Türk Devletleri-II*, Edt. Muhammet Hanefi Palabıyık, Osman Çetin, C.9, Siyer Yayınları, İstanbul 2018, s. 347; Kâzım Paydaş, "Ak-Koyunlu Devleti'nde Siyasi Evlilikler ve Sarayda Hatunların Konumu", *Tarih Yolunda Bir Ömür Prof. Dr. İsmail Özçelik'e Armağan*, Edt. Burak Kocaoğlu, Berikan Yayınları, Ankara 2019 s. 413.

³ Faruk Sümer, "Kara-Koyunlular", *İA*, MEB Yayınevi, C.6, Eskişehir 2001, s. 292; Kâzım Paydaş, "Karakoyunlular", *İslam Tarihi ve Medeniyeti Müslüman Türk Devletleri-II*, Edt. Muhammet Hanefi Palabıyık, Osman Çetin, C.9, Siyer Yayınları, İstanbul, 2018, s. 375.

⁴ Sümer, *agm*, s. 304; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, TTK, Ankara 1988, s. 268. Ayşe Atıcı Arayancan, *Karakoyunlu Hükümdarlarından Cihanşah ve Dönemi (Siyaset-Teşkilat-İktisad-Din ve Kültür) 1438-1467*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), 2010, s. 275; Nəcəfli Tofiq Hümbətoğlu, *Azərbaycan Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu Dövlətləri*, Çayıoğlu, Bakü 2012, s. 94.

⁵ Kara-Koyunlu Devleti ile çağdaş olan ve daha sonra onun topraklarında hüküm süren Ak-Koyunlu Devleti de Kara-Koyunlu ordu yapısında görüldüğü gibi yapılanmıştır. Bu konuda geniş bilgi için İlhan Erdem'in çalışmalarına başvurulabilir. İlhan Erdem, *Akkoyunluların Askeri Teşkilatı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 1988; İlhan Erdem, "Akkoyunlu Ordusunda İnsan Unsuru", s. 85-92; İlhan Erdem, "Ak-Koyunlu ve Kara-Koyunlu Ordularına Genel Bir Bakış", *A.Ü.DTCF Tarih Araştırmaları*, 24/37, Ankara 2005, s. 60-69.

⁶ Hüseyin Mirca'feri, *Tarih-i Tehevvulat-ı Siyasi İçtimai İktisadi ve Ferhengi-i İran Der Dovre-i Timuriyan ve Türkmanan, Daneşgah-ı İsfahan*, Tahran 1395/2016, s. 274; Paydaş, "Karakoyunlular", C.9, s. 400; Arayancan, *agt*, s. 276.

⁷ Hadî Seyyid Hüseyinzâde, *Tarih-i Feramüş Şode İran der Dovre-i Sultan Yakub Ak-Koyunlu, Şirket-i Sehom-i Has*, Tahran 1394/2015, s. 208.

⁸ Faruk Sümer, *Kara Koyunlular (Başlangıçtan Cihan-Şah'a kadar)*, TTK, Ankara 1992, s. 113.

⁹ Mirca'feri, *age*, s. 236.

¹⁰ Erdem, "Ak-Koyunlu Ordusunu Oluşturan İnsan Unsuru", s. 86; Arayancan, *agt*, s. 276; Paydaş, "Karakoyunlular", C.9, s. 400.

¹¹ Kara Yusuf ile Ebu Bekir arasındaki bu savaş hakkında geniş bilgi için bkz. Sümer, *age*, s. 72-74.

¹² Hafız Abrû, *Zübde'ti-Tevârih-i Bâysunguri*, yay. Seyyid Kemâl Hac Seyyid Cevadi, C.III, Sazman-ı Çap ve İntişarat-ı Vezaret-i Ferheng ve İrşad-ı İslami, Tahran 1380/2001, s. 170.

¹³ Kâzım Paydaş, *Ak-Koyunlu Devlet Teşkilatı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi), 2003, s. 279.

¹⁴ Arayancan, *agt*, s. 277.

¹⁵ Paydaş, "Karakoyunlular", C.9, s. 392.

Askerî komuta zinciri içinde ise hükümdardan sonra gelmekteydiler. Mirzalar, hükümdar ile katıldıkları savaşlarda genellikle ya ordunun kollarından birini komuta ederlerdi ya da karavul¹⁶ veya menkalay¹⁷ birliklerini komuta da ederlerdi.¹⁸ Bunun yanında hükümdarın emri ile bağımsız sefere de çıkabilirlerdi. Nitekim Sultan Cihanşah'ın oğlu Muhammedî Mirza ve Pir Budak babasının emri ile civar bölgelere bağımsız seferlere çıkmışlardı.¹⁹

1.3. Emirler (Ümera)

Kara-Koyunlu askerî teşkilâtında emirler, yetki ve nüfuz bakımından hükümdar ve mirzalardan sonra gelmekteydiler. Bunun yanında askeri kumanda etme ve eyaletlerde valilik gibi görevleri icra etmekteydiler. Bu sebeple bazı eyaletleri mirzalar yönetmekteyken bazı eyaletleri de emirler yönetmekteydiler. Emirlerin büyük bir çoğunluğu aşiret reisi olduğu için mahiyetlerinde hatırı sayılır bir kuvvet mevcuttu. Savaş sırasında sahip oldukları kuvvetler ile hükümdarın ya da mirzaların ordusuna katılarak görev yaparlardı.²⁰

Kara-Koyunlu Devleti'nde emirler yaptıkları görevlere göre sınıflandırılmıştır. Buna göre “emirü'l-ümerâ”, “ümerâ-yı ‘azam” ve “emir-i divân” gibi isimler ile derecelendirilmişlerdir.²¹ Kara Yusuf Bey'in emirü'l ümerâsı Çekirli Aşireti'ne mensup Bistam Bey idi. Bistam Bey mahiyetindeki kuvvetler ile Kara Yusuf Bey'in ordusuna katılarak Kara-Koyunlular'a hizmet etmiştir.²² Ümerâ-yı ‘azam ise hükümdarın savaşa iştirak etmediği durumlarda orduyu komuta ederdi.²³

Bunun yanı sıra ordu Mete Han Dönemi'nden itibaren Türklerin kullandıkları onlu sisteme göre tanzim edilmişti. Bu sistem daha sonraları Çinggis Han ve ardılları tarafından da kullanılmıştı. Ordunun onlu sistem içinde birimleri, Moğollar Dönemi'nden itibaren bölgenin hâkim dili olan Farsça ile karşılanmaya başlanmıştı. Buna göre bu birimler; *tümen*, *hezâre*, *sede*, *dehe* şeklinde ifade edilmişti. Bu birliklerin başında bulunan emirlere; *emir-i tümen*, *emir-i hezâre*, *emir-i sede*, *emir-i dehe* denilmekteydi.²⁴ Kara-Koyunlu ordusunun böyle birimlere ayrıldığı hakkında kaynaklarda doğrudan bilgi olmamasına rağmen Hafız Abrû ve Ebu Bekr-i Tihriânî bazı ipuçları vermektedir. Kara-Koyunlular henüz Kara Mehmed Bey Dönemi'nde ordu içindeki askerî birimler düzenli bir şekilde koşunlara bölünmüş, her koşunda üç yüz asker bulundurmuydu. Koşunları bir sonraki kademedeki otuz desteğe bölerek her desteğe on kişi bulundurmuydu.²⁵ Bunun yanında Kara Yusuf Bey'in 820/1417 yılında Emir Şemseddin'e verdiği suyurgal fermanının başında “*ümera-yı ulusât, tümenât, hezâreât, sedeât*”²⁶ şeklindeki ifadesi ordunun birimlerini açıklar mahiyettedir. Aynı şekilde Tihriânî, Uzun Hasan Bey'in Sultan Cihanşah'ı ortadan kaldırdıktan sonra öldürdüğü emirlerin hepsinin “*ümerâ-yı tuğ u nekkare ve serdârân-ı tümenât-ı hezâre*”²⁷ olduğunu ifade etmektedir. Bu bilgiler ışığında ordunun onluk, yüzük, binlik ve on binlik birimlere ayrıldığını ve bu birimlerin her birinin bir emir tarafından idare edildiğini söyleyebiliriz.

Emirlere hizmetlerine göre büyük toprak sahaları verilmekteydi. Emirler savaş bittikten sonra topraklarına gidip mülkî işler ile meşgul olurlardı. Hükümdar yeni bir savaşa gideceği zaman yeniden onun etrafında toplanırlardı. Sultan Cihanşah'ın savaş meydanına giderken genellikle etrafında büyük emirler bulunurdu. Hükümdar savaş durumuna göre kışlak zamanında bazen büyük emirler ile birlikte kışlarken bazen de ayrı

¹⁶ Moğolca bir istilâh olan “karavul” keşif birliği anlamına gelmektedir. Bkz. Gerhard Doerfer, *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen*, C.I, Franz Steiner Verlag, Wiesbaden 1963, s. 399.

¹⁷ Menkalay, ordunun öncü birliği anlamına gelmektedir. Doerfer, *age*, C.I, s. 502.

¹⁸ İsmail Hasanzâde, *Hükümet-i Türkmenân-ı Kara-Koyunlu ve Ak-Koyunlu der İran*, Semt, Tahran 1392/2013, s. 164; Hüseyinzâde, *age*, s. 209.

¹⁹ Arayancan, *agt*, s. 277.

²⁰ Paydaş, “Karakoyunlular”, C.9, s. 401; Arayancan, *agt*, s. 277; Nicabot İslamova, “Kara-Koyunlu Devleti'nin Kuruluşu ve Ordusu”, *Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, S. 29, Temmuz 2009, s. 489-490.

²¹ Paydaş, “Karakoyunlular”, C.9, s. 396.

²² Mirhond, *Tarih-i Ravzatü's-Safa Fi Sireti'l-Enbiyâ ve'l-Mülük ve'l-Hulefâ*, haz. Cemşid Kiyāfer, C.II-VI, İntişarat-ı Esatir, Tahran 1385/2006, s. 5218; Gıyasüddin Hondmir, *Tarih-i Habîbu's-Siyer fi Ahbar-ı Efrad-ı Beşer*, yay. Celâleddin Humâyî, C.III, İntişarat-ı Hayyam, Tahran 1333/1954, s. 571; Muhammed Yusuf Vale-i İsfahânî Kazvîni, *Hold-i Berin (Tarih-i Timuriyân ve Türkmenân)*, haz. Mir Haşim Muhaddes, Mirâs-ı Mektûb, Tahran 1379/2000, s. 684.

²³ Mükrimin Halil Yınanç, “Akkoyunlular”, *JA*, MEB Yayınevi, C.I, Eskişehir 2001, s. 263.

²⁴ Mustafa Uyar, *İlhanlı (İran Moğolları) Devleti'nin Askerî Teşkilâtı (Ortaçağ Moğol Ordularında Gelenek ve Dönüşüm)*, TTK, Ankara 2020, s. 119.

²⁵ (قرا محمد پنج هزار مرد مرتب از ترکمان بیرون کرد و هر سیصد مرد یک قوشون کرد و هر قوشون را سی دستجه کرد) Hafız Abrû, *Zeyli Camiü't Tevârih-i Reşidî*, nşr. Hanbaba Beyânî, Çaphâne-yi İlmî, Tahran 1317/1938, s. 224; Abrû, *Zübdetü't-Tevârih-i Bâysungurî*, C.II, s. 585; Sümer, *age*, s. 47; Erdem, “Ak-Koyunlu ve Kara-Koyunlu Ordularına Genel Bir Bakış”, s. 73; Arayancan, *agt*, s. 288; Hümbetoğlu, *age*, s. 93; Hamidreza Sohrababad, *Safevî İdaresinde Toplumsal Dönüşüm*, Kırklareli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), 2010, s. 33.

²⁶ Hüseyin Müderrisî Tabâtabai, *Farmânâ-yı Türkmenâ-ı Kara-Koyunlu ve Ak-Koyunlu*, Çaphâne-i Hükümet-i Kum, Tahran 1352/1973, s. 20.

²⁷ Ebu Bekr-i Tihriânî, *Kitâb-i Diyârbakriyya*, yay. Necati Luğal, Faruk Sümer, C.II, TTK, Ankara 1992, s. 428; çev. Mürsel Öztürk, TTK, Ankara 2014, s. 278.

kışlardı. Örneğin Sultan Cihanşah, Irak tarafına sefere çıktığında Dergezin kasabasında kışlarken; Muhammedi Mirza, Emir Bayezid-i Bistam, Emir Şehsuvar-ı Bayram gibi birçok emir Rey’de kışlamıştı.²⁸

1.4. Hassa Kuvvetleri (Nökerler)

Kara-Koyunlu ordusunun en dinamik unsuru olan nökerler ordunun ana nüvesini oluşturmaktaydılar. Ak-Koyunlular’da olduğu gibi Kara-Koyunlular’da da ordu içinde daimi birlik olarak faaliyet göstermekteydiler.²⁹ Moğolca bir istilâh olan nöker³⁰ “*samimi arkadaş, yoldaş ve sırdaş*” anlamlarına gelmektedir.³¹ Nökerler, bağlı bulunduğu hükümdara veya bir beye daima eşlik eden, efendisinin özel koruması olan muhâriplerdir.³² Kara-Koyunlu Devleti’nin ilk zamanlarından itibaren mevcut olan nökerler, kaynaklarda “*nökeran-ı hassa*” şeklinde geçmektedir.³³ Nökerler, Türkmenlerden ve önemli emirlerden seçilirlerdi.³⁴ Bağlı buldukları hükümdara, mirzalara veya beye koşulsuz itaat ederek hizmet ederlerdi. Örneğin; Kara Yusuf Bey, Şam’da hâpisteyken nökeri olan Pir Ömer kendisine sakalık yaparak hizmet etmişti.³⁵ Pir Ömer, Kara Yusuf Bey’e en bağlı adamlarından biri olarak onun bütün savaşlarına katılmış ve büyük faydalar göstermişti.³⁶ Kaynaklar, Kara Yusuf Bey’in nökerleri arasında yer alan Pir Ömer’i, Kara Yusuf Bey’in Erzincan’ı ele geçirdikten sonra oraya vali olarak tayin ettiğini ve “Nasreddin” lakaplı Pir Ömer’in Kara Yusuf Bey’in veziri ve naibi olduğunu da ifade etmektedir. Nitekim nökerlerin hükümdarın en güvendiği adamlar arasında yer almaları onların zamanla devletin üst düzey kademelerinde hizmet vermelerini sağlamıştır.³⁷ Bunun yanında Kara Yusuf Bey tarafından Erzincan valiliği kendisine taltif edilen mezkûr emirin de mahiyetinde nökerler bulunmaktaydı. Nitekim Ak-Koyunlu Kara Yülük Osman Bey, Pir Ömer’i ele geçirdiği vakit onun nökerlerinden bazılarını öldürtmüştü.³⁸

Nökerler bağlı oldukları hükümdar, mirzalar ve cemaatlara tam itaat gösterir ve onların önemli miktarda askerî gücünü oluşturlardı. Mirza ve cemaatin saf dışı bırakılması durumunda onlar da öldürülürlerdi. Nitekim Sultan Cihanşah oğlu Pir Budak’ı ortadan kaldırdıktan sonra Pir Budak’ın ve ona bağlı bulunan el-Asfâhiye (الأسفاهية)³⁹ cemaatinin bütün nökerlerini öldürdü.⁴⁰ Türkmenlerden oluşan boy nökerleri hükümdara her zaman askerî destek veren birim olmuşlardır. Söz gelimi Sultan Cihanşah’ın Uzun Hasan Bey’e karşı koymak için yola çıktığı vakit yanında boy nökerleri bulunmaktaydı. Uzun Hasan Bey, Sultan Cihanşah’a saldırı için sefere çıktığında karavullarının “*Cihanşah Mirza göçü yola düşürdü. Kendisi de hassa ordusu, emirler, boy nökerleri ve çocukları ile birlikte yurtta kaldı*” bilgisini iletmesi nökerlerin savaşa bizzat katıldıklarını göstermektedir.⁴¹

1.5. Eyalet Kuvvetleri

Kara-Koyunlular ilk dönemlerinde Ak-Koyunlular’da olduğu gibi askere ihtiyaç duyduğu vakit kendi kuvvetlerinin yanında hâkim oldukları şehirlerden asker toplamaktaydı.⁴² Bunun yanında Kara-Koyunlulara bağlı Türkmen oymakları orduda hazır bulunurdu. Nitekim Kara Yusuf Bey’in 813/1410 yılında Tebriz yakınlarında Sultan Ahmed Celâyirli ile yaptığı savaşta ordusunda Sa’dlu boyu reisi Pir Hüseyin Bey, Döğer boyu reisi Musa, Çekirli boyu reisi Bistam Bey, Bitlis Emiri Şemseddin ve çocukları, Van-Hakkâri hâkimi Melik İzzeddin Şir, Kara Yusuf’un çocukları Pir Budak, İskender ve İsfend bulunmaktaydılar.⁴³

²⁸ Arayancan, *agt*, s. 279.

²⁹ Erdem, Paydaş, *age*, s. 198.

³⁰ Ahmet Caferoğlu, “Türk Tarihinde Nöker ve Nökerzâdeler Müessesesi”, *IV. Türk Tarih Kongresi (Ankara: 10-14 Kâsım 1948)*, C.IV, TTK, Ankara 1952, s. 253. Uzunçarşılı, bu terimin Uygurca olduğunu ifade etmektedir. Krş. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, s. 291.

³¹ Doerfer, *age*, C.I, s. 521; Paydaş, “Kara-Koyunlular”, C.9, s. 401.

³² Paydaş, *agt*, s. 285; B. Y. Vladimirtsov, *Moğolların İçtimai Teşkilâtı Moğol Göçebe Feodalizmi*, çev. Abdülkadir İnan, TTK, Ankara 1995, s. 134; Ahmet Temir, “Türk-Moğol İmparatorluğu Devrinde Sosyal ve Askerî Teşkilât”, *Türk Kültürü*, S. 118, Ankara 1972, s. 192.

³³ Erdem, “Ak-Koyunlu Ordusunu Oluşturan İnsan Unsuru”, s. 89; Oktay Efendiyev, “Kara-Koyunlu, Ak-Koyunlu ve Safevî Devletlerindeki Mülkî ve Askerî Teşkilâta Bakış”, *Yeni Türkiye Kafkaslar Özel Sayı-II*, S. 21/72, Temmuz-Aralık 2015, s. 579.

³⁴ Arayancan, *agt*, s. 281.

³⁵ Tihirânî, *age*, C.I, s. 56; çev. s. 48; Hasan-ı Rumlu, *Ahsenü’-t- Tevârih*, nşr. Abdülhüseyin Nevâî, C.I, İntişarat-ı Esatir, Tahran 1389/2010, s. 141; çev. Mürsel Öztürk, TTK, Ankara 2006, s. 53.

³⁶ Sümer, *age*, s. 103.

³⁷ (حوکمت ان ولایت به ناصرالدین پیر عمر که وزیر و نایب امیر یوسف بود، داد) Sa’deyn ve Mecma’-ı Bahreyn, nşr. Abdülhüseyin Nevâî, Pejuhişgâh-ı Ulum-ı İnsani ve Muta’alat-ı Ferhengi, C.I-II, Tahran, 1383/2004, s. 124.

³⁸ Abrû, *age*, C.IV, s. 738.

³⁹ Bu cemaatin ismi sadece Tarihü’l-Giyasi’de geçmektedir. Fakat Tarihü’l-Giyasi bu cemaat hakkında geniş bilgi vermemektedir. Giyasi, Cihanşah’ın Uzun Hasan’ın üzerine giderken Muş sahrasında iken askerleri arasında el-Asfâhiye cemaatinin de bulunduğunu kaydetmektedir. Ayrıca Cihanşah’ı öldüren kölenin bu cemaate hizmet ettiğini de yazmaktadır. Giyasi’nin kayıtlarından el-Asfâhiye’nin Bağdat ve Mardin havalisinde ikamet ettiğini anlamaktayız. Bkz. Abdullah b. Fethullah el-Bağdadi, *el-Düvelü’l-İslamiyye fi el-Şark (Tarihü’l-Giyasi)*, Tah. Târik Nâfi’ el-Hamdânî, Dâr ve Mektebetü’l-Hilâl, Beyrut 2010, s. 310, 315, 319, 323, 354. el-Azzâvî el-Mehâmide el-Asfâhiye ile ilgili bilgileri Giyasi’dan aynen alıp nakletmiştir.

⁴⁰ Bağdadi, *age*, s. 354.

⁴¹ Arayancan, *agt*, s. 282.

⁴² Erdem, “Ak-Koyunlu Ordusunu Oluşturan İnsan Unsuru”, s. 91.

⁴³ Abrû, *age*, C.III, s. 400-401; Sümer, *age*, s. 83-84.

Kara-Koyunlu Devleti'nde eyaletlerin yönetimi mirzalar ve önemli emirlere tevdi edilmekteydi. Savaş zamanında da bu eyalet birlikleri orduya katılırlardı. Örneğin Kara Yusuf Bey 823/1420 yılında Timurlu hükümdarı Şahruh'un üzerine doğru geldiğini haber alınca Azerbaycan, Arran, Mugan, Diyarbakır ve Irak-ı Arab'dan çok sayıda asker toplamıştı. Bunun yanında Tebriz'den yaya asker de toplamıştı.⁴⁴ Savaş zamanı, sayılarının ne kadar olduğunu kaynaklardan tespit edemediğimiz askerî dirlik sahipleri yani tiyuldârlarda orduya katılırlardı. Örneğin; Sultan Cihanşah 871/1466-67 yılında Pir Budak'ı tedip etmek için Bağdat üzerine sefere çıkmaya karar verdiği zaman bukavullara asker toplamaları için emir verdi. Muhammedi Mirza'yı İsfahan'dan, diğer emirleri ve tiyuldârları vilayetlerin farklı yerlerinden topladı. Türkmen haşemlerini (hizmetçilerini) göç ettirerek orduda önemli miktarda asker hazırladı.⁴⁵

2. Kara-Koyunlu Ordusunda Görevliler

2.1. Kadiasker

Kadiaskerlik, Hz. Ömer Dönemi'nde bir müessesese hâline gelmiştir. Ordu kadısı olarak tanımlanan kadiaskerlik, tarih boyunca Türk-İslam devletlerinde kullanılmıştır.⁴⁶ Kadiasker, Divân beyinin eşikhanesinde oturarak ordu ile ilgili davalarda şeriatı göre karar verirdi. Ayrıca askere ait hukuki işlere de bakardı.⁴⁷ Kaynaklarda Kara-Koyunlu Dönemi'nde kadiaskerlik müessesesi hakkında detaylı bilgi bulunmamaktadır. Fakat Memlûklü kaynakları 27 Cemaziyel-ahir 820/11 Ağustos 1417 tarihinde Memlûklü Sultanı Melik Müeyyed'e, Kara Yusuf Bey'in Kadiasker'i Hamidüddin'in elçi olarak geldiğini, Kara Yusuf Bey tarafından gönderilen mektup ve hediyeleri getirdiğini yazmaktadırlar. Bu da Kara-Koyunlular Dönemi'nde kadiaskerlerin asli görevlerinden başka elçilik yaptıklarını da göstermektedir.⁴⁸

2.2. Tavacı

Moğolca *saymak, toplamak, hesaplamak* anlamındaki *toğacadan* gelen tavacı, Çağatay Türkçesi'nde ise *sayı sayan, asker toplama müfettişi, haberci, zâbit, dellâl, muhbir* gibi anlamlara sahiptir.⁴⁹ Askerin silâhına çağrılması lüzumu hâsıl olduğu vakit, askerler tavacı denilen görevli tarafından toplanarak içtimai emredilen yerde bulundurulurdu. Bunun yanında ordu geçit töreni yapacağı vakit bunun askerlere ilanı tavacılar tarafından yapılırdı.⁵⁰ Tavacılar askerlerin defterini tutarlar ve ordu kuvvetinin muhafazasına da dikkat ederlerdi.⁵¹ "Tokacı" olarak da bilinen bu birim XIII-XVII. yüzyıllarda var olan devlet teşkilâtlarının askerî ve idarî yapısında hükümdarların özel ve önemli buyruklarını yerine getiren yaver görevindeki askere verilen unvandır.⁵² İlhanlılar,⁵³ Timurular⁵⁴ ve Ak-Koyunlular'da⁵⁵ olduğu gibi Kara-Koyunlular'da da askerlerin toplanması kitaların teftişi, silâhına çağrılması ve toplanma yerlerinin tayini, ordu emirlerinin tebliği tavacı denilen görevliler tarafından yapılırdı. Bunun yanında tavacı toplanan askerleri seferber eder, ordunun yerini bildirip, askerlerin sayısını tavacı defterine kayıt ederdi.⁵⁶ Nitekim Mirza Şahruh'un 823/1420 yılında Tebriz üzerine Kara Yusuf Bey'i tedip etmek için sefere çıktığı vakit Kara Yusuf Bey de ordusunu Tebriz'de toplayarak askerlerine geçit resmi yaptırarak onları teftiş etmiştir.⁵⁷ Muhtemelen bu geçit resminin ilanı tavacılar tarafından yapılmıştır. Kara-Koyunlu ordusu sefere çıktığında orduda tavacılar yer almaktaydı. Sultan Cihanşah 861/1457 yılında Horasan'a yöneldiği zaman ordusunda Ebu'l Feth Bey-i Tavacı da bulunmaktaydı.⁵⁸

⁴⁴ Semerkandi, *age*, C.I-II, s. 283; Abrû, *age*, C.IV, s. 730-731.

⁴⁵ Tihârî, *age*, C.II, s. 371; çev. s. 242. Rumlu, *age*, C.II, s. 646; çev. s. 424.

⁴⁶ Mehmet İpşirli, "Kazasker", *DİA*, C.25, Ankara 2002, s. 140; Selim Serkan Ütken, *Buhara Hanlığı'nın Askerî Teşkilâtı (1500-1868)*, TTK, Ankara 2018, s. 144.

⁴⁷ Paydaş, *agt*, s. 208.

⁴⁸ Takiyeddin Ahmed b. Ali Makrizî, *Kitâbu's-Sulûk li Ma'rifeti Düveli'l-Mulûk*, Tah. Muhammed Abdulkadir Atâ, C.VI, Daru'l-Kutubi'l-İlmiye, Beyrut 1997, s. 443; Şihâbeddin Ebu Fazl Ahmed b. Ali ibn Hacer el-Askalanî, *İnbâ' el-Ğumr bi Ebnâ'u'l-Umr*, Tah. Hasan Habeşî, Lecnetü İhyâ'it-Türâsî'l-İslâmî, C.III, Kahire 1998, s. 132; İbni Tagrıberdi, *en-Nücumu'z-Zâhire (Parlayan Yıldızlar)*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2013, s. 417; Kazım Yaşar Kopruman, *el-Aynî'nin İkdu'l-Cumân'ında XV. Yüzyıla Ait Anadolu Tarihi ile İlgili Kayıtlar*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), 1972, s. 83; Kâzım Yaşar Kopruman, *Mısır Memlûkleri Tarihi Sultan al-Melik al-Mu'ayyad Şeyh al-Mahmûdî Devri (1412-1421)*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1989, s. 193-194; Sümer, *age*, s. 97.

⁴⁹ Hayrunnisa Alan, "Tavacı", *DİA*, C.40, İstanbul 2011, s. 177; Ensar Macit, *Timurlu Devleti'nin Askerî Teşkilatı*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum 2012, s. 52.

⁵⁰ Uzunçarşılı, *age*, s. 286; Paydaş, "Karakoyunlular", C.9, s. 401.

⁵¹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, TTK, Ankara 2011, s. 206.

⁵² Arayancan, *agt*, s. 280.

⁵³ İlhanlı ordusunda asker toplamak ve askerî kitaların teftişi tavaçılar tarafından yapılmaktaydı. Uyar, *age*, s. 138; Mustafa Uyar, "İlhanlı (İran Moğolları) Ordusunda Hiyerarşi: Askerî Yetkililer ve Nitelikleri", *A.Ü.DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, S. 49/1 Ankara 2009, s. 42.

⁵⁴ Mu'izz el- Ensab'a göre Emir Timur'un tavaçılarını sayısı yirmidir. Aynı şekilde Şahruh'un sekiz ve Ebu Said'in on altı tavaçısı bulunmaktaydı. Bkz. Anonim, *Mu'izz el- Ensab fi Şeceretü'l Ensâb-ı Selâtin-i Moğol*, Bibliotheque Nationale Paris, Persian 67, vr. 97a, 98b, 134a, 152b.

⁵⁵ İlhan Erdem, "Ak-Koyunlu Ordusunu Oluşturan İnsan Unsuru", s. 88.

⁵⁶ Hüseyinzâde, *age*, s. 213.

⁵⁷ Sümer, *age*, s. 110.

⁵⁸ Tihârî, *age*, C. II s. 347; çev. s. 226.

Tavacılar nüfuzlu beyler arasından seçilirdi. Nitekim Sultan Cihanşah Dönemi'nde Kara-Koyunlu teşekkülünün önemli oymaklarından olan Alpavut cemaatinden Pir Muhammed Tavacı ve Rüstem-i Alpavut tavacılar arasında bulunmaktadır. Pir Muhammed Tavacı, Sultan Cihanşah'ın önemli emirleri arasında yer almaktaydı. Pir Budak öldürüldükten sonra Cihanşah onu 10 Zilkade 870/24 Haziran 1466 tarihinde Bağdat valisi tayin etti.⁵⁹ Yine Uzun Hasan Bey, Sultan Cihanşah'ı ortadan kaldırdıktan sonra, esir alıp öldürdükleri kişiler arasında Tavacı Rüstem-i Alpavut bulunmaktaydı.⁶⁰

2.3. Daruga

Moğolca bir unvan olan "daruga", hükümdar adına atandığı bölgeyi yöneten validir. Kara-Koyunlulardan önceki Farsça metinlerde daruga istilâhını karşılamak için Arapça "şihne" ve Türkçe "baskak"⁶¹ istilâhı kullanılmıştı.⁶² Moğollar tarafından *baskak*, İlhanlılar tarafından ise *şihne* istilâhı kullanılmıştı.⁶³ Timurlularda⁶⁴ herhangi bir şehir ve bölgenin idarî ve askerî işleri daruganın sorumluluğundaydı. Darugalar istenilen durumda bölgenin askerleri ile savaşa da gitmişlerdir. Olağanüstü durumlarda ise bir yerin vergisini toplamak üzere görevlendirilirlerdi. Kara-Koyunlu Devleti'nde de mevcut olan bu görevli Timurlular'daki uygulamaya benzer olarak vazife görmekteydiler.⁶⁵ Ayrıca darugalar genellikle askerî eşraf arasından seçilirlerdi.⁶⁶

Kara-Koyunlu Devleti'nde darugalar şehrin muhafazasından da sorumlu idiler. Örneğin Kara Yusuf Bey, Timurlu Mirza Ebu Bekir ile yaptığı ilk mücadelede galip gelince Nahçıvan'a geldi. Burada iken Tebriz'in ileri gelenlerinden Hoca Seyyidî Muhammed-i Gececi huzura gelerek Tebriz şehrinin Mirza Ebu Bekir tarafından uğradığı yağmayı ve tahripleri anlatarak Kara Yusuf Bey'i şehri işgale teşvik etti. Kara Yusuf Bey ise Hoca Seyyidî Muhammed-i Gececi'ye şehir halkı için aman yazısı vererek şehrin korunması için de bir daruga gönderdi.⁶⁷ Hükümdar şehri ele geçirdiği vakit ilk olarak şehre daruga ataması gerçekleştirdi. Sultan Cihanşah Herat'ı ele geçirdiğinde, Pirzad Bey-i Buhari'yi Herat darugası olarak tayin etmiştir.⁶⁸ Bunun yanında Kara-Koyunlu mirzaları da kendilerine bağlı olan yerlere darugalar tayin etmişlerdir. Örneğin Sultan Cihanşah, İsfahan'ı oğlu Muhammedî Mirza'ya verince o da oraya Lala Muhammed'i daruga olarak göndermiştir.⁶⁹

Darugalar atandıkları vilayetlerde etkin konumda idiler. Bunun bir örneğini Sultan Cihanşah ile oğlu Pir Budak arasında yaşanan mücadeleden anlamaktayız. Sultan Cihanşah ile Timurlu hükümdarı Ebu Said arasında 1458 yılında yapılan barış antlaşmasından sonra Sultan Cihanşah ağırlıklarını Herat'ta bırakarak döndü. Pir Budak da Yezd şehrine yöneldi. Halkına zulüm yaparak onların üzerine büyük vergiler yükledi. Satılmış el-Şıracı'yı da bu şehre tahsildar tayin etti. O sırada Yezd darugası ise Sultan Cihanşah'ın nökerlerinden olan Kanber el-Hazneci idi. Satılmış el-Şıracı, o sırada Sultan Cihanşah'ın yanında bulunan daruga Kanber el-Hazneci'nin eşine ve çocuklarına kötülük yaptı. Kanber el-Hazneci Yezd'e gidince olanları ona anlattılar. El-Hazneci, olayların gerçek olduğunu anlayınca hanımının, kızının ve oğlunun kellesini keserek getirip Sultan Cihanşah'ın önüne döktü. Sultan Cihanşah'a "*sana hizmet etmeye devam etmenin cezası budur.*" dedi. Sultan ne olduğunu sordu ve o da olanları anlattı. Bunun üzerine Sultan Cihanşah, Pir Budak'a haber göndererek Satılmış'ı istedi. Fakat Pir Budak ise Satılmış'ı göndermemekte ısrar etti. Satılmış'ın Sultan Cihanşah'ın atadığı Yezd darugasına bu kötülüğü yapması Sultan Cihanşah ve oğlu Pir Budak'ın aralarının bozulmasına sebep oldu. Nitekim Bu olayda darugaların atandıkları şehirde hükümdarın tam yetkili vekili olduğu ve onlara yapılan kötülüğü hükümdarın kendine yapılmış addettiği anlaşılmaktadır. Nitekim bu olaydan sonra Sultan Cihanşah ile Pir Budak'ın arası düzelmemiş ve her ikisi birbiri hakkında temkinli hareketlerde bulunmuşlardır.⁷⁰

Darugaların vazifesinin ehemmiyeti, buldukları şehrin konumuna göre değişmekteydi. Nitekim İsfahan, Fars ve Tebriz gibi ehemmiyetli şehirlere önemli şahsiyetler daruga olarak atanmaktaydı. Ayrıca darugaların emrinde devriye gezen "mirsahip" bulunmaktaydı. Mirsahip geceleyin şehrin muhtelif semtlerini denetleyerek eğer geceleyin bir hırsızlık gerçekleşmişse onu darugaya rapor etmek zorunda idi.⁷¹

2.4. Kûtvâl

⁵⁹ Bağdadî, *age*, s. 360; Abbas el-Azzâvî el-Mehâmî, *Tarihü'l Irak Beyne İhtilâleyn İhtilâleyn el-Hükümetü'l-Türkmâniyye*, C.III, Dâru'l-Arabiyyetü'l-Mavsuât, Bağdat 1939, s. 190.

⁶⁰ Tihriânî, *age*, C.II, s. 426; çev. s. 278.

⁶¹ Baskak ve Daruga unvanının kökeni hakkında bkz. Altay Tayfun Özcan, *Moğol-Rus İlişkileri*, TTK, Ankara 2017, s. 374-389.

⁶² Doerfer, *age*, C.I s. 319; Abdülkadir Yuvalı, "Daruga", *DİA*, C.8, İstanbul 1993, s. 505.

⁶³ Uyar, *age*, s. 135; Uyar, *agm*, s. 39.

⁶⁴ Timurlularda daruganın görevleri hakkında tafsilatlı bilgi için bkz. Beatris Forbes Manz, "The Office Of Darugha Under Tamerlane", *Journal of Turkish Studies*, C.IX, 1985, s. 59-69; çev. Hayrunnisa Alan, "Timur'un Saltanatı Sırasında Darugalık Müessesesi", *Mimar Sinan Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Dergisi*, S. 3, İstanbul 2000, s. 99-113.

⁶⁵ İsmail Aka, *Timur ve Devleti*, TTK, Ankara 2017, s. 169; İsmail Aka, *Mirza Şahrüh ve Zamani*, TTK, Ankara 1994, s. 192.

⁶⁶ Hasanzâde, *age*, s. 213.

⁶⁷ Sümer, *age*, s. 74; İsmail Aka, *İran'da Türkmen Hâkimiyeti (Kara Koyunlular Devri)*, TTK, Ankara 2001, s. 5.

⁶⁸ Arayancan, *agt*, s. 270.

⁶⁹ Rumlu, *age*, C.I s. 501; çev. s. 319.

⁷⁰ Bağdadî, *age*, s. 342-343.

⁷¹ Paydaş, *agt*, s. 204-205.

Hintçeden Farsçaya geçmiş olan bu ıstılâh kale kumandanlarına verilen bir unvandır.⁷² Sanskritçe kota (kale) ve pâla (muhafız) kelimelerinin terkiibinden meydana gelmiştir. Bu ıstılâh, Sebüktegin'in askerleri ve Gazneli Mahmûd tarafından İran'a getirilmiştir.⁷³ Bu unvan Ortaçağ'da İran, Irak, Orta Asya ve Hindistan Müslümanları tarafından kullanılmıştır.⁷⁴ Kûtvál unvanı Kara-Koyunlular'da olduğu gibi İhanlılar'da⁷⁵, Türkiye Selçuklularında⁷⁶, Timurlular'da⁷⁷, Ak-Koyunlular'da⁷⁸ ve Safeviler'de⁷⁹ de bulunmaktaydı. Kûtvál, kaleyi korumak ve güvenliğini sağlamak ile görevliydi.⁸⁰

Hükümdar ya da Mirzalar kendi yönetim merkezleri olan yerlerdeki kalelere kûtvál tayin ederlerdi.⁸¹ Ayrıca emirlerin de yönetimi altında olan kalelere kûtvál tayin ettiği görülmektedir. Örneğin Kara Yusuf Bey 810/1408 yılında Mirza Ebu Bekir'i mağlup ettikten sonra Emir Bistam Bey'i Irak-ı Acem'i fethine memur etmişti. Aynı yıl mezkûr emir Sultaniye'yi ele geçirmek için harekete geçti. Emir Bistam Bey, Mirza Ebu Bekir tarafından Sultaniye Kalesi'ne kûtvál tayin edilen Derviş Kuşçı'ye kalenin teslimi için haber gönderdi. Fakat kalenin teslimine yanaşmayan kale kûtválı müdafaaya hazırlandı. Bunun üzerine Bistam Bey kaleyi takriben bir ay muhasara ederek ele geçirdi ve kardeşi Masum Bey'i kaleye kûtvál tayin etti.⁸² Yine Kara-Koyunlu hükümdarı Sultan Cihanşah, 1458 yılında Herat'ı ele geçirmiş fakat Herat iç kalesi İhtiyâreddin'in muhafızı Mevlânâ Ahmed-i Yasavul kalenin sağlamlığı ve zahirenin bolluğuna güvenerek Kara-Koyunlu ordusuna karşı direnmişti. Bir müddet geçtikten sonra direnmenin faydasız olduğunu gören Ahmed-i Yasavul eman dileyerek teslim olmuştu. İhtiyâreddin Kalesi'nin idaresi Emir Bayezid-i Bistam'a verilmiş o da bu kaleye bir kûtvál tayin etmişti.⁸³ Hükümdar ile mirzalar arasında yaşanan mücadelelerde kûtvâllar emri direkt olarak hükümdardan almakta idiler. Nitekim Sultan Cihanşah, Mirza Pir Budak'ın üzerine Şiraz taraflarına asker sevk ettiği zaman kendisi de Yezd-i Hasn havalisine gelmiştir. Kendilerine zarar gelmesinden çekinen kale kûtvâlları "*padişahın geçtiği yerlerdeki kaleyi kime buyurur ise ona teslim edelim*" diye arz etmişlerdir.⁸⁴

Kûtvâlların ölen hükümdarın yerine başa geçen hükümdara itaat ettikleri görülmektedir. Örneğin, Hasan Ali babası Sultan Cihanşah'ın ölümünden sonra Tebriz'e girmiştir. Alıncak Kalesi kûtválı Yakub Çehre de Sultan Cihanşah'ın hazinelerini Hasan Ali'ye getirmiştir.⁸⁵

2.5. Yurtçı

Ordu işlerini düzenleyen kişilere verilen unvandır.⁸⁶ Bu görevli, ordunun, mirzaların ve karavulların konaklayacakları yeri tayin ederdi.⁸⁷ Bunun yanında yaylak ve kışlak yerlerini de belirlerdi.⁸⁸ İlhanlı⁸⁹ ve Timurlu⁹⁰ ordularında da mevcut olan bu görevli Kara-Koyunlu Devleti ordusunda da bulunmaktaydı. Yurtçılar, Türkmen emirleri arasından ve bazen de düşük rütbeli askerlerden seçiliyordu. Ordunun başyurtçısı hükümdarın fermanı ile tayin edilirdi.⁹¹ Sultan Cihanşah Dönemi'nde, Rüstem-i Yurtçı, Rüstem-i Tarhan'ın Anadolu'daki ikinci savaşı sırasında onun ordusunda bulunmaktaydı.⁹² Yurtçıların orduda savaşa katıldıklarını kaynaklar vasıtasıyla bilmekteyiz. Nitekim 862/1457-1458 yılında Timurlu Mirza Sultan İbrahim ve Sultan Cihanşah'ın Astarâbâd'da⁹³ yaptıkları savaşta yurtçıların hamlesi oldukça etkili olmuştur. Mirza Sultan İbrahim, Astarâbâd hâkimi Baba Hasan'ın kendi önünden kaçtığını zannederek Astarâbâd'a yöneldi. Yolda kendisine yaklaşık bin Türkmen süvarinin Astarâbâd'a geldiği haberi ulaştı. Her ne kadar emirler ve ordu komutanları bu haberin

⁷² Şemis Şerik Emin, *Ferheng-i İstilahât-ı Divan-ı Devrân-ı Moğol*, Edeb-i Hüner-i İran, Tahran 1357/1978, s. 204; Uyar, *age*, s. 136.

⁷³ Emin, *age*, s. 204 n. 1; Uyar, *agm*, s. 40.

⁷⁴ Paydaş, "Karakoyunlular", C.9, s. 401-402.

⁷⁵ Bkz. Uyar, *age*, s. 136; Uyar, *agm*, s. 40.

⁷⁶ Türkiye Selçuklularında kûtválın görevi Kara-Koyunlu Devleti'nde olduğu gibidir. Bkz. Erkan Göksu, *Türkiye Selçuklularında Ordu*, Ankara 2018, s. 268-269.

⁷⁷ Timurlularda kûtvál, şehrin veya kasabanın mahalli idarecisi anlamında kullanılmaktaydı. Cevat İzgi, "Kûtvál", *DİA*, C.26, Ankara 2002, s. 503.

⁷⁸ Sultan Yakub, Sultan Halil ile mücadeleye giriştiği vakit Yakub Bey, Abar menziline iken birçok şehir ve kasaba kûtvâlleri ve darugaları itaat edip hazinenin anahtarlarını ona teslim ettiler. Rumlu, *age*, C.II s. 812; çev. s. 546.

⁷⁹ Safevilerde de kaleler kûtválın sorumluluğu altındaydı. Bunun yanında darugalar olmadığı zamanlarda kûtvál onun işlerinden de sorumluydu. Eralp Erdoğan, *Safevi Devleti'nin Askerî Teşkilatı*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2019, s. 149.

⁸⁰ Arayancan, *agt*, s. 282-283.

⁸¹ Hüseyinzâde, *age*, s. 194.

⁸² Semerkandî, *age*, C.I-II, s. 85; Sümer, *age*, s. 77.

⁸³ Aka, *İran'da Türkmen Hâkimiyeti*, s. 56.

⁸⁴ Rumlu, *age*, C.II, s. 628; çev. s. 412; Arayancan, *agt*, s. 282-283; Paydaş, "Karakoyunlular", C.9, s. 402.

⁸⁵ Rumlu, *age*, C.II, s. 677; çev. s. 444.

⁸⁶ Hasanzâde, *age*, s. 185.

⁸⁷ Emin, *age*, s. 268.

⁸⁸ Hasanzâde, *age*, s. 185.

⁸⁹ Uyar, *age*, s. 137.

⁹⁰ Hayrunnisa Alan, *Bozkırdan Cennet Bahçesine Timurlular 1360-1506*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2015, s. 278; Macit, *agt*, s. 57.

⁹¹ Hümbetoğlu, *age*, s. 91.

⁹² Hasanzâde, *age*, s. 185.

⁹³ Hazar Denizi'nin güneydoğu köşesinde yer alır. Bir ova ve dağ eteği alanıdır. İçinde bulunduğu Elburz'dan ayrılan çok yüksek ve ormanlık bir dağ silsilesinin eteğindeki ova oldukça verimlidir ve kuzeyde Türkmenistan'ın Karakum çölüne kadar uzanır. Tahsin Yazıcı, "Esterâbâd", *DİA*, C.11, İstanbul 1995, s. 437.

kesinliğini teyit edene kadar burada kalalım dediyse de, Mirza Sultan İbrahim emirlerin bu sözü korkularından söylediklerini düşündü. Mirza Sultan İbrahim, Ebu Said Mirem'i menkalay yapıp yoluna devam etti. Mirza Sultan İbrahim ile ilgili bu haberi alan Sultan Cihanşah'ın yurtçuları saldırı saldırı şehre girip, hamamda bulunan Sultan'a haberi ulaştırdılar. Sultan Cihanşah da Muhammedî Mirza ve Ebu'l-Feth Çekirli'yu kendine menkalay yaparak Mirza Sultan İbrahim'in üzerine yolladı. Daha sonra da kendisi de menkalay birliğine katıldı ve bölgede çetin bir savaş meydana geldi.⁹⁴

2.6. Yasavul

Çinggis Han Dönemi Moğollar'da ve ardılı Türk-Moğol devletlerinde karşımıza çıkan bu görevli⁹⁵; ordu içinde, kurultaylarda, toylarda askerî hiyerarşiyi teftiş ederek mevkileri tayin ederdi. Bunun yanında sefer zamanında askerinin nasıl bir düzen içinde hareket edeceğini belirlerdi.⁹⁶ Kara-Koyunlu ordusunda da yer alan bu görevliye Mirza Pir Budak'ın Kunaşirin idaresindeki Sircan Kalesi'ni⁹⁷ ele geçirmek için gönderdiği askerler arasında rastlamaktayız. Mirza Pir Budak, Sircan Kalesi'ni ele geçirmek için Muhammed Ali-yi Şeker, Deve Bey ve Barik Bey'i görevlendirmiştir. Fakat Mirza Elvend bu durumu öğrenince erken davranarak bu emirlere ani bir baskın yaparak Muhammed Ali-yi Şeker, Deve Bey ve Yasavul Şeyh Muhammed'i esir almıştır. Yasavul Şeyh Muhammed'in Mirza Pir Budak'ın görevlendirdiği orduda yer alması bu görevlinin Kara-Koyunlu Devleti'nde de yer aldığını göstermektedir.⁹⁸

2.7. İnak

Türkçe bir ıstılâh olan "inak", yerel kullanımlarda çeşitli anlamlara gelmektedir.⁹⁹ Moğollar Dönemi'nde bu ıstılâh, "*hükümdarın mahrem dostu, müşaviri ve nedimi*" olarak kullanılmıştır.¹⁰⁰ Kara-Koyunlular da, Ak-Koyunlular'da olduğu gibi "arkadaş, yoldaş" anlamlarında Arapça, "nedim" kelimesine karşılık olarak kullanılmıştır.¹⁰¹ Asil Türk evlatlarından seçilen ve hükümdarın güvendiği adamlar arasında yer alan inaklar tarafından uygun görülen yerlere mühim ve gizli emirler bildirilirdi. İnakların başları da nüfuzlu beylerden seçilirdi.¹⁰²

İnaklar hükümdarın yakını ve güvendiği kişiler olduğu için önemli vazifeler kendilerine verilmiştir. Örneğin, 813/1410 yılında Kara Yusuf Bey ile Celâyirli Sultan Ahmed arasında meydana gelen savaştan sonra Celâyirli Ahmed kaçarak bir bahçenin kovuğuna saklandı. Bahçenin sahibi yaşlı adam gelip bu durumu Kara Yusuf'a bildirince o da Şeyh Dursun'u, Şeyh Hacı-yı Mahmud İnak'ı ve Satılmış'ı Celâyirli Ahmed'i getirmeleri için göndermiştir.¹⁰³

Hükümdarın yanında buldukları için askerî eğitim de alan inaklar, Kara-Koyunlular Dönemi'nde askerî görev olarak sefere de katılmışlardır.¹⁰⁴ Sultan Cihanşah, Timurlular ile mücadele için Horasan taraflarına yola çıktığı zaman karavullar Allaüddeve'nin oğlu Sultan İbrahim'in Astarâbâd Ormanı'na girdiği haberini getirdiler. Bu haber Sultan Cihanşah'a ulaşınca O, Muhammedî ile Ebû'l Feth'i menkalay yapıp saldırı için gönderdi. Kendisi de emirler, inaklar ve boy nökerleri ile her biri hızlı giden deveyle iki gün içinde Astarâbâd şehrinin kapısına vardılar.¹⁰⁵ Bunun yanında Sultan Cihanşah ile Uzun Hasan Bey arasında yaşanan savaşta Uzun Hasan Bey, Sultan Cihanşah'ı mağlup ettikten sonra onun ordusundan esir aldıkları kişiler arasında inaklar da vardı.¹⁰⁶

2.8. Pervaneçi

Sözlükte "ışık etrafında dönerek uçan küçük kelebek" anlamına gelen "pervâne" kelimesi, ıstılâh olarak ise bazı belge türlerini ve bunları hazırlayan kişiyi ifade etmektedir.¹⁰⁷ Timurlular¹⁰⁸ ve Ak-Koyunlular'da¹⁰⁹ olduğu

⁹⁴Tihirânî, *age*, C.II s. 348-349; çev. s. 226- 227; Rumlu, *age*, C.I, s. 566-567; çev. s. 365-366.

⁹⁵ Ükten, *age*, s. 173; Mu'izz el- Ensab'a göre Emir Timur'un on yasavulu bulunmaktadır ve yasavullar en alt kademedeki emirler arasındadır. Bkz. Anonim, *Mu'izz el- Ensab*, vr. 99a.

⁹⁶ Uyar, *age*, s. 137; Uyar, *agm*, s. 42.

⁹⁷ Fars yolu üzerindeki, Kirman bölgesinin en büyük şehirlerinden olan Sircan'ın kalesidir. Sircan yaylak mekânıdır ve müstahkem bir kalesi vardır. Hafız Abrû, *Cografya-yı Hafız Abrû*, Tas. Sâdık Seccâdi, *Ayine-i Mirâs*, C.III, Tahran 1378/1999, s. 15-16.

⁹⁸ Rumlu, *age*, C.I, s. 524; çev. s. 335; Aka, *Iran'da Türkmen Hâkimiyeti*, s. 47.

⁹⁹ Paydaş, "Karakoyunlular", C.9, s. 393.

¹⁰⁰ Emin, *age*, s. 50; Ahmet Taşağıl, "İnak", *DİA*, C.22, İstanbul 2000, s. 255.

¹⁰¹ Paydaş, "Karakoyunlular", C.9, s. 393.

¹⁰² Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri*, s. 205; Arayancan, *agt*, s. 254; Hüseyinzâde, *age*, s.181; İslamova, *agm*, s. 493.

¹⁰³ Mirhond, *age*, C.II-VI, s. 5250; Rumlu, *age*, C.I, s. 178-179; çev. s. 83-84; Sümer, *age*, s. 84-85.

¹⁰⁴ Arayancan, *agt*, s. 254-255.

¹⁰⁵ Tihirânî, *age*, C.II s. 347-348, çev. s. 226.

¹⁰⁶ Rumlu, *age*, C.II s. 674; çev. s. 442.

¹⁰⁷ Muharrem Kesik, "Pervane", *DİA*, C.34, İstanbul 2007, s. 244.

gibi Kara-Koyunlular'da da bulunan bu görevli; hükümdarın emir ve fermanlarını yazıp, bildirme görevini yerine getiren memurdur. Bu görevli Kara-Koyunlu ve Ak-Koyunlu Dönemi'nde yüksek bir rütbeye sahipti.¹¹⁰ Pervaneçiler, hükümdarın fermanını yazmanın yanı sıra askerî görevler de üstlenmişlerdir.¹¹¹

Sultan Cihanşah döneminde yazılan fermanlarda Kâsım Pervaneçi'nin ismi sıkça geçmektedir. Nitekim 13 Ramazan 857/13 Eylül 1453 tarihinde Sultan Cihanşah'ın Şeyh Derai'ye verdiği suyuğal fermanının sağ alt kısmında “Pervaneçe eşref-i ‘ala be risale-i Kâsım Pervaneçi”¹¹², 17 Cemaziel-evvel 867/7 Şubat 1463 tarihinde yazılan fermanın sağ alt kısmında “Pervaneçe be risale-i bende-i dergâh Kâsım Pervaneçi”¹¹³, 15 Zilhicce 870/29 Temmuz 1466 tarihinde yazılan fermanında Sultan Cihanşah, Nizameddin Abdû'l-Hak'ı Emir'ül Hac olarak vazifelendirmiştir ve fermanın sağ alt kısmında “Pervaneçe eşref-i ‘ala be risale-i bende-i dergâh Kâsım Pervaneçi”¹¹⁴ yazmaktadır. Pervaneçi Kâsım bu dönemde pervaneçilik görevinin yanında askerî vazifeler de üstlenmiştir. Örneğin Uzun Hasan Bey'in II. Mehmed'e yazdığı bir mektupta “...Cihanşah'ın büyük emirlerinden olan Emir Kâsım Pervaneçi de otuz kişilik meşhur emirlerden ve beş bin silahlı sarsılmayan kişi ile de karavulluğa gelmişlerdir”¹¹⁵ demektedir. Nitekim Kâsım Pervaneçi askerî görevlerin yanı sıra Yezd valiliği de yapmıştır.¹¹⁶ Uzun Hasan Bey, Sultan Cihanşah'ı ortadan kaldırdıktan sonra onun yakın adamlarını da ele geçirmiş ve birçoğunu öldürtmüştür. Bunlar arasında Kâsım Pervaneçi de bulunmaktadır.¹¹⁷

2.9. Bukavul

Bukavul, Türkçe bir ıstılahtır.¹¹⁸ Bu görevli daha önceleri çaşnigirlik ile vazifeliydi. İlhanlılar Dönemi'nde bukavullar, askerî işleri düzenleme, askerinin teftişi, asker sayısının tespiti, gelirlerin düzenlenmesi, levazımın tedariki ve dağıtım sorumluluğunu üzerine almıştır.¹¹⁹ Bukavullar, Timurlular¹²⁰ ve Kara-Koyunlular Dönemi'nde ise ordunun ihtiyacının karşılanması için bazı bölgelere zahire depolamak için gönderilmişlerdir.¹²¹ Bunun yanı sıra bukavullar, Ak-Koyunlular'da olduğu üzere Kara-Koyunlular'da da askerî alanlarda da kullanılmışlardır.¹²² Örneğin Sultan Cihanşah, Timurlu Babür'ün ölümünden sonra Timurlular arasında çıkan karışıklıklardan faydalanmak amacıyla Rey'e gelerek ülkenin her tarafına asker toplamak ve araç gereç hazırlamak için elçiler ve bukavullar göndermiştir.¹²³ Bir başka örnek ise Sultan Cihanşah'ın Uzun Hasan Bey ile mücadeleye başlayacağı zaman yanındaki orduyu yeterli görmeyerek, asker toplanması için etrafa bukavullar göndermesidir. Nitekim bu dönemde bukavullar aslî vazifelerinde başka tavaçının vazifelerini de uhdelerine almışlardır.¹²⁴

Kara-Koyunlular Dönemi'nde bukavullar elçilik vazifesi de yürütmüşlerdir. Sultan Cihanşah ile oğlu Pir Budak arasında 1465 yılında yaşanan anlaşmazlık sonucunda Sultan Cihanşah, Şiraz tarafına yönelmiştir. Pir Budak da buradan çıkarak Şufter'e¹²⁵ gitmiştir. Sultan Cihanşah, Şufter'de bulunan Pir Budak'a üç bukavulu elçi olarak göndermiş ve bu yolla Pir Budak'ı Bağdat'a gitmesi konusunda teşvik etmiştir.¹²⁶ Bir başka örnekte ise Sultan Cihanşah'ın ordusunun 1466 yılında Ahlât tarafına saldırdığı haberi Uzun Hasan'a ulaştıca Uzun Hasan bu habere ilgisiz kalmıştır. Bunun üzerine Sultan Cihanşah ona elçiler gönderip anlaşmak istemiştir. Sultan Cihanşah, Uzun Hasan'a elçi olarak Aynal adındaki bukavulu göndermiştir.¹²⁷

2.10. Yamçı

¹⁰⁸ Alan, *age*, s. 283; Mu'izz el- Ensab'a göre Timurlu hükümdarı Ebu Said'in üç tane pervaneçisi bulunmaktadır. Bkz. Anonim, *Mu'izz el- Ensab*, vr. 153b.

¹⁰⁹ Erdem, Paydaş, *age*, s. 180; Paydaş, “Akkoyunlular”, C.9, s. 364.

¹¹⁰ Hasanzâde, *age*, s. 204.

¹¹¹ Arayancan, *agt*, s. 263.

¹¹² Heribert Busse, *Untersuchungen zum Islamischen Kanzleiwesen an Hand Turkmenischer und Safawidischer Urkunden*, Kommissionsverlag Sirović Bookshop, Kairo 1959, s. 150; Tabâtabai, *age*, s. 26.

¹¹³ Tabâtabai, *age*, s. 43.

¹¹⁴ Tabâtabai, *age*, s. 52.

¹¹⁵ Feridun Bey, *Münşeatu's-Selatin*, C.I, Takvimhane-i Âmire, İstanbul 1274/1858, s. 274; Abdülhüseyn Nevai, *Esnâd ve Mukâtebât-ı Tarihî-yi İran ez Timur ta Şâh İsmail*, Bungalow-ı tercüme ve neş-i kitap, Tahran 1341/1962, s. 554; Arayancan, *agt*, s. 264; Hümbotoğlu, *age*, s. 82.

¹¹⁶ Rumlu, *age*, C.II, s. 674; çev. s. 442.

¹¹⁷ Paydaş, “Karakoyunlular”, C.9, s. 394.

¹¹⁸ Emin, *age*, s. 73.

¹¹⁹ Uyar, *age*, s. 136.

¹²⁰ Mu'izz el- Ensab'da Şahrüh'un sekiz bukavulunun ismi kaydedilmiştir. Bkz. Anonim, *Mu'izz el- Ensab*, vr. 135a.

¹²¹ Arayancan, *agt*, s. 253.

¹²² Paydaş, *agt*, s. 155.

¹²³ Tihri, *age*, C.II, s. 347; çev. s. 225; Aka, *İran'da Türkmen Hâkimiyeti*, s. 51.

¹²⁴ Aka, *İran'da Türkmen Hâkimiyeti*, s. 69-70.

¹²⁵ Huzistan'ın kasabalarındandır. Asıl ismi Tuster'dir. Fakat halk arasında Şufter olarak maruf olmuştur. Şehrin etrafında büyük bir hendek bulunmaktadır. Bu hendek de su ile doludur. Şehrin korunaklı olmasından dolayı çok fazla esir gelmektedir. Gelen esirler bu şehirde alıkonmaktadır. Abrû, *Coğrafya-yı Hafiz Abrû*, s. 93.

¹²⁶ Bağdadî, *age*, s. 345.

¹²⁷ Rumlu, *age*, C.II, s. 654-655; çev. s. 431; Arayancan, *agt*, s. 254.

KARA-KOYUNLU ORDUSUNDA İNSAN UNSURU VE GÖREVLİLER

“Yam” kelimesi, “atın değiştirildiği yer” “posta menzili” anlamlarına gelmektedir. Postacılar posta menziline (yam’a) ulaştıkları vakit yorulmuş atlarını burada dinlenmiş atlar ile değiştirirlerdi. Moğol saldırıları zamanında yam kelimesi Rus diline de girmiştir.¹²⁸ “Yamçı” ise Moğolca “yam” ve Türkçe isimden isim türeten “cı” ekinin terkiibinden meydana gelmiştir.¹²⁹ Asıl görevi postacılık olan yamçılar, askerlerin geçecekleri yolları göstererek askerî alanda mühim bir görevi de yerine getirmişlerdir.¹³⁰

SONUÇ

Kara-Koyunlu Devleti diğer Türk devletlerinde olduğu gibi askerî teşkilâta ziyadesiyle ehemmiyet vermiştir. Türk devlet hiyerarşisinin etkisiyle Kara-Koyunlu Türkmenlerinin ordusunda hükümdar devletin en üst merci idi. Mirzalar ve emirler ordu hiyerarşisi içinde hükümdardan sonra gelmekteydi. Ordunun insan unsurunu çoğunlukla yarı göçebe Türkmen aşiretleri meydana getirirdi. Ordudaki insan unsuru içinde hassa kuvvetleri olan nökerler ordunun ana nüvesini oluşturmaktaydı. Bunun yanında eyalet kuvvetleri savaş sırasında merkezî orduya destek verirdi. Eyaletler, mirzalar ve yüksek rütbeli emirlerin yönetimi altındaydı. Savaş zamanı orduya eyalet kuvvetleri katılırdı.

Başlangıçta konargöçer yapıya sahip olan Kara-Koyunlular zamanla tam teşkilatlı bir ordu mekanizması oluşturdular. Bu teşkilat yapısı içinde ordudaki görevliler ehemmiyet taşımaktaydı. Türk-Moğol askerî yapısına dayanan Kara-Koyunlu askerî teşkilatında unvan sahibi kişiler askerî görevleri üzerine almaktaydı. Ordu sefer halindeyken hükümdarın orduda olması durumunda hükümdar her daim başkomutandı. Ordudaki görevliler savaş sırasında mevkilerine uygun vazifeler icra ederlerdi.

KAYNAKÇA

AKA, İsmail, *İran’da Türkmen Hâkimiyeti (Kara Koyunlular Devri)*, TTK, Ankara 2001.

AKA, İsmail, *Mirza Şahrüh ve Zamanı*, TTK, Ankara 1994.

AKA, İsmail, *Timur ve Devleti*, TTK, Ankara 2017.

ALAN, Hayrunnisa, “Tavacı”, *DİA*, C.40, İstanbul 2011, ss. 177-178.

ALAN, Hayrunnisa, *Bozkırdan Cennet Bahçesine Timurlular 1360-1506*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2015.

ANONİM, *Mu’izz el- Ensâb fi Şeceretü’l Ensâb-ı Selâtin-i Moğol*, Bibliotheque Nationale Paris, Persian 67.

ARAYACAN, Ayşe Atıcı, *Karakoyunlu Hükümdarlarından Cihânşah ve Dönemi (Siyaset-Teşkilat-İktisad-Din ve Kültür) 1438-1467*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), 2010.

BUSSE, Heribert, *Untersuchungen zum Islamischen Kanzleiwesen an Hand Turkmenischer und Safawidischer Urkunden*, Kommissionsverlag Sirović Bookshop, Kairo 1959.

CAFEROĞLU, Ahmet, “Türk Tarihinde Nöker ve Nökerzâdeler Müessesesi”, *IV. Türk Tarih Kongresi* (Ankara: 10-14 Kâsım 1948), C.IV, Ankara 1952, ss. 251-261.

DOERFER, Gerhard, *Turkische und Mongolische Elemente im Neupersischen*, C.I, Franz Steiner Verlag, Wiesbaden 1963,

EFENDİYEV, Oktay, “Kara-Koyunlu, Ak-Koyunlu ve Safevî Devletlerindeki Mülkî ve Askerî Teşkilâta Bakış”, *Yeni Türkiye Kaşkasklar Özel Sayı-II*, S. 21/72, Temmuz-Aralık 2015, ss. 578-586.

EL-ASKALANÎ, Şihabeddin Ebu Fazl Ahmed b. Ali ibn Hacer, *İnbâ’ el-Ğumr bi Ebnâu’l-Umr*, Tah. Hasan Habeşî, C.III, Lecnetü İhyâi’t-Türâsi’l-İslâmî, Kahire 1998.

EL-BAĞDADÎ, Abdullah b. Fethullah, *el-Düvelü’l-İslamiyye fi el-Şark (Tarihü’l Gıyasi)*, Tah. Târik Nâfi’ el-Hamdânî, Dâr ve Mektebetü’l-Hilâl, Beyrut 2010.

EL-MEHÂMÎ, Abbas el-Azzâvî, *Tarihü’l Irak Beyne İhtilâleyn el-Hükümetü’l-Türkmâniyye*, C.III, Dâru’l-Arabiyyetü’l-Mavsûât, Bağdat 1939.

EMİN, Şemis Şerik, *Ferheng-i İstilahât-ı Divan-ı Devrân-ı Moğol*, Edeb-i Hüner-i İran, Tahran 1357/1978.

¹²⁸ Bu kelimenin hangi dilde olduğu konusunda çeşitli görüşler bulunmaktadır. Edgard Blochet bu kelimenin Moğolca olduğunu öne sürmüştür. Radloff ve Doerfer ise Çağatayca olduğunu öne sürmüşlerdir. Emin, *age*, s. 258.

¹²⁹ Emin, *age*, s. 261.

¹³⁰ Paydaş, “Karakoyunlular”, C.9, s. 401; İslamova, *agm*, s. 494.

- ERDEM, İlhan, “Akkoyunlu Ordusunda İnsan Unsuru”, *A.Ü.DTCF Tarih Araştırmaları*, 25/26, Ankara 1991, ss. 85-92.
- ERDEM, İlhan, “Ak-Koyunlu ve Kara-Koyunlu Ordularına Genel Bir Bakış”, *A.Ü.DTCF Tarih Araştırmaları*, 24/37, Ankara 2005, ss. 57-77.
- ERDEM, İlhan, *Akkoyunluların Askerî Teşkilâtı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 1988.
- ERDEM, İlhan, PAYDAŞ, Kâzım, *Ak-Koyunlu Devleti Tarihi Siyaset-Teşkilat-Kültür*, Bileşik Yayınevi, Ankara 2007.
- ERDOĞAN, Eralp, *Safevi Devleti'nin Askerî Teşkilatı*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2019.
- FERİDUN BEY, *Münşeatu's-Selatin*, C.I, Takvimhane-i Âmire, İstanbul 1274/1858.
- GÖKSU, Erkan, *Türkiye Selçuklularında Ordu*, TTK, Ankara 2018.
- HAFİZ ABRÛ, *Cografya-yı Hafız Abrû*, Tas. Sâdık Seccâdî, C.II-III, Ayine-i Mirâs, Tahran 1378/1999.
- HAFİZ ABRÛ, *Zeyli Camiü't Tevârih-i Reşidî*, nşr. Hanbaba Beyanî, Çaphane-yi İlmi, Tahran 1317/1938.
- HAFİZ ABRÛ, *Zübdetü't-Tevârih-i Bâysungurî*, yay. Seyyid Kemâl Hac Seyyid Cevadi, C.III-IV, Sazman-ı Çap ve İntişarat-ı Vezaret-i Ferheng ve İrşad-ı İslamî, Tahran 1380/2001.
- HASANZÂDE, İsmail, *Hükümet-i Türkmenân-ı Kara-Koyunlu ve Ak-Koyunlu der İran*, Semt, Tahran 1392/2013.
- HONDMİR Gıyasüddin, *Tarih-i Habîbu's-Siyer fî Ahbar-ı Efrad-ı Beşer*, yay. Celâleddin Humâyî, C.III, İntişarat-ı Hayyam, Tahran 1333/1954.
- HÜMBƏTOĞLU, Nəcəfli Tofiq, *Azərbaycan Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu Dövlətləri*, Çaşıoğlu, Bakü 2012.
- HÜSEYİNZÂDE Hadî Seyyid, *Tarih-i Feramuş Şode İran der Dovre-i Sultan Yakub Ak-Koyunlu*, Şirket-i Sehom-i Has, Tahran 1394/2015.
- İBNİ TAGRİBERDİ, *en-Nücumu'z-Zâhire (Parlayan Yıldızlar)*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2013.
- İSLAMOVA, Nicabət, “Kara-Koyunlu Devleti'nin Kuruluşu ve Ordusu”, *Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, S. 29, Temmuz 2009, ss. 29-44.
- İŞPİRLİ, Mehmet, “Kazasker”, *DİA*, C.25, Ankara 2002, ss. 140-143.
- KAZVİNÎ, Muhammed Yusuf Vale-i İsfahani, *Hold-i Berin (Tarih-i Timuriyân ve Türkmenân)*, haz. Mir Haşim Muhaddes, Mirâs-ı Mektûb, Tahran 1379/2000.
- KESİK, Muharrem, “Pervane”, *DİA*, C.34, İstanbul 2007, ss. 244.
- KOPMARAN, Kâzım Yaşar, *Mısır Memlûkleri Tarihi Sultan al-Melik al-Mu'ayyad Şeyh al-Mahmûdî Devri (1412-1421)*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1989.
- KOPRAMAN, Kazım Yaşar, *el-Aynî'nin İkdu'l-Cumân'ında XV. Yüzyıla Ait Anadolu Tarihi ile İlgili Kayıtlar*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), 1972.
- MACİT, Ensar, *Timurlu Devleti'nin Askerî Teşkilatı*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum 2012.
- MAKRİZÎ, Takiyeddin Ahmed b. Ali, *Kitâbu's-Sulûk li Ma'rifeti Düveli'l-Mulûk*, Tah. Muhammed Abdulkadir Atâ, C.VI, Daru'l-Kutubi'l-İlmiye, Beyrut 1997.
- MANZ, Beatris Forbes, “The Office Of Darugha Under Tamerlane”, *Journal of Turkish Studies*, C.IX, 1985, s. 59-69; çev. Hayrunnisa Alan, “Timur'un Saltanatı Sırasında Darugalık Müessesesi”, *Mimar Sinan Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Dergisi*, S. 3, İstanbul 2000, ss. 99-113.
- MİRCA'FERİ, Hüseyin, *Tarih-i Tehevvulat-ı Siyasî İçtimaî İktisâdî ve Ferhengi-i İran Der Dovre-i Timuriyân ve Türkmenân*, Daneşgah-ı İsfahan, Tahran 1395/2016.
- MİRHOND, *Tarih-i Ravzatu's-Safa Fi Sîreti'l-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ*, haz. Cemşid Kiyanfer, C.II-VI, İntişarat-ı Esatir, Tahran 1385/2006.
- NEVAİ, Abdülhüseyin, *Esnâd ve Mukâtebât-ı Tarihî-yi İran ez Timur ta Şâh İsmail*, Bungah-ı Tercüme ve neşr-i kitap, Tahran 1341/1962.

ÖZCAN, Altay Tayfun, *Moğol-Rus İlişkileri*, TTK, Ankara 2017.

PAYDAŞ, Kâzım, “Ak-Koyunlu Devleti’nde Siyasi Evlilikler ve Sarayda Hatunların Konumu”, *Tarih Yolunda Bir Ömür Prof. Dr. İsmail Özçelik’e Armağan*, Edt. Burak Kocaoğlu, Berikan Yayınları, Ankara 2019, ss. 413-428.

PAYDAŞ, Kâzım, “Akkoyunlular”, *İslam Tarihi ve Medeniyeti Müslüman Türk Devletleri-II*, Edt. Muhammet Hanefi Palabıyık, Osman Çetin, Siyer Yayınları, C.9, İstanbul, 2018, ss. 347-373.

PAYDAŞ, Kâzım, “Karakoyunlular”, *İslam Tarihi ve Medeniyeti Müslüman Türk Devletleri-II*, Edt. Muhammet Hanefi Palabıyık, Osman Çetin, Siyer Yayınları, C.9, İstanbul, 2018, ss. 375-406.

PAYDAŞ, Kâzım, *Ak-Koyunlu Devlet Teşkilâtı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), 2003.

RUMLU, Hasan-ı, *Ahsenü’-t- Tevârih*, Nşr. Abdülhüseyin Nevâî, C.I-II, İntişarat-ı Esatir, Tahran 1389/2010; çev. Mürsel Öztürk, TTK, Ankara 2006.

SEMERKANDÎ, Abdurrezzak-i, *Matla’-ı Sa’deyn ve Mecma’-ı Bahreyn*, nşr. Abdülhüseyin Nevâî, Pejûhişgâh-ı Ulum-i İnsanı ve Muta’alat-ı Ferhengi, C. II/I-II/II, Tahran 1383/2004.

SOHRABIABAD, Hamidreza, *Safevî İdaresinde Toplumsal Dönüşüm*, Kırklareli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), 2010.

SÜMER, Faruk, “Kara-Koyunlular”, *İA*, MEB Yayinevi, C.6, Eskişehir 2001, ss. 292-305.

SÜMER, Faruk, *Kara Koyunlular (Başlangıçtan Cihan-Şah’a kadar)*, TTK, Ankara 1992.

TABÂTABAI, Hüseyin Müderrisî, *Farmânâ-yı Türkmâna-ı Kara-Koyunlu ve Ak-Koyunlu*, Çaphâne-i Hükümet-i Kum, Tahran 1352/1973.

TAŞAĞIL, Ahmet, “İnak”, *DİA*, C.22, İstanbul 2000, ss. 255-256.

TEMİR, Ahmet, “Türk-Moğol İmparatorluğu Devrinde Sosyal ve Askerî Teşkilât”, *Türk Kültürü* S. 118, Ankara 1972, ss. 190-202.

TİHRÂNÎ, Ebu Bekr-i, *Kitâb-i Diyârbakriyya*, yay. Necati Luğal, Faruk Sümer, C.I-II, TTK, Ankara 1992; çev. Mürsel Öztürk, TTK, Ankara 2014.

UYAR, Mustafa, “İlhanlı (İran Moğolları) Ordusunda Hiyerarşi: Askerî Yetkililer ve Nitelikleri”, *A.Ü.DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, S. 49/1, Ankara 2009, ss. 33-48.

UYAR, Mustafa, *İlhanlı (İran Moğolları) Devleti’nin Askerî Teşkilâtı (Ortaçağ Moğol Ordularında Gelenek ve Dönüşüm)*, TTK, Ankara 2020.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, TTK, Ankara 2011.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, TTK, Ankara 1988.

ÜKTEN, Selim Serkan, *Buhara Hanlığı’nın Askerî Teşkilâtı (1500-1868)*, TTK, Ankara 2018.

VLADİMİRTSOV, B. Y., *Moğolların İçtimâî Teşkilâtı Moğol Göçebe Feodalizmi*, çev. Abdülkadir İnan, TTK, Ankara 1995.

YAZICI, Tahsin, “Esterâbâd”, *DİA*, C.11, İstanbul 1995, ss. 437-438.

YİNANÇ, Mükrimin Halil, “Akkoyunlular”, *İA*, MEB Yayinevi, C.I, Eskişehir 2001, ss. 251-270.

Cilt/Volume 3, Sayı/Issue 5, Ocak /January 2021, ss. 77-84.

Geliş Tarihi–Received Date: 16.10.2020 Kabul Tarihi–Accepted Date: 19.11.2020

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

SAFEVİLER DÖNEMİNDE TEBERRAİLER

FARBOD MAZLUMI*

ÖZ

Müslümanlar arasında Hz. Muhammed'in vefatı ardından hilafet ve imamet olgusu üzere fikir ayrılığı yaşanmış ve bu fikir ayrılığı iki önemli mezhep olan Sünnilik ve Şiiğin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. İslam tarihi boyunca her iki mezhepte farklı devletler tarafından resmi mezhep olarak ilan edilmiş ve tebliğ edilmiştir. Devletler tarafından diğer mezhebe mensup halk veya devletlere karşın çeşitli sahalarda politikalar geliştirilmiş ve uygulanmıştır. Bu uygulamalardan birisi de tarih boyunca her iki mezhepte de görülen karşıt mezhebe yürütülen lanet ve aşağılama faaliyetidir. Safevi Devleti dönemindeyse Şah I. İsmail ile birlikte devlet teşkilatlandıktan sonra bu gelenek yerine getirmiştir. Sünni geleneğe sahip Safeviye tarikatına mensup olan Şah I. İsmail devletini kurduktan sonra Şia mezhebini resmileştirerek mezhebin yayma politikasına başlamış ve bu doğrultuda Teberrai Teşkilatını kurmuştur. Şah I. İsmail Teberraileri hem Şiiği yayma aracı hem de o dönemde komşuları ve çekişme halinde olduğu Sünni mezhep Özbek ve Osmanlı Devletine karşın siyasi bir araç olarak kullanmıştır. Şah I. İsmail'in temellerini attığı bu teşkilat Safevi Devletinin ikinci hükümdarı Şah Tahmasb döneminde daha sistematik bir hale bürünerek devletin bir parçası haline gelmiştir. En parlak dönemini Şah Tahmasb saltanatında yaşayan Teberrailer'in faaliyetleri Şah II. İsmail'in tahta geçmesiyle birlikte kısıtlanmış ve neredeyse bitme noktasına ulaşmıştır. Burada hem hükümdarın kendi düşüncesi hem de Sünni ve Teberra karşıtı bazı Şii kitlelerin şiddetli muhalefetleri etkili olmuştur. Şah Abbas ve diğer Safevi hükümdarları dönemindeyse aynı şekilde Teberra faaliyetleri kısıtlanmıştır. Lakin her ne kadar kısıtlanmalar getirilse de Teberra faaliyetleri irili ufaklı zümreler tarafından yürütülmüştür. Safevi Devletinin ardından Afşar, Zend ve Kaçar Devletleri döneminde Şii halkın kültürüne yerleşmiş olan bu gelenek yasaklamalara rağmen bazı zümreler tarafından devam ettirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Teberrailer, Safevi Devleti, Sünnilik, Şiiilik.

TABARRAIYAN IN THE SAFAVIDS ERA

ABSTRACT

After the death of Muhammad, there was a difference of opinion on the phenomenon of caliphate took place between Muslims, and this difference of opinion caused the emergence of two major sects: Sunni and Shia. Throughout the history of Islam, both of the sects have been declared as official sects by different states and communicated by them. Policies have been developed and implemented in various fields by states against people or states belonging to other sects. One of these practices is the cursing of the opposite sects that seen in both sects throughout history. During the Safavid State, Shah Ismail I. followed this tradition after the state organization. A member of the Safaviyya sect with a Sunni tradition, Shah Ismail I. after establishing the state choose the Shia as an official sect and started the policy of spreading the sect, and established the Teberrai Organization in this direction. Shah Ismail I. used Tabarraian both as a means of spreading Shiism and as a political tool against the Uzbek and Ottoman Empires which he had conflicts at that time. After the throne of Shah Ismail II. the activities of the Tabarraians, who lived their most brilliant period during the reign of Shah Tahmasp, was restricted. Two factors were effective in this decision. First Shah Ismail's thought and the second one was fierce opposition of Sunni and some Shiite masses against Teberra activities. In the period of Shah Abbas and other Safavid rulers, Tabarra activities were

* Doktora Öğrencisi, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, E-Posta: farbod.mazlumi@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-1077-8209

also restricted. Although restrictions were imposed, Tabarra activities were carried out by small groups in society. After the Safavid Era, during the Afsharid, Zand, and Qajar Dynasties, the tradition of cursing, which was settled in the culture of the Shia people was continued by some groups despite the prohibitions.

Keywords: Tabarraian, Safavid Dynasty, Sunnism, Shiism.

GİRİŞ

Teberrailer Safevi Devleti'nin kurucusu Şah I. İsmail tarafından teşkilatlandırılmış ve Şiiliğin tebliği için siyasi bir propaganda aracı olarak faaliyet göstermiştir. Uzaklaştırmak ve dışlamak anlamına gelen “*Teberra*”¹ mefhumunun Şia mezhebindeki karşılığı, Hz. Ali başta olmak üzere *Ehl-i Beyt*² düşmanlarına karşı düşman olmaktır. Teberrailer, Hz. Ali ve Ehl-i Beyt'e olan saygılarını göstermek ve zikredilen teberra ilkelerini yerine getirmek için sokaklar ve pazarlar gibi sosyal alanlarda dolaşarak başta diğer halifeler olmak üzere Abbasi ve Emevi devletlerine lanet ederlerdi. Zaman ile birlikte hem Sünni hem de bu olguya karşı olan Şii ulemaların şiddetli muhalefeti ile birlikte Şah II. İsmail döneminde faaliyetleri yasaklanmış ve hatta bu girişimde bulunanlara karşı sert müdahaleler gerçekleştirilmiştir. Şah Abbas döneminde de zümrenin faaliyetleri kısıtlanmıştır. Afşar, Zend ve Kaçar hanedanlıkları dönemlerinde ise, bu gruplara karşı konularak faaliyetten menedilmelerine rağmen sıradan halk arasında bazı zümreler özel trenler gerçekleştirirdir.

1. Safevi Devletinden Önce Teberra Faaliyeti

Teberra olgusu İslam dininin iki mezhebi olan Sünnilik ile Şiilik arasındaki çekişmelerin toplumdaki bir yansıması olarak ortaya çıkmıştır. Safevi döneminden önce ise, hem devletler hem de toplum içerisinde farklı mezheplere mensup insanlar arasında uygulanmıştır.³ Johnson'un verdiği bilgiler doğrultusunda, “Teberra faaliyetinin en sembolik örneklerinden biri yedinci yüzyılın son çeyreğinde Hz. Ali ile Muaviye arasındaki çatışmalar sırasında yaşanmıştır. Ortaçağ'da ise, *Kitab al-naqd*'a göre Sünniler ve Şiiilerin karşılıklı olarak kendi dini figürlerini toplum içerisinde övme adetleri bulunmaktaydı. *Manağib-khanan* isimli Şii gruplar halk arasında sokak ve pazarları dolaşarak Sünnilere karşı küfür ve lanetlerde bulunmuşlardır. Onların karşılığında *fada'il-khanan* mahlaslı Sünni gruplar ise, Hz. Muhammed ile sahabelerine övgüler yağdırırken Hz. Ali'ye lanet ederlerdi.”⁴ Safevi döneminden önce “*teberra ve tevella*” terimlerinin yaygınlaşmamasının en önemli sebebi onların bir devlet çatısı altında teşkilatlanmamasından kaynaklanmaktadır. Aşağıda göreceğimiz üzere Safevi Devleti'nin kurulmasıyla Teberra faaliyeti bizzat Şah I. İsmail tarafından meşrulaşmış ve teşkilatlanmıştır.

2. Safevi Devleti'nde Teberra Faaliyeti

2.1. Şah I. İsmail

Şah İsmail H. 907-908/ M. 1501 yılında Tebriz'e girmesinin ardından Şia'nın *On İki İmamiyye* kolunu resmi mezhep olarak kararlaştırmış⁵ ve Sünni ulemanın muhalefetine rağmen “*Eşhedu Enna Aliyyen Veliyullah*”⁶ ve

¹ Şah İsmail Safevi'nin cülusu ve Safevi Devleti'nin kurulması ardından sokak ve pazarlarda Hz. Ali ile haleflerini övmeye ve önceki halifeleri teberra etmek için şah tarafından görevlendirilen gruba verilen isimdir. Aliakbar Dehkoda, “Teberraiyan”, *Logatname*, Edt. Mohammad Moin-Jafar Şahidi, C.4, Tahran Üniversitesi Yayınları, Tahran 1998, s. 6362.

² Şiiler, Kur'an'a dayanarak, *ahl al-bayt* tabirini yalnız Ali, Fatıma ve bunların oğlu ile torunlarına hasrederler ve İslam'da en yüksek ahlaki ve manevi faziletler ile siyasi ve dini otoritede en yüksek nüfuzu onlarda bulurlar. Ali ahfadına dair bu fikirler, bu muhitlerin nokta-i nazarlarına göre, az-çok mübalağalı bir şekilde belirmişlerdir. İbn Sa'd'da bulunan bir kayda göre *ahl al-bayt* hem *muharicun*, hem de *ansar* hakkında kullanılır. Bu tabir aynı zamanda Peygamber ailesi manasına gelir. Fakat Sünni müfessirler *ahl al-bayt* mefhumunu genişleterek, *mavali* de dâhil olmak üzere bütün Bani Haşim kollarına teşmil etmektedirler. Goldziher, “Ehlülbeyt”, *İA*, C.IV, s. 207.

³ Dağlar'ın konu ile ilişkin tafsilatına göre: “Emevilerin hutbelerinde Hz. Ali'ye karşı lanet okutmaları ve Hz. Hüseyin'in Kerbela'da şehit edilmesi Şiiler arasında Emevi hanedanına yönelik bir düşmanlığın beslenmesine ve “*sebbü's-sahabe*” geleneğinin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Şii Büveyhileri Abbasi halifeliği üzerinde kurduğu tahakküm ile ilk kez rahat bir ortama kavuşma Şiiler, devletin verdiği destekle bazı ritüellerin yaygınlaşmasını sağlamışlardır. Bu dönemde Ehl-i Beyt düşmanları olarak algılanan bazı sahabelere lanet etme geleneği Şiiliğin canlı tutulması sağlayacak ve kitlelere bilinç sağlamanın en iyi yöntemi olarak yaygınlaşmaya başlayacaktır. Bu gelenek Safevilerin kuruluşuna kadar devam etmiş ve mezhepsel düşmanlıkların yaygınlaşmasına neden olmuştur. Mehmet Dağlar, *Şah Tahmasb'in Dini Siyaseti (1524-1576) İran'da Kızılbaşlıktan Şiiliğe Geçiş*, Önsöz Yayıncılık, İstanbul 2019, s. 111.

⁴ Rosemary Stanfield-Johnson, “The Tabarra'ian and the Early Safavids”, *Iranian Studies*, Vol.37, No. 1, Published by: Taylor & Francis Ltd., (Mar., 2004), pp. 51-53.

⁵ Abbas Egbal Aştıyani, *Tarihe İran (Bad az Eslam)*, Entesarat-i Negah, Tahran 1385, s.847; E. Eshraghi, “Persia During The Period Of The Safavids, The Afshars And The Early Qajars”, *History of Civilizations of Central Asia*, ed. Chahryar Adle and Irfan Habib co-ed. Karl M. Baipakov, Vol.V (Development in contrast: from the sixteenth to the mid-nineteenth century), UNESCO Publishing, 2003, p. 252; Abulhasan Kazvini, *Favayid Al-Safaviyy*, haz. Meryem Mir Ahmadi, Müessesesi-i Mutalaat ve Tahkikat-i Ferhengi, Tahran 1367, s. 7.

⁶ Hz. Ali'nin Allah'ın velisi olduğuna şahadet ederim. Detaylandırmak gerekirse “Şahadet ederim ki Ali, Allah'ın veli kuludur” anlamına gelen (eşhedu enne Aliyyen veliyyullah) ibaresi Şii mezhebine bağlı olanların ezana yaptıkları bir ilavedir. İbare “eşhedu enne Muhammeden

“Hayye Ala Hayri’l-Amel”⁷ ibarelerinin ezana eklenmesini emretmiştir.⁸ Daha sonra Cuma Hutbelerinde, Ehl-i Beyt’in isminin zikredilmesi ile namaz farzlarını eda ederken Teberra faaliyetinin yerine getirilmesi ve o isimlere sikke bastırılmasını da istemiştir.⁹ Ezanın değişimi ile birlikte İslam düşmanları ve Hz. Ali’nin muhaliflerine karşı “Teberra” faaliyetleri resmileşmiş oldu. Şah İsmail’in bu girişimlerini rahatça yerine getirmesindeki en büyük etken Cuma namazında ve halkın arasında yüksek oranda Kızılbaşların bulunmasıdır. Zira rivayetlere göre Kızılbaşlar Tebriz’i perşembe günü teslim almış ve kenti Şah için hazırlamışlardır.¹⁰

Hutbede Şah İsmail ayrıca, Sünni insanların bulunmasına rağmen, halka hitaben Sünnilerden Teberra etmeleri başta Hz. Ebubekir, Hz. Ömer ve Hz. Osman olmak üzere diğer Sünni ulemalarına lanet etmelerini istemiştir. Halkın hayretleri arasında Kızılbaşlar durmayıp derhal Şah’ın isteğini yerine getirmişlerdir.¹¹ Orada bulunan Müslümanlar kendi dini Saiklerine karşı olan Şah’ın bu isteğini yerine getirmemiş hatta bazı ulema ve büyüklerin camiye terk etmek istemesi üzerine Şah, oradaki Kızılbaşlara onları öldürmelerini emretmiştir. Böylece o gün kimse Kızılbaşların kılıcından kurtulamamış ve Tebriz camisinde katliam yaşanmıştır.¹² Tebriz’de kökleri atılmış bu harekât başta orası olmak üzere pek çok kent ve merkezin Teberrailerin aşırıya kaçan davranışları ve tavırlarından dolayı halk tarafından terk edilmesine sebep olmuştur.

Böylece Şah İsmail “Teberraiyan” ismine mensup kitleleri, topraklarını korumak ve Şia mezhebini yaygınlaştırmak için, ülkesinin çeşitli bölgelerine yollamıştır. Teberrailer gittikleri yerlerde Ehl-i Beyt’in muhaliflerine karşı yüksek sesle lanet okur ve yerel halka zorla kendi fikirlerini empoze etmeye çalışırlardı. Hatta bazı rivayetlere göre bu faaliyetlerinin esnasında halk üzerinde yoğun baskılar kurulmuş ve karşılık alamadıkları insanları katletmişlerdir. Onların bu şiddeti üzerine Şii ulemalar bile ayaklanarak Teberrailer ile muhalefete başlamışsa da, Şah emrinden vazgeçmemiş hatta bazılarını devlet teşkilatı ve orduda yüksek mertebeler vermiştir. Bu kitle ülkedeki halkın mezhep değişiminde çok önemli etkiye sahip olmuştur.¹³

Şah’ın ve devlet adamlarının gölgesi altında Teberrailerin güçlerini arttırması onların hükümet erkânı tarafından bazı yerel beyleri tehdit etmek için kullandıkları bir maşa haline getirmiştir. Yerel beylerin Teberrailer tarafından sokak ve sosyal alanlarda lanetlenmesi ve aşağılanması, onların çevreden uzaklaşması ve münzevi bir hayat yaşamalarına sebep olmuştur.

2.2. Şah Tahmasb

Şah Tahmasb, Şia mezhebini yayılması ve ülke topraklarını bu mezhep çatısı altında toplanması için büyük çaba sarf etmiştir.¹⁴ Bu gayesini Teberrailer üzerinden gerçekleştirerek eski düzeni devam ettirmenin yanı sıra Cuma

Rasûlullâh’tan sonra iki kez söylenir. Bazı kaynaklarda bu ilave “eşhedu enne Aliyyen bi’l-hakki veliyyullah” olarak yani “Şehadet ederim ki Ali, hakikaten Allah’ın veli kuldur” şeklinde geçiyor. “Şii kaynaklı bazı rivayetlere göre bir gün sahabeden biri Rasûlullah’ın huzuruna girer ve der ki: Ya Rasûlallah Ebû Zer, ezan okurken aynı zamanda “eşhedu enne Aliyyen veliyyullah” diyor. Bunun üzerine Hz. Peygamber, “evet bu böyledir. Yoksa siz Gadîr-i Hum’da size ben kimin velisiysem, Ali de onun velisidir; kim ki bunun gereğini yapmazsa bu onun aleyhine olur” dediğini unuttunuz mu?” demiştir.” Hidayet Aydar, “Tarih Boyunca Ezana Yapılan İlaveler”, *Şirnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.VIII, S. 18, Şirnak 2017/3, s. 199-200.

⁷ Şii’lerin ezanında “Hayye ale’l-felâh”tan sonra “Hayye âlâ hayri’l-amel” (amelin hayırlısına geliniz) cümlesi gelip yine “Eşhedu enne Aliyyen veliyyullah” gibi iki kere tekrarlanır. “Şii kaynaklarına göre bu ibare başlangıçta ezan metninde yer almakta iken Hz. Ömer, Müslümanların daha çok namaza yönelik cihadı terk etmelerini için onu metinden çıkarmıştır. Şeyh Sadûk’un konu ile ilişkin rivayeti ise şöyledir: Ali Rıza kendisine “ezanda hayyealâ hayri’l-amel niçin kaldırılmıştır” şeklinde soran bir kişiye: “Görünen sebebi mi, yoksa asıl sebebi mi öğrenmek istiyorsun? Diye karşılık vermiştir. Adam: “Her ikisini de istiyorum” deyince, İmam şöyle cevap vermiştir: “Görünen sebep, insanların namazla uğraşıp cihadı terk etmelerini engellemektir. Asıl sebep ise şudur: öncelikle hayye âlâ hayri’l-amel, velayettir. Ömer, onu yasaklamak suretiyle ezanda velayetin teşvik edilmesi ve davet edilmesini engellemek istemiştir” der.” Abdurrahman Çetin, “Ezan”, *DİA*, C.12, İstanbul 1995, s. 37; Hanifi Şahin, “Şia Düşüncesinde Ezanın Yapısı ve Geçirdiği Değişimlerin Dini Temelleri”, *e-makalat Mezhep Araştırmaları*, V/1, Bahar 2012, s. 37.

⁸ Şah İsmail Sünni ulema ve halkın gümrah olduklarına inanmakla birlikte hak gördüğü Şii mezhebini yayılışı için sonuna kadar çabalamış ve bu yolda katliam ve kan dökmekte zerre geri adım atmamıştır. Mohammad Tagi Bahar (Melikü’l-Şüara), *Sebksenasi*, C.3, İntişarat-i Amir Kebir (Ketabha-yi Parastoo), Tahran 1349, s. 252-256.

⁹ Rosemary Stanfield-Johnson, “The Tabarra’iyan and the Early Safavids”, pp. 47-48; Hurşah b. Kubat, *Tarih-i Elçi Nizamşah*, haz. M. Nasiri, Encümen-i Asar ve Mafahir-i Ferhengi, Tahran 1379, s. 17.

¹⁰ Resul Cafariyan, *Safaviyye der Arse-yi Din, Ferheng ve Siyaset*, C.1, Pejuheşkede Huze ve Daneşgah, Kum 1379, s. 32.

¹¹ Amir Hüseyin Hanci, *Tarih-i Şah İsmail-i Safevi (Armagân Avera-ni Taşayyu’)*, Aqedeh Kütüphanesi Online Veritabanı, 1394, s. 70. Ayrıca Hanci’nin eklediği üzere, orada hazır olan halkı hayretler içerisinde kalıp nasıl olur da Şeyh Safiyü’d-Din Erdebili’nin evlatlarından olan Şah İsmail Hz. Peygamber’in yardımcıları ve yakınlarına lanet getirmemizi ister? Diye sormuşlardır. Fakat Şah’ın ne İslam tarihi ne de Hz. Peygamber’in ashâbı hakkında doğru talim ve malumata sahip değildi; onlar hakkında sadece Bektaşî halifelerinden dinsiz olduklarını, İslam’a düşman olduklarını ve yaptıkları kumpas girişimleri sonucu Hz. Peygamber’in yerine geçtiklerini duymuştu. Aldığı bu bilgiler doğrultusunda onları haksız yere halife olup Sünni mezhep insanlarla mücadelelerin doğru olduğuna inanmaktaydı. Bu doğrultuda Şah İsmail Teberrai unsurlarını kendi devleti ve mezhebini gereksinimi olarak görmüştür. Hanci, *age*, s. 71.

¹² Hanci, *age*, s. 71.

¹³ Abbas Egbal Aştıyani- İrandohht Merzban, *Penj Hukumat (Az Safaviyye ta Payan-i Pahlavi)*, Entişarat-i Mehvar, Tahran 1390, s. 63.

¹⁴ Rudi Matthee, “Safavid Dynasty”, <https://iranicaonline.org/articles/safavids>, 23. 07. 2020 sa. 20:46.

SAFEVİLER DÖNEMİNDE TEBERRAİLER

geceleeri Şii ulemalara, seyyidlere, hocalara ve Teberrailere hediye olarak bir miktar para göndermiştir.¹⁵ Johnson'un rivayetine göre ayrıca Cuma namazları özellikle Sünni bölgelerde normal farzların yerine getirilmesi yerine Şii imamlar görevlendirilip başta halifeler ve Hz. Ayşe olmak üzere teberra ve lanet faaliyetleri yerine getirilirdi.¹⁶ Yine Johnson'un naklettiği üzere Şah Tahmasb'in yaptığı girişimlerden birisi de Teberrailere lanet etmeleri için *Harun er-Reşid* ile başlayıp *Abdurrahman Cami* ile biten doksan kişilik bir liste verilmiştir. Şarifi ise, Şah II. İsmail ölümü ardından İran'dan kaçmasıyla birlikte kendi isminin de listeye eklendiğini rivayet eder.¹⁷

Bu dönemde Teberrai faaliyetleri ve devletin dini işlemleri fıkıh ulemaları *Lübni* ve *İhsai* tarafından idare edilmekteydi. Bu doğrultuda bu iki şahsiyetin denetimiyle Teberrailer daha sistematik çalışarak toprakları daha etkin kullanmışlardır. Fakat onların ifratından yorulan bir kısım halk ile Sünni zümreler özellikle Meşhed, Gorgan, Merv ve Herat gibi şehirlerde Ubeydullah Han'a¹⁸ mektuplar göndererek kendilerini kurtarmalarını istemişlerdir. Özbek Han'ı bu kentleri ele geçirmiştir fakat Şah Tahmasb saltanatının sonuna dek bu bölgeler Kızılbaşlar ile Özbekler arasında el değiştirmiştir. Değişimler sırasında Safevilere geçtiği dönemlerde Teberrailer burada sert bir siyaset izleyerek halka zulmetmişlerdir.¹⁹

Ayrıca Irak'taki halkın istidat çağrıları üzerine H. 912/ M. 1533-34 tarihinde Kanuni Sultan Süleyman Tebriz'i ele geçirmiş ve halk tarafından oldukça sıcak karşılanmıştır. Burada Şah Tahmasb ile Sultan Süleyman arasındaki geçen mektuplara bir parantez açmamız gerekmektedir. Zira iki hükümdar arasında geçen bu namelerde mezhebi konulardan bahsedilmiş ve her iki hükümdar dini sahada birbirlerini sert bir dille eleştirmişlerdir. Burada haizi ehemmiyet olan konu dini meselelerde ulemalar kullanılmıştır. Şah Tahmasb'in mektuplarında Şii mezhebinin savunulması yeni istidlaller getirilmesi, Emevi ve Abbasilerin Şii kitlelere yapılan zulüm ve katliamlarından bahsedilmesinin yanı sıra konumuzla ilişkili olan Teberrailerden de söz edilmiştir. Burada Şia mezhebinin kısa sürede nasıl Hindistan ve Maverünnehr'de yayıldığına dikkat çekildikten sonra aynı hızla bir gün Teberra seslerinin Kâbe'de de yankılanacağı söylenmiştir.²⁰

Bahsedildiği üzere Şah Tahmasb'in lanet faaliyet ve geleneklerini gerek Şiiliğin yaygınlaşması gerekse Sünni mezhep Osmanlı Devletine karşı kullanması iki devlet arasında rekabeti körükleyerek iplerin daha da fazla gerilmesine sebep olmuştur. Osmanlı Devletindeki ulemaların da tepkisine yol açan Şah Tahmasb'in girişimleri ve politikaları Sultan Süleyman tarafından yakından izlenmiştir. Bu doğrultuda 1555 tarihli Amasya Antlaşmasında Sultan Süleyman konuya dikkat çekerek Safevi Devleti topraklarında Hz. Ali dışında diğer halifeler ve Hz. Ayşe'ye yapılan teberra faaliyetinin ortadan kaldırmasını beklediğini ve antlaşmanın sağlanması için elzem olduğunu belirtmiştir. Şah Tahmasb ise antlaşmanın ardından Sultan Süleyman'a mektup yazarak topraklarını fesat ve günah etkenlerinden arındırarak İslam'a uygun hareket ettiklerini belirtmiştir.²¹

2.3. Şah II. İsmail

Rivayetlere göre Şah, Sünni mezhep veziri *Mir Mahdum*²² ve onun çevresinin etkisinde kalarak bu mezhebe meylenmiştir. Kendisi sosyal çevrelerde lanet okuma kültürüne muhalif olup Teberrailere karşı sert bir tutum

¹⁵ Kadı Ahmet Kumi, *Hulasat'te-Tevarih*, haz. İhsan İsraki, İntişarat-i Daneşgah-i Tahran, Tahran 1359, s. 598.

¹⁶ Rosemary Stanfield Johnson, "Sunni Survival in Safavid Iran: Anti-Sunni Activities during the Reign of Tahmasp I", *Iranian Studies*, Vol.27, No. 1/4., Published by: Taylor & Francis Ltd., Religion and Society in Islamic Iran during the Pre-Modern Era 1994, p. 129.

¹⁷ Rosemary Stanfield Johnson, "Sunni Survival in Safavid Iran: Anti-Sunni Activities during the Reign of Tahmasp I", p.130.

¹⁸ H. 893/ M. 1488 yılında Buhara doğumlu olan Ubeydullah Han Özbeklerin XV. yüzyılda Maverünnehir'de güçlü bir siyasi birlik etrafında toplanmalarını sağlayan Ebü'l-Hayr Han'ın torunu ve Muhammed Şeybani Han'ın yeğenidir. Buhara sarayında eğitim tamamlayan Ubeydullah Han'a H. 918/ M. 1512 yılında birleşik Safevi-Babür ordusuna karşı kazandıği zaferin ardından babasının bölgeleri olan Buhara ve Karşi verilmiştir. Şeybaniler'in 1512'den sonraki bütün savaşlarında önemli görevlerde bulunan Ubeydullah Han aynı zamanda Safeviler'e karşı aktif bir siyaset takip etti; Safeviler üzerine yedi sefer düzenleyip onların Horasan'da nüfuzu ele geçirmelerini engellemiştir. H. 940/ M. 1533'da Ebu Said Han'ın ölümü ardından bütün Maverünnehir Şeybanileri'nin başına geçip Buhara'yı başşehir yapmıştır. Ubeydullah Han taht süresi boyunca Safeviler'e karşı mücadeleye devam edip, onları Maverünnehir bölgesinden tamamen uzaklaştırmıştır. Mualla Uydu Yücel, "Ubeydullah Han", *DİA*, C.42, İstanbul 2012, s. 22.

¹⁹ Hanci, *age*, s. 163.

²⁰ İki hükümdar arasında cereyan eden çekişmeli hususlar ve detaylar için bk. Cafariyan, *age*, s. 71-72.

²¹ Mehmet Dağlar, *age*, s. 114-115.

²² Sünni olduğu iddia edilen Mirza Mahdum Şarifi yaklaşık H. 975-76/ M. 1568-69 yılında babasının direktleriyle Fars ilinden Safevi başşehir olan Kazvin'e taşınması ile birlikte devletin hizmetine girmiştir. H. 984/ M. 1576 yılı Şah Tahmasb'in ölümüne dek kendisine yedi yıl vezaretlik vazifesini ifa etmiştir. Kazvin başta olmak diğer İran kentlerinde vaazlık görevi yapan Şarifi Farz qadı al-quddat ("kadınların kadısı veya baş kadı" anlamında olan terim genellikle başşehirin kadısı verilen unvandır.) makamına atanmıştır. H. 984/ M.1576'da Şah II. İsmail'in tahta geçmesiyle tekrar sadarete görevlendirilmiştir. Daha sonra polemik yaratan eserleri ve yaptığı girişimlerinden dolayı Osmanlı Devletine yerleşen Şarifi H. 995/ M. 1587 yılında Mekke'de vefat etmiştir. Rosemary Stanfield Johnson, "Sunni Survival in Safavid Iran: Anti-Sunni Activities during the Reign of Tahmasp I", p. 124.

sergilemiştir.²³ Şah II. İsmail aynı zamanda ulema ve vaizler toplantılarının Teberrailerin etkisinde kaldığından dolayı lağvetmiştir.²⁴ Öte yandan onlara destek veren *Mir Seyyid Hüseyin Müctehid-i Kereki Amuli* gibi ulemaları da ölümle tehdit etmiştir. Aynı şekilde desteklerini uyarılara rağmen kısıtlamayan *Seyyid İmadü'd-Din Ali Hüseyini Esterabadi*'yi katletmiştir. Ayrıca Şah II. İsmail Şii ulema ve Kızılbaşları saray çevresi ve önemli mevkilerinden uzaklaştırmış ve onların yerine Sünni bürokrat ve âlimleri mevkilere getirmiştir.²⁵ Bunun yanı sıra Sünni Osmanlı ve Özbek tehdidini önlemek için On İki İmam'ın ihtilafli doktrinlerini yasaklamıştır. İşte bu yasaklamaların en önemlisi Teberrailer tarafından yürütülen lanet faaliyetleridir.²⁶ Zira bu faaliyetler Osmanlı-Safevi ilişkilerini hem siyasi hem de dini sahada oldukça etkilemiştir. Bilhassa Amasya antlaşmasında bu konu beyan edilerek bu ritüellerin yasaklanması iki devlet arasında kararlaştırılmış fakat uygulamada başarılı olamamıştır. Şah II. İsmail ise, fermanı ile yasaklanmasına rağmen Kızılbaşlar ile lanet merasimine bağlı olan ulemaların yoğun muhalefetinden dolayı bu merasimler varlıklarını ufak da olsa sürdürmeye devam etmişlerdir.²⁷

Şah II. İsmail'in ölümü ardından ise, Teberrailer faaliyetlerine kaldıkları yerden tekrar başlamış ve halk arasında Hz. Ali'nin muhaliflerine lanet getirmeye devam etmişlerdir. Şah II. İsmail döneminde haizi ehemmiyet olan hususlardan birisi halkın Teberra harekâtını durdurmasından dolayı kendisine karşı ayaklanmalarıdır.²⁸ Yönetimi altında olan topraklarda önemli etkiler yaratan bu isyanlar sonucu Şah II. İsmail Teberrailerle onları eleştirdiği için çatışma halinde olan veziri Mahdum Şirazi'yi azletmek zorunda kalmıştır.²⁹

2.4. Şah Abbas

O da Şah II. İsmail gibi Teberrailerin ifrat olan hareketlerine muhalif olup faaliyetlerini yasaklamıştır. Lakin Şah'ın kısıtlamalarına rağmen bu zümre irili ufaklı şehirlerin bazı nahiyelerinde lanet getirmeye devam etmişlerdir. Aslında Şah Abbas, Şia'nın On İki İmamiyye koluna taassupla bağlı olup her âdeti ve geleneği titizlikle yerine getirmesine rağmen Teberrailerin faaliyetini kısıtlamakla kalmayıp dönemin kaynaklarından da görüldüğü üzere Safevi Devleti'nin hem siyasi hem de dini sahada temel taşlarından birini oluşturan Kızılbaş zümresine karşı da mücadele vermiştir. Tahta çıkışından bir süre sonra vakit kaybetmeksizin onların siyasi nüfuzlarını zayıflatıp pek çok Kızılbaş'ı yüksek mevkilerden almıştır.³⁰ Zira hem askeri hem de siyasi olarak yeni bir yapı arayışında olan Şah Abbas için Kızılbaş unsurları tabiri caizse bir engel mahiyetinde idi. Aynı zamanda onun döneminde Kızılbaşların Şah I. İsmail döneminde olduğu gibi hem güçleri hem de nüfuzları kalmamıştı. Ancak bu onların tamamen önemsiz hale geldikleri anlamına gelmemektedir.³¹

Şah Abbas döneminin ardından da Teberrailer meselesi Safevi ve Osmanlı Devleti arasındaki münasebetlerde gündeme gelmiştir. Küpeli'nin naklettiğine üzere, *IV. Murad, Şah Safi'ye gönderdiği bir mektupta geçmişten beri aralarındaki husumetin körukleyen unsurlardan birisi olan teberra faaliyetinin durdurulmasını ondan temenni etmiştir.*³²

3. Safevi Devleti'nin Ardından Teberra Faaliyeti

²³ Şah II. İsmail Şiiliği daha mutedil bir hale getirmek ve Sünniliği müsamaha ile karşılamak görüşünde idi. Her iki mezhep mensuplarının bir arada yaşamalarını istiyor ve bundan dolayı Hz. Aişe'ye lanet getirilmesini doğru bulmuyordu. Bu düşüncesini meclislerinde hazır bulunanlara bazen açık, bazen de kapalı bir şekilde ifade ediyordu. Ayrıca konu ile ilişkin *halifetü'l-hülefalığa* getirdiği Bulgar Halife ile bir anlaşmazlık yaşamıştır. Faruk Sümer, *Safevi Devletinin Kuruluşu ve Gelişiminde Anadolu Türklerinin Rolü (Şah İsmail ile Halifeleri ve Anadolu Türkleri)*, Güven Matbaası, Ankara 1974, s. 116. Şah ile Bulgar Halife arasındaki geçen mükâlemeler için bk. İskender Bey Turkman, *Tarih-i Âlem Ara-yi Abbasi*, haz. İrec Afşar, C.1, İntişarat-i Amir Kebir, Tahran 1387, s. 215.

²⁴ Rosemary Stanfield-Johnson, "The Tabarra'iyana and the Early Safavids", p. 65.

²⁵ Şah II. İsmail'in bu girişimlerinin yanı sıra veziri Mir Mahdum'a olan yakınlığı ve Sünni eğilimli hareketlerinden dolayı Sünnilik ile suçlanmış ve bu iddialara cevaben Hz. Ali ve ailesini öven sikke bastırmıştır. Detaylar için bk. Mehmet Dağlar, "Safevi Devleti'nde Şah II. İsmail ve Muhammed Hudabende Dönemlerinde Kızılbaş Hâkimiyeti", *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Yıl. 3, S. 1, Bahar 2018, s. 58.

²⁶ Cihat Aydoğmuşoğlu, "Şah II. İsmail (1576-1577) Devri Siyasi ve Dini Hadiseleri", *Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi (International Journal of Social Science)*, S. 48, (Yaz II 2016), s. 64-65; Tahsin Yazıcı, "Safeviler", *İA*, C.10, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1966, s. 55; İskender Bey Turkman, *age*, s. 215.

²⁷ Jean Calmard, *Safavid Persia The History and Politics of an Islamic Society*, ed. Charles Melville, I.B. Tauris & Co Ltd., London 1996, p. 161.

²⁸ II. Şah İsmail Sünni ulema, halife ve imamlarına karşı olan lanet faaliyetlerini durdurmanın yanı sıra Şii imamlarının adlarının bulunmadığı yeni sikkeler basılmasını ve o isimlerin Kazvin Ulu Camiinden kaldırılmasını emretmiştir. Şah'ın bu girişimleri Şiraz ve Kazvin'de Şah'ın akrabası olan Emir Han Musullu liderliğinde bölgesel isyanlar çıkmasına yol açmıştır. Kioumars Ghereghlou, "Esmâ'il II" <https://iranicaonline.org/articles/esmail-02> 02.09.2020 sa. 11:03.

²⁹ Kioumars Ghereghlou, "Makdum Sharifi Shirazi," <https://iranicaonline.org/articles/makdum-shirazi> 02.09.2020 sa. 14:11.

³⁰ Meryem Nejad Akbari Mehrban, *Şah Abbas-i Kabir*, Ketab-i Parse, Tahran 1387, s. 53.

³¹ Detaylı bilgi için bkz. H.R.Roemer, "The Safavid Period", *The Cambridge (History of Iran)*, ed. P. Jackson, Vol.6, Cambridge University Press, UK 1986, pp. 263-267.

³² Özer Küpeli, *Osmanlı- Safevi Münasebetleri (1612-1639)*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmış Doktora Tezi), İzmir 2009, s. 199.

SAFEVİLER DÖNEMİNDE TEBERRAİLER

Afşar Hanedanlığının hükümdarı Nadir Şah teşkilatlanmaları ve faaliyetlerini kati bir şekilde karşı koyarak yasaklamıştır. Nadir Şah Şiileştirme politikasını tamamen kenara bırakarak topraklarında yaşamakta olan Sünni halklara statülerini tanımıştır. Bu doğrultuda Osmanlı Devleti ile yakın ilişkiler kurmanın yanı sıra Sünni nüfuzun yoğun olduğu Horasan ve Sistan nahiyelerini tekrar topraklarına katmıştır. Nadir Şah'ın temellerini attığı ılıman dini politika daha sonraki devletler olan Zend ve Kaçar Devletleri döneminde de devam etmiştir. Hem Zend hem de Kaçar Devletleri Teberra faaliyetlerini menetmiştir. Lakin Kaçarlar döneminde faaliyetlerin kısıtlanması ve Teberrailere karşı olan mücadelelere rağmen bu gelenek memleketin bazı bölgelerinde devam etmiştir.³³ Özellikle Nasirü'd-Din Şah döneminde hükümdar çeşitli nazariyelerden olan dini zümrelerin faaliyetlerini yasaklamıştır. Fakat onun döneminde de halk arasında Teberrailere sert kurallara rağmen lanet okuma geleneklerini devam ettirmişlerdir. Kaçar döneminde Teberrailerin yasaklamalara aldırış etmeden devam eden faaliyetleri Şia ile Sünni mezheplere mensup olan halk arasındaki çatışmaların alevlenmesi ve ayrılıklara sebep olarak devletin dış politikasını bile etkilemiştir.

4. Diğer Bölgelerdeki Teberrailere

4.1. Herat

Bahsedildiği üzere Teberrai faaliyetlerinin Şah İsmail döneminde meşrulaşması ile birlikte Herat'ta da daha önceki Sünni mezhep hükümdarların baskı ve zulümlerinden eziyet uğrayan halk ve bazı gruplar burada faaliyete başlamışlardır. Şah'ın emriyle Herat'ın sokak ve pazarları gibi sosyal alanlarda dolaşarak Hz. Ali'nin düşmanları ve muhaliflerine lanet okumuşlardır.

Buraya ilk olarak önemli bir Teberrai olan Kuli Han önderliğinde bir grup intikal etmiştir. Bahsedildiği üzere bir kısım kendi isteğiyle bir kısım ise onların muhaliflerine karşı diğer kentlerde yaptıklarının korkusuyla kendilerine katılmışlardır. Kuli Han kenti teslim aldıktan sonra camiye girerek Herat'ın ayan ve önde gelenlerini çağırmıştır. Ardından kadıya Şii olması ve minbere çıkarak halifelere Teberra etmesini ve Sünni halka karşı fetva vermesini istemiştir. Lakin bu emri yerine getirmeyen kadı Kızılbaşlar tarafından katledilmiştir. Daha sonra Şah İsmail bizzat kendisi H. 889/ M. 1510 yılında kente gelmiş ve burada Maveraünnehir, Sistan ve Horasan bölgelerinin önemli Sünni uleması ve hatta Osmanlı Sultanı II. Bayezid'in hocalarından olan Mevlana Teftazani'ye Teberra etmesini emretmiştir. Bu girişimde de aynı şekilde Mevlana Şah'ın isteğini yerine getirmeyince onun emriyle işkence edilerek katledildikten sonra cesedi yakılmıştır.³⁴

Teberrailere ve onlara destek veren grupların artan nüfuzları bir süre sonra Şii ulemalarının da baskısıyla şehir hâkiminin Sünni mezhep olan bütün kitlelerini şehirden kovmalarına sebep olmuştur. Öyle ki kentte Şii halk, kadınlar ve Teberrailere dışında kimse kalmamıştır. Devlet kademelerinde olan nüfuzlarından dolayı Herat'ta mistik ve efsanevi hikayelerin artması ve hatta bu durumu halka karşı bir çeşit manipülasyon olarak kullanmalarına sebep olmuştur.³⁵

Ubeydullah Han'ın Herat'a saldırması ve Hezlan ile Herevilerin tayfalarının galip gelerek kenti tasarruf etmelerinin ardından kentteki bütün Kızılbaşlar ile Teberrailere kılıçtan geçirilmiştir. Fakat Şah I. İsmail'in tekrar Herat yakınlarında Özbek kuvvetlerini yenmesi üzere Teberrai ve Kızılbaşları katleden halktan öcünü almak için kentte katliam yapmıştır. Ardından fethettiği nahiyelerden Herat ve Merv'i *Zeynel Bey Şamlu*'ya ve Mihene ile Faryab'ı *Div Sultan Rumlu*'ya teslim ederek yanındaki birliklerle İran'a dönmüştür. Timur Sultan da aynı şekilde kente girip hutbe okuttuktan sonra bazı Ehl-i Sünnet çevrelerin tesirinde kalarak Teberrailere katletmiştir.³⁶

4.2. Bağdat

Sünni mezhebin çoğunlukta olduğu bu kentte bazı Şii çevreler Teberra faaliyetlerine başlamışlardır. Onların diğer Şii mezhep kentlerle olan farkı sadece Yezid'e lanet okumalarıdır. Kentteki önemli Sünni nüfuzdan dolayı teşkilatın bölgedeki faaliyeti oldukça kısıtlı kalmıştır. Örneklendirmek gerekirse rivayetlere göre Teberrailerin sloganı olan "*Biş Bad, Kem Mebad*" ibaresi kente giren kadılardan birisinin dikkatini çekmiştir. Kadı Bağdat hâkiminin yanına giderek kendisine onları şikâyet ederek cezalandırılmalarını istemiştir; fakat hâkim kendisine Yezid'e lanet ettiklerini belirterek neden cezalandırılmalarını gerektiğini sormuştur. Kadı, hâkime bu slogandaki "*Biş*" kelimesinin aslında Farsçadaki anlamı olan "*daha çok*" mefhumunda kullanılmadığını ve Türkçedeki "*beş*"

³³Hancı, *age*, s. 167.

³⁴Hancı, *age*, s. 109.

³⁵ Kentte adak adı altında bazı kişiler halkın altın ve cevherleri gibi ziynet eşyalarını ellerinden almışlardır. Detaylar için bkz. Handmir, *Tarih-i Habibü's-Siyer fi Ahbar Al-Beşer*, haz. M. Debir Siyaki, Celaleddin Humayi, C.4, İntişarat-i Hayyam, Tahran 1380, s. 173-174.

³⁶Hancı, *age*, s. 114.

FARBOD MAZLUMI

anlamında yani Hz. Ebubekir, Hz. Ömer, Hz. Osman, Muaviye ve Yezid'e işaret edilerek kullanıldığını ifade etmiştir. Böylece kadının dediği uygulanarak faaliyetleri kısıtlanmıştır.³⁷

SONUÇ

Bahsedildiği üzere Teberra-Tevella veya karşılıklı aşağılama ve övgü faaliyetleri Safevi Devleti'nden önce halk arasında bulunmaktaydı. Safevi Devleti'nin kurucusu Şah I. İsmail ise, Şia mezhebini resmileştirdikten sonra bu yapıyı meşrulaştırarak toplumdaki faaliyetini başlatmıştır. Şah I. İsmail'in bu girişimdeki temel amacı sınır komşuları olup farklı mezhepten olan Osmanlı Devleti ve Özbek Hanlığı'na karşı koymak ve kendi sınırlarını onlara karşı korumaktı. Fakat başta hem siyasi hem de dini propaganda aracı olarak teşkilatlanmış bu zümrenin faaliyetleri zamanla insanlara yaptıkları ifrat müdahaleler ve Safevi topraklarındaki hem Sünni hem de geleneğe karşı olan Şii mezhep kitlelerin muhalefetiyle birlikte kısıtlanmıştır. Özellikle Şah II. İsmail'in mezhepteki ılıman tavrı ile beraber aşırıya kaçan ve pek çok kentte kutuplaşmalara sebep olan Teberra neredeyse tamamen faaliyetten menedilmişlerdir. Teberra faaliyeti her ne kadar o dönemden itibaren kısıtlanmış olsa da Safeviler Devleti ardından irili ufaklı zümreler halinde devam etmiş ve Şiilik kültürünün bir parçası haline gelip literatür içerisinde yerini almıştır.

KAYNAKÇA

- AŞTİYANİ, Abbas Egbal, *Tarihe İran (Bad az Eslam)*, Entesharat-i Negah, Tahran 1385.
- AŞTİYANİ-MERZBAN, Abbas Egbal-İrandokht, *Penj Hukumat (Az Safaviyye ta Payan-i Pahlavi)*, Entesharat-i Mehvar, Tahran 1390.
- AYDAR, Hidayet, "Tarih Boyunca Ezana Yapılan İlaveler", *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.VIII, S. 18, Şırnak 2017/3, ss. 187-207.
- AYDOĞMUŞOĞLU, Cihat, "Şah II. İsmail (1576-1577) Devri Siyasi ve Dini Hadiseleri", *Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi (International Journal of Social Science)*, S. 48, Yaz II 2016, ss. 59-67.
- BAHAR, Mohammad Tagi (Melikü'l-Şüara), *Sebkşenasi*, C.3, İntişarat-i Amir Kebir (Ketabha-yi Parastoo), Tahran 1349.
- CAFARİYAN, Resul, *Safaviyye der Arse-yi Din, Ferheng ve Siyaset*, C.1, Pejuheşkede Huze ve Daneşgah, Kum 1379.
- CALMARD, Jean, *Safavid Persia The History and Politics of an Islamic Society*, ed.Charles Melville, London 1996.
- ÇETİN, Abdurrahman, "EZAN", *DİA*, C.12, İstanbul 1995, ss. 36-38.
- DAĞLAR, Mehmet, "Safevi Devleti'nde Şah II. İsmail ve Muhammed Hudabende Dönemlerinde Kızılbaş Hâkimiyeti", *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Yıl. 3, S. 1, Bahar 2018, ss. 50-65.
- DAĞLAR, Mehmet, *Şah Tahmasb'in Dini Siyaseti (1524-1576) İran'da Kızılbaşlıktan Şiiliğe Geçiş*, Önsöz Yayıncılık, İstanbul 2019.
- DEHKODA, Aliakbar, "Teberraiyan", *Logatname*, Mohammad Moin-Jafar Şahidi, C.4, Tahran üniversitesi Yayınları, Tahran 1998, s. 6362.
- ESHRAGHİ, E., "Persia During The Period Of The Safavids, The Afshars And The Early Qajars" *History of Civilizations of Central Asia*, ed. Chahryar Adle and Irfan Habib co-ed. Karl M. Baipakov, Vol.V (Development in contrast: from the sixteenth to the mid-nineteenth century), UNESCO Publishing, 2003, pp. 251-274.
- GHEREGHLOU, Kioumars, "Esmail II", <http://www.iranicaonline.org/articles/esmail-02> 02.09.2020 sa. 11:03.
- GHEREGHLOU, Kioumars, "Makdum Sharifi Shirazi," <http://www.iranicaonline.org/articles/makhdum-shirazi> 02.09.2020 sa. 14:11.
- GOLDZİHER, "Ehlülbeht", *İA*, C.IV, s. 207.
- HANCİ, Amir Hüseyin, *Tarih-i Şah İsmail-i Safevi (Armagan Averan-i Taşayyu')*, Aqeedeh Kütüphanesi Online Veritabanı, 1394.

³⁷Cafariyan, *age*, s. 34.

SAFEVİLER DÖNEMİNDE TEBERRAİLER

- HANDMİR, *Tarih-i Habibü's-Siyer fi Ahbar Al-Beşer*, haz. M. Debir Siyaki, Celaleddin Humayi, C.4, İntişarat-i Hayyam, Tahran 1380.
- HURŞAH B. KUBAT, *Tarih-i Elçi Nizamşah*, haz. M. Nasiri, Encümen-i Asar ve Mafahir-i Ferhengi, Tahran 1379.
- İSKENDER BEY TURKMAN, *Tarih-i Âlem Ara-yi Abbasi*, haz. İrec Afşar, C.1, İntişarat-i Amir Kebir, Tahran 1387.
- KADI AHMET KUMI, *Hulasat't-Tevarih*, haz. İhsan İşraki, İntişarat-i Daneşgah-i Tahran, Tahran 1359.
- KAZVİNİ, Abdulhasan, *Favayid Al-Safaviyy*, haz. Meryem Mir Ahmadi, Müessesesi-i Mutalaat ve Tahkikat-i Ferhengi, Tahran 1367.
- KÜPELİ, Özer, *Osmanlı- Safevi Münasebetleri (1612-1639)*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmış Doktora Tezi), İzmir 2009.
- MATTHEE, Rudi, “Safavid Dynasty”, <https://iranicaonline.org/articles/safavids> 23.07.2020 sa. 20:46.
- NEJAD AKBARİ MEHRBAN, Meryem, *Şah Abbas-i Kabir*, Kitab-i Parse, Tahran 1387.
- ROEMER, H.R., “The Safavid Period”, *The Cambridge (History of Iran)*, ed. P. Jackson, Vol.6, Cambridge University Press, UK 1986, pp. 189- 350.
- STANFIELD JOHNSON, Rosemary, “Sunni Survival in Safavid Iran: Anti-Sunni Activities during the Reign of Tahmasp I”, *Iranian Studies*, Vol.27, No. 1/4, Published by: Taylor & Francis Ltd., Religion and Society in İslamic İnan during the Pre-Modern Era, 1994, pp. 123-133.
- STANFIELD-JOHNSON, Rosemary, “The Tabarra’iyan and the Early Safavids”, *Iranian Studies*, Vol.37, No. 1, Published by: Taylor & Francis Ltd., March 2004, pp. 47-71.
- SÜMER, Faruk, *Safevi Devletinin Kuruluşu ve Gelişiminde Anadolu Türklerinin Rolü (Şah İsmail ile Halifeleri ve Anadolu Türkleri)*, Güven Matbaası, Ankara 1974.
- ŞAHİN, Hanifi, “Şia Düşüncesinde Ezanın Yapısı ve Geçirdiği Değişimlerin Dini Temelleri”, *e-makalat Mezhep Araştırmaları*, Vol.1, Bahar 2012, ss. 35-65.
- YAZICI, Tahsin, “Safeviler”, *İA*, C.10, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1966, ss. 53-59.
- YÜCEL, M. Uydu, “Ubeydullah Han”, *DİA*, C.42, İstanbul 2012, ss. 22-23.

Cilt/Volume 3, Sayı/Issue 5, Ocak /January 2021, ss. 85-92.

Geliş Tarihi–Received Date: 15.11.2020 Kabul Tarihi–Accepted Date: 13.01.2021

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

ANADOLU'DAKİ EŞKİYALIK FAALİYETLERİNE DAİR BİR İSTATİSTİK

(22 NUMARALI MÜHİMME DEFTERİ IŞIĞINDA)*

TESLİME ATA**

ÖZ

Eşkîyalık faaliyetleri geçmişten günümüze birçok devlette vuku bulmuş ve iktidarları meşgul eden önemli konulardan biri olmuştur. Eşkîyalık olaylarındaki yoğunluk eşkîyalığın tanımına da yansımış ve birçok şekilde ifade edilmiştir. İslam hukukçuları ekol farklılığından dolayı birbirinden farklı yorumlar getirirken, diğer hukukçular olayın işlenişi, oluşması, failin kimliği gibi unsurları göz önüne alarak, sınıflandırma ve sınırlandırma yaparak yorum getirmişlerdir. En geniş anlamıyla eşkîyalık, zor kullanarak mala, cana tecavüz, kamu düzenini ve asayişini ihlal etmek olarak ifade edilebilir. Eşkîyalık olaylarının altında yatan neden genellikle iktisadi darlık olmuş ve bunun sonucunda da halk illegal yollara başvurmuştur. İktisadi nedenler dışında, kolay yoldan para kazanma, şöhret peşinde koşma, halkın sosyal eşkîyalara kahraman gözüyle bakması gibi nedenlerden dolayı da eşkîyalığı tercih edenler olmuştur. Her devlet gibi Osmanlı Devleti de eşkîyalıkla yoğun bir şekilde mücadele etmiştir. Bu yoğunluk 16. yüzyılın ikinci yarısında doruk noktasına ulaşmış, tüm Osmanlı topraklarını etkisi altına almıştır. Sadece yönetilenler değil, yönetenler de bu kaosun içinde yer almıştır. Suhteler, leventler, aşiretler, köylüler, zimmiler, devlet görevlileri gibi her kesimden kanun dışına çıkanlar olmuştur. Yerel otorite bazı eşkîyalık olayları karşısında çaresiz kalmış ve durum merkezî otoriteye intikal etmiştir. Böylelikle eşkîyalık olayları mühimme defterlerine kaydedilmiştir. Eşkîyalık olaylarında, yer, zaman, mekân ve kişiler farklılık gösterdiği için nedenlerini ve sonuçlarını da ayrı ayrı değerlendirmek gerekmektedir. Çalışmada Anadolu'da Mayıs-Eylül 1573 tarihlerinde meydana gelen eşkîyalık faaliyetleri, nicel veriler kullanılarak ayrı başlıklar altında değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Eşkîyalık, Osmanlı Devleti, Mühimme Defteri, 16. Yüzyıl, II. Selim, Anadolu.

A STATISTICS ON THE BRIGANDAGE ACTIVITIES IN ANATOLIA

(IN LIGHT OF THE MUHIMME RECORDS NO: 22)

ABSTRACT

Banditry activities have occurred in many states from the past to the present and have been one of the important issues that occupy the governments. The intensity of banditry activities is reflected in the definition of banditry and has been expressed in many ways. While the Islamic jurists made different interpretations due to the difference in school, the other jurists made interpretations by classifying and restricting the events, taking into account factors such as the process, occurrence, and identity of the perpetrator. In its broadest sense, banditry can be expressed as a violation of public order and safety by using force, trespassing life and property. The underlying cause of banditry was generally economic distress, and as a result, people generally resorted to illegal ways. Besides the economic reasons, there were also those who preferred banditry for reasons such as earning easy money, pursuing fame, and becoming a hero because of people's view of social bandits. The Ottoman Empire fought intensely against banditry like every other state. In the second half of the 16th century, this intense struggle reached its climax and affected all Ottoman lands. Not only the people but also the rulers took part in this chaos. There have been people from all walks of life, such as suhtes, lewvids, tribes, peasants, dhimmis, and state officials. The local authority was insufficient in the face of some cases of banditry and the situation passed to the central authority. Thus, the events of banditry were recorded to Muhimme Defters. It is

* Bu makale, yazarın hazırladığı “22 Numaralı Mühimme Defterinin (H.981/ M. 1573) Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi (s. 108-214)” başlıklı yüksek lisans tezinden (defterin kalan kısımları tamamlanarak) üretilmiştir.

**Doktora Öğrencisi, Hacettepe Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türkiyat Anabilim Dalı, E-Posta: teslimeyukse@gmail.com. ORCID ID: 0000-0001-9187-3760

ANADOLU'DAKİ EŞKİYALIK FAALİYETLERİNE DAİR BİR İSTATİSTİK (22 NUMARALI MÜHİMME DEFTERİ İŞİĞİNDA)

necessary to evaluate the reasons and results separately because of place, time, location, and people differ in every banditry incident. In this study, the banditry activities that took place in Anatolia between May-September 1573 were evaluated under separate titles with using quantitative data.

Keywords: Banditry, Ottoman Empire, Mühimme Record, Sixteenth Century, II. Selim, Anatolia.

GİRİŞ

16. yüzyıl ortalarında Osmanlı Anadolu'su, ciddi bir şehzade çekişmesine sahne olmuştur. Kanuni Sultan Süleyman'ın oğulları Şehzade Selim ve Mustafa arasındaki çekişme, işsiz-güçsüz binlerce Anadolu köylüsüne askerî sınıfta yükselme umudu vermiştir. Bu insanlar, rakip şehzadelerin bayrağı altında yer almış ve kendi tarafları kazandığı takdirde ekmek kapılarının açılacağını umut etmişlerdir. Ardından Şehzade Bayezid'in isyan etmesi huzursuzluğa ve yağmaya yol açmıştır. Fakat isyan bastırılıp siyasi krize son verilse de işsiz-güçsüz sınıf hep eşkıyalığın eşiğinde olmuştur.¹

Nüfustaki artış, ekonomik zorlukları da beraberinde getirmiş, halkı yoksullaştırmış ve sosyal problemlere yol açmıştır. Bu duruma siyasi ve iktisadi şartların kötüleşmesi de eklenince yersiz-yurtsuz, işsiz-güçsüz insanlar çoğalarak büyük eşkıya gruplarını oluşturmuşlardır.² Eşkıyalar tek bir kimlikten değil, farklı kimliklerden oluşmuştur. Önceleri küçük olan çeteler, şartların kötüleşmesine paralel olarak büyük eşkıya gruplarına dönüşmüşlerdir. Tımarını bırakan sipahiler, önceleri orduda olan, sonraları işsiz kalan sekbanlar, vergileri ödememekte direnen aşiretler, suhte ve leventler büyük eşkıya gruplarını oluşturmuşlardır.³ Suhte ve leventlerin olaylara dâhil olması isyanlara farklı bir boyut getirmiştir. Bu kişiler zamanla eşkıyalık faaliyetleri içerisinde başı çekmişlerdir. Peki, bundan sonra halkı ne gibi sosyal huzursuzluklar beklemiştir? Eşkıya olarak tanımlanan kişiler kimlerdir? Bu kişilerin istedikleri ne idi ve istekleri merkezî otorite tarafından karşılanabilir miydi? Kamu düzeninin bozulmasına neden olan olaylara merkezî otoritenin bakış açısı nasıldı ve bu olaylara karşı ne gibi önlemler alınmıştı? Eşkıyalık olaylarının azalış ve artışında coğrafi konum, iklim ve savaşların bir etkisi var mıydı? Makalede bu sorulara arşiv belgeleri ile cevap aranmaya çalışılmıştır. Ayrıca sorular yanıt bulunduğu birçok araştırmacı için konu ile ilgili daha farklı araştırmalar yapılabileceği fikrini oluşturmak hedeflenmiştir.

1. 22 Numaralı Mühimme Defteri'ne Göre Anadolu'daki Eşkıyalık Faaliyetleri

22 Numaralı Mühimme Defteri, hicri 981, miladi 1573 tarihidir ve mayıs, haziran, temmuz, ağustos, eylül aylarında yazılan hükümleri kapsamaktadır. II. Selim (1566-1574) döneminde kayda alınmıştır. Bu defterin seçilmesindeki amaç, defterde eşkıyalık olaylarından bahseden çok fazla hüküm olmasıdır. Hükümlerde eşkıyalık terimine eş anlamlı kelimeler de kullanılmıştır. Bu durum, yapılan eşkıyalığın türüne, oluş biçimine, faillerine göre anlamlandırılmasını kolaylaştırmıştır. Çoğunlukla kat'ü't-tarîk⁴, eşirra, şakî, harâmî, harâmzâde, haydut, ehl-i fesâd terimleri kullanılmıştır.

İncelenen hükümlere dayanarak Osmanlı Devleti'nin yoğun bir şekilde eşkıyalık faaliyetleriyle mücadele ettiği söylenebilir. 22 Numaralı Mühimme Defteri'ne göre, beş ay içinde sadece Anadolu'da, payitahta iletilen tam kırk altı tane eşkıyalık olayı olmuştur. Olaylar Anadolu'nun dört bir tarafında meydana gelmiştir. Eşkıyalık faaliyetleri, eşkıya grupları, suhteler, leventler, devlet görevlileri, aşiretler ve ferdi eşkıyalar tarafından yapılmıştır.

Üzerinde çalışılan mühimme defterindeki eşkıyalık olaylarının meydana geldiği köyler, nahiyeler, vs. hangi sancak, eyalet ya da beylerbeyliğine bağlı ise o sancağın, eyaletin ve beylerbeyliğinin günümüzdeki adı kullanılarak harita oluşturulmuştur.

¹ Mustafa Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası, Celali İsyânları*, Barış Yayınevi, Ankara 1999, s. 70.

² Necdet Sevinç, *Osmanlı'nın Yükselişi ve Çöküşü*, Burak Yayınevi, İstanbul 1991, s. 63.

³ Mücteba İlgürel, "Osmanlılarda Eşkıyalık Hareketleri", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 7, İstanbul 1995, s. 467.

⁴ Kat'ü't-tarîk, "Yol kesip insanların mallarına zorla el koyan, yol kesicilik eden" anlamındadır. Bakınız: Mehmet Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1998, s. 234.

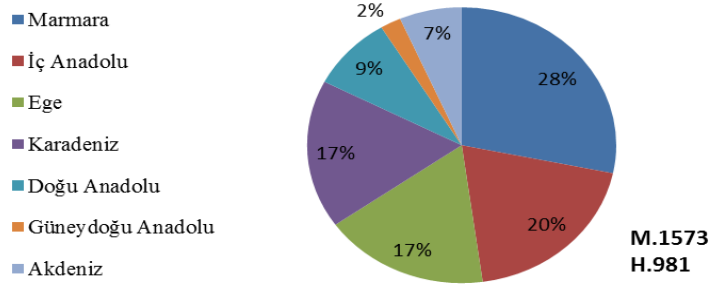
1.1. Anadolu'daki Eşkîyalık Faaliyetlerinin Şehirlere ve Bölgelere Göre Dağılımı

Şekil 1- 22 Numaralı Mühimme Defteri'ne göre Anadolu'daki eşkıyalık faaliyetlerinin dağılımı (H.981/M.1573)

Figure 1- Distribution of banditry activities according to the Mühimme Record Numbered 22 in Anatolia (H.981/M. 1573)

Eşkîyalığın ortaya çıkması, etkileşimi ve etkisi coğrafi konumdan bağımsız değildir. Bir yerin coğrafi konumu, beşerî ve fiziki özellikleri eşkıyalık faaliyetlerinin ortaya çıkmasındaki önemli etkenlerden biridir.⁵ Ayrıca ticaret yollarının o bölgeden geçiyor olması, bölgenin nüfusunun etnik çeşitliliği, inanç farklılığı ve bunlara bağlı olarak birçok kültürün ortaya çıkması, arazi mülkiyetinin kimde ya da kimlerde olduğunun belirsiz olması da eşkıyalık olaylarının tırmanış sebebidir.⁶

Şekil 2- Coğrafi bölgelere göre eşkıyalık faaliyetlerinin dağılımı (H.981/M.1573)

Figure 2- Distribution of banditry activities according to the geographical regions (H.981/ M. 1573)

Haritaya göre, Anadolu'da eşkıyalık faaliyetlerinin şehirlere ve bölgelere göre dağılımına bakıldığında, Edirne, Bursa, Çanakkale, Balıkesir gibi Marmara bölgesindeki yerlerde yoğunlaştığı görülmektedir. Bu şehirlerde kümelenmesinde birçok etken vardır. Öncelikle payitahta yakın yerler olmasını dikkate alarak padişahın bürokrasisinin dikkatini çekmesi amaçlanmıştır denilebilir. Ayrıca bürokrasinin kendisi sekban beslerken, arazilerin imparatorluk merkezine yakın olması, medreselerin ve bekâr evlerinin de buralarda fazla olması bu yoğunluğa neden olmuştur. Bölgedeki geniş tarım alanları diğer bir nedendir. Buna bağlı olarak ucuz iş gücünün buralarda yoğunlaşması kültürel farklılık açısından sorunlara yol açmıştır. Buralarda hayvancılığın ve tarımın yaygın olması da eşkıyaların rahat bir şekilde yeme-içme gibi ihtiyaçlarına kolayca ulaşabilmelerini sağlamıştır.⁷ Anadolu'nun batı bölgeleri huzursuzluğun tırmanışta olduğu bölgelerdir. Özellikle öğrenci ayaklanmalarından sonra suhtelerin eşkıyalar ile birleşip gruplar halinde eşkıyalık yapmaları bu tırmanışta etkili olmuştur.

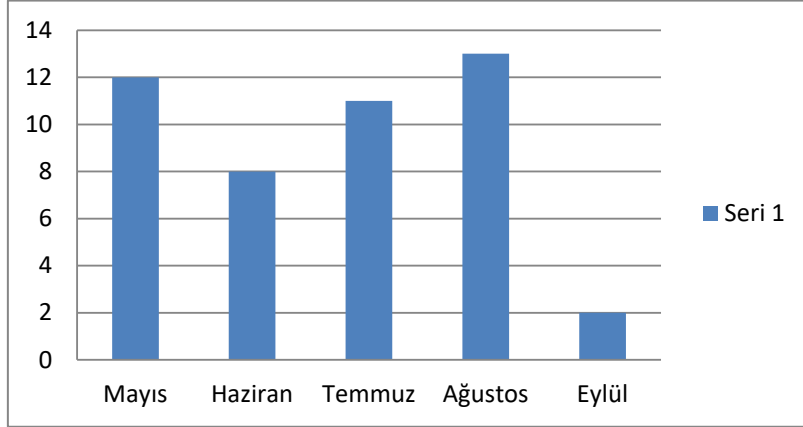
⁵ Ali Ağaoğlu, Selma Yılmaz, Çıldam, "Bandırma Şehrinde Suçlar 2006-2008: Coğrafi Bir Yaklaşım", *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 19 (35), s. 19-53.

⁶ Kadir Temurçin, *Suç Coğrafyası: Görelî Kavramlaştırılmadan Mekansal Yorumlamaya*, *Sosyal Coğrafya*, Edt. Nurettin Özgen, Pegem Akademi Yayınları, Ankara 2018, s. 419-447.

⁷ Akdağ, *age*, s. 59.

ANADOLU'DAKİ EŞKİYALIK FAALİYETLERİNE DAİR BİR İSTATİSTİK (22 NUMARALI MÜHİMME DEFTERİ İŞİĞİNDA)

1.2. Anadolu'daki EşkİYalİK Faaliyetlerinin Aylara Göre Dağılımı

Şekil 3- Aylara göre eşkıyalık faaliyetlerinin dağılımı (H.981/M.1573)

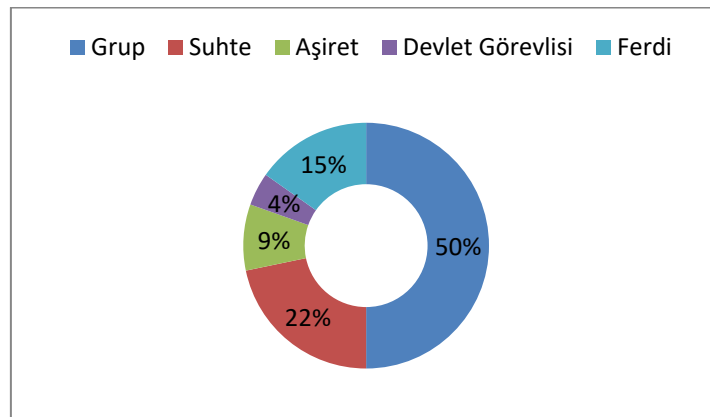
Figure 3- Distribution of banditry activities according to the months (H.981/ M. 1573)

Yukarıdaki grafikte görüldüğü üzere mevsim koşullarının eşkıyalık faaliyetlerinin azalış ve artışlarını etkilemektedir denilebilir. Anadolu'nun matematiksel konumuna bakıldığında dört mevsimin de yaşandığı görülmektedir. Bu özelliğiyle tarım ve hayvancılığın bu aylarda daha elverişli olduğu, bunun da eşkıyalık faaliyetlerinin artışında etkili olduğu söylenebilir. İncelenen dönemde savaş yaşanmadığı için grafikteki eşkıyalığın azalış ve artışında savaş etkeni yoktur.

İncelenen defterde, Anadolu'da yaşanan toplam 46 eşkıyalık olayının aylara göre dağılımına bakıldığında, ilkbahar ve yaz aylarında eşkıyalığın tırmanışta olduğu görülmektedir. Elde edilen bilgilere göre hazırlanan grafiğe bakıldığında, eşkıyalık faaliyetlerinin en fazla ağustos ayında, en az ise eylül ayında yaşandığı görülmektedir. Şekil 1'e bakıldığında en fazla eşkıyalık oranına sahip olan Ankara'daki 5 eşkıyalık olayından 2'si Ağustos ayında meydana gelirken, diğer 3 eşkıyalık olayı Mayıs, Haziran ve Temmuz aylarında yaşanmıştır. Nicel olarak Mayıs ayında 12, Haziran ayında 8, Temmuz ayında 11, Ağustos ayında 13, Eylül ayında ise 2 eşkıyalık olayı vuku bulmuştur.

Defterin devamı niteliğindeki 23 Numaralı Mühimme Defteri'nin hüküm özetleri aynı şekilde incelenerek sonbahar ve kış aylarında azalış gözlemlenmiştir.

1.3. Anadolu'daki EşkİYalıkların Kimlik Dağılımı

Şekil 4- 22 Numaralı Mühimme Defteri'ne göre Anadolu'daki eşkıyanın kimlik dağılımı (H.981/M.1573)

Figure 4- Distribution of bandit's identity according to Mühimme Record Numbered 22 in Anatolia (H.981/M. 1573)

Osmanlı Devleti'nin girdiği siyasi ve iktisadi buhran devlet görevlilerini de etkilemiş ve onlar da görevini kötüye kullanarak kendilerini eşkıyalık faaliyetlerinin içinde bulmuşlardır. Kapılarında bulunan

leventleri de yanlarına alarak halk üzerinden haksız vergi talep edip halka zulmetmişlerdir.⁸ İncelenen defterde sadece 2 tane devlet görevlisinin yaptıkları eşkıyalık olayı vardır. Yüzdelik dilime bakıldığında %4'lük bir kısmı oluşturmaktadır. Bunlardan biri piyade, diğeri de sipahidir. Afyon'da bir piyadenin nöbette olmadığı, aksine şekavette olduğu,⁹ Bolu'da bir sipahinin bir zimmî ile birlikte olup ev basıp hırsızlık yaptığı kayıtlara geçmiştir.¹⁰

Üzerinde çalışılan mühimme defterinde, grup eşkıyalıklarının kimliklerinin ayrıntılarına girilmeden sadece "bir grup harâmî", bir grup eşkıyâ", "bir grup ehl-i fesad" şeklinde hitap edilmiştir. Şekil 4'deki yüzdelik dilime bakıldığında eşkıyalık faaliyetlerinde yer alan kimliklerden en fazla, hatta %50'lik kısmı grup eşkıyalardır. Bazen ticari faaliyetlerin yoğun olduğu bölgelerde yol keserek soygun ve adam öldürme gibi faaliyetlerini sürdürmüşler, bazen de evleri, çiftlikleri, değirmen ve maden ocağı gibi işletmeleri basarak suçlar işlemişlerdir. Hatta mahkeme basan eşkıya gruplarına ait bilgilere de rastlanmaktadır.¹¹ Defterde grup eşkıyalarının toplam 23 eşkıyalık faaliyeti vardır. Eşkıyalık faaliyetlerinin en fazla olduğu Ankara'daki 5 eşkıyalık olayının 4'ü grup eşkıyalığıdır.

Yine bu yüzyılda, çalışmak ya da medreselerde okumak amacıyla kentlere gelenler buraların demografik yapılarını etkilemişlerdir. Genellikle İç ve Batı Anadolu'ya medresede okuyup kadı ve müderris olmak amacıyla kent merkezlerine doluşan suhteler umduklarını bulamamış ve medrese önlerinde yığılmalar başlamıştır. Bunun sonucunda suhteler ya bey kapısında kapu halkı ya da halkın karşısında yer alan eşkıya olmuşlardır.¹²

İncelenen defterde, sadece Anadolu'da vuku bulan 46 eşkıyalık olayından 10 tanesi suhteler tarafından gerçekleştirilmiştir. Şekil 4'e bakıldığında suhtelerin eşkıyalık faaliyetlerinin %22'lik kısmını oluşturduğu görülmektedir. Olayların meydana geldiği yerlere bakıldığında çoğunluk Anadolu'nun batısında ve kıyı kesimlerde kümelenmiştir. Ankara'da 2, İzmit'te 2, Isparta'da 2, Amasya'da 2, Samsun'da 1 ve Antalya'da 1 tane suhteler tarafından yapılan eşkıyalık olayı vardır. Anadolu'nun doğusunda eşkıyalık faaliyetleri az olduğu gibi suhte eşkıyalığı hiç yoktur. Fakat bu Anadolu'nun doğusunda hiç suhte isyanı olmamış anlamına gelmemektedir. Medreselerin olduğu yerlerde eşkıyalığa başlayan suhteler, zamanla kendilerini tehdit altında hissettiklerinde eşkıyalık yapabilecekleri uygun bölgelere gidip eşkıyalık faaliyetlerine devam etmişlerdir.

Aşiret sözcüğü genellikle göçebe yaşayan topluluklar için kullanılmıştır. Osmanlı belgelerinde konar-göçer ya da yörük olarak kayıtlara geçen unsurlar, boy, (kabile, taife), aşiret, cemaat, oymak, mahalle, oba (aile) olarak bölümlere ayrılmıştır.¹³ İncelenen defterdeki hükümlerde de taife, aşiret, Türkmen şeklinde isimlendirilmişlerdir. Çalışmada tüm bu unsurlar genel olarak aşiret eşkıyalığı başlığı altında toplanmıştır.

Dışa kapalı bir iktisadi yaşam süren aşiretler, eşkıyalık faaliyetlerinin dışında kalamamışlar, yerleşik halka maddi manevi zarar vermişlerdir. Defterde 4 tane aşiret eşkıyalığı yer almaktadır. Yüzdelik dilime bakıldığında % 9'luk bir kısmı aşiret eşkıyalığı oluşturmaktadır. Olayların meydana geldiği yerler incelendiğinde çoğunluk Anadolu'nun doğu kesiminde kümelenmiştir. Bursa'da tophânede çalışan taifenin itaat etmemesi karışıklığa neden olmuştur.¹⁴ Erzurum'da Kaçınlu taifesinin 70-80 kişiyle grup oluşturup eşkıyalık yaptıkları,¹⁵ Diyarbakır'da aşiretlerin Kürd taifesinin arasına girip vergileri ödememekte direnerek fesadlık ettikleri,¹⁶ Malatya'da Çepni Türkmenlerinin halka zarar verdikleri¹⁷ şeklinde aşiret eşkıyalıkları yaşanmıştır.

Hiçbir aşirete, hiçbir topluluğa bağlı olmayan, bir görevi bulunmayan, varsa da görevinden ayrılmış olan, herhangi bir sıfatı olmayan münferit veya organize olarak eşkıyalık yapanların ferdi eşkıya olarak isimlendirilmesi uygun bulunmuştur. İncelediğimiz defterde 7 tane ferdi eşkıyalık yer almaktadır. Yüzdelik dilime bakıldığında %15'lik bir kısmı ferdi eşkıyalıklar oluşturmaktadır. Meydana geldiği yerlere bakıldığında

⁸ Metin Kunt, *Sancaktan Eyaletle 1550-1650 Arasında Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1978, s. 105.

⁹ BOA (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi) Mühimme Defteri (A.DVNS. MHM. d) MD 22, H.981/M. 1573, Hüküm No: 29, s. 11.

¹⁰ BOA, MD 22, Hüküm No: 551, s. 280.

¹¹ BOA, MD 22, Hüküm No: 678, s. 342.

¹² Yunus Koç, "Osmanlıda Toplumsal Dinamizmden Celali İsyanlarına Giden Yol ya da İki Belgeye Tek Yorum", *Bilgi*, İstanbul 2005, S. 35, s.229-245.

¹³ Yusuf Halaçoğlu, "Aşiret", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 4, İstanbul 1991, s. 9.

¹⁴ BOA, MD 22, Hüküm No: 166, s. a80.

¹⁵ BOA, MD 22, Hüküm No: 607, s. 307.

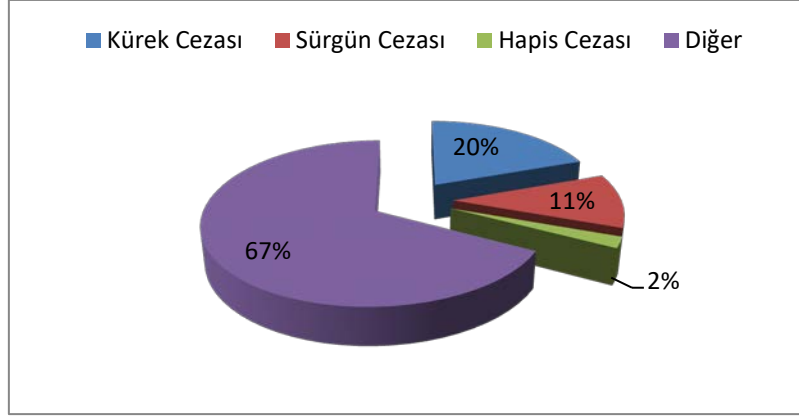
¹⁶ BOA, MD 22, Hüküm No: 680, s. 343.

¹⁷ BOA, MD 22, Hüküm No: 495, s. 253.

ANADOLU'DAKİ EŞKİYALIK FAALİYETLERİNE DAİR BİR İSTATİSTİK (22 NUMARALI MÜHİMME DEFTERİ İŞİĞİNDA)

olaylar Anadolu'nun batı, kuzeybatı ve kuzey kesimlerinde kümelenmişlerdir. Balıkesir,¹⁸ Bursa,¹⁹ Çanakkale,²⁰ Kayseri,²¹ Antalya,²² Amasya²³ ve Muğla'da²⁴ ferdî eşkıyalık olayları yaşanmıştır.

1.4. Anadolu'daki EşkİYalara Verilen Cezaların Dağılımı

Şekil 5- 22 Numaralı Mühimme Defteri'ne göre Anadolu'daki eşkıyalık faaliyetlerine verilen cezaların dağılımı (H.981/M.1573)

Figure 5- Distribution of punishments for banditry activities according to Mühimme Record Numbered 22 in Anatolia (H.981/M.1573)

Tarihteki her devlet gibi Osmanlı Devleti de kurmuş olduğu düzene, asayişe, halkının can ve mal güvenliğine ters düşen faaliyetlerde bulunan kişileri cezalandırmış ve bu cezanın şekli değişiklik göstermiştir. İncelenen defterde eşkıyalık suçuna verilen cezalar, kürek cezası, sürgün ve hapis cezalarıdır. Diğer cezalar olarak belirttiğimiz ise sonuçlanmayan, beklemede olan, hala araştırılan eşkıyalık faaliyetleridir ki büyük ihtimalle bunlar bu bekleme sırasında nezaret amacıyla ek hapis cezası verilen kişileri kapsamaktadır.

Osmanlı kanunnamelerinde eşkıyalık suçunu işleyenlere verilen cezalar, İslam hukukundaki cezalar ile benzerdir.²⁵ Osmanlı kanunnamelerinde eşkıyalık suçuna verilen ve devletin de işine yarayan ceza, kürek cezasıdır. Bu ceza ile donanmanın kürekçi ihtiyacını karşılamak amaçlanmıştır.²⁶ Suçluların araştırılması kazaskerlerin görevi olurken cezaların kürek cezasına dönüştürülmesi hükümdarın yetkisi olmuştur.²⁷ İncelenen defterde Anadolu'yu kapsayan hükümlerde 9 adet kürek cezası vardır ve %20'lik bir kısmı oluşturmaktadır. Bu ceza genellikle gruplara, suhtelere ve aşiretlere verilmiştir.

Sürgün cezası verilerek eşkıyalık faaliyetlerinde bulunan kişi ya da kişilerin, buldukları suç mahallinden uzaklaştırılması ve örgütlenmişler ise bu gruptaki kişilerin farklı yerlere gönderilerek grubun dağıtılması amaçlanmıştır. 1571'den sonraki yıllarda sürgünler genellikle Kıbrıs'a yapılmıştır. Halil İnalıcık'a göre sürgünlerin Kıbrıs'a yapılmasındaki amaç burayı şenlendirmektir. Şekil 5 incelendiğinde, sürgün cezası %11'lik bir dilimi kapsamaktadır. Toplam sürgün cezası 5'tir. Bunlardan 4'ü grup eşkıyasıdır. Hepsisi de Kıbrıs'a sürgün edilmiştir.

EşkİYalık faaliyeti içerisinde olan kişi ya da kişilerin yargılanması sonrasında kadı tarafından infazı yasak olduğundan, mahkemenin kararı İstanbul'a gönderilmiş, merkezden gelecek cevaba göre hareket edilmiştir.²⁸ Cevabın gelecek olduğu süre zarfında eşkıyalar hapisten tutulmuşlardır. İncelenen defterde Anadolu coğrafyası için yazılan hükümlerde sadece 1 tane hapis cezası vardır ve %2'lik bir dilimi kapsamaktadır.²⁹

¹⁸ BOA, MD 22, Hüküm No: 507, s. 260.

¹⁹ BOA, MD 22, Hüküm No: 191, s. 92.

²⁰ BOA, MD 22, Hüküm No: 526, s. 269.

²¹ BOA, MD 22, Hüküm No: 442, s. 230.

²² BOA, MD 22, Hüküm No: 343, s. 178.

²³ BOA, MD 22, Hüküm No: 23, s. 9.

²⁴ BOA, MD 22, Hüküm No: 40, s. 16.

²⁵ Esra Yakut, "Osmanlı Hukukunda Bir Suç Olarak EşkİYalık ve Cezalandırılması", *Kekebiç*, İstanbul 2012, S. 33, s. 21-34.

²⁶ Esra Yakut, *Osmanlı Hukukunda Tazir Cezaları*, Seçkin Yayıncılık, Ankara 2011, s. 183.

²⁷ Mehmet İpşirli, "XVI. Yüzyılın II. Yarısında Kürek Cezası İle İlgili Hükümler", *İstanbul Üniversitesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, İstanbul 1982, S. 12, s. 203-248.

²⁸ Yunus Koç, Murat Tuğluca, "Klasik Dönem Osmanlı Ceza Hukukunda Yargılama ve Toplumsal Yapı", *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, İstanbul 2006, S. 2, s. 7-24.

²⁹ BOA, MD 22, Hüküm No: 577, s. 292.

TESLİME ATA

Osmanlı ceza hukukunda eşkıyalık yapan kişiye verilen en ağır ceza, İslam hukukunda da uygulanan ölüm cezasıdır. İncelenen defterdeki hükümlerde *siyaseten katl* olarak geçen bu ceza vardır, fakat çalışmanın coğrafi sınırı olan Anadolu sınırları içerisinde geçen cezalarda yoktur.

Hem Osmanlı hukukunda hem de İslam hukukunda eşkıyalık suçuna ceza verilmesindeki amaç, suçlu ve suça meyilli kişileri caydırmak olmuştur. Eğer yemin ederlerse kefil gösterirlerse ne³⁰ öderlerse serbest bırakılmışlardır. Fakat suçu tekrar işlerler ise daha ağır bir cezaya çarptırılmışlardır.

SONUÇ

Tarihin her döneminde iktidarlar için iç güvenliğin sağlanamaması temel sorunlardan biri olmuştur. Osmanlı Devleti'nin değişen sosyal, siyasi, iktisadi düzeni her kesimden insanı etkilemiş ve bunun sonucunda oluşan buhran çok büyük bir kargaşaya dönüşmüştür. Osmanlı Anadolu'sunda farklı kesimlerden kişiler eşkıyalık faaliyetlerinde aktif bir rol oynamıştır. Fakat devlete karşı, isyan amaçlı ciddi bir faaliyette bulunulmamıştır. Genellikle kişisel amaç ve menfaatlere yönelik eşkıyalık faaliyetlerinde yer almışlardır.

1573 yılında eşkıyalar, Anadolu coğrafyasının batı ve sahil kesimlerinde, tam da verimli, işlek, iklimi yumuşak yerlerde kümelenmişlerdir. Buralarda faaliyetlerini daha rahat sürdürmüşlerdir. Mayıs, haziran, temmuz, ağustos ve eylül aylarında tarım alanları daha verimli, yollar açık, barınacak alanlar daha elverişlidir.

Eşkıyalık faaliyetlerinde suhteler, leventler, devlet görevlileri, aşiretler gibi unsurlar rol oynamıştır. Bozulan düzenden dolayı hem etkilenmişler hem de etkilemişlerdir. Payitahta giden her şikâyetle iktidar hüküm yazıp önlem almaya çalışmıştır. Fakat o yıllarda devlet de zor durumdadır. Doğuda ve batıda uzun süren savaşlar, savaş zamanındaki asayiş boşluğu, iktisadi sıkıntılardan dolayı olaylar daha da artmıştır.

Osmanlı ordusu seferde iken eşkıyalık faaliyetlerinin arttığı, kervanlara, yolculara saldırıp can ve mallarına zarar verdikleri görülmektedir. Seferden dönen, çeşitli nedenlerle görevine son verilen kesim, askerî birikimlerini halka zulmederek göstermişlerdir. Eşkıyalık suçunu işleyen kişinin cezalandırılması yanında suça göz yuman devlet görevlileri de ceza almıştır.

Osmanlı Devleti için düzeninin devamlılığı, toplumun huzuru, refahı, can ve mal güvenliğinin sağlanması temel amaç olmuştur. Osmanlı Devleti, eşkıyalık faaliyetlerini önlemeye yönelik çeşitli tedbirler almıştır. Düzenin tekrar sağlanması için de eşkıyalık yapan kişi ya da kişiler cezalandırılmıştır. Bu cezalar, eşkıyaların yargılandıktan sonra gereğinin yapılması şeklinde olmuştur. Fakat eşkıyalık faaliyetlerine verilen hiçbir ceza caydırıcı olmamış, ilerleyen yıllarda eşkıyalık olayları daha da yaygınlaşmış ve toplumu çıkmaza sokarak 1600'lere "*Büyük Kaçgun*" olarak damgasını vurmuştur.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

BOA (Başbakanlık Osmanlı Arşivi), 22 Numaralı Mühimme Defteri.

Araştırma ve İncelemeler

AĞAOĞLU, Ali, ÇILDAM, Selma, *Bandırma Şehrinde Suçlar 2006-2008: Coğrafi Bir Yaklaşım*, Bahkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 19 (35), ss. 19-53.

AKDAĞ, Mustafa, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası, Celali İsyânları*, Barış Yayınevi, Ankara 1999.

ERDOĞAN, Mehmet, *Fıkah ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1998.

HALAÇOĞLU, Yusuf, "Aşiret", *DİA*, C. 4, İstanbul 1991, ss. 9.

İLGÜREL, Mücteba, "Osmanlılarda Eşkıyalık Hareketleri", *DİA*, C. 7, İstanbul 1995, ss. 466-469.

İPŞİRLİ, Mehmet, "XVI. Yüzyılın II. Yarısında Kürek Cezası İle İlgili Hükümler", *İstanbul Üniversitesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, İstanbul 1982, S. 12, ss. 203-248.

KOÇ, Yunus, "Osmanlı Toplumsal Dinamizmden Celali İsyânlarına Giden Yol ya da İki Belgeye Tek Yorum", *Bilig*, İstanbul 2005, S. 35, ss. 229-245.

³⁰ Ahmet Özel, "Adak", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C. 1, İstanbul 1988, s. 337-340. Ne^z: İmam Şâfiî, kasten yaralama suçunda ödemesi gereken diyeti ne^z diye adlandırmıştır.

**ANADOLU'DAKİ EŞKİYALIK FAALİYETLERİNE DAİR BİR İSTATİSTİK
(22 NUMARALI MÜHİMME DEFTERİ İŞİĞİNDA)**

KOÇ, Yunus, TUĞLUCA, Murat, “Klasik Dönem Osmanlı Ceza Hukukunda Yargılama ve Toplumsal Yapı”, *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, İstanbul 2006, S. 2, ss. 7-24.

KUNT, Metin, *Sancaktan Eyalete 1550-1650 Arasında Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1978.

SEVİNÇ, Necdet, *Osmanlı'nın Yükselişi ve çöküşü*, Burak Yayınevi, İstanbul 1991.

TEMURÇİN, Kadir, Suç Coğrafyası: Görelî Kavramlaştırmadan Mekansal Yorumlamaya, *Sosyal Coğrafya*, Edt. Nurettin Özgen, Pegem Akademi Yayınları, Ankara 2018, ss. 419-447.

YAKUT, Esra, “Osmanlı Hukukunda Bir Suç Olarak Eşkîyalık ve Cezalandırılması”, *Kekebiç*, İstanbul 2012, S. 33, ss. 21-34.

YAKUT, Esra, *Osmanlı Hukukunda Tazir Cezaları*, Seçkin Yayıncılık, Ankara 2011.

Cilt/Volume 3, Sayı/Issue 5, Ocak /January 2021, ss. 93-108.

Geliş Tarihi–Received Date: 24.10.2020 Kabul Tarihi–Accepted Date: 20.01.2021

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

TAŞKENT ÖZBEKLERİNİN KIYAFET KÜLTÜRÜNDE GİYSİNİN KORUMA İŞLEVİNE İLİŞKİN DÜŞÜNCELER

GÜLÇEHRA ZUNUNOVA

ÖZ

Makalede, Taşkent Özbeklerinde giysilerin koruyucu işlevleriyle ilgili inançlar incelenmekte ve onların törensel ritüel senaryolarında koruyucu özelliklerinin derin anlambilimi ortaya konulmaktadır. Kostümün koruyucu işlevlerinin sihir, fetişizm ve diğer din biçimlerine dayanan heterojen fenomenleri kapsadığı, yani İslami ve İslami olmayan gelenekleri birleştirdiğine işaret edilmektedir.

Bir zamanlar ritüel düzlemde olan giyim kuşam zamanla büyüü ve koruyucu bir anlam kazanmıştır. Bu bağlamda Özbek giysileri üzerine birçok çalışmalar yapıldığını söylemeliyiz. Ancak, apotropik bir fon katmanı bağlamında giysilerin özel olarak tahsis edilmediği de bilinmektedir. Yaşam döngüsünün ritüelleri çok yönlü efsaneye sahiptir - ritüel simgesellik önemli gelenekler olarak korunmaktadır. Muska (apotropi) kültürel evrensellerden biri olup, çok yönlüdür ve etnik kültürlerin geleneksel yaşamının farklı yönleriyle ilişkilidir. Makalede apotropinin ilginç vektörü ele alınmakta, yani giyim ve onun detayları "bir kişiye ve onun yarattığı kültürel alana tehdit oluşturan çeşitli zararlı nesnelere yöneliktir". Kılık kıyafetteki detaylar, bireyleri ve onların yarattığı kültürel yapıyı tehdit eden zararlı simgelerden oluşmaktadır. Ulaşılan etnografik materyaller, geleneksel kıyafetlerle ilgili toplumsal görüşlerin canlılığını göstermektedir. Taşkent mahallelerinde meskun Özbekler arasından toplanan yazarın hem yayınlanmış hem de yayınlanmamış etnografik materyalleri kaynak olarak kullanılmaktadır. Karşılaştırma için Özbek bilim adamlarının yayınlarına başvurulmaktadır. Sembolizm, yani simgesellik derecesinin, giysilerin sıralamasının yanı sıra bir tılsımın işlevleriyle donatılmasının yirminci yüzyılın başında daha büyük ölçüde ortaya çıktığı, bugün Özbekistan'ın başkentinin mahallelerinde yaşayan çoğu insanın sembollerin anlamını açıklayamadığı ve modern yaşamın geleneklerde kendi ayarlamalarını yaptığı belirtilmelidir. Ancak, yine de, ritüel kıyafetlerin sembolizmi veya etnik özgüllüğü bir derece koruduğu söz konusudur.

Taşkent'teki Özbeklerin inançlarıyla ilişkili olarak sunulan malzemeler, makalenin yazarı tarafından Taşkent mahallelerinin yaşlı sakinlerinin yanı sıra ritüellerde önderlik yapan kişiler ("atinayi"), sihirbazlar ve merhumu yıkayan özel meslek sahipleri ("gassal") ile yapılan birçok röportajlarda elde edilen bilgilere dayanıldığını vurgulamak gerekir. Nitekim, geleneksel inançlara göre, üzerinde taşıdığı herhangi bir kişinin vücuduna doğrudan bitişik olan kıyafetler sahibinin ayrılmaz bir parçasıdır, onunla tanımlanır ve onun gibi olur. Bu da giyim kuşamın topluluğu korumayı amaçlayan inançla ilişkili olduğundan ileri gelmektedir.

Anahtar Kelimeler: Taşkent, Özbek, İnanç, Giyim-Kuşam, Gelenekler.

**THE THOUGHTS RELATING TO THE PROTECTION FUNCTIONS OF THE DRESS
IN THE CLOTHING CULTURE OF TASHKENT UZBEKS**

ABSTRACT

The article examines the beliefs of Uzbeks in Tashkent related to the protective functions of clothing and reveals the deep semantics of its protective properties in ceremonial ritual scenarios. It is shown that the protective functions of the suit cover heterogeneous phenomena rooted in magic, fetishism and other forms of religion, i.e. combine both non-Islamic and Islamic traditions.

It is noted that the costume, once in the ritual plane, is endowed with a magical and protective meaning. The topic of Uzbek clothing represents a large layer of publications. But works where clothing in the context of an apotropaic layer of funds is not specially allocated. The rites of the life cycle have a very multifaceted myth-ritual symbolism, one of the important links of which is protection. The amulet (apotropy) is one of the cultural

universals. It is multifaceted and associated with different aspects of the traditional life of ethnic cultures. The article will consider the "disgusting vector of apotropy", i.e. clothing and its details, aimed "at various harmful objects that pose a threat to a person and the cultural space created by him."

The accumulated ethnographic materials show the vitality of folk ideas associated with ritual clothing. Both published and unpublished materials of the author, collected among Uzbeks in makhallas (neighboring community) of Tashkent, will be used as a source. For comparison, publications of Uzbek scientists are used. It should be noted that the degree of symbolism, the ranking of clothing, as well as the endowment of it with the functions of a talisman, was manifested to a greater extent at the beginning of the twentieth century, today most people living in the makhallas of the capital of Uzbekistan cannot explain the meaning of symbols, and modern life has made its own adjustments in rituals. But, nevertheless, the symbolism or ethnic specificity of ritual clothing remains.

Explanatory models of manipulations and the meaning of symbols presented in the beliefs of Uzbeks in Tashkent were obtained by the author of the article in an interview with the older generation of residents of the Tashkent mahalla, as well as leaders of rituals ("atinayi"), witches, and washers of the deceased ("gassal"). Clothes that are directly adjacent to a person's body, in popular beliefs, are an integral part of their wearer, are identified with him, and become like him, which is reflected in a number of beliefs aimed at protecting their community.

Keywords: Tashkent, Uzbeks, Beliefs, Clothing, Ritual.

GİRİŞ

İnsanlığın tartışılmaz değerleri olan nezaket, birbirine değer verme, eski kuşağa duyulan saygı, kendini ve sevdiklerini koruma arzusu, eski çağlardan beri Özbek Türklerinin doğasında var olmuştur. Bu, yeni evlilere, bir kişinin doğumuna ve ölümüne bakmayı amaçlayan çeşitli törenlerle donatılmış yaşam döngüsünün ritüelleriyle kendi ifadesini bulmaktadır. Bunun parlak örneklerini Özbeklerin, özellikle, mahalle hayatını yaşayan Özbek toplumunun giyim kuşama ilişkili çeşitli gelenek ve göreneklerinde gözlemleyebiliriz.

Makalede, törensel ritüel senaryolarında giysilerin koruyucu özelliklerinin derin anlamı üzerinde durulacaktır. Giysinin koruyucu işlevlerinin sihir, fetişizm ve diğer din biçimlerinden kaynaklanan heterojen olayları kapsadığını ve orijinal inançların doğaüstü güçlere olan inançta birleştirildiği ve bunların birer "bezek", "süs" olarak insan bedenini süslediği anlatılacaktır.

Metodolojik olarak, kültürü bir anlamlar ağı olarak gören K. Girtz'in dediği gibi¹ malzemeyi ve anlamlar arayışını içeren analizlerle anlam arayışını içeren bir girişimde bulunmayı hedeflemekteyiz. Nitekim, burada "Kültür taşıyıcılarının bilinci ile bilimsel topluluğun dünya görüşü arasında bir bağlantı kurma" ve "popüler tanım" oluşturulması² söz konusudur.

Özbeklerin giyim kuşama kültürü üzerine Sovyetler döneminde epey çalışmalar yapılmıştır³. Ancak bu konu çalışılırken kıyafetlerin taşıdığı simgesel yönlerine fazla değinilmemiştir. 20. yüzyılın 90'lı yıllarında birçok Özbekistanlı bilim adamlarının Özbek toplumunun giyim kuşamıyla ilişkili bir kaç çalışmaları yayınlamışlardır⁴. Bu tür çalışmalarda da kıyafetler üzerine genel görüşleri bildirmekle yetinilmiş, her giysinin

¹ K. Girts, *Interpretatsiya kul'tur*, Moskva ROSPEN 2004.

² V.N. Kil'keyev, *Teoretiko-metodologicheskiye printsipy kul'turnoy antropologii Klifforda Girtsa*, Dis. ... kand. filos. nauk, Smolensk 2009 // <https://www.disserscat.com/content/teoretiko-metodologicheskiye-printsipy-kulturnoi-antropologii-klifforda-girtsa> (20 Haziran 2020 tarihinde yararlanılmıştır).

³ O.A. Sukhareva, "Drevniye cherty v formakh golovnykh uborov narodov Sredney Azii", *Sredneaziatskiy etnograficheskiy sbornik*, M., 1954, Vyp. 1, s. 299-353; O.A. Sukhareva, *Opyt analiza pokroyev traditsionnoy «tunikoobraznoy» sredneaziatskoy odezhdı v plane ikh istorii v evolyutsii (Istoriko-etnograficheskiye ocherki)*, M., 1979, s. 77-102; O.A. Sukhareva, *Istoriya sredneaziatskogo kostyuma. Samarkand (2-ya polovina XIX – nachalo XX v.)*, M., 1982; R.Y. Rassudova, "Sravnitel'naya kharakteristika muzhskoy odezhdı naseleniya Fergano-Tashkentskogo regiona (XIX – XX vv.)", *Traditsionnaya odezhdı narodov Sredney Azii i Kazakhstana*, M., 1989; B. X. Karmysheva, "Arkhaischskaya simbolika v pogrebal'no-pominal'noy obryadnosti uzbekov Fergany", *Drevniye obryady verovaniya i kul'ty narodov Sredney Azii Istoriko-etnograficheskiye ocherki*, M., Nauka 1986; M.A. Bikzhanova, "Odezhdı uzbekov Tashkenta kontsa XIX – nachala XX v.", *Kostyum narodov Sredney Azii (Istoriko-etnograficheskiye ocherki)*, M., 1979; M. Ruziyeva, "Posmertnaya i traurnaya odezhdı uzbekov g. Tashkenta", *Kostyum narodov Sredney Azii (Istoriko-etnograficheskiye ocherki)*, M., 1979, s. 169-174; KH. Ismoilov, *An'anaviy üzbek kiyimlari*, Toshkent 1979; K.SH. Shaniyazov, Kh. Ismoilov, *Etnograficheskiye ocherki material'noy kul'tury kontsa XIX – nachala XX v.*, Tashkent 1981.

⁴ M.Y. Ibragimova, *Traditsionnaya odezhdı i ukrasheniya naseleniya Surkhandar'inskogo oazisa (konets XIX – nachalo XX vv.)*, Avtoreferat na soiskaniye uchenoy stepeni kandidata istoricheskikh nauk, Tashkent 2004; S.T. Davlatova, *Qashqadaryo milliy kiyimlari: an'anaviylik va zamonaviylik*, Toshkent, Yangi asr avlodi 2006; SH.K. Nurullayeva, *Traditsionnaya odezhdı odezhdı uzbekov Khorezmskogo oazisa (konets XIX – pervaya polovina XX veka)*. Avtoreferat dissertatsii na soiskaniye uchenoy stepeni kandidata istoricheskikh nauk, Tashkent 2011; G. SH. Zununova, *M01aterial'naya kul'tura uzbekov Tashkenta: transformatsiya traditsiy (XX – nachalo XXI vv.)*, Tashkent, 2013

kendine özgü yönleri, özellikle, törensel kıyafetler ve onlarla ilişkili simgesel yönler üzerine fazla değinilmemiştir. Bazı çalışmalarda Özbek giysilerinin bu yanı üzerine durulduğu, giysiler ve onun yedeklerinin semantik anlamı üzerine çalışıldığı görülürse de ancak bu tür çalışmaların da fazla içerikli olmadığı anlaşılmaktadır⁵. Yabancı yazarlardan biri O.V. Gorşunova'nın Özbek kadın giysilerine adanan çalışmasının "Dış görünüm" başlıklı üçüncü bölümünde Özbek geleneksel kıyafetleri üzerine bilgiler sunulduğu ancak bir tür genelleme yapıldığı belirtilmiştir⁶.

İnsanların yaşam tarzında çeşitli törenler, gelenek ve görenekler ağırlık kazandığı gibi onların hayatında kullandıkları her çeşit eşyada çok yönlü mitolojik semboller özellik taşıyarak onların koruyucu bir vasfa sahip olduğuna inanılır. Muska (apotropi) – çok yaygın olan bir kültürel simgedir. O, çok yönlü anlam taşımakta ve geleneksel hayattaki etnik kültürün çeşitli yönleriyle bağlanmaktadır. Makalede "muska (apotropi)nin iğrenç yönleri" ⁷üzerine, yani giysi ve onun detaylarının insan yaşamı boyunca "insanlara ve onların kurdukları kültürel ortama tehlike doğuracak çeşitli zararlı objeler" olduğu üzerine de durulacaktır.

Özbek toplumu arasından toplanan etnografik malzemelerden anlaşıldığı gibi, giyim kuşamlarla ilişkili geleneklerin uzun ömürlü olması, ölümsüzleşmesi onların törensel ve ritüelli yönlerinin bulunmasına bağlıdır. Çalışmamızda kaynak olarak Özbekistan'ın başkenti Taşkent şehrindeki mahallelerde yaşayan Özbek toplumu arasından toplanan etnografik bilgilere başvurulmaktadır. Bu tür malzemelerin pek çoğu makalenin yazarı tarafından bugüne kadar yayımlanan veya hala yayımlanma aşamasında olan etnografik malzemelerden oluşmaktadır. Bunun yanı sıra, Özbekistanlı bilim adamları tarafından şimdiye kadar yayımlanan görüşler, özellikle giysi ve onun detaylarının doğüstü koruyucu vasfı üzerine bildirilen düşünceler üzerine durularak onlarla karşılaştırma yapmaya çalışılacaktır.

Burada vurgulamak gereken husus, toplumun çeşitli katmanlarıyla ilişkili giysiler ve onlarla bağlantılı sembollerin koruyucu yanı 20. yüzyılın başlarında yürütülen etnografik çalışmalarda belirtilmiş olup, bugünlerde Özbekistan'ın başkentindeki mahallelerde yaşayan toplumun çoğunluğu giysilerin bu tür simgesel yönlerini anlamamakta, epeydir unuttuğu söz konusudur. Ancak törensel giysilerin etnik özelliği hala korunduğu anlaşılmaktadır. Şunu da belirtmek gerekir ki, giysilerde bulunan nakışlar ve onların simgesel anlamıyla ilişkili bilgilerin çoğu Taşkent mahallelerinde yaşayan yaşlı insanlardan, özellikle, törenlerin gerçekleştirilmesinde öncülük yapan kadın hademeler "Atin-ayi" ve ölüyü yıkamakla görevli "Gassal"lardan bizzat makalenin yazarı tarafından derlenen bilgilerden oluşmaktadır. Anlaşılabileceği üzere, giysi insan vücuduyla doğrudan doğru ilişkili olmuş, onun taşıyıcısıyla bağlantılı olarak toplum arasında birçok inançların ortaya çıkmasını sağlamıştır. Çoğu zaman giysi onun sahibin ayrılmaz bir parçası olarak algılanmış, bununla ilişkili pek çok gelenekler ortaya çıkmıştır.

Peki, giyim kuşamın ne gibi şartlar altında insanı koruyan vasıflara sahip olduğu görüşü ortaya çıkmış ve insanların törensel hayatında böyle bir ritüelli yer edinmiştir?

1. Ruhların bulunduğu bir kap yer ve koruyucu bir kabuk olarak giyim

Taşkent şehrindeki mahalle sakinlerinin belirttiği gibi, birer adamın giysisi veya onun kumaşı diğer bir adama verilirken onunla birlikte giysi sahibinin özellikleri de giysiyi alacak adama geçecektir. Buna birer örnek olarak "çille köynek" (çille gömlek) ile ilişkili düşünceleri⁸ gözden geçirmek istiyoruz. "Çille köynek" kötü ruhlardan koruyan bir vasfa sahip olduğuna inanılmakta ve Özbek ailelerinde yeni doğmuş bebeğe bu giysinin giydirilmesi onun "çille günlerinde, yani ilk kırk gününde sağlığının korunmasını sağladığı görüşü pek yaygındır. Bebeğin "çille" (kırk) günleri Taşkent Özbeklerinde birer geçiş dönemi olarak algılanır ve onun sağlıklı olarak yetişmesi için "çille köynek" töreni gerçekleştirilir⁹. Bu törenle ilişkili belirli bir kurallar bulunmaktadır: "çille köynek" güneşin çıktığı vakitte dışarıda bırakılmaması gerekir; kötü ruhlar gömlek aracılığıyla bebeğe bulaşabilir. "Çille gömlek" 40 gününü doldurmuş bebeğe giydirilmemelidir; eğer böyle yapılırsa kötü ruhlar bebeğe zarar verebilirler, yani "çille basadı" (çille basacaktır).

Burada halk inancına göre "çille" deyimine herhangi bir zararlı olağanüstü varlık olarak bakıldığını da vurgulamak gerekir. Bu konu G.P. Snesarev'in Özbek gelenekleri üzerine yayımladığı çalışmalarda epey incelenmiştir¹⁰. Bazı Özbek ailelerinde kırk günlük bebeğin üzerindeki gömleği 40 günden sonra çıkartılarak köpeğe giydirildiği, ondan sonra da "çille gömlek" yeni bebek doğumuna kadar saklandığı gibi bir gelenek

⁵ G. SH. Zununova, *Material'naya kul'tura uzbekov Tashkenta: transformatsiya traditsiy (XX – nachalo XXI vv.)*, Tashkent, 2013.

⁶ O.V. Gorşunova, *Uzbekskaya zhenshchina. Sotsial'nyy status, sem'ya, religiya. Po materialam Ferganskoj doliny*, Moskva 2006.

⁷ V.I. Dynin, *Oberezhnye funkcii zhilishcha i odezhdı v russkoj narodnoj kul'ture XIX–XX vekov*, Filo Ariadne 2018, № 2, <http://filoariadne.esrae.ru/pdf/2018/2/216.pdf> (Müracaat edildiği tarih: 20.08.20).

⁸ *Çille* – Farsça çil, çihil («kırk») sözcüğünden türetilmiş, çeşitli törenlerde bu deyim kullanılarak bebeğin, gelinin, merhumun ilk kırk günlerini ifade etmeye başlamıştır (S.S. Gubayeva, "İnitsiatsionnyye obyady v pogrebal'no – pominal'nom obyade), *Etnograficheskoye Obozreniye*, №6, 2005; L.A. Chvyr', "Tri «chilla» u tadjikov", *Etnografiya Tadjikistana. Sbornik statey*, Dushanbe 1985).

⁹ L.A. Chvyr', "Tri «chilla» u tadjikov"..., s.7.

¹⁰ G.P. Snesarev, *Relikty do musul'manskikh verovaniy u uzbekov Khorezma*, M., 1969, s. 127.

TAŞKENT ÖZBEKLERİNİN KIYAFET KÜLTÜRÜNDE GİYSİNİN KORUMA İŞLEVİNE İLİŞKİN DÜŞÜNCELER

bulunmaktadır. Bu tür gömleğin köpeğe giydirilmesi törensel olarak bebeği “temiz olmayan güçlerden arındırmak amacını taşımaktadır. Toplum arasında korunan bu inanç, görünüşten Zerdüşti geleneklerle ilişkili olup, köpeğe uğur getiren canlı olarak bakılması ve onun birer temizleyici güce sahip olduğu düşüncesiyle bağlantılı olmalıdır. Bu inanca göre, “köpekler kendi bakışlarıyla şeytanları kovarak onların ölüye yaklaşmasının önler, o yüzden köpeklerden pek çok temizleyici ayinlerde ve ölü gömme ve ölüyü anma törenlerinde yararlanılmıştır»¹¹.

Nitekim “çille gömlek” bebeğin tedavisinde de kullanılmıştır. Bu konuda Taşkent mahallelerinden birinde etnografik saha çalışması sürdürürken ilginç bilgilere denk gelinmiştir. Enformasyoncuların vurguladıklarına göre, eğer bebek ilk kırk günlerinde hastalanırsa ve kilo almadıysa gömlek kuru buğday taneleriyle doldurularak sarılmış ve birer nehre veya herhangi bir su kaynağına bırakılmış, gömleğe sarılmış buğday taneleri göğeriiken bebeğin iyileşeceğine inanılmıştır. Eğer bebek çille (kırk) günlerinde ölürse gömlek bir kenara atılmıştır.¹²

İnanca göre, “çille gömlek” daha bereketli olması ve “kötü ruhlar” a karşı daha güçlü savunacak duruma gelmesi için bu tür gömleği yedi adet bebek ard ara taşınması gerekir. Çille gömleği hazırlanırken esas olarak eski parlak tekstil malzemelerinden yararlanmaya, özellikle, yaşlı insanlardan onlara kadar ulaşan kumaşların seçilmesine özen gösterilmiştir¹³. Bunun yanı sıra, uzun ömür yaşayan yaşlı birisinin yas gününde katılımcılara dağıtılan kumaşların yeni evlenecek gençlerin evine “payendaz” (halı) olarak döşenmesi uğur getireceğine inanılmıştır¹⁴. Burada P.L. Toporkov’ın vurguladığı gibi “yaşlılıkla ilişkili kendine özgü mitoloji” söz konusudur.¹⁵ Nitekim burada eski yıpranmış eşyaların doğurganlık, canlanma yanı bulunduğu dair düşüncelerin izleri yatmaktadır. Yeni giysinin yabancı bedene tehlike doğurabileceği gibi bir gelenek de söz konusudur. Bu yüzden herhangi bir giysiyi giymeden önce onun baş üzerinden dolaştırılması ve koruyucu söz olarak algılanan “Bismillah...” kelimesinin söylenmesi öngörülmektedir.

“Çille gömlek”i bebeğin annesi veya babaannesi / anneannesi dikmiştir. Gömleğin yeni (kolu) çoğu durumlarda dikilmeden bırakılmıştır¹⁶. Buna benzer gelenek Harezmi Özbeklerinde de görülür. Taşkentli Özbek kadınlar gömleğin bu kısımlarının dikilmesi daha sonra doğacak bebeğin olumsuz etkilenmesine veya doğumun başarılı gerçekleşmeyeceğine inanmaktadırlar.¹⁷ Pamir Taciklerinde gelin beş altı gömlek dikmekle yetinir ve onların koltuk veya kol kısmını dikişsiz bırakılmakta, böylece, onun çocuk sahip olmasında başarı sağlanacağına, bu konuda herhangi bir kötü durum olmamasına inanılmaktadır¹⁸.

Özbek topluluğunda geleneksel olarak şimdi bile merhumun üzerinde dikilmemiş (veya hafifçe dikilmiş) kenarları olan bir kefen takılması pek yaygındır¹⁹. Burada sonsuz yaşam döngüsü düşüncesi ve metapsikoz fikir, ölen kişinin ruhunun yeni doğmuş bir bebeğe göçü hakkındaki düşünce açıkça kendini hissettirmektedir. Bebeğin ve merhumun fazla dikişleri bulunmayan veya bir kısmının dikişsiz bırakıldığı kıyafetleri yeniden yerleşim için açık sınırları sembolize etmektedir. Özbek inancına göre, kıyafet birçok etkinliklerde, özellikle doğum, evlilik ve cenaze törenlerinde, yaşamdaki kritik anları ve dönemleri olumsuz etkileyebilir. Ölen bir atanın klanın yeni bir üyesine reenkarnasyonu fikri, Horezm’de etnografik çalışmalar sürdüren G.P. Snesev’in eserlerinde oldukça derin incelenmiştir. Adı geçen bilim adamı, Horezm Özbekleri cenaze törenleri döngüsünde, merhumun ruhunun yaşayan insanlara reenkarne edildiğini düşündüren ritüel benzeri bir uygulama gerçekleştirebilir. Yani kısır kadınların küçük mendilleri, kumaş parçalarını ve bazen de bütün maddeyi merhumun bedeni ile sedyeye fırlattığı görülmüştür. Bu tür ritüel eylemler bedeni terk eden bir ruhun, yeni bir üyesinde tekrar dünyaya gelmesi için “yakalanmasını” hedefler. Ayrıca kökeni çok eskilere dayanan ilkel bir düşünce olduğu da söylenebilir²⁰. Tabut üzerine atılan kumaşın önemi sadece ruhun reenkarnasyonu ile ilgili değil, aynı zamanda kısırlığa karşı apotropik yani kötülüklerden koruma vektörü olarak da değerlendirilebilir.

Yukarıda da belirtildiği gibi, kıyafet Özbek toplumunda onu kuşanan insanının ruhuyla yan yanadır. O yüzden giyim kuşam kararsızlık amili olarak algılanmaktadır. Bir taraftan giysi bereket ve hayrı sergilemekte, diğer yandan da onun negatif bir etki yapabileceğine inanılmaktadır. Özellikle bir yabancı giysiyi dokunmasıyla negatif etkinin ortaya çıkabileceği iddia edilir. Bu yüzden Taşkentli Özbekler üzerindeki giysiyi herhangi birisine verdiği takdirde (hediye, pazarlama) bu tür kötü etkiler için önlem almaktadır. Misal elbisenin

¹¹ K. G. Gorb, A.A. Pugachevskiy, “Sobaka v mirovykh religiyakh”, *Sobaki i religiya; mify, suyeverya i magiya / <https://www.setter.dog/stati/2302-sobaki-i-religija-mify-sueverija-magija.html>* (Время обращения 20.08.2020)

¹² Yazarın saha çalışmaları malzemeleri. Taşkent şehri Koş-tut mahallesi. 1996 yılı.

¹³ Yazarın saha çalışmaları malzemeleri. Taşkent şehri Aklan mahallesi. 1996 yılı.

¹⁴ S.T. Davlatova, *Qashqadaryo milliy kiyimlari: an'anaviylik va zamonaviylik*, Toshkent, Yangi asr avlodi 2006, s. 142.

¹⁵ P.L. Toporkov, “Simvolika i ritual'nyye funktsii predmetov material'noy kul'tury”, *Etnograficheskoye izucheniye znakovykh sredstv kul'tury*, L., 1989, s.97.

¹⁶ Yazarın saha çalışmaları malzemeleri. Taşkent şehri Çukur Köprük mahallesi. 1996, 2014 yılları.

¹⁷ M.A. Bikzhanova, “Odezhda uzbechek Tashkenta kontsa XIX – nachala XX v.”..., s.134.

¹⁸ T.D. Ravdonikas, *Essays on the history of clothing of the population of the North-Western Caucasus*, L., 1990, s. 40.

¹⁹ Yazarın saha çalışmaları malzemeleri. Taşkent şehri Koş-tut, Çukur Köprük, Semerkant Darvaza mahalleleri. 2009 yılları.

²⁰ G.P. Snesev, *Relikty do musul'manskikh verovaniy u uzbekov Khorezma...*, s. 126.

düğmesi kopartılmakta, kül konup konmadığına dikkat edilmekte, ateş üzerinden geçirilmekte vb.²¹. O yüzden yaşlı kesim kendi kıyafetlerinin yabancı birisine verilmesini uğursuzluk saydığı bilinmektedir.

Bütün bunlarla birlikte geleneklerin değişime uğradığı görülmektedir. 20. yüzyılın 80'li yıllarının ortalarında ve bugünlerde Batı ülkelerinin etkisiyle çeşitli ticarî ilişkilerin artması Özbek gelininin düğünün daha ilk gününde Batı Avrupa tarzı gelinlik giymeye başladığı görülmektedir. Böyle bir gelinliği taşımak gelin için düğün gününde katılımcıların önünde onun ailesinin makamını yükseltmektedir ve buna olumlu, hatta prestijli olarak bakılmaktadır. Ancak bu tür yaklaşım her aile için maddi yönden uygun gelmemekte o yüzden gelinliği kiralama yaygın bir uygulamadır. Gelinin Batı Avrupa tarzı gelinlikle düğün salonunda bulunması yaşlı kesim tarafından fazla olumlu karşılanmamakta, o yüzden gelinin tüm düğün gününde değil, sadece tüm konakların davet edildiği düğün salonunda Avrupa tarzı gelinliği giydiği görülmektedir. Düğün günü diğer etkinliklerde, örneğin, *nikah*, *gelin selam* ve diğerlerinde gelin kendisi için dikilen milli kıyafetleri giyinir. Taşkent mahallelerinin sakinleri olan yaşlı Özbeklere göre, son on yıllarda Özbek kızlarının “yabancı omuzlu” gömlek kuşanması onların kaderini olumsuz etkileyebilir²².

Özbek toplumunda yas kıyafetlerinin de koruyucu bir işlevi vardır. Öncelikle yas tutan insanları belirten ve yakın zamanda bir gelinin veya yeni doğmuş bir bebeğin ortaya çıktığı ailelere bilgi aktaran törensel kıyafetlerin giyildiği görülür. Bunun yanı sıra, yas yerini ziyaret etmek onlar için bir tabu olduğu da bilinmektedir. Aynı zamanda yas tutanların özel kıyafetleri giymesi belirli bir tılsım görevini yapmaktadır. Gelenek gereği yıl boyu cenaze elbisesi değiştirilmeyecektir. Bu, ikili karşıtlıklar ve muhalefetin kirliliği (daha doğrusu, perişan) - temiz olmasıyla açıklanabilir. Yenilemenin saflığından kaçınma arzusu, aksi takdirde ölümlerin yaşamı onlarla birlikte alacağı düşünceleriyle açık bir şekilde açıklanmaktadır²³.

Yirminci yüzyılın başında, geleneğe - “irim”e (bir tür geleneksel inançlar mecmuine) göre, törensel cenaze elbiselerinin etekleri ve kollarına dikiş yapılmamaktadır²⁴. Bunun temelinde ölüm sonrası kefenin düğümler halinde dikilmemesi gerektiği inancı yatmaktadır. Böylece ruhun kişiden özgürce uçuşması sağlanacağına inanılmaktadır. Bağlı düğüm birer bariyer görevi göreceği düşünülmektedir. Bu durumda, sarılı olmayan yas kıyafetleri, büyük olasılıkla ölümden sonra insanın ölümsüzlüğe kavuşmasına yardım edecektir. M. Payziyeva'nın belirttiği gibi, bu tür elbiseleri merhumun aile üyeleri “kir yuviş” (çamaşır yıkama) törenine kadar üzerinde taşımaları gerekmektedir²⁵. Yas tutan bir kişinin, ölüm bağlamında “ölik çille” (ölü çillesi) olarak adlandırılan kırk günlük bir dönemin kurallarına uyması gerekli olmuştur²⁶. Taşkent Özbekleri arasında, ölen kişinin ruhunun bu süre zarfında evin yakınında dolaştığına ve ancak kırk gün sonra evinden ayrılıp anma günlerinde yine döndüğüne inanılmaktadır²⁷. Bir yıl sonra, merhumu anma töreni düzenlenmekte, ardından merhumun yakın akrabaları koyu renkli matem elbiselerini üzerlerinden çıkarılarak normal kıyafetlerine döndükleri gözetlenmektedir (“ak kıydi” – “beyaz giyme” töreni söz konusudur)²⁸.

Kıyafetin koruma işlevi, geleneksel kadın düğün kıyafetleri ve gelin kostümü gibi çeşitli detaylarda kendi ifadesini bulmaktadır. Bu nedenle, Taşkent Özbeklerinin inancına göre, bir elbisenin yaka, etek ucu ve kol gibi “açıklıkları”, kötü ruhların girişi olarak hizmet edebilecekleri için tehlike ile dolu olduğuna inanılır. Bu nedenle desenli süslemeler (nakış, kenar) birer muska işlevini yapmaktadır²⁹. Udmurtların kıyafetlerini inceleyen A.P. Orlov bu konuda daha içerikli anlatmıştır³⁰.

19. yüzyılın sonu – 20. yüzyılın ilk çeyreğindeki geleneksel kıyafetlerde canlı yaratıkların resimlerinin bulundurulması hemen hemen imkânsızdır. Bu düşünce hem kumaşların çiziminde, hem de nakışta vb.lerde kendini hissettirmiştir. Burada, kısmen geometrik görünümlü Arap yazısının koruyucu vasıflara sahip olduğu düşüncesiyle birlikte, bazen süsleme düzeyinde (arabesk) stilize edilmiş çiçek motiflerinin hâkim olduğu söz konusudur³¹. E.Y. Smirnova “Kuran’ın yazıldığı bir Vahiy alameti olan Arap dili, Müslüman dünyasında kutsal bir dil olarak kendini kabul ettirmiş ve Arap alfabesinin son derece grafiksel olan ana hatları büyümlü bir güçle

²¹ R.YA. Rassudova, “Srvnitel'naya kharakteristika muzhskoy odezhdy naseleniya Fergano-Tashkentskogo regiona (XIX – XX vv.)”... s. 139; Yazarın saha çalışmaları malzemeleri. Taşkent şehri Koş-tut, Çukur Köprik, Semerkant Darvaza mahalleleri. 2009 yılları.

²² Yazarın saha çalışmaları malzemeleri. Taşkent şehri Semerkant Darvaza mahallesi. 2009 yılı.

²³ V. Orlov, *Veshniy mir udmurtov (k semantike material'noy kul'tury)*, Diss...kand.ist.nauk, Ijevsk 1999, s. 133.

²⁴ Yazarın saha çalışmaları malzemeleri. Taşkent şehri Yengi Şehir Mahallesi. 1998 yılı; Semerkant Darvaza mahallesi. 2009 yılı.

²⁵ Merhumun defninden sonra ilk 3-5. günler arasında gerçekleştirilen tören. Bu günler arasında bedeninin merhumun tenesinden ayrılmaya başlaması söz konusudur.

²⁶ Özbeklerde merhumu gömme ve anma ile ilişkili törenler ve bunlarla ilişkili ilk kırk günlerle konusunda bkz. M. Payziyeva, *Traditsionnyye i sovremennyye pokhoronno-pominal'nyye obryady uzbekov (na materialakh g. Tashkenta)*, Tashkent 2014, s. 108.

²⁷ Yazarın saha çalışmaları malzemeleri. Taşkent şehri Yengi şehir mahallesi, 1998 yılı; Semerkant Darvaza mahallesi. 2009 yılı.

²⁸ Yazarın saha çalışmaları malzemeleri. Taşkent şehri Yengi şehir mahallesi, 1998 yılı

²⁹ Yazarın saha çalışmaları malzemeleri. Taşkent şehri Yengi şehir mahallesi, 1998 yılı; Semerkant Darvaza mahallesi. 2009 yılı.

³⁰ V. Orlov, *Veshniy mir udmurtov (k semantike material'noy kul'tury)*..., s. 123.

³¹ SH.M. Shukurov, *Iskusstvo srednevekovogo Irana: formirovaniye printsipov izobrazitel'nosti*, M.: Nauka, 1989, s. 126.

TAŞKENT ÖZBEKLERİNİN KIYAFET KÜLTÜRÜNDE GİYSİNİN KORUMA İŞLEVİNE İLİŞKİN DÜŞÜNCELER

donatılmaya başlanmıştır. Herhangi bir nesneye uygulandığında, böyle bir yazı “kutsallaştırılmış” ve o sıradanlıktan kutsal bir şekilde önemli bir dizi haline getirildiğini” yazmaktadır³².

2. Kuşak

Özbeklere göre, etkili bir savunma aracı kemerdi. Kemer, birçok kültürde tılsım olarak kullanılmıştır. Bazı araştırmacılar, kemerin bu anlamını düzenli bir daire, kapalı bir daire şeklindeki biçimiyle ilişkilendirirler³³. P.A. Orlov, kemerin aynı zamanda bir sınır statüsüne sahip olduğunu ve “kendininkini” “başkasınıkinden” ayırdığını kaydetmiştir³⁴. Bu eşleştirme ile ilgili eylemlerde izlenebilir. Örneğin, Özbekistan’ın Kaşkadya bölgesi Özbeklerinde korunan geleneğe göre, bir kızla evlenmek istedikleri anda gelin adayının evinin hemen eşliğinde, kemerleri ve çeşitli düğümleri gevşetip çözdükleri biliniyor³⁵. Bu şekilde hala yabancıların kalplerini “yatıştırmanın”, “yumuşatmanın” mümkün olduğuna inanılıyor. Kemer, dış dünyanın istenmeyen etkilerini içermenin en etkili yolu olarak kabul edilir ve çözülmesinin, gelecekteki akrabaların sihirli koruma çemberine girmesine izin verilmesine inanılır.

Yeni doğan bebeği beşiğe yerleştiren Taşkent Özbekleri, bu durumda insan vücudunun yapısında sembolik olarak “üst” ve “alt” arasında ayırım yapan bir tılsım olan bir kemerle sıkıca bağlanacağını ummaktadırlar³⁶. Bir bebeğin sınıksız kundaklama geleneğinin baş / beden anlamlarıyla dikkat çeken karşılığı gerçekleştirilmesi dikkat çekicidir. Etnografik literatürde, yeni doğmuş bir bebeğin sıkı kundaklama geleneğinin sembolik yönü, çocuğun vücudunu “tamamlama” arzusu olarak yorumlanır³⁷. Aynı zamanda belli bir süre dolmadan, genellikle kırk gün önce bile bebeğin insanların dünyasına ait olmadığı vurgulanmalıdır³⁸. Örneğin Tacikler, Kazaklar ve diğer halkların görüşlerine göre, insan ruhu bir çocuğu ancak kırk gün sonra aşılır³⁹.

Bunun ışığında, çocuğun ilk giysisinin Farsça adı “ölüden diriliş gömleği” anlamında olan bir tür elbiseyle tanımlayabiliriz. Çocuk, öteki dünyadan döndüğünde, Farsların “ölülerden diriliş gömleğine büründüğü gibi Orta Asya halkların da bu tür elbise “it köylek” (köpek gömleği) olarak adlandırılmaktadır⁴⁰.

Kemer, bir erkek takımının gerekli bir parçasıdır. Kemerin mitolojisi (*belbağ* – “bel bandajı”. - G.Z.) büyük ölçüde insan vücudunun merkezi, ortası - alt sırt, bel ile olan bağlantısı ile belirlenir⁴¹. Burada muhtemelen dünyanın üç bölümlü bölünmesi hakkında eski Türk kozmolojisinin bir yankısı yatmaktadır. Yani Eski Türk inancındaki dünyanın üç bölümlü bölünmesi hakkındaki mitlerle bağlantılı düşünceler gözetlenmektedir⁴². Kemerin antroporeik vektörü de cenaze ve anma töreninde akrabaları desteklemeyi amaçlıyordu. Bu nedenle, Taşkent Özbekleri ölen kişinin yas tuttuğu sırada “belbağ” ile bir “çapan” (“cüppe”) ile kuşandığı yaygındır.

“Kir yuviş” (çamaşır yıkama) töreninden önce kadınlar da bellerini bir atkı ile sardıkları bilinmektedir. Belbağın, devam eden olaylara karşı koruma unsurlarından biri olduğuna inanılmakta, cenaze töreninde kişiye güç veren birer destek olarak algılanmaktadır⁴³. M. Paizieva, Taşkent Özbeklerinin belbağın yalnızca merhumun evinde taktıklarını ve komşularla dışarı çıktıklarında, yakın zamanda orada ortaya çıkan bir gelin veya bebek olabileceği için çıkardıklarını kaydetmiştir. Bu gerçek, kırk gün pozitif durumda olanlar üzerinde olumsuz bir etki yaratmaması için yukarıda bahsedilen “tırık çille” (diri çille)⁴⁴ ve “ölik çille” (ölü çille)⁴⁵ ile ilgili olan ve keşifmemesi gereken inançla açıklanmaktadır. Koruyucu giysi vektörü sadece yaşayanlara değil aynı zamanda ölümlere de yöneliktir. Bu, ölen kişiyi yıkayan “gassal”a merhumun çamaşırlarını bir başlıktan başlayıp

³² Ye.YU. Smirnova, Magiya v traditsionnom mirovozzrenii: po materialam traditsionnoy odezhdy sibirskikh tatar // <http://www.ic.omskreg.ru/cultsib/trad/sm.htm>

³³ N.I. Tolstoy, *Yazyk i narodnaya kul'tura. Ocherki po slavyanskoy mifologii i etnolingvistike*, M., 1995, s. 109.

³⁴ V. Orlov, *Veshniy mir udmurtov (k semantike material'noy kul'tury)*..., s. 140.

³⁵ Yazarın saha çalışmaları malzemeleri. Kaşkadya vilayeti Akrobat köyü. 2006 yılı.

³⁶ Yazarın saha çalışmaları malzemeleri. Taşkent şehri, Sağban, Kökçe, Semerkant Darvaza, Çukur Köprük mahalleleri, 1999, 2000, 2003, 2009 yılları.

³⁷ V.E. Sharapov, «Kontsepsiya» chelovecheskogo tela v traditsionnom mirovozzrenii komi”, *Gendernaya teoriya i istoricheskoye znaniye*, Materialy seminarov, Syktyvkar 2004.

³⁸ S.S. Gubayeva, “Put' v zakerkal'ye”, *Sredneaziatskiy etnograficheskiy sbornik*, M., 2001, Vyp. 4, s. 166.

³⁹ M.S. Andreyev, *Tadzhiki doliny Khuf (verkhov'ya Amudar'i)*, Stalinabad: AN Tadzhikskoy SSR, 1958, Vyp. II, s. 49; A.T. Toleubayev, *Relikty doislamskikh verovaniy v semeynoy obryadnosti kazakhov (XIX - nachalo XX vv.)*, Alma-Ata: Galym, 1991, s. 130.

⁴⁰ S.S. Gubayeva, “Initsiatsionnyye obryady v pogrebal'no – pominal'nom obryade”, s. 133.

⁴¹ V. Orlov, *Veshniy mir udmurtov (k semantike material'noy kul'tury)*..., s. 137.

⁴² *Tyurkoyazychnykh narodov mifologiya*, Mify narodov mira. Entsiklopediya v dvukh tomakh. Vtoroye izdaniye, Moskva 1987.

⁴³ Yazarın saha çalışmaları malzemeleri. Taşkent şehri Sağban, Kökçe, Semerkant Darvaza, Çukur Köprük mahalleleri, 1999, 2000, 2003, 2009 yılları.

⁴⁴ *Tirik çille* – bebek doğumunun ve düğün günlerinin ilk kırk günleri ile bağlantılı bir terim. Bu konuda bkz. *Paizieva M.* Традиционные и современные похоронно- поминальные обряды узбеков (на материалах г. М. Payziyeva, *Traditsionnyye i sovremennyye pokhoronno-pominal'nyye obryady uzbekov (na materialakh g. Tashkenta)*, s.108.

⁴⁵ Yazarın saha çalışmaları malzemeleri. Taşkent şehri Bahar, Semerkant Darvaza mahalleleri. 2009 yılı.

ayakkabılarla biten tüm giysi setiyle sunma ritüeline yansır, böylece ölen kişiye “öteki dünyada” giysi sağlanmış olacağı söz konusudur⁴⁶.

3. İplik

Kuşağın ortaya çıkmasında ipliğin kendine özgü yeri bulunmaktadır. Yas töreninde çok sayıda işaretler ve onlarla ilişkili inançlar yer almaktadır. Merhumun bulunduğu ev ve yasta bulunan insanlar hamile kadınlar ve çilleli kadın (doğumdan sonraki ilk 40 günlük) için tehlike sayılmıştır. Onların merhumun bulunduğu eve girmesi, yas töreninde bulunan adamlarla konuşması öngörülmemiştir, çünkü “öbür dünyanın” “kötü ruhları” yeni doğuran kadına ve bebeğe zarar verebileceğinden kuşulanılmıştır. Eğer ölen kişi hamile veya yeni doğmuş bir kadının yakın bir akrabasıysa, o zaman kaçınılmaz olarak cenaze ve anma döngüsüne katılırsa, kişinin öldüğü eve geldikten sonra yırtılması ve kefenin konması gereken beyaz bir ipi bileğine kefenin ipliğinden bağlamak zorunda kalmıştır⁴⁷. Burada, muhtemelen iplik, “kötü ruhlarla” karşı bir tür muska ve aynı zamanda etrafındakilerden hamile bir kadını belirli bir sembolik işaretle ayrı tutman amacını taşımaktadır. Pek çok insanın ritüel ve mitolojik geleneklerinde, bir ipliğin imgesi bir yandan yaşam, kader, zaman - diğer yandan yol, bağlantı - metafor olarak öne çıkıyor⁴⁸. İpliği sarmak, örme, kırmak onların böyle bir karakterine uygun düşmemekte, bu tür hareketlerin diğer dünya ile gerçek hayat arasındaki bağlantının kopmasına neden olacağına sebep olabileceği sanılmaktadır⁴⁹. Tacikistan’ın Külyab bölgesindeki Tacikler arasında, bebekleri olan kadınların getirdiği ipliklerle kefen dikmek gelenekseldir: ipliği çocuğun boyuna göre ölçerler. Kefenin ipliğinin tamamı kullanılmamışsa, kalıntıları kefenin yerleştirilir ve ölen kişiyle birlikte gömülür. Bu, çocuğun raşitizmden hastalanmaması için yapılır. Bir cenaze töreni düzenlenerek (bu durumda, bir çocuk yerine iplikler. – G. Z.), bu hastalığın atfedildiği “kötü ruhları” kandırmaya çalışırlar⁵⁰. Taşkent’teki yasal olmayan magiya (sihirbazlık) ile meşgul olan pek çok kişiler (*falbin, kinneçi*) kendi uygulamalarında kırmızı ipi kullandıkları görülür⁵¹.

20. yüzyılın başlarından bugüne kadar Taşkent Özbekleri kıyafetle ilişkili çeşitli ayinler gerçekleştirmişlerdir. Örneğin, nikah töreni vaktinde damadın taşıdığı uzun kaftan “çapan”ın omuz kısmına iğneyle beyaz ipliğin geçirildiği görülmektedir. Bu merasimin temelinde evlenmekte olan gençlerin gelecekte mutlu ve refah içinde yaşamaları, bu iplikler gibi biri diğerinden ayrılmayarak barışçıl bir yaşam sürdürmeleri niyet edilmektedir⁵². Büyük ihtimalle, bu geleneğin semantiğinde ipliğin birleştirici bir rol oynaması yatmaktadır. İp, iplik sözcüğü birleştiren, dokuyan, biri diğerine bağlayan anlamında birçok deyimlerde ve atasözlerinde yer alması da bunu tespit eder⁵³. Bilimsel edebiyatta belirtildiği gibi, bağlamak – ayinsel bir harekettir ve korumacılık görevini yapmaktadır. Böylece, onun doğum, büyüme, çoğalma ile uygunluk sağladığı düşünülmektedir. Dikmek ve dokumak ise nikahi simgelemektedir⁵⁴.

R.A. Sultangariyev’in belirttiklerine göre, Türk topluluklarında dokuma güneş ışığını temsil etmekte, güneş ışığı da hayatın başlangıcı ve semantik olarak Göğe ileten bir araç olarak algılanmaktadır⁵⁵.

4. Kumaş

Kumaş, ipliklerin biri diğerine eklenmesi, yani dokunmasıyla elde edilen birer maddî ürün olarak Özbek kültürünün mitolojik ayinsel uygulamalarında ayrı bir yer edinmektedir. Bugünlerin etnografi biliminde kumaş ürünlerin simgesel anlamıyla ilişkili çeşitli görüşler ortaya atılmıştır. N.İ. Gagen-Torn’a göre, törenlerde kumaş ve iplerin kullanılması onların magik anlamlarıyla ilişkilidir⁵⁶. Bugünlerde gerçekleştirilen çeşitli merasimlerde onların kullanılması bu tür araçların iki dünya arasında aracılık yapması ile ilişkilidir⁵⁷. Pek çok toplumların mitolojik ritüel (ayinsel) merasimlerinde kumaşın kullanılması onun yaşam metaforu olarak görüldüğü, bir yandan keder ve zamanla ilişkili olduğu, diğer yandan da insanın katedeceği yol, ilişkiyle bağlanmaktadır⁵⁸.

İplik çeşitli etnosların geleneksel kültüründe semantik anlam taşımaktadır. Komi toplumunda defin merasimi sırasında ölen adamın yatak takımları sokağa çıkartılarak askıya asılmaktadır⁵⁹. Cenaze töreni sırasında

⁴⁶ a.g.e.

⁴⁷ Yazarın saha çalışmaları malzemeleri. Taşkent şehri Bahar, Semerkant Darvaza mahalleleri. 2009 yılı.

⁴⁸ A.K. Bayburin, *Ritual v traditsionnoy kul'ture*, SPb.: Nauka, 1993, s. 217-223.

⁴⁹ V. Orlov, *Veshniy mir udmurtov (k semantike material'noy kul'tury)*..., s. 157, 158.

⁵⁰ N. Babayeva, L. Bakhtovashoyeva, “Savan”, *Kostyum narodov Sredney Azii*, M., 1979, s. 132.

⁵¹ Yazarın saha çalışmaları malzemeleri. Taşkent şehri Sebzar mahallesi. 2011 yılı.

⁵² Yazarın saha çalışmaları malzemeleri. Taşkent şehri Kökçe mahallesi. 1998 yılı.

⁵³ A.A. Potebnya, *Simvol i mif v narodnoy kul'ture*, M.: Labirint, 2000, s. 66.

⁵⁴ A.V. Gura, “Brak”, *Slavyanskiye drevnosti: Etnolingvisticheskiy slovar'*. V 5-ti tomakh. T. I. (A-G), M.: Mezhdunarodnyye otnosheniya, 1995, s. 248. <https://docviewer.yandex.com>

⁵⁵ R.A. Sultangariyeva, *Semeynobytovy obryadovyy fol'klor bashkirskogo naroda*, Ufa 1998, s. 36.

⁵⁶ A.P. Kosmenko, “Funktsiya i simbolika vepsskogo polotentsya”, *Fol'kloristika Karelii*, Petrozavodsk, 198, s. 48.

⁵⁷ N.A. Lavonen, “Karel'skaya skatert': yeye funktsii v narodnom bytu i traditsionnoy obryadnosti”, *Obryady i verovaniya narodov Karelii*, Petrozavodsk, 1994, s. 89; A.P. Kosmenko, “Funktsiya i simbolika vepsskogo polotentsya”, s. 38-55.

⁵⁸ Ye.V. Popova, *Semeynyye obychai i obryady besermyan (nachala XX – 90-yye gg. XX v.)*, Izhevsk 1998, s. 208; L.S. Khristolyubova, *Semeynyye obryady udmurtov*, Izhevsk: Udmurtiya 1984, s. 90.

⁵⁹ V. Orlov, *Veshniy mir udmurtov (k semantike material'noy kul'tury)*..., s. 162.

TAŞKENT ÖZBEKLERİNİN KIYAFET KÜLTÜRÜNDE GİYSİNİN KORUMA İŞLEVİNE İLİŞKİN DÜŞÜNCELER

ve Karel toplumunda merhumun evinde açık bir pencereden havlu asılması yaygın olmuştur. Sonra ölen kişiyi masaya doğru uzatıyormuş gibi masanın üzerine koyulmaktadır. Afrika halklarından biri Kalabri toplumunda merhumun geleneksel cenazesinde, ölenin onuruna duvarlar, tavan, mobilyalar lüks bir şekilde kumaşlarla kaplandığı görülmektedir⁶⁰.

Kumaşın arabuluculuk işlevi, Taşkent Özbeklerinin cenaze ve anma törenlerinde açıkça görülmektedir. Örneğin, merhumun ailesinde cenazenin bulunduğu gün avluya bir seccade (*cay-namaz*), masa örtüsü, havlu ve çivi (*kazık lüngi*) asılmıştır. Onların diğer ucu yere ulaşacak şekilde asılması bir gelenek halini almıştır⁶¹.

Çeşitli edebiyatların analizi ve yazarın gözlemleri, yukarıda bahsedilen ritüeller sırasında dokunmuş ürünlerin diğer dünyalarla gerekli teması sembolize ettiği, “bizim dünya” ile “yabancı dünya” arasındaki karşıtlığı geçici olarak zayıflatığı, kendi dünyalarını açtığı ve böylece ölenlerin oluşan “kapı” içinden geçmesi için hayati önem taşıdığını gösteren birer değerler olduğu anlaşılmaktadır. Böylece merhumun “öbür dünyada korunacağına inanılmamaktadır⁶². P.A. Orlov’a göre, bu bağlamdaki dokular, farklı mekânsal lokasyonları birbirine bağlayan, insanlar ve ruhlar arasında bir bağlantı gerçekleştiren özel kutsal nesnelere-aracıların işlevlerini içermektedir. Onların yardımıyla dünyevi ve diğer dünyalar arasındaki sınır aşılacağı düşünülmektedir. Böylece, Taşkentli Özbeklerin cenaze ve anma törenlerinde yer alan kumaş, arabuluculuk işlevlerini yerine getirerek onu öbür dünyadaki olumsuzluklardan koruduğu düşüncesi yaygın olduğuna tanık olmaktadır.

Bununla birlikte, kumaşın sembolik önemini sınırlamak, onu yalnızca diğer dünyalarla temas kurma işlevine indirgemek yanlış olur. Geleneksel Özbek kültürünün yanı sıra, diğer ulusların kültüründeki havlu daha geniş bir anlam yelpazesine sahiptir, kelimenin tam anlamıyla bir araçtır. P.A. Orlov’a göre, kumaş sadece dünyevi ve diğer dünyevi dünyaların birleşmesinin bir sembolü değil, aynı zamanda insanların birliğinin bir sembolüdür. Onun yardımıyla hem mitolojik, hem de sosyal bağlantılar kurulur⁶³.

Yeni akrabalar tarafından koruma çemberinde gelin olarak kabul edilmenin bir nevi sembolü olan düğün ritüellerinde sosyal bağların kurulması ve pekiştirilmesinde dokuma ürünlerin rolü açıkça ortaya çıkmaktadır. Örneğin, çöpçatanlık sırasında Taşkent Özbekleri arasında, bir rıza işareti olarak, gelinin ailesi masanın üzerine beyaz bir masa örtüsü koyulduğu görülür. “Kelin selam” (gelinin yeni ailesine bir türlü selamlama) töreninde yeni gelin konuklara havlu hediye eder⁶⁴. 20. yüzyılın 80’lerinde bir gelenek olarak kayınvalideye ve kayınpedere birer adet “cay-namaz” (üzerinde namaz kılınan bir halı) gelin tarafından hediye edilmesi görülmeye başlamıştır⁶⁵. Dokularla yapılan bu tür manipülasyonların, önemli bir eylemi yatıştırma ve koruma talebi olan bir tür fedakârlık olduğu varsayılabilir.

Böylece, kumaşın yardımıyla, insanlar ve diğer dünyanın güçleri arasındaki bağlantı bulunduğu, ayrıca toplumdaki sosyal bağlantılar dolaylı olarak bir tılsım haline geldiği anlaşılmaktadır. P.A. Orlov’a göre, bu anlamsal yük, kozmik ilkeyi ve insan yaşamını, insanların dünyasını ve ruhlar dünyasını birbirine bağlayabilen sensuz sayıda ipliği bir bütün halinde birleştirerek dokuma yoluyla bir tuval yapma yöntemine dayanmaktadır⁶⁶.

5. Baş Giysisi

Özbek kültüründe “romal” (bir çeşit baş örtüsü, yağlık) koruyucu vasıfa sahip kıyafetlerden biri sayılmaktadır. Özellikle, romalın düğünlerde kadın kıyafetinin ayrılmaz bir parçası olarak kullanıldığı görülmektedir. Böylece, onun temiz olmayan güçlerden koruyacağına inanılmaktadır. Gelin, baş örtüsüz tasavvur edilememektedir. Onun sadece saçını değil, baş kısmı ve yüzünün belirli bir kısmını romal ile kapatması lazım gelmektedir. Bu gelenek bugüne kadar büyük ölçüde kendini korumaktadır. Nitekim, düğün sırasında gelin kıyafetlerinde Avrupa tarzı geniş yayılmasına rağmen gelinin baş örtüsünü iki kat fata (romalın bir çeşidi) ile sardığı söz konusudur. Onun ilk katı simgesel olarak gelinin sadece yüzünü örtmekte ve böylece onun temiz olmayan güçlerden korunacağına inanılmaktadır⁶⁷.

Özbek geleneklerine göre, merhumun yüzünü beyaz dokuma bez ile örtülmesi lazım gelmektedir ve bu geleneğe katı bir biçimde uyulmaktadır. Bunun temelinde de merhumu kötü güçlerden korunma amacı güdülmektedir. Bununla ilişkili diğer bir uygulama ise beyaz dokuma bezle korumadır. Gözetlemelerimiz şunu göstermektedir ki, defin törenlerinde ataların ruhuna dua okunurken (yani merhumun diğer bir dünyaya geçişi

⁶⁰ J. Schneider, A.B. Weiner, “Cloth and the Organization of Human Experience”, *Current Anthropology*, Vol. 27.No. 2 (Apr., 1986), s. 178-184.

⁶¹ Yazarın saha çalışmaları malzemeleri. Taşkent şehri Bahar, Semerkant Darvaza, Türk-Korgan mahalleleri, 2009 yılı.

⁶² V. Orlov, *Veshniy mir udmurtov (k semantike material'noy kul'tury)*..., s. 160.

⁶³ V. Orlov, *Veshniy mir udmurtov (k semantike material'noy kul'tury)*..., s. 163.

⁶⁴ Yazarın saha çalışmaları malzemeleri. Taşkent şehri Semerkant Darvaza, Sağban mahalleleri, 1998 yılı.

⁶⁵ Yazarın saha çalışmaları malzemeleri. Taşkent şehri Semerkant Darvaza, Türk-Korgan mahalleleri, 2009 yılı.

⁶⁶ V. Orlov, *Veshniy mir udmurtov (k semantike material'noy kul'tury)*..., s. 165.

⁶⁷ Yazarın saha çalışmaları malzemeleri. Taşkent şehri Semerkant Darvaza, Türk-Korgan mahalleleri, 2009 yılı.

gerçekleşirken) merhumla vedalaşmaya gelen insanlara yemek sunulmakta, Taşkent mahallelerinin erkek ve kadın sakinlerinin böyle bir tören zamanında baş giysiyle kuşanması öngörülmektedir. Böylece, onların öbür dünya güçlerinden korunması amaçlanmaktadır.

P.A. Orlov'a göre, ibadet edilirken elbette baş giysinin bulundurulması şart bulunması onun kutsal yukarı ile bağlantılı olduğunu göstermektedir ki, bu gelenek pek çok toplulukların geleneklerinde göze çarpmaktadır⁶⁸. Baş giysisi ibadet anlarında "yabancı" ortamdaki koruduğu ve ilk nöbette koruyucu rolü üstlendiği söz konusudur. İbadet yaparken ilkin insanın saçının korunmasının yanı sıra, insanının tüm olarak örtüldüğü, yani "sarupa" (sözcük anlamıyla "baştan ayağa") taşıdığı görülmektedir. Sarupa insanın baştan ayağa kuşandığı anlamına gelmektedir⁶⁹. Son on yıllardaki gözetlemelerimizde Taşkent mahallesinde büyüyen Özbek kızının törenlerde başını romal ile örttüğü, bazen de simgesel olarak birer mendille kapattığına tanık olmuşuzdur.

Geleneksel Özbek kültüründe baş giysisi magik özelliğe sahip olarak algılanmıştır. Özellikle, onun saçını örttüğü ve bir çok şeyden koruduğuna inanılmıştır. İnanca göre, eğer kadının saçını diğer bir kültür temsilcisi görürse onun mutsuzluk getireceğine inanmışlardır⁷⁰. Saç ile⁷¹ "yasak" magiya (sihir) ilişkilendirilmiştir⁷².

SONUÇ

Böylece, Taşkentli Özbeklerin çoğu katmanlarında giyim kuşamla bağlantılı törensel ritüel (ayın)lerin daha çok yaşlı insanların arasında korunduğuna tanık oluyoruz. Bu tür gelenekler giysinin onu taşıyan insanı koruyacağı inancı yatmaktadır. Taşkent mahallelerinin sakinlerinden Özbekler giyim kuşamın insanı hem hayattayken, hem de vefatından sonra koruyacağı ve geçiş döneminde aracılık yaptığı şeklinde eskiden gelen bir geleneğin taşıyıcısıdır. Bunun temelinde de hayatın devamlı olarak dönüşlü olduğuna inanç söz konusudur. Bu görüş çok eski olup, çeşitli kadim inançlar: magiya (sihir), animizm (ruhlara inanma), fetişizm vb inançlarla sıkı sıkıyla bağlantılıdır. Birer muska (apotropi) olarak giyim kuşam Taşkentli Özbeklerin inanç sistemiyle bağlantılıdır ve daha çok olağanüstü güçlerin varlığına inanmak gibi bir düşünceyi kapsamaktadır.

Özbeklerde giysilerin koruma vasfına sahip olduğu inancında hem gayri İslamî, hem de İslamî geleneklerin tesiri hissedilmektedir. N.S. Terletskiy'in belirttiği gibi, "... İslama geçiş eski görüşleri yok etmemiştir ancak eski inançlarla bağlantılı düşüncelerin yeni ideolojik boyalara bürünerek yaşamaya devam etmesini sağlamıştır. Özellikle, şamanizm ve animizmin "normative" dinlere rağmen varlığını sürdürdüğü görülmektedir ...»⁷³.

Şüphesiz günümüzde Özbeklerin giyim kuşamında birçok değişim göze çarpmaktadır. Nitekim yeni doğmuş bebeğin giysileri, düğün ve merasim kıyafetlerinin biçim ve renk değiştirdiği söylenebilir. Bebeklerin gömleği dükkânlarda satılmaktadır. Batı Avrupa tarzı gelinlikler kiralanmaktadır. Taşkentli Özbek kadınlarının geleneksel törensel kıyafetiyle birlikte koyu renkli Avrupa tarzı fasonlu giysilerle kuşanma örf olmuştur. Bu tür elbiseler daha çok neşeli günler ve bayramlarda giyilmektedir. Bugünlerde çeşitli ritüel ve törenlere katılanların baş örtüsü takma gibi geleneklere fazla önem verilmediği anlaşılmaktadır. Bunun yanı sıra, onların magic (sihrî) anlamı da kendi önemini kaybetmekte olduğu söz konusudur.

KAYNAKÇA

ANDREYEV, M.S., *Tadzhiki doliny Khuf (verkhov'ya Amudar'i)*, Stalinabad: AN Tadzhikskoy SSR, 1958, Yyp. II.

BABAYEVA, N., BAKHTOVARSHOYEVA, L., "Savan", *Kostyum narodov Sredney Azii*, M., 1979

BAYBURIN, A.K., *Ritual v traditsionnoy kul'ture*, SPb.: Nauka, 1993, s. 217-223.

BIKZHANOVA, M.A., "Odezhda uzbechek Tashkenta kontsa XIX – nachala XX v.", *Kostyum narodov Sredney Azii (Istoriko-etnograficheskiye ocherki)*, M., 1979.

⁶⁸ V. Orlov, *Veshniy mir udmurtov (k semantike material'noy kul'tury)*..., s. 151.

⁶⁹ Orlov, *age*, s. 152.

⁷⁰ Yazarın saha çalışmaları malzemeleri. Taşkent şehri Sağban, Kökçe, Semerkant Darvaza, Kattabağ mahalleleri. 1998, 2000, 2009 yılları.

⁷¹ Saç, insanın bir parçası olarak bugünlerde bile sihirbazlar tarafından kullanılmaktadır.

⁷² "Yasak sihir" terimi üzerine bkz. Смирнова Е.Ю. Магия в традиционном мировоззрении: по материалам традиционной одежды сибирских татар // <http://www.ic.omskreg.ru/cultsib/trad/sm.htm>

⁷³ N.S. Terletskiy, "Nekotoryye aspekty pochitaniya derev'yev u osedlogo naseleniya Tsentral'noy Azii", *Tsentral'naya Aziya: Traditsiya v usloviyakh peremen*, SPb.: MAE RAN 2016 - kunstkamera.ru

TAŞKENT ÖZBEKLERİNİN KIYAFET KÜLTÜRÜNDE GİYSİNİN KORUMA İŞLEVİNE İLİŞKİN DÜŞÜNCELER

DAVLATOVA, S.T., *Qashqadaryo milliy kiyimlari: an'anaviylik va zamonaviylik*, Toshkent, Yangi asr avlodi 2006.

DYNIN, V.I., Oberezhnye funkcii zhilishcha i odezhdyy v russkoj narodnoj kul'ture XIX–XX vekov Filo Ariadne. 2018. № 2 № <http://filoariadne.esrae.ru/pdf/2018/2/216.pdf> (Müracaat edildiği tarih: 20.08.20).

GIRTS, K., *Interpretatsiya kul'tur*, Moskva ROSPEN 2004 (Elektron versiyon).

GORSHUNOVA, O.V., *Uzbekskaya zhenshchina. Sotsial'nyy status, sem'ya, religiya. Po materialam Ferganskoy doliny*, Moskva 2006.

GORB, K. G., PUGACHEVSKIY, A.A., “Sobaka v mirovykh religiyakh”, *Sobaki i religiya; mify, suyeveriya i magiya* / <https://www.setter.dog/stati/2302-sobaki-i-religija-mify-sueverija-magija.html> (Müracaat edildiği tarih: 20.08.2020).

GUBAYEVA, S.S., “Put' v zazerkal'ye”, *Sredneaziatskiy etnograficheskiy sbornik*, M., 2001, Vyp. 4.

GUBAYEVA, S.S., “Initsiatsionnyye obryady v pogrebal'no – pominal'nom obryade), *Etnograficheskoye Obozreniye*, №6, 2005.

GURA, A.V., “Brak”, *Slavyanskiye drevnosti: Etmolingvisticheskiy slovar'*. V 5-ti tomakh. T. I. (A-G), M.: Mezhdunarodnyye otnosheniya, 1995, s. 248. <https://docviewer.yandex.com>

IBRAGIMOVA, M.Y., *Traditsionnaya odezhdha i ukrasheniya naseleniya Surkhandar'inskogo oazisa (konets XIX – nachalo XX vv.)*, Avtoreferat na soiskaniye uchenoy stepeni kandidata istoricheskikh nauk, Tashkent 2004.

ISMOILOV KH., *An'anaviy üzbeq kiyimlari*, Toshkent 1979.

KARMSHEVA, B. X., “Arkhaicheskaya simbolika v pogrebal'no-pominal'noy obryadnosti uzbekov Fergany”, *Drevniye obryady verovaniya i kul'ty narodov Sredney Azii Istoriko-etnograficheskiye ocherki*, M., Nauka 1986.

KIL'KEYEV, V.N., *Teoretiko-metodologicheskiye printsipy kul'turnoy antropologii Klifforda Girtsa.*, Dis... kand. filos. nauk, Smolensk 2009 / <https://www.dissercat.com/content/teoretiko-metodologicheskiye-principy-kulturnoi-antropologii-klifforda-girtsa> (Müracaat edildiği tarih: 20 Haziran 2020).

KOSMENKO, A.P., “Funktsiya i simbolika vepsskogo polotentsa”, *Fol'kloristika Karelii*, Petrozavodsk, 198.

LAVONEN, N.A., “Karel'skaya skatert': yeye funktsii v narodnom bytu i traditsionnoy obryadnosti”, *Obryady i verovaniya narodov Karelii*, Petrozavodsk, 1994

NURULLAYEVA, SH.K., *Traditsionnaya odezhdha ozbekov Khorezmskogo oazisa (konets XIX – pervaya polovina XX veka)*. Avtoreferat dissertatsii na soiskaniye uchenoy stepeni kandidata istoricheskikh nauk, Tashkent 2011.

ORLOV, V., *Veshniy mir udmurtov (k semantike material'noy kul'tury)*, Diss...kand.ist.nauk, Ижевск, 1999.

PAYZIYEVA, M., *Traditsionnyye i sovremennyye pokhoronno-pominal'nyye obryady uzbekov (na materialakh g. Tashkenta)*, Tashkent 2014,

POPOVA, Ye.V., *Semeynyye obychai i obryady besermyan (nachala XX – 90-yye gg. XX v.)*, Izhevsk 1998.

POTEBNYA, A.A., *Simvol i mif v narodnoy kul'ture*, M.: Labirint, 2000.

RASSUDOVA, R.Y., “Sravnitel'naya kharakteristika muzhskoy odezhdyy naseleniya Fergano-Tashkentskogo regiona (XIX – XX vv.)”, *Traditsionnaya odezhdha narodov Sredney Azii i Kazakhstana*, M., 1989.

RAVDONIKAS, T.D., *Essays on the history of clothing of the population of the North-Western Caucasus*, L., 1990.

RUZIYEVA, M., “Posmertnaya i traurnaya odezhdha uzbekov g. Tashkenta”, *Kostyum narodov Sredney Azii (Istoriko-etnograficheskiye ocherki)*, M., 1979, s. 169-174;

SCHNEIDER, J., WEINER A.B., “Cloth and the Organization of Human Experience”, *Current Anthropology*, Vol. 27. No. 2 (Apr., 1986), s. 178-184.

SHANIYAZOV, K.SH., Kh. ISMOILOV, *Etnograficheskiye ocherki material'noy kul'tury kontsa XIX – nachala XX v.*, Tashkent 1981.

SHARAPOV, V.E., «Kontsepsiya» chelovecheskogo tela v traditsionnom mirovozzrenii komi”, *Gendernaya teoriya i istoricheskoye znaniye*, Materialy seminarov, Syktyvkar 2004.

SHUKUROV, SH.M., *Iskusstvo srednevekovogo Irana: formirovaniye printsipov izobrazitel'nosti*, M.: Nauka, 1989.

SMIRNOVA, Ye.YU., Magiya v traditsionnom mirovozzrenii: po materialam traditsionnoy odezhdyy sibirskikh tatar // <http://www.ic.omskreg.ru/cultsib/trad/sm.htm>

SNESAREV, G.P., *Relikty do musul'manskikh verovaniy u uzbekov Khorezma*, M., 1969,

SULTANGAREYEVA, R.A., *Semeynobytovoy obryadovyy fol'klor bashkirskogo naroda*, Ufa 1998,

SUKHAREVA, O.A., “Drevniye cherty v formakh golovnykh uborov narodov Sredney Azii”, *Sredneaziatskiy etnograficheskiy sbornik*, M., 1954, Vyp. 1, s. 299-353.

SUKHAREVA, O.A., *Opyt analiza pokroyev traditsionnoy «tunikoobraznoy» sredneaziatskoy odezhdyy v plane ikh istorii v evolyutsii (Istoriko-etnograficheskiye ocherki)*, M., 1979, s. 77-102.

SUKHAREVA, O.A., *Istoriya sredneaziatskogo kostyuma. Samarkand (2-ya polovina XIX – nachalo XX v.)*, M., 1982.

TOLSTOY, N.I., *Yazyk i narodnaya kul'tura. Ocherki po slavyanskoy mifologii i etnolingvistike*, M., 1995.

TOPORKOV, P.L., “Simvolika i ritual'nyye funktsii predmetov material'noy kul'tury”, *Etnograficheskoye izucheniye znakovykh sredstv kul'tury*, L., 1989.

TOLEUBAYEV, A.T., *Relikty doislamskikh verovaniy v semeynoy obryadnosti kazakhov (XIX - nachalo XX vv.)*, Alma-Ata: Galym, 1991.

Tyurkoyazychnykh narodov mifologiya, Mify narodov mira. Entsiklopediya v dvukh tomakh. Vtoroye izdaniye, Moskva 1987.

TERLETSKIY, N.S., “Nekotoryye aspekty pochitaniya derev'yeve u osedlogo naseleniya Tsentral'noy Azii”, *Tsentral'naya Aziya: Traditsiya v usloviyakh peremen*, SPb.: MAE RAN 2016 - kunstkamera.ru

KHRISTOLYUBOVA, L.S., *Semeynyye obryady udmurtov*, Izhevsk: Udmurtiya 1984.

ZUNUNOVA, G. SH., *Material'naya kul'tura uzbekov Tashkenta: transformatsiya traditsiy (XX – nachalo XXI vv.)*, Tashkent, 2013.

CHVYR', L.A., “Tri «chilla» u tadjhikov”, *Etnografiya Tadjhikistana. Sbornik statey*, Dushanbe 1985.

Taşkent mahalle sakinleri kaynak kişileri listesi

1. Alimuhamedova Rozigül, doğum tarihi: 1949, Yangi-Şehir mahallesi
2. Alihocayeva Vazira, doğum tarihi: 1919, Yangi-Şehir mahallesi
3. Salimov Nacim, doğum tarihi: 1917, Sağban mahallesi
4. İşanov Tursun, doğum tarihi: 1911r., Sağban mahallesi
5. Aliyeva Corahan, doğum tarihi: 1914, Aklan mahallesi
6. Mahkamova Tacinisa, doğum tarihi: 1919, Aklan mahallesi
7. Agzamova Rabiya, doğum tarihi: 1931, Kökça mahallesi
8. Hocayeva Hayri, doğum tarihi: 1910, Kökça mahallesi
9. Sadıkova Gülçehra, doğum tarihi: 1983, Sebzar mahallesi
10. Azizova Ambar, doğum tarihi: 1924, Çukur-köprük mahallesi
11. Sadıkova Unsin, doğum tarihi: 1913; Çukur-köprük mahallesi
12. Maksudova Farida, doğum tarihi: 1934, Semerkant-Darvaza mahallesi
13. Abdullayeva Mavcud, doğum tarihi: 1954, Semerkant-Darvaza mahallesi
14. Nabiyeva Rahbar, doğum tarihi: 1912; Semerkant-Darvaza mahallesi

TAŞKENT ÖZBEKLERİNİN KIYAFET KÜLTÜRÜNDE GİYSİNİN KORUMA İŞLEVİNE İLİŞKİN DÜŞÜNCELER

15. Abdullabekova Manzura, doğum tarihi: 1958, Kuştut mahallesi
16. Abdullabekova Savri, doğum tarihi: 1921, Kuştut mahallesi
17. İsmailova Saida, doğum tarihi: 1944; Bahar mahallesi
18. Mahmudova İnabat, doğum tarihi: 1937, Bahar mahallesi
19. Nazirova Matluba, doğum tarihi: 1921; Bahar mahallesi
20. Muhabbet apa, doğum tarihi: 1955; Türk-korgan mahallesi
21. Davran aka, doğum tarihi: 1938; Türk-korgan mahallesi

RESİMLER

Resim 1: Kaynak kişi. Yazarın çektiği fotoğraf albümünden.

Resim 2: Kaynak kişi. Taşkent, 2009. Yazarın çektiği fotoğraf albümünden.

Resim 3: *Payanadaz* - Damat eşikten girerken ayakları altına döşenen halı türü. Taşkent 2005. Yazarın çektiği fotoğraf albümünden.

Resim 4: Çağdaş Özbek gelinin düğün kıyafetleri. Taşkent, 2009. Yazarın çektiği fotoğraflar albümünden.

Resim 5: Beşik. Mindan köyü. Fergana ili, Özbekistan.

**TAŞKENT ÖZBEKLERİNİN KIYAFET KÜLTÜRÜNDE GİYSİNİN KORUMA İŞLEVİNE İLİŞKİN
DÜŞÜNCELER**

Resim 6: Yas kıyafetleri. Taşkent, 19.- yüzyılın sonu – 20. yüzyılın başı. Ressam Usta Mumin (A.N. Nikolayev). Özbekistan Cumhuriyeti Bilimler Akademisi Sanat Enstitüsü Arşivinde korunan Taşkent Özbeklerinin giysileri fotoğrafları albümünden.

Cilt/Volume 3, Sayı/Issue 5, Ocak/January 2021, ss. 109-114.

Geliş Tarihi–Received Date: 19.11.2020 Kabul Tarihi–Accepted Date: 17.12.2020

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

RUSSIA, ZANDS AND THE ISSUE OF CAUCASUS

MOHAMMAD NABI SALIM*

QASEM CHERAQCH**

ABSTRACT

The history of Iran's affairs with European governments during the Zand Dynasty has been kept brief and undisclosed for many years. Domestic issues faced by Karim Khan Zand and the inefficiency of his successors in handling internal affairs resulted in the neglect of Russia's influence over the Caucasus and southern shores of the Caspian Sea. Unlike the Safavid period, no attempts were made by the Zands towards the restoration of Iran's sovereignty over the Caucasus, and unlike the Afsharid period, the Iranian government made no strong declarations of hegemony over these regions. This research aims to clarify Iranian-Russian affairs between the years of 1747 and 1785 through a descriptive-analytical approach and elucidate how permanent occupation in internal affairs and lack of comprehensive policies towards the consolidation of authority, resulted in the loss of sovereignty over Caucasus and autonomy in the region, which in turn enabled foreign rule over the area.

Keywords: Iran, Russia, Relations, Zand Era, Caucasus.

RUSYA, ZENDLER VE KAFKASYA SORUNU

ÖZ

İran'ın Zend Hanedanlığı döneminde Avrupa hükümetleriyle olan ilişkileri uzun yıllar boyunca yüzeysel tutulmuş ve açıklanmamıştır. Kerim Han Zend'in karşı karşıya kaldığı iç sorunlar ve haleflerinin iç işlerini yürütmedeki yetersizliği, Rusya'nın Kafkasya ve Hazar Denizi'nin güney kıyıları üzerindeki etkisinin göz ardı edilmesine neden oldu. Safevi döneminden farklı olarak, Zendler tarafından İran'ın Kafkasya üzerindeki egemenliğinin yeniden tesis edilmesi için herhangi bir girişimde bulunulmadı ve İran hükümeti Afşar döneminden farklı olarak bu bölgeler üzerinde güçlü bir hegemonya iddiasında bulunmadı. Bu araştırma, 1747-1785 yılları arasındaki İran-Rusya ilişkilerini tanımlayıcı-analitik bir yaklaşımla aydınlatmayı ve içişlerinde kalıcı işgalin ve otoritenin sağlanmasına yönelik kapsamlı politikaların eksikliğinin nasıl Kafkasya üzerinde egemenlik kaybına yol açtığını ortaya koymaktadır. Söz konusu bölgedeki özerklik, bu bölge üzerinde yabancı egemenliği mümkün kılıyordu.

Anahtar Kelimeler: İran, Rusya, İlişkiler, Zend Dönemi, Kafkasya.

INTRODUCTION

With the establishment of the Safavid government, Iran's affairs with major European countries entered a new phase. Although Iranian-Russian relations date back to the mid-10th century, diplomatic affairs between the two countries predate the expansion of the Ottoman Empire and western policies to unite with Iran against the Ottomans. As the tsarist empire began its development, a confrontation between the two countries became inevitable. At the apex of this confrontation, Caucasus, notwithstanding its geopolitical position, became a political arena for two

* Assistant Professor, Department of History, Shahrood Branch, Islamic Azad University, Shahrood, Iran (Corresponding Auhtor) E-Mail: genos1967@gmail.com ORCID ID: 0000-0003-4509-0014

** University Teacher, Islamic Azad University, Bandar Gaz, Iran, ORCID ID: 0000-0003-1106-3720

governments seeking to consolidate dominance over the mosaic and multifaceted Caucasian Christian society. The rise of the Romanov dynasty brought about new policies for eastward expansion; in other words, Russia opened its doors to European industry and culture, through which it entered a new era of modernity. However, in the face of this fascination with the West, laid a contemptuous view of the East in Russian circles, creating an imperialistic aspect in Tsarism policies. Gradual adjacency, trade disputes, regional competitors were among the reasons for Russia's confrontations with its neighbors, especially Iran. Afterward, as the rise of Russia's most influential Tsar, Peter I was concurrent with the reign of Sultan Hossein, the most incapable Safavid king, diplomatic affairs between the two countries turned hostile and invasive. Peter aimed for rapid growth, foreign trade expansion, open water access, and the dream of conquering India; neither of which were attainable without conflict with Iran. Meanwhile, the Caucasus, Iran's arena and well-guarded territory, needed to remain subject to Iranian hegemony. However, considering that the populace of this area, including Georgian Christians, had been forced into obedience by the government of Iran after suffering numerous attacks and deaths by the hands of Safavid and Afsharid armies with intentions of looting churches and taking women, their condemnation and dissent, as well as religious commonalities could form powerful bonds between orthodox Russians and Armenian/Georgian Christians and be used as an advantage in the dispersion of Caucasus.

The strategic situation, prosperity, economic opportunities, and desire for independence in the Caucasus led the Iranian and Russian governments towards a new viewpoint of the Caucasus, hoping for the establishment of a powerful base, expansion of territory, and stabilization of their borders, as well as easy access to other parts of West and Central Asia. Despite the frequent short paragraphs in contemporary literature on Iranian-Russian affairs during the Zand Era or the history of Caucasus (some of which are referred to in the bibliography), there have been no scholarly articles on the matter, except "Zand Khans and the Issue of Southern Caucasus" by Ahangaran (1389), which covers the events in the Caucasus during the Zand Dynasty. There have been independent essays on the history of Iran-Russia relations in the Zand Era, due to the lack of sufficient data in historical sources and the shadow cast upon the affairs of Iran and Russia in this period by previous and succeeding ages.

1. Nader Shah's Heritage

With the assassination of Nader Shah in June 1747, Iran witnessed severe conflicts over succession between commanders and claimants such as Karim Khan Zand, Azad Khan Afghan, and Mohammad Hassan Khan Qajar. Consequential riots and chaos forced the Iranian army to leave certain areas seized in Nader Shah's era, creating an opportunity for disintegration in Iran and thereby a chance of power for local rulers. Additionally, as Nader Shah's successors did not hold sufficient influence and command to handle affairs in remote areas, the allegiance of borderline regions to the Iranian government was unstable and rather feigned. The view of such circumstances, Russia was presented with an exceptional opportunity to pursue its expansionist goals of advancing towards the Caucasus and influencing local governments.

With the region empty of Iranian forces, the governor of Nakhchivan tried to establish an independent khanate called the Nakhchivan Khanate. At the same time, other local khans took advantage of the government's state of weakness and declared independence, starting clashes with neighboring tribes and regions to expand their borders. Hussain Ali Khan, the ruler of Quba and Salyan, took rule over his neighboring regions; the people of Darband pledged allegiance to Mohammad Hassan Beyg Ghorchi; Mirza Mohammad Khan occupied Baku; the locals of Shamakhi brought Haji Mohammad Zarnawaie to power; sons of Askerbeg Nami, started a rebellion in Shirvan; Haji Celebi dominated Sheki, Ersh, and Quba; and Panah Beg Javanshir conquered Karabakh to Ardabil.¹

Thus, while the power struggle between Khans and local emirs intensified in the Caucasus, Iran's domestic affairs were severely disrupted by the Afshar's inefficiency and the skirmish between Nader Shah's successors. Concurrently, in Azerbaijan, the three contenders for power, i.e. Azad Khan Afghan, Fath Ali Khan Afshar, and Karim Khan Zand, had entered a stage of the war. According to a historian: "There was such chaos, turmoil, disorder, and sedition, that no possibility of comfort and peace existed. Especially the poor people of Caucasus, who, having lived in fear and danger of invasion their entire lives, could not rest assured for a single night".²

Finally, in 1761, Azerbaijan was successfully conquered by Karim Khan Zand, and hence, with the entrance of his sovereignty to the Caucasus, the rulers of Ganja, Shirvan, and Armenia were forced to succumb to the central government. Even though he failed to fully take over the Caucasus and consolidate Iran's authority over the region

¹ Bakikhanov, *Golestan-i Eram*, pp. 159-160

² Bahman Mirza, *ShekarName-i Shahanshay*, p. 83

due to domestic struggles, the Zand Khan attempted to prevent local Khans from an uprising by taking members of each house, as hostages, to his base of command in Shiraz, following the traditional policy of former kings.³ Vakil al-Roaya's policies regarding the rebellious behavior of local rulers in the Caucasus lacked Nader Shah's strength. Furthermore, due to the lack of an adequate and powerful military force, as well as constant confrontations with local rulers in the South, Karim Khan was unable to address affairs in Caucasus and remote areas such as Khorasan and Turkestan. He also had no power over the installment or dismissal of local emirs, through which their confederacy and gradual empowerment could have been prevented. As a result, the process of autonomy and disintegration demand, which had initially flickered during Nader Shah's rule, intensified, triggering a phenomenon called the "Khan Neshins" of the Caucasus. Consequently, during nearly 50 years from the fall of the Safavid government to the rise of the Qajar dynasty, and following the ignorance of the Safavid government as well as the defeat of Nader Shah and their neglect towards the Caucasus, opportunistic local leaders of areas such as Darband, Sheki, Shirvan, Quba, Lankaran, Qarabagh, Shamakhi, Ganjeh, etc. sought to form self-ruling governments, and severed ties with Iran. To these fledgling rulers, the only comprehensible political practice was to assert and maintain authority and sovereignty within their local boundaries. As a result, a widespread competition was formed over foreign forces, to gain autonomy through attracting the support of countries such as Russia or threatening the Iranian government⁴. However, it is to be noted that these local khanates were so incompetent and internally divisive, that they were incapable of forming an alliance and taking the necessary steps towards the independence or development of the whole Caucasus region.

2. Russians and Karim Khan Zand (Vakil-al-Roaya)

A noteworthy point in the affairs of Iran and Russia during the Zand Era is that despite the limited interactions between the two countries, the expansionist policies of Tsarism regarding the Caucasus, which originated from the rule of Peter I, were continued as Russia unceasingly invaded Iran's borders. In 1768, a letter was written to Karim Khan Zand by the people of Nakhchivan, asking the Iranian government to address the unjust rule of Hossein Ali Khan, Nakhchivan's Emir of time. At the same time, it was reported that Russian troops had been spotted in parts of Georgia. To avoid reactions from the Zand government, the Russian Ministry of Foreign Affairs ordered its consul in Rasht to dispatch a friendly letter to government officials, assuring Iran that Russia holds no ill will towards Iranian territory and its actions are solely a series of temporary operations to prevent Ottoman penetration.⁵

However, this was from what the Russians reported. The truth lay within other reports by Russian agents, informing the Russian court about Iran's trade and political situations, and encouraging an increase in the number of troops and fleets to secure Russia's commercial interests in northern Iran. These reports resulted in command by the Russian Tsar in 1771, ordering all necessary expenses towards Russia's expansionist purposes to be carried out⁶. In October 1772, the Russians, being perfectly aware of Iran's internal affairs, reported on political and military movements in Georgia, claiming that the Khan of Yerevan, intends to dispatch an ambassador to Shiraz to persuade the Zand government of the invasion of Georgia, "*who bears benevolent and friendly will towards Russia*". The report claimed that Karim Khan had refused the invasion as "Iran was incapable of large-scale military operations, and an attack on Georgia would result in domestic Chaos"⁷

In 1776, while the Zand military was besieging Basra and confronting the Ottomans, the Russians seized the opportunity to enter Darband with an army to attack the Ottomans. Karim Khan Zand wrote to governors Fath Ali Khan in Quba, and Hedayatullah Khan in Rasht, asking them to "*defend their borders and beware of Russia's intentions and make war on them*"⁸. It is not clear whether an actual battle took place, but apparently, the news of Zand's order instigated enough fear of damaging resources, that the forty-thousand-man army of Russia was forced to retreat beyond the borders and outside the nominal territory of Iran. It is particularly noteworthy that the Russians were expanding their trade horizons along the Caspian Sea and therefore tried to establish bases for economic advancement and acceleration of access to Iranian regions. It was for this reason that the French consul in Basra expressed concern over the escalation of Russian activities, stating that: "Today, Russia alone handles Iran's foreign trade. Russia will be able to profit immensely and easily this way"⁹. On the other hand, it should not be overlooked

³ Perry, *Karim Khan Zand*, pp. 299-300

⁴ Atkin, *A part of Iran-Russia Relations*, p. 217

⁵ Perry, *Karim Khan Zand*, p. 302

⁶ Musalmanian Ghobadiani, *Asnady Az Ravabet Iran Va Russia Az Safaviye Ta Qajariye*, pp. 418-419

⁷ Musalmanian Ghobadiani, *Ibid*, p. 423

⁸ Rostam Al-Hakma, *Rostam al-Tavarikh*, p. 367

⁹ Hedayati, *Tarih-I Zandiye*, p. 248

that despite the weakening of Iran's political and military authority in the Caucasus, the cultural and civilizational ties between Iran and Caucasus remained unscathed. The Zand Khan maintained this bond by issuing orders of respect towards non-Muslim minorities. Through a formal issue, Karim Khan emancipated the engagement of Caucasian Christians in religious duties, and rituals such as ringing bells, clamoring, and burials according to Christianity, and called upon Shaykh al-Islams, judges, and government officials not to interfere in any way with such practices¹⁰. In yet another decree, Zand ordered that: "As stated by the privileged sultans of Safavid....no obstacles shall be cast upon such practices"¹¹.

Perhaps the occasional visits of ambassadors from St. Petersburg to Shiraz to divert the minds of Iranian agents and claim that Russia was hoping to develop relations with Iran, was because of this. One such visit occurred in 1766 when a Russian delegation led by Scipe arrived in Shiraz.¹² However, despite the gifts and the ambassador's attempts to persuade the Zand court of alliance with Russia against the Ottomans, complications caused by other claimants, especially Azad Khan Afghan and Mohammad Hassan Khan Qajar, left no opportunity for negotiation between the two parties.

In December 1770 another ambassador visited the court of Vakil al-Ruaya and on behalf of the Russian Tsar, bestowed upon Karim Khan the news of Russia's victory over the Ottomans in naval war. The ambassador expected Khan's delight with the news, as there had been tension and dispute between the Zands and Ottomans over Basra to the point of military confrontation; however, he was shocked to find Zand's frowned response, claiming that the defeat of another nation would not gladden him. Afterward, the ambassador presented Karim Khan with the tsar's proposal of an alliance against the Ottoman, to which Khan did not provide a definite response¹³. Later, with the death of Karim Khan, the possibility of any union between the two countries was temporarily adjourned.

Fundamentally, Russia's desire to win over Iran found root in Tsarist expansionistic policies towards the Ottoman Empire. Since the early 18th century, Russians had aimed to infiltrate the orthodox communities of Caucasus, i.e. Georgians and Armenians, and use them as a shield against Iran and the Ottomans. Moreover, they would continue their advancement towards the northern Caucasus. Hence, Iran's borders were open to Russia's infiltration on three separate fronts: Georgia, Dagestan, and the Iranian-Ottoman border.

Having weakened the Ottomans through the imposition of the Karlowitz Treaty, successfully dismantled parts of the Ottoman empire, and attracted Muslim Caucasian Khans through policies of deception and intimidation, The Russian Tsarist regime decided to use Georgia as a base for battle with Iran and the Ottomans¹⁴. A policy that led to the Georgievsk Treaty between Georgia and Russia in 1783, and ignited the fires of Iran-Russia wars in the 19th-century. On the other hand, the Russians had also built a series of military fortifications in the North of the Caucasus in 1766, in line with their imperialist policies; and after seizing the Crimean Peninsula in 1774, a Russian army was sent to Dagestan to eliminate any movements in support of the Ottomans. Thus, the treaty between Russia and the Ottomans, namely the Treaty of Kuchuk Kainarji, established Russian power over the northern shores of the Black Sea, the Kuban River Basin, and up to the Northern Caucasus mountains. This remarkable expansion of the imperial sovereignty towards the south led Russia to the confrontation with the Ottoman and Iranian territories beyond the Caucasus¹⁵.

Bearing in mind the immense profits gained by Russian businessmen through trade with Iran and their efforts to expand their horizons towards the borders of India, commercial purposes played an important part in Russian expansionism policies regarding Iran. By 1792, the Russians had successfully exported approximately 511,360 rubles worth of goods to Iran, which was equivalent to ten percent of Russia's total exports to Asian markets¹⁶. Russian merchants set up a trading post on the Southern Astarabad Bay and aimed to take advantage of the government's entanglement in internal affairs and the absence of rivals, to take over the entire business and monetary economy along the Caspian Sea coast. Actions which later brought about the shelling of Russian fleets along the coast of Astarabad in addition to the establishment of a military fortress with several artillery vehicles in Ashraf, in 1782. Nevertheless, they were confronted with Agha Mohammad Khan Qajar's powerful reaction¹⁷.

¹⁰ Kostikyan, *Documents of Matenadaran Decrees*, p. 346

¹¹ Bouroue of documents, *Asnadi Az Ravabet Iran Ba Mantage-I Qafqaz*, p. 133

¹² Ghaffari Kashani, *Golshan Murad*, p. 286

¹³ Varahram, *Tarih-i Siyasi ve Ictimai-yi Iran der Asr-i Zend*, p. 199

¹⁴ Gogche, *Caucasia and the policy of Ottoman Empire*, p. 93

¹⁵ Gvosdev, *Imperial Policies and Perspectives towards Georgia*, p. 46

¹⁶ Abdullayev, *A part of Iran-Russia Relations*, pp. 39-40

¹⁷ Saravi, *Tarih-i Mohammadi*, pp.116-117

3. The Relations of Karim Khan Zand's Heirs With Russia

Russia's diplomatic relations with Iran were not severed with the death of Karim Khan. In 1782, an Armenian businessman named Yaqub met Ali Murad Zand at the embassy on behalf of Queen Catherine II, the Russian Tsar, proposing a deal that would allow Russians safe passage towards Kars and Erzurum the Ottoman Empire, in exchange for the suppression of the uprising of Lezgian tribes by Iran. But Ali Murad Khan declined the offer on account of Iran's peace with the Ottomans, commissioned Beglerbeg of Shirvan to stifle the tribes of Dagestan, and sent Mohammad Khan Mokri to Iran's embassy to Russia.¹⁸ Yet, it seems that the Russians were not satisfied with this response, as they dispatched General Paul Potemkin, the commander of Russian forces in the Caucasus, to Shiraz, in 1784. His mission was to coax Ali Murad Khan Zand into the establishment of a Russian trade office in Darband, with monopolized trade rights in Iran's northern provinces and the Caucasus.¹⁹ Struggling with the throes of fighting numerous claims to his throne, Ali Murad Khan granted Russia's request conditional to their assistance in the Qajar's revolt. The proposition was welcomed by the Russians as it allowed interference in Iran's internal affairs. Immediately afterward, an ambassador named Colonel Tamarov was sent to Iran to sign a contract.²⁰ Nevertheless, the French ambassador's attempts of incitement of the Zand king towards severing ties with Russia hindered the achievement of Russia's purposes, and with the death of Ali Murad Khan in 1785, the case of affairs between the Zand Dynasty and Tsarist Russia was closed.

CONCLUSION

At the turn of the 17th century, the princes of Moscow decided to abandon the subjugation of the Mongol dynasty and instead focus on trying their cold and barren territory with warm fertile lands in the south. Tsars of Russia, Ivan III and IV, set foot on the path towards expansionism through gathering Serf and Kazakh soldiers and forming alliances with European governments, through which they conquered trade capitals and strategic areas such as Kazan, Astrakhan, and Dagestan. These conquests, which coincided with the consolidation of the tsarist dictatorship, brought about the establishment of multilateral relations with Iran. affairs that were as political and developmental as they were economical and profit-seeking.

Russia's gradual transformation into a regional superpower had an imperialistic and colonial ambiance due to the violent and deceitful policies procured by Tsarism and upset the political equations in the West Asian region. Before the mid-18th century, the political balance in the Middle East mostly relied on the two major powers, Iran and the Ottomans. But with the emergence of a third gravitational force, i.e. Russia, the situation shifted towards a wide-ranging conflict; such that power equations were determined by social forces including ethnic groups and Khans, and even elements such as subcultures and cults.

There is no doubt that the Zand Dynasty envisioned territorial integrity and the expansion of Iran's sovereignty over neighboring regions, including the Caucasus. This claim can be verified with numerous orders issued by Karim Khan Zand regarding the wellbeing of Iran's Caucasian subjects. Yet, complications such as constant engagement in clashes with domestic claimants and rivals, lack of an opportunity for the establishment of an efficient administrative system, obliviousness and illiteracy of the concept of international politics, military and technical incompetence, etc., prevented the unstable Zand government from forming stable and authoritative relations with Russia. At the same time, the fact that Shiraz did not surrender in the face of Russia's deceit and the occupation of the Caucasus by Russians was not accomplished in the Zand Era, speaks of the relative insight of Zand rulers. The Zand Dynasty cannot be held solely responsible for the events that led to the dispersion of the Caucasus during the Qajar era.

BIBLIOGRAPHY

¹⁸ Ghaffari Kashani, *Golshan Murad*, pp. 661-663

¹⁹ Varahram, *Tarih-i Siyasi ve Ictimai-yi Iran der Asr-ı Zend*, p. 200

²⁰ Eshghi, *Syasat-I Nizami Russia Dar Iran*, p. 27

RUSSIA, ZANDS AND ISSUE OF CAUCASUS

- ABDOLAYOV, Fath-allah,(1957), *A part of Iran-Russia Relations*, Translated by Gh.Matin, Tehran: Aftab Publication
- ATKIN, Moriel,(2004), *Iran And Russia Relations*, Translated by M. Khadem, Tehran: The Centre of University Publication
- Bahman Mirza,(2006), *Shekar Name-i Shahanshay*, Edited by H.Ahmadi, Theran: Foreign Affair Office Press
- BAKIKHANOV, Abbas Ali,(1970), *Golestan-i Eram*, Edited by A.Alizadeh & Ethers. Baku. Elm
- Bouroue of Documents,(1994), *Asnadi Az Ravabet Iran Ba Mantaqe-I Qafqaz*, Tehran: Foreign Affair Office
- ESHGHI, Khanak,(1975), *Syasat-I Nizami Russia Dar Iran*, Tehran: Anonymous
- GHAFAFY KASHANI, Aboalhasan,(1991), *Golshan Murad*, Edited by Gh.Tabatabee Majd, Tehran: Zarin Press
- GOGHCHE, Jamal,(1995), *Caucasia and the Policy of the Ottoman Empire*, Translated by V, Vali, Tehran: Foreign Affair Office
- GVOSDEV, Nikolas. K,(2000), *Imperial Policies and Perspectives Towards Georgia, 1760-1819*, London: MacMillan Press Ltd
- Hedayati, Hadi,(1955),*Tarih-i Zandiye*, Tehran: Tehran University press
- KOSTIKYAN, K, P, (2008). *Documents of Matenadaran Decrees*, Vol 4. Yerevan: Nairi
- MOSALMANIAN GHOBADIANI, Rahim & Behruz,(2009), *Asnady Az Ravabet Iran Va Russia Az Safaviye Ta Qajariye*.Tehran: Foreign Affair Office
- PERRY, Jhon,(2005), *Karim Khan Zand*, translated A.M.Saki, Second Edition, Tehran: Faraz
- Rostam al-H²¹okama, Mohammad Hashem Asef,(1978), *Rostam al-Tavarikh*, edited M.Moshiri, Tehran: Jibi Books Press, third edition
- SARAVI, Mohammad Fath-Allah,(1993), *Tarih-i Mohammadi*, edited by Gh.Tabatabae Majd, Tehran: Amirkabir press
- VARAHRAM,Gholam Reza, ,(1987), *Tarih-i Siyasi ve Ictimai-yi Iran der Asr-ı Zend*, Tehran: Moeen press

Cilt/Volume 3, Sayı/Issue 5, Ocak /January 2021, ss. 115-132.

Geliş Tarihi–Received Date: 03.11.2020 Kabul Tarihi–Accepted Date: 18.12.2020

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE
ÖMER HAN DÖNEMİ HOKAND HANLIĞI (1809-1822)

HÜSEYİN ŞEN*

ÖZ

Hokand Hanlığı'nı 13 yıl idare eden Ömer Han, Narbuta Bek ve Ming Ayım'in ortanca çocuğu olarak 1787 yılında dünyaya geldi. Şehzadeliği döneminde eğitimine Hokand sarayında başladı ve ardından Hokand medresesine devam etti. Bu eğitimi esnasında, Arapça ve Farsçayı bütün inceliğiyle öğrenerek doğu edebiyatına merak saldı. Ağabeyi Alim'in han olmasıyla onun hizmetine girdi ve Alim Han (1799-1809)'ın askerî seferlerine katıldığı gibi 1805-1806 yılında gerçekleştirilen Taşkent seferinde Hokand ordusunu komuta etti ve tecrübe kazanması için Alim Han tarafından Mergilan valiliğine atandı. Mergilan valiliği esnasında dayılarının kızı Mahlar Ayım ile evlendi. Bu evlilikten, kendisinden sonra tahta geçecek olan Muhammed Ali ile Sultan Mahmud isminde iki çocuğu dünyaya geldi. Alim Han'a gerçekleştirilen darbe neticesinde 1809 yılında Hokand hükümdarı oldu ve ilk iş olarak darbeci devlet adamlarını ortadan kaldırarak kendi saltanatını kurdu. Kendi saltanatı döneminde devletin sınırlarını genişletmek için askerî seferler tertip etti. Buhara Emirliği ile Öretepe hâkimiyeti için kıyasıya bir rekabet içerisinde giren Ömer Han, Kazak bozkırlarına sefer düzenleyerek Yesi (Türkistan)'yi hanlığın sınırlarına dâhil etti. Ömer Han'ın sınırları genişletme politikasından Kırgızlar da nasibini aldı. Kırgız bölgelerine sefer tertip eden Ömer Han, ayrıca Kırgız boyları arasındaki çatışmadan yararlanarak Kırgız bölgelerini de hanlığın sınırları içerisinde dâhil etti. Askerî seferlerinin yanı sıra hanlığın yönetiminde ıslahatlar gerçekleştirdi ve mingbaşı, şeyhülislam gibi yeni makamlar oluşturdu. Döneminin büyük şairlerinden birisi olan ve Emirî mahlasıyla şiirler kaleme alan Ömer Han'ın saltanat devrinde edebî faaliyetlere büyük destek verildi. Çeşitli bölgelerden ünlü şairleri hanlığın başkenti Hokand'a getirerek başkenti dönemin sanat merkezlerinden birisi haline getirdi. Eşi Mahlar Ayım'in de divan sahibi bir şair olmasının etkisiyle hanlıkta kadın şairler de ön plana çıkmaya başladı. Edebiyata verdiği desteğin yanında eğitime de önem veren Ömer Han, yeni medreseler bina ettirdi. Medreselerin yanı sıra imar faaliyetleriyle hanlıkta imarethaneler, su kanalları inşa edildi ve vakıf müesseseleri kuruldu.

Anahtar Kelimeler: Hokand Hanlığı, Ömer Han, Buhara Emirliği, Emir Haydar.

KOKAND KHANETE IN THE PERIOD OF UMAR KHAN (1809-1822)

ABSTRACT

Umar Khan, who ruled the Kokand Khanate for 13 years, was born in 1787 as the middle child of Narbuta Bek and Ming Ayım. He started his education in Kokand Palace during his prince hood and then continued to Kokand madrasah. During this education, he learned Arabic and Persian with all the delicacy and became interested in eastern literature. After his older brother, Alim had become khan, he entered his service and participated in the military camping of Alim Khan (1799-1809) as well as commanded the Kokand army in the Tashkent expedition in 1805-1806 and was appointed as the governor of Mergilan by Alim Khan to gain experience. He married Mahlar Ayım, the daughter of his uncles, during the governorship of Mergilan. From this marriage, Muhammed Ali, who will take the throne after him, and Sultan Mahmud, were born. As a result of the coup against Alim Khan, he became the ruler of Kokand in 1809 and as the first, he established his reign by eliminating the coup statesmen. During his reign, he organized military expeditions to expand the borders of the state. Umar Khan, who started a fierce competition with the Emirate of Bukhara for the sovereignty of Öretepe, organized an expedition to the Kazakh steppes and included Yesi (Turkistan) within the borders of the khanate. Kyrgyz was affected by Umar Khan's policy of expanding the borders. Taking advantage of the dispute between the Kyrgyz tribes, Umar Khan expedition organized in the Kyrgyz regions and included the Kyrgyz regions within the borders of the khanate. In addition to his military expeditions, he carried out reforms in the administration of the khanate and established new positions such as mingbasi and shaykh al-Islam. During the reign of Umar Khan, who was one of the great poets of his period and wrote poems with the pseudonym Emirî,

* Dr., E-Posta: sen.huseyin.1990@gmail.com ORCID ID: 0000-0003-2794-299X

great support was given to literary activities. By bringing famous poets from various regions to Kokand, the capital of the khanate was turned into one of the art centers of the period. With the effect of his wife Mahlar Ayim who was a poet and also had a divan, female poets started to come to the fore in the khanate. Besides his support for literature, Umar Khan also supported education and built new madrasas. In addition to madrasas, imarets, water canals were built and foundation institutions were established.

Keywords: Kokand Khanate, Umar Khan, Bukhara Emirate, Emir Haydar.

GİRİŞ

1709 yılında Buhara Hanlığı'ndan ayrılarak Özbeklerin Ming boyu önderliğinde Fergana Vadisi merkezli müstakil hareket etmeye başlayan Hokand Hanlığı'nın tarihi kuruluş, yükselme ve çöküş devri olarak üç parçaya incelenebilir. Kuruluş devri, 1709'dan 1800 yılına kadar olan dönemi kapsamaktadır. Bu dönemde hanlık, Fergana Vadisi'nde bulunan şehirleri hâkimiyeti altına almaya çalıştığı¹ gibi Cungar² ve Mançu saldırılarına karşı koymaya gayret etmiştir.³ Özellikle Mançu saldırılarında zor duruma düşen Hokand Hanlığı, 1760 yılında Mançu hâkimiyetini tanımak zorunda kalmıştır.⁴ Yükselme dönemi, 1800 ile 1842 yılları arasında kapsamaktadır ve bu dönemde Hokand Hanlığı'nın sınırları Fergana Vadisi'ni aşarak Kazak bozkırları yönünde genişlemiştir.⁵ Bu devirde bölgesel bir güç haline gelen Hokand Hanlığı, Mançular, Rus İmparatorluğu ve Osmanlı Devleti'yle diplomatik ilişkiler tesis etmiş ve en geniş sınırlara ulaşmıştır.⁶ Çöküş dönemi ise 1842-1876 yılları arasında kapsamaktadır ki bu dönemde hanlıkta meskûn boylar devlet yönetiminde etkili olmuş ve hükümdarlardan çok boy beyleri ön plana çıkmıştır. Bu dönemin sonunda ise Hokand Hanlığı Rus işgaline uğramıştır.⁷ Bizim çalışmamız, Hokand Hanlığı'nın bölgesel bir güç olarak Türkistan sahasında siyasi, ekonomik, sosyal alanlarda etkili rol oynadığı yükselme döneminin önemli hükümdarlarından Ömer Han'ın 1809-1822 yılları arasındaki saltanat devrini kapsamaktadır. Ömer Han döneminin siyasi ve sosyal olaylarının ortaya koyulması Hokand Hanlığı'nın nasıl bölgesel bir güç haline geldiğinin anlaşılması açısından önemlidir. Ayrıca Türkistan hâkimiyeti iddiasında bulunan Hokand hükümdarlarının meşruiyetlerini dayandırdıkları temelini açıklanması ve bu meşruiyet iddiasında edebiyatın nasıl kullanıldığının belirtilmesi Ömer Han'dan sonraki dönemlerde yaşanan olayların daha iyi anlaşılması açısından önemlidir. Ömer Han dönemini konu edindiğimiz çalışmamızda Ömer Han nezdinde Hokand Hanlığı'nda gelişen siyasi ve sosyal olaylar açıklanırken ağırlıklı olarak Hokand Hanlığı'nın yerli kaynaklarını kullanmaya gayret ettik. Yerli kaynakların yanı sıra Mançu ilişkilerini açıklayabilmek adına Mançu belgelerine dayalı yapılan İngilizce çalışmalar ile Ömer Han döneminde Hokand Hanlığı'na gelen seyyah ve görevlilerin notlarından yararlandık. Bu kaynakların haricinde modern çalışmaları da kullanmaya özen gösterdik.

1. Ömer Han'ın Çocukluğu ve Şehzadeliği

¹ Hokand Hanlığı'nın ilk hükümdarı olan Şahrüh Bek (1709-1721) devrinde Namangan, Mergilan, Kamıbadem ve İsfara şehirleri Hokand Hanlığı sınırlarına dâhil edilmiştir. Dinçer Koç, *Rus Elçilik Raporlarına Göre Hokand Hanlığı*, İdeal Kültür & Yayıncılık, İstanbul 2015, s. 20. Şahrüh Bek'in ölümü üzerine tahta geçen Abdurrahim Bek (1721-1733) devrinde ise Hocend, Öretepe, Kette-Kurgan ve Semerkand'ın bazı bölgeleri ele geçirilmiştir. Mirzoolim Müşrif, *Ansob us-Selatin Va Tavarih ul-Havakin (Kukon Hanlığı Tarihi)*, yay. haz. Akbar Matgaziev, Muhabbat Usmonova, Gafur Gulam Neşr., Taşkent 1995, s. 14-15.

² Cungarlar hakkında bkz. Ekrem Kalan, *Cungar Hanlığı'nın Siyasi Tarihi*, TTK Yay., Ankara, 2008. Abdurrahim Bek (1733-1750) Oş, Andican, Mergilan'ı zapteden ve Hokand'ı kuşatan Cungarların 1741-1745 yılları arasında Fergana'ya saldırılarını püskürtmekle uğraştı. Cungarlara karşı yürütülen mücadelede Abdülkerim Bek'i Kıpçaklar, Kırgızlar ve Öretepe Hâkimi destekledi. Aldığı destekle Cungar saldırılarını püskürtebilen Abdülkerim Bek, yeni bir saldırıya maruz kalmamak için en büyük oğlu Baba Bek'i Cungarlara rehin verdi. Üçler Bulduk, *Hokand Hanlığı ve İbret'in Fergana Tarihi*, Berikan Yayınevi, Ankara 2006, s. 18-19.

³ İrdana Bek (1753-1762) döneminde Cungar Hanlığı'nı yıkarak Doğu Türkistan'ı işgal eden Mançular, Batı Türkistan'ı tehdit etmeye başladı. Bu tehdite, İrdana Bek bölgedeki boyları birleştirerek karşı koymayı denedi lakin başaramadı. T. K. Beysembiev, *Tarihi Şahrühi Kak İstoriçeskiy İstoçnik*, İzd. "Nauka" Kazahskoy SSR, Alma-Ata 1987, s. 13. Bu durum üzerine İrdana Bek, Öretepe ve Hocend beyleri, Kırgız sultanlarıyla beraber Afgan Padişahı Ahmed Şah Durranî (1747-1773)'den yardım talep ettiler. Bu istek her ne kadar İrdana Bek ve müttefiklerinin arzuladığı şekilde cevaplanmadıysa da Mançu sınırlarının Batı Türkistan'da genişlemesinin durmasına tesir etti. Çokan Velihanov, *Sobranie Soçineniy v Pyati Tomah*, T. 3 Glavnaya Redaksiya Kazahskoy Sovetskoy Ensiklopedii, Alma-Ata 1985, s. 322-324.

⁴ L. J. Newby, *The Empire and The Khanate (A Political History of Qing Relations with Khoqand c. 1760-1860)*, Brill Leiden, Boston 2005, s. 45; H. H. Howorth, *History of the Mongols From 9th To The 19th Century*, C.II, Longmans, Green, and Co, London 1830, s. 817. İrdana Bek ve Mançu yönetimi arasındaki ilişkiler için bkz. Onuma Thkaihiro, Kawahara Yoyi, vd., "An Encounter between the Qing Dynasty and Khoqand in 1759-1760: Central Asia in the Mid-Eighteenth Century", *Frontiers of History in China*, 9 (3), 2014, s. 384-408.

⁵ Alim Bek (1798-1809), Dağlı Taciklerden Galebahadur isimli bir ordu kurdu ve bu orduyla yeni fetihler gerçekleştirdi. Onun döneminde kısa süre de olsa Öretepe hâkimiyeti altına alındı. Bilal Çelik, "Hokand Hanlığı" *Avrasya'nın Sekiz Asrı Çingiz Oğulları*, Edt. Hayrunnisa Alan, İlyas Kamaloğlu, Ötügen Neşr., İstanbul 2016, s. 536. Taşkent, Hokand sınırlarına katıldı. V. Nalivkin, *Kratkaya İstoriya Kokandskogo Hanstva*, Tipografiya İmperatorskogo universiteta, Kazan 1886, s. 86-87; Kurbanali Hacı Halidoğlu, *Tevarih-i Hamse*, Kazan 1910, s. 13. 1805 yılında darp ettirdiği paralarda Han unvanını kullandı ve ondan sonra gelen Hokand hükümdarları da bu unvanı kullanmaya devam etti. Çelik, *agm*, s. 536; Koç, *age*, s. 31; Haydarbek Bobobekov, *Kukan Tarihi*, Fan va Tehnologiya, Taşkent 2016, s. 46.

⁶ Ömer Han (1810-1822) devrinde kurulan ilişkiler makalede konu edilecektir. Muhammed Ali Han (1822-1842) döneminde kurulan ilişkiler için bkz. Hüseyin Şen, *Muhammed Ali Han Dönemi Hokand Hanlığı (1822-1842)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2020, s. 108-133; 136-153; 163-180.

⁷ Dönem ile alakalı bkz. Zebniso Husayn Kamalova, *Hokand Hanlığı'nın Son Hükümdarı Hüdayar Han ve Dönemi (1845-1875) Fergana Vadisinde Rus İşgali*, Çağaloğlu Yay., İstanbul 2020.

Hokand hükümdarı Narbuta (1763-1799) ile Ming Ayım olarak bilinen Zühre Ayım çiftinin üç çocuğundan ortancası olarak 1787⁸ yılında dünyaya gelen⁹ Şehzade Ömer, ilk eğitimine Hokand sarayında başladı ve ardından Hokand medresesine devam etti. Kendi dönemine göre iyi bir eğitim alan Şehzade Ömer, dinî-tasavvufi eğitim aldığı gibi öğrenciliği esnasında Arapça ve Farsçayı incelikleriyle öğrendi ve Doğu edebiyatına merak saldı.¹⁰

Narbuta Bek'in 1798 yılında vefatından sonra Hokand Hanlığı'nda meydana gelen taht mücadelesinden Alim Han (1799-1810) galip çıkarak Hokand tahtına oturdu ve kendisine muhalif yöneticileri öldürerek yerini güçlendirdi.¹¹ Yeni hanın belirlenmesiyle iç siyasette sükûnete kavuşan Hokand Hanlığı'nda Şehzade Ömer, ağabeyi Alim Han'ın hizmetine girdi. Alim Han, döneminde gerçekleştirilen seferlere katılan Şehzade, bu seferlerin büyük çoğunluğunda orduda birlik komutanlığı yaptı. Alim Han'ın 1806 yılında gerçekleştirdiği ve Özbeklerin Yüz boyunun yönetimindeki Öretepe¹² şehrini kısa süre de olsa hanlığın sınırlarına dâhil ettiği seferde ve arkasından gerçekleştirilen başarısız Cizak¹³ seferinde Şehzade Ömer Hokand ordusu komutanları arasında yer aldı.¹⁴ Şehzade Ömer'in Hokand ordusundaki görevleri sadece birlik komuta etmekle kalmadı. O, 1805-1806 yıllarında Taşkent¹⁵ Hâkimi Yunus Hoca'nın ölümü üzerine gerçekleştirilen Taşkent seferinde Alim Han ve devlet erkânının ortak kararıyla ordu komutanı olarak görevlendirildi. Hokand ordusunun başında Taşkent seferini gerçekleştiren Şehzade Ömer, Taşkent birliklerini bozguna uğrattı ve Yunus Hoca'nın yerine geçen oğlu Sultan Hocayı da esir aldı. Sultan Hoca'nın esir düşmesiyle Taşkent Hâkimliğine kardeşi Hamid Hoca geçti ve şehri savundu. Bu durum üzerine Şehzade Ömer, Çırçık Nehri üzerindeki Niyazbey Kalesi'ni ele geçirdi ve nehrin yönünü değiştirdi. Şehzade Ömer'in bu hamlesi Taşkent'in susuz kalmasına sebep oldu. Bunun üzerine Hamid Hoca kuşatmaya dayanamayacağını anladı ve Şehzade'nin yanına gelerek bağlılığını bildirdi.¹⁶ Bu başarısının ardından Alim Han, Şehzade'yi 1807-1808 yılında Mergilan¹⁷ Hâkimbeğine atadı ve onu Andican Hâkimi olan dayıları Rahmankulu'nun kızı Mahlar Ayım'le evlendirdi.¹⁸

2. Ömer Han'ın Tahta Çıkışı

Alim Han, bir taraftan hanlığın sınırlarını genişletmekle meşgul olurken diğer taraftan da devlette bazı ıslahatlar yaparak otoritesini sağlamlaştırmak için mücadele verdi. Bu kapsamda ilk olarak Dağlı Taciklerden Galebahadır isimli düzenli bir ordu kuran Han, bu orduyla iç karışıklıkları halletti ve yeni şehirler ele geçirdi.¹⁹ Alim Han'ın askerî alandaki bu yeniliği, Özbek boy taassubuna aykırı olması ayrıca seferler için sürekli vergi talebi, halktan askere almaların artması²⁰ ve bunlara ilaveten Muntahabü't-Tevarih'te belirtildiğine göre Han'ın işret meclisine, şaraba, afyona, kadınlara düşkünlüğü, devlet yönetiminde fevri hareket etmesi bazı devlet

⁸ Ömer Han'ın doğum tarihi Avaz Muhammed Attar'da 1785 olarak gösterilir. Fakat Ömer Han'a ait Emirî divanında 1787 olarak verilir. Susanna S. Nettleton, "Ruler, Patron, Poet Umar Khan In The Blossoming Of The Khanate Of Qoqan, 1800-1820", *International Journal of Turkish Studies*, V. 2, N. 2, 1981-82, s. 127.

⁹ İzzatillo Omonov, *Umar Han Hukumronligi Davrida Qo'qan Hanliginin Siyosiy, İjtimoiy- İqtisodiy va Madaniy Ahvoli*, Namangan Devlet Üniversitesi (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Namangan 2016, s. 13. Narbuta Bek ve Ming Ayım çiftinin dünyaya gelen üç çocuğundan diğer ikisi Alim Han ve Aftab Ayım'dir. Narbuta Bek'in Ming Ayım'den doğan çocukları haricinde Kalmuk olan ilk eşinden Muhammed Emin (Madamin), nikâhsız zevcesinden Rüstem, Fazil ve Yedigâr ile birlikte dört tane de kızı vardır. Muhammed Hakimhan Töre, *Muntahab at-Tevarih (Hukand va Buhara Tarihi, Seyahat va Hatıralar)*, çev. Ş. Vahidov, Yangi Asr Avlodi, Taşkent 2010, s. 270.

¹⁰ Omorov, *agt*, s. 13.

¹¹ Narbuta Bek vefat ettikten sonra kardeşi Hacı Bek ile oğulları Alim ve Rüstem arasında meydana gelen taht mücadelesinden Alim galip çıkarak 1799 yılında Hokand tahtına oturdu. Alim Han, Hokand hükümdarı olduktan sonra iktidar mücadelesi verdiği amcası Hacı Bek, kardeşi Rüstem Bek ile onlara destek veren Pir Muhammed Yasavul ve oğlu Taş Mahmud Mirza, Büzürtük Hoca, Han Hoca'yı öldürttü. Beysembiev, *age*, s. 94-95. Alim Han amcası ve kardeşini öldürmesinden dolayı "Zalim Han" olarak isimlendirildi. Bulduk, *age*, s. 56; Kurbanali Hacı Halidoğlu, *age*, s. 12; Vedat Meral, *Kurbanali Hacı Halidoğlu'nun Tevarih-i Hamse Eserinin Fergana Hanları Kısmının Transkripti ve Değerlendirilmesi*, Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ordu 2019, s. 22.

¹² Günümüzde Tacikistan Cumhuriyeti'nin Soğd Vilayeti'nde bir ilçe olan Öretepe/İstiravşan, Taşken-Hokand yolu üzerinde bulunan stratejik konuma sahip bir şehirdir. Anonim, *Zafername-i Hüsravi*, Farsçadan Özbekçeye çev. ve yay. haz. Ş. Vahidov, Ş. Jurayev Tarihîy Miro, Toşkent 2011 s. 21.

¹³ Küçük Kale olarak da isimlendirilen Cizak şehri, Semerkand'ın kuzeydoğusunda Nura-Dağ'ın kuzeyinde yer alır. Kadim İpek Yolu güzergâhında bulunan şehir Hokand ve Taşkent'i Semerkand'a bağlayan yol üzerindedir. Bilal Çelik, *1800-1865 Yılları Arasında Buhara Hanlığı*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Sakarya 2009, s. 38.

¹⁴ Hakimhan Töre, *age*, s. 286-287; 289-290.

¹⁵ Günümüzde Özbekistan Cumhuriyeti'nin başkenti olan şehrin tarihi M.Ö. II. binyıla kadar uzanmaktadır. Özbekistan'ın kuzeydoğusunda Sırderya (Seyhun)'nın sağ kollarından Çırçık nehrinin suladığı vahada kurulmuştur. Abdullah Muhammedcanov, "Taşkent", *DİA*, C. XL, s. 145.

¹⁶ Hakimhan Töre, *age*, s. 192-194; Nalivkin, *age*, s. 86-87.

¹⁷ Sırderya Nehri'nin güneyindeki küçük ırmaklardan Mergilan-Say'ın kıyısında muhtemelen IX. yüzyılda kurulmuş olan şehir, Fergana Havzası'nın Aşağı Nesyâ Bölgesi'nin en önemli yerleşim birimlerindedir. Ahmet Taşağıl, "Merginân", *DİA*, C. 29, s. 181. Hokand Hanlığı döneminde Fergana Vadisi'nin önemli vilayetlerinden birisi olan Mergilan'ın yönetim merkezi Yarmezardir. Şerzodhon Mahmudov, *Kukan Honligının Mamuriy Başkuruz Tizimi*, Özbekistan Respublikası Fanlar Akademiyası Tarih Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Taşkent 2007, s. 60.

¹⁸ Hakimhan Töre, *age*, s. 295.

¹⁹ Muhammed Niyâ Hukandî, *İbretü'l Havokin (Tarih-i Şahrui)*, Fars-Tacik Dilinden Özbekçeye çev. ve yay. haz., Ş. Vahidov, Turon Zamin Ziyu, Taşkent 2014, s. 64-65.

²⁰ Nettleton, *agm*, s. 132.

ÖMER HAN DÖNEMİ HOKAND HANLIĞI (1809-1822)

adamlarını rahatsız etti.²¹ Devlet erkânının içerisinde Alim Han'ın kötü yönetiminden rahatsız olan zadedânın yanı sıra Hokand Hanlığı'ndaki tarikatlar da Alim Han ile sorun yaşamaktaydı. Kendisi Nakşibendî tarikatının Cehriye koluna intisap edip Şeyh Nasır'ı mürşit olarak kabul etse de tarikatların mallarını kontrol ederek onlardan vergi almak istedi.²² Ayrıca İslam öncesi alışkanlıkların terk edilmesi için verdiği uğraş ve tarikatlara sığınarak hiçbir iş yapmadan geçinmenin önüne geçmek istemesi, Alim Han'a karşı nefreti arttırdı.²³ Bu durum Hokand Hanlığı'nda, Alim Han'a karşı hoşnutsuzluğa sebep oldu ve Alim Han sarayda gerçekleşen bir zikir esnasında 18 yerinden bıçaklandı. Ağır yaralanmasına rağmen ölmedi ve kırk gün sonra iyileşti. Alim Han sağlığına kavuşsa da yönetimden memnun olmayan devlet adamları harekete geçti. Alim Han'a karşı oluşan muhalefetin başını Rahmankulu Bek, İriskulu Bek ve Cuma Bek çekiyordu. Bu muhalefetten haberdar olan Masumhan Töre²⁴, muhalif devlet adamları ve amaçları hususunda Alim Han'ı uyardı lakin Alim Han bu uyarıları dikkate almadı.²⁵ İyileştikten sonra Kazak bozkırlarında askerî harekâta girişen Alim Han, bizzat ordusunun başında 1809 yılında Taşkent'e geldi. Hokand ordusu Çimkent²⁶, Evliya-Ata²⁷, Seyram²⁸ şehirlerini ele geçirdi.²⁹ Şehirlerin ele geçirilmesinin ardından zor kış şartlarına dayanamayan Hokand ordusu, Taşkent'e geri döndü. Ordunun geri dönmeye sinirlenen Alim Han, askerlere tekrar sefere çıkmaları emrini verdi fakat bu emir orduda rahatsızlık uyandırdı. Bu rahatsızlığı fırsata çeviren Cumabay Kaytakiy, İriskulu Bek Pervaneci³⁰ ve Rahmankul Dadhah³¹, Şehzade Ömer'in de aralarında bulunduğu bir meclis tertip ederek Alim Han'a darbe yapmaya karar verdiler.³² Bu karar neticesinde Şehzade Ömer'i Hokand'a getiren muhalif beyler onu han ilan ettiler. Alim Han kardeşinin han ilan edildiğini öğrenince Çimkent'i kuşatan ordusunu geri çekti ve Taşkent'e Hâkimbek olarak oğlu Şahrüh'u bırakıp kendisi Hokand'a yöneldi. Fakat yolda adamları kendisini terk etti ve bunun üzerine Alim Han kardeşiyle görüşerek kendisinin derviş hayatı yaşamaya karar verdiğini bildirirse de 1810 yılında Altıkuş'ta öldürüldü.³³ Alim Han'ın ölümüyle birlikte tahta Ömer Han çıktı.

3. Ömer Han'ın Siyasi ve Askerî Faaliyetleri

Alim Han'a gerçekleştirilen darbe neticesinde kukla han olarak tahta oturtulan Ömer Han, her şeyin farkındaydı ve eğer devlet kademelerine istediği atamaları yapamazsa sonunun Alim Han gibi olacağını anladı. İriskulu Bek, Cumabay Kaytaki, Mümin Bek gibi emirler Ömer Han'ı, Alim Han tarafından merkezi otoriteyi sağlamak ve yeni fetihler gerçekleştirmek için oluşturduğu ordunun dağıtılması hakkında bir ferman çıkartmaya zorladılar.³⁴ Dağıtılan ordunun komutanlarından Zuhur Divanbegi³⁵, Rahmatullah Pervaneci, Abdül Kadim Dadhah ve Mahmud Dadhah, Ömer Han ile gizlice görüşerek durumu değerlendirdiler. Görüşmeden sonra da dağılmış olan orduyu gizlice tekrar toplamak için harekete geçtiler ve iki bin kadar askerî bir araya getirdiler. Bu askerler Hokand'a gelerek İriskulu, Cumabay Kaytakiy, Mümin Bek ve diğer emirleri öldürdüler.³⁶ Kendisini

²¹ Hakimhan Töre, *age*, s. 312.

²² Kamalova, *age* s. 71.

²³ Nettleton, *agm*, s. 132.

²⁴ Masumhan Töre, Muntabü't-Tevarih isimli eserin yazarı Hakimhan Töre'nin babasıdır. Doğu Türkistanlı Hocalar ailesine mensup olup Alim ve Ömer Hanların kız kardeşleri Aftab Ayım ile evlidir. Alim Han döneminde günümüzde Tacikistan sınırları içerisinde bulunan İsfara şehrine hâkim olarak görevlendirildi. Ömer Han döneminde ise şeyhülislamlık makamına getirildi. Hüseyin Şen, "Munthab At-Tevarih ve 19. Yüzyıl Türkistan Tarihi Açısından Önemi", *Türk Dünyası Araştırmaları*, C. 120, S. 237, 2018, s. 184.

²⁵ Hakimhan Töre, *age*, s. 313-314.

²⁶ Günümüzde Kazakistan'ın güney bölgesinde bir şehir olan Çimkent, Sırderya'nın kolu Aris'e dökülen Badam Nehri üzerinde Aladağ'ın güneybatısındaki vadide bulunmaktadır. Şehrin ne zaman ve kimler tarafından kurulduğu belli değildir. Nizâmüddin Şâmi'nin Zafernâme adlı eserinde şehir Çikend şeklinde kaydedilir ve Sayram yakınlarında bir köy olduğu belirtilir. Mehmet Saray, "Çimkent" *DİA*, C. VIII, s. 318.

²⁷ Kazakistan Cumhuriyeti Sırderya Vilayeti'nde bulunan şehirdir. Gurban Hüseyinov, *Vasilii Vlademiroviç Barthold (1869-190) Hayatı, Eserleri Ve Orta Çağ Tarih Eğitimi Katkıları*, Necmettin Erbakan Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya 2013, s. 94. Evliya-Ata, Talas Nehri üzerindeki kadim Taraz (Talas) şehridir. Z. Validi Togan, *17 Kumaltı Şehri ve Sadri Maksudi Bey*, Türkistan-Bilgi, İstanbul 1934, s. 35.

²⁸ Seyhun Nehri'nin sağ düzlüklerinde Tarım Havzası'ndaki Şâhyâr Nehri'ne dökülen Karasu üzerinde bulunan şehirdir. İslam coğrafyacıları Sayram şehrini İsbicâb veya İsficâb şeklinde kaydetmişlerdir. Enver Konukçu, "Sayram ve Yesi" *Milletlerarası Hoca Ahmed Yesevi Sempozyumu Bildirileri (26-29 Mayıs 1993)*, yay. haz., Abdulkadir Yuvalı, Mustafa Argunşah, Ali Aktan, Erciyes Üniversitesi Yay., Kayseri 1993, s. 250.

²⁹ Hüdayarhanzade, *Ancum at-Tavarih (Zvezdı İstorii)*, Fars-Tacik Dilinden Rusça'ya çev. ve izahlar müellifi Ş. Vohidov, Ş. Elşibaev, Yangi Asr Avlodi Yay., Taşkent 2011, s. 109; Mirzo Olim Mahdûm Hoci, *age*, s. 76-77.

³⁰ Pervaneci, ahaliden gelen arz ve dilekçeleri hana ileten ve cevaplarını muhataplarına götürmekle sorumlu olan görevlidir. Hakimhan Töre, *age*, 32; *Anonim, Zafernâme-i Hüsravi*, s. 48.

³¹ Dadhah, Hokand Hanlığı'nda adli işlerden sorumlu olan, halkın şikâyet ve isteklerini hana bildiren, mahkeme reisliği görevlerini yerine getiren devlet görevlisidir. *Özbekistan Milliy Ensiklopediyasi*, C. III, Devlet İlimiy Neşriyat, Taşkent 2002, s. 337.

³² Dincer Koç, *age*, s. 35; Niyâz Muhammed Hukandî, *age*, s. 96-97. S. S. Nettleton, Alim Han'ı öldürenin Ömer Han'ın kayınpederi ve Alim Han'ın dayısı olan Rahmankulu Biy olduğunu belirtir. S.S. Nettleton, *agm*, s. 132.

³³ Beysembiev, *age*, s. 98-99; Mirzo Olim Mahdûm Hoci, *age*, s. 77-79; Muhammad Umar Kori Umidi Margiloni, *Tarihçe-i Turani*, yay. haz., Ş. Vahidov, Tarihîy Meros, Taşkent 2012, s. 31.

³⁴ Scott C. Levi, Ömer Han'ın Özbek boylarının askeriyede yerini eskisi gibi tesisi etmek ve onları ağabeyi gibi karşısına almamak için orduyu kendisinin dağıttığını belirtir. Socott C. Levi, *The Rise And Fall Of Khoqand: Central Asia In The Global Age*, University of Pittsburg Press, Pittsburg 2010, s. 98.

³⁵ Divanbegi, Hokand Hanlığı'nda iktisadi işlerle ilgilenen birimin başında bulunan devlet görevlisine verilen unvandır. Koç, *age*, s. 69.

³⁶ Hüdayarhanzade, *age*, s. 122-123. Yukarıda isimlerini belirttiğimiz beklerin amacı Ömer Han'ı öldürerek tahta İriskulu Bek'i geçirmekti. Mirzo Olim Mahdûm Hoci, *age*, s. 82; Niyâz Muhammed Hukandî, *age*, s. 102. Endcüm et-Tevarih'e göre ise bu beklerin amacı Hacı Bek

kukla han olarak tahta çıkartan devlet adamlarından kurtulan Ömer Han, Alim Han'ın üç oğlundan Taşkent Hâkimbeki Şahrüh'u katletti.³⁷ Ömer Han döneminin başında gerçekleşen bu olaylar kendi iktidarı dönemini rahatlatırsa da Muhammed Ali Han (184-22-1842) döneminde devlette muhalefetin ortaya çıkmasına sebep oldu zira her ne kadar muhalif devlet adamları öldürülse de onların akrabaları ya da aynı boya mensup oldukları zadedân devlette göreve getirildi.³⁸

Devlet içindeki karışıklıklar hallolduktan sonra Hokand Hanlığı'nın üst düzey bürokratları ülkenin başkentine geldiler. Kurultay toplandı ve eski geleneklere göre Ömer Han beyaz keçeğe oturtuldu; keçenin birinci köşesinden büyük ulemalar, ikinci köşesinden emirler ve vezirler, üçüncü köşesinden boy beyleri, dördüncü köşesinden ise önde gelen Hokand eşrafi tutup Fetih Suresini okuyarak³⁹ Ömer Han'ı tahta çıkarttılar.⁴⁰ Tahta çıktıktan sonra Ömer Han tarafından cülus törenine katılan devlet adamlarına hediyeler dağıtıldı. Yeni Han, Niyâz Muhammed ve Abdalbaki gibi alimleri ümera rütbesine yükseltti. Şahi Pervaneci Merginanî, Mingbaşı⁴¹ makamına atandı. Alim Han zamanında Buhara'ya kaçan Recep Divanbegi⁴² ise Taşkent Hâkimi olarak tayin edildi. Recep Divanbegi'nden önceki Taşkent Hâkimi Alim Han'ın oğullarından Şahrüh Bek ile iş birliği yaptığı için katledildi.⁴³ Ayrıca Ömer Han tahta geçtiğini bildirmek için Hacı Mir Kurban'ı Hive'ye, ardından da İstanbul'a, Zuhur Divanbegi'ni de Pekin'e elçi olarak gönderdi.⁴⁴

Ömer Han tarafından dâhili meselelerin halledildiği ve devlet ricalinde gerekli görev dağılımının yapıldığı sırada Emir Haydar (1800-1826) kendisini tebrik etmek için bir elçi gönderdi. Gelen elçinin ardından Ömer Han, Emir Haydar ile dostluk kurmak amacıyla Töre Hoca Kelân'ı Buhara'ya karşı elçi olarak gönderdi. Töre Hoca Kelân, Emir Haydar tarafından çok iyi karşılandı. Töre Hoca Kelân'ın elçilik vazifesini icra edip dönüş yoluna çıktığını öğrenen Öretepe Hâkimi Mahmud Hoca kardeşi Sultan Hoca'yı Hokand elçisine gönderdi ve Töre Hoca Kelân'ı şehre davet etti. Öretepe o dönemde Buhara Emirliği hâkimiyetindeydi ve şehrin Hâkimi Mahmud Hoca Ömer Han'a bağlanmak istiyordu. Bu isteğini şehre davet ettiği Hokand elçisi Töre Hoca Kelân'a verdiği mektup vasıtasıyla Ömer Han'a bildirdi. Elçi Mektubu Hokand'a ulaştırdıktan birkaç gün sonra Ömer Han, Masumhan Töre'yi Mahmud Hoca'nın tabiiyetini kabul ettiğini göstermek için Öretepe'ye gönderdi. Masumhan Töre'yi Aksu mevkiinde karşılayan Mahmud Hoca kendisine büyük saygı gösterdi ve Masumhan Töre Hokand'a geri dönerken kardeşi Sultan Hocayı bağlılığını bildirmek için onunla beraber gönderdi.⁴⁵

Sultan Hoca ile görüştüğünden sonra onun Öretepe'ye dönmesine müsaade eden Ömer Han, kısa bir süre sonra orduyu toplayarak Cizak seferine çıktı. Hocend⁴⁶ üzerinden Cizak tarafına yönelen Ömer Han'a Havas'da Öretepe Hâkimi Mahmud Hoca askerleriyle birlikte katıldı. Hokand ordusu üç gün üç gece ilerledikten sonra Şiraz bozkırına ulaştı ve bölgeyi yağmaladı; ardından Cizak Kalesi'ni kuşattı lakin kaleyi ele geçiremedi ve ordu Hokand'a geri çekildi. Dönüş yolunda sefere askerleriyle katılan Mahmud Hoca'ya Ömer Han çeşitli hediyeler vererek Öretepe'ye dönmesine izin verdi. Sefer dönüşü Ömer Han, merhum Alim Han'ın oğulları Atalık ve Murat'ı Karategin'i⁴⁷ sürgün etti.⁴⁸

Öretepe Hâkimi Mahmud Hoca'nın Ömer Han'ın tarafına geçtiğini öğrenen Buhara Emiri Haydar, Öretepe'yi geri almak ve Mahmud Hoca'yı cezalandırmak için harekete geçti. Emir Haydar'ın bu hamlesi başlangıçta müspet gelişen ilişkilerin bozulmasına sebep oldu. Bu tarihten sonra Buhara Emirliği ve Hokand

soyundan yaşı küçük birini tahta geçirerek devleti kendileri yöneteceklerdi. Hüdayarhanzade, *age*, s. 123. İbretü'l-Havakin'de bu emirlerin öldürülmesinde Ömer Han'a en büyük desteğin Recep Divanbegi'nin verdiği belirtilir. Niyâz Muhammed Hokandî, *age*, s. 102.

³⁷ Nalifkin, *age*, s. 102; Hakimhan Töre, *age*, s. 336.

³⁸ Omonov, *agt*, s. 17.

³⁹ Kur'an-ı Kerim, 48:1. İbetul Havakin'de belirtilene göre Fatiha suresi okunmuştur. Niyâz Muhammed Hokandî, *age*, s. 101.

⁴⁰ Hüdayarhanzade, *age*, s. 124.

⁴¹ Mingbaşı yani binbaşı, Hokand Hanlığı'nda Ömer Han döneminde yapılan idari ıslahatlarla Koşbeginin yerini alarak başvezir konumuna yükselen devlet görevlisidir. Mairambek Tagaev, *Hokand Hanlığı'nın (1709-1876) Sosyal ve Kültürel Tarihi*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2017, s. 89.

⁴² Recep Divanbegi, Alim Han zamanında Buhara'ya kaçmış Emir Haydar'ın hizmetine girmiş daha sonra da oradan da kaçarak Şehr-i Sebz'e sığınmıştır. Hakimhan Töre, *age*, s. 338. Recep Divanbegi, Şahi Pervaneci Mergilanî'nin Mingbaşı makamına atanmasını da fırsat bilerek Hokand'a geri dönmüştür. Mirzo Olim Mahdûm Hoci, *age*, s.82; Niyâz Muhammed Hokandî, *age*, s. 102.

⁴³ Niyâz Muhammed Hokandî, *age*, s. 102; Mirzo Olim Mahdûm Hoci, *age*, s. 81; Muhammad Umar Kori Umidî Marğilonî, *age*, s. 32.

⁴⁴ Hüdayarhanzade, *age*, s. 126.

⁴⁵ Hakimhan Töre, *age*, s. 339. Hüdayarhanzade elçi hakkında bilgi vermemektedir. Mahmud Hoca'nın kardeşi Sultan Hoca'yı Hokand'a gönderdiği ve Ömer Han'a tabi olmak istediği bildirdiği bunun üzerine Masumhan Töre'nin Öretepe'ye gittiği ve cuma günü Ömer Han adına hutbe okuttuğu anlatılır. Hüdayarhanzade, *age*, s.123-124. Tarih-i Türkistan'da bu olayın Ömer Han'ın saltanatının onuncu yılında gerçekleştiği kayıtlıdır. Ömer Han'ın Cizak seferine çıkıp Hocend'de dinlendiği esnada Öretepe Hâkimi Mahmud Hoca'dan elçi geldi ve Mahmud Hoca'nın Ömer Han'a kendisiyle dost olmak istediğini belirtti. Ömer Han elçiye çeşitli hediyeler vererek teklifi kabul etti. Ardından Mahmud Hoca, Ömer Han'ın huzuruna geldi ve Ömer Han tarafından çok iyi karşılandı. Ömer Han, Mahmud Hoca'yı Mergilan'a vali olarak atamayı planladı Öretepe'ye ise Recep Koşbegi'ni tayin etti. Mirzo Olim Mahdûm Hoci, *age*, s. 86

⁴⁶ Fergana Vadisi'nin girişinde Seyhun Irmağı'nın kıyısında bulunan tarihi şehir İslam kaynaklarında Hucende, Çin kaynaklarında Huch'an veya Hujan şeklinde kaydedilmiştir. Günümüzde Tacikistan Cumhuriyeti toprakları içerisinde bulunmaktadır. Rıza Kurtuluş, "Hucend", *DİA*, C. 18, s. 272.

⁴⁷ Amuderya'nın Tacikistan sınırları içerisindeki başlangıç kollarından Kızılsu'da yer alan bölgenin ismidir ve merkezi Germ'dir. Recep Uslu, "Karategin", *DİA*, Ek-2, s. 26.

⁴⁸ Hakimhan Töre, *age*, s. 339-340.

ÖMER HAN DÖNEMİ HOKAND HANLIĞI (1809-1822)

Hanlığı arasında Ömer Han dönemi boyunca devam edecek olan Cizak ve Öretepe üzerinde hâkimiyet mücadelesi başladı. Öretepe seferi için harekete geçen Buhara ordusu Peşagar'a geldi ve yıkık durumdaki stratejik olarak mühim kaleyi tamir etti. Tamir edilen kalenin komutanlığına Muhammed Rahim Atalık atandı. Bu gelişmeler üzerine Ömer Han ordusunu hazırlayarak hızlı bir şekilde Peşagar'a yöneldi lakin kaleye ulaştığında Buhara ordusunun Semerkand'a çekildiğini öğrendi. Peşagar'da Buhara ordusuyla karşılaşmayan Ömer Han kaleyi kuşattı. Üç gün devam eden kuşatma netice vermedi ve kuşatmayı kaldıran Ömer Han ordusuyla Öretepe'ye oradan da Hokand'a döndü.⁴⁹ Ömer Han'ın Hokand'a gelişinden kısa bir süre sonra Emir Haydar'ın tahta çıktığında isyan eden amcası Mahmud Bek'in⁵⁰ oğlu İshak Bek Tura, Emir Haydar'dan korktuğu için kaçtı ve Şehr-i Sebz'e⁵¹ geldi. Şehr-i Sebz'den teyzesinin oğlu olan Öretepe Hâkimi Mahmud Hoca'nın yanına gelen İshak Bek, buradan da Hokand'a giderek Ömer Han'ın huzuruna çıktı ve han kendisine lütuflarda bulundu ona nedim unvanı vererek yanına aldı.⁵²

Hokand ve çevresinde bu olaylar gelişirken Ömer Han, 1814⁵³ yılında Kazakistan'ın güneyindeki Yesi (Türkistan)⁵⁴ şehrini⁵⁵ ve Suzak'ı⁵⁶ ele geçirdi ve Yesi (Türkistan) Vilayetinin hâkimliğine de Badal Hoca Dadhah'ı atadı. Yesi (Türkistan) ve Suzak'ın alınmasıyla doğuda İli Nehri ile batıda Aral Denizi arasında yaşayan Ulu Cüz'ün tamamı ve Orta Cüz'ün de bir kısmı Hokand kontrolüne girdi.⁵⁷ Hokand ordusu, Yesi (Türkistan) ve Suzak'ı ele geçirdiğinde Kazakların reisi Tokay Töre bölgeden kaçarak Semerkand'a sığındı.⁵⁸ Ömer Han ise hâkimiyeti altına aldığı bu bölgeleri elinde tutabilmek için 1817'de Akmesjid Kalesi'ni (şimdiki Kızılorda) inşa ettirdi. Ayrıca XIX. asrın yirmili yıllarında Evliya-Ata Kalesi'ni bina ettirdi. İlerleyen dönemde ise Pişkek (Bişkek) ve Tokmak gibi kaleleri yaptırdı. Ömer Han tarafından kurulan bu kalelerin yapıma amacı sadece bölgenin güvenliğini sağlamak değildi. Ömer Han kurduğu kaleler ve yaptırdığı şehirlere tüccar ve zanaatkarları yerleştirerek buralarda pazarlar oluşturdu ve bu pazarlara göçer halkı çekmeye çalıştı. Ayrıca askerî garnizon hüviyetinde olan bu kalelerde görevli birliklerin iaşesinin karşılanabilmesi amacıyla tarımı da bölgede geliştirmek için su kanalları kurdu. Sulama kanallarının yanı sıra Ömer Han, Kazak bölgelerinde mescit ve medrese inşa ettirdiği gibi, bölgede başını Ferganalı İşanların çektiği derviş hareketine de destek verdi.⁵⁹

Hokand Hanlığı'nın sınırları Kazak bozkırları yönünde genişlerken Ömer Han, 1814-1815 yılında on iki bin kişiye ulufe dağıttı.⁶⁰ "Emirü'l Müslümin" unvanını aldı.⁶¹ Devlette bulunan kırk bin düşküne maaş bağladı. Devlet görevlilerine Cengiz Han yasalarına göre rütbe dağıttı.⁶² Kazak bozkırlarında yeni yerlerin hâkimiyet altına alınmasından sonra Hive Hanı Muhammed Rahim (1806-1825)'den Hokand sarayına bir elçi geldi. Elçi beraberinde zengin hediyeler ile Ömer Han'ın Kazak bozkırındaki başarıları ve Yesi (Türkistan) şehrini ele geçirmesini kutlayan mektubu ve Hive Hanı'nın dostluk teklifini getirdi. Hokand'da birkaç gün kalan elçiye büyük bir misafirperverlik gösterildi. Cevabî mektup verilerek geri gönderildi.⁶³

⁴⁹ Hakimhan Töre, *age*, s. 340-342. Hüdayarhazade aynı olayı anlatırken Peşagar Kalesi'ni zikretmez. Buhara ordusunun Öretepe'yi kuşatmak için harekete geçtiğini belirten müellif, Mahmud Hoca'nın Ömer Han'a ulak göndermesi neticesinde Ömer Han'ın Öretepe'ye yöneldiğini lakin Öretepe'ye ulaştığında Buhara ordusunun Semerkand'a dönmüş olduğunu belirtir. Hüdayarhazade, *age*, s. 124.

⁵⁰ Mahmud Bek, Emir Haydar'ın amcasıdır. Emir Haydar tahta geçince isyan etmiş ve başarısız olmuştur. Çelik, *agt*, s. 92.

⁵¹ Eski ismi Keş olup XIV. yüzyıla gelindiğinde "yeşil şehir" anlamına gelen Şehr-i Sebz olarak isimlendirilmiştir. Kaşga Derya'nın yukarı mecrasında kurulan şehir Semerkand-Tirmiz yolu üzerinde bulunur ve Buhara'ya 40, Semerkand'a 30 fersah uzaklıktadır. Çelik, *agt*, s. 34.

⁵² Hüdayarhazade, *age*, s. 131; Hakimhan Töre, *age*, s. 342.

⁵³ B.M. Babacanov bu tarihi 1812 olarak verir. B. M. Babacanov, *Kokandskoe Hanstvo: Vlast', Politika, Religiya*, Yengi Neşr., Yokyo-Taşkent 2010, s. 141, T.K. Beysembiev bu tarihi 1816 olarak göstermektedir. Beysembiev, *age*, s. 17; Çelik, *agt*, s. 538.

⁵⁴ Sırdeya Nehri'nin doğusundaki ovada bulunan şehirde Hoca Ahmed Yesevi'nin türbesi bulunmaktadır. Göktürkler döneminde 8 km güneyde bulunan Şavegar isimli şehre bağlıydı ve burada Yassı isimli bir kale bulunmaktaydı. Emel Esin, "Ahmed Yesevi Külliyesi" *DİA*, C. II, s. 162.

⁵⁵ Hakimhan Töre, *age*, s. 343-345. Ayrıca Hakimhan Töre, Ömer Han'ın Yesi'ye geldiği ve burada türbe ziyaretinde bulunduğu, fakir fukaraya sadaka dağıtılmasıyla alakalı bilgiler bulunur. Hakimhan Töre, *age*, s. 344-345. Tarih-i Türkistan'da ise Ömer Han'ın Kazak bozkırlarına seyahat ettiği bilgisi de mevcuttur. Mirzo Olim Mahdüm Hoci, *age*, s. 83-84. Yesi şehri alındıktan sonra Hakimhan'ın belirttiğine göre Hokand sınırları, Kazak bozkırlarında Öküz Dağı'ndan Hazar Denizi'ne kadar uzandı ve Taşkent Valisi Recep Divanbegi devletin merkezinde görevlendirilmek üzere Taşkent Valiliği'nden azledildi yerine Leşker Beglerbegi tayin edildi. Hakimhan. Töre, *age*, s. 345.

⁵⁶ Güney Kazakistan'da bir şehir. Hüdayarhazade, *age*, s. 196.

⁵⁷ Hakimhan Töre, *age*, s. 345; Mirzo Olim Mahdüm Hoci, *age*, s. 68-74.

⁵⁸ Hüdayarhazade, *age*, s. 131.

⁵⁹ İvanov, *age*, s. 200-201.

⁶⁰ Hakimhan Töre ulufe dağıtımından söz etmez. Ona göre Ömer Hanı, ulemaya danışarak Emiru'l Müslimin unvanını kullanabilmesi için kaç kişiye maaş vermesi gerektiğini sordu. On iki bin cevabını alınca devletten maaş alanların listesini istedi. Kırk bin kişilik listeyi görünce bunun üzerine Emiru'l Müslümin unvanını kullanmaya başladı. Hakimhan Töre, *age*, s. 345.

⁶¹ S. C. Levi, Ömer Han'ın bu unvanı 1811 yılından itibaren bastırıldığı paralarda ve mühründe kullandığını belirtir. Levi, *age*, s. 109. B. M. Babacanov ise Ömer Han döneminde 1817-1818 yılından sonra darp edilen gümüş paralarda Müslümanların İmamı Seyyid Muhammed Ömer Han, altın paralarda ise Emiru'l Müslimin Seyyid Ömer Han yazdığını belirtir. Babacanov, *age*, s. 138-139.

⁶² Devlet görevlilerine verilen unvanlar için bkz. Hakimhan Töre, *age*, s. 345-346. Ömer Han şairlere yazdırdığı Ömer-nâme isimli eserle kendi soyunu Timur'a dayandırmasının ardından Emiru'l Müslümin unvanını da kullanarak Türkistan hâkimiyeti için hem manevi hem dünyevi olarak meşruiyetini kabullendirmeye çalıştı. Levi, *age*, s. 109.

⁶³ Hüdayarhazade, *age*, s. 129. İbretin belirttiğine göre Hive elçisinden kısa bir süre önce Buhara elçisi de Hokand'a ulaşmıştı. Buhara Emiri Haydar ile Hive Han'ı Abdurrahim Ömer Han'ı kendilerine tabi olmaya davet etmiş lakin Ömer Han çok iyi bir şair olduğu için elçilere şairane cevaplar vermişti. Buhara elçisine Halife Haydar'ın Ömer'e tabi olduğunu hazreti Haydar-ı Kerar Ali el-Murtaza'ya gelmesi

Hive elçisinin ardından Hokand'da bir hareketlilik yaşandı. Buhara Emirzadelerinden Şah Murad'ın oğlu Mir Hüseyin ağabeyi Emir Haydar'ın zulmünden dolayı Semerkand'dan ayrılarak Şehr-i Sebz üzerinden Öretepe'ye geldi. Öretepe Hâkimi Mahmud Hoca ile Hokand'a gelen Mir Hüseyin'e Ömer Han lütufta bulundu. Kendisine Şehruhiye Kalesi'nin yönetimini veren Ömer Han, Mir Hüseyin'den Semerkand ve çevresini ele geçirmesini istedi lakin Mir Hüseyin bu isteği yerine getiremedi. Başarısız bir biçimde Hokand'a dönen Mir Hüseyin'e Ömer Han itibar göstermemeye başladı.⁶⁴

Mir Hüseyin'in tekrar Hokand'a dönmesinden kısa bir müddet sonra Hokand devlet görevlilerinden Recep Koşbegi⁶⁵ ve Ebulkasım Atalık⁶⁶, Öretepe Hâkimi Mahmud Hoca'dan hoşlanmadıkları için onu Ömer Han'ın gözünden düşürmeyi denediler. Onlar Mahmud Hoca'nın Buhara Emiri ile tekrar anlaşacağını ve Ömer Han'a ihanet ettiğini öne sürerek Mahmud Hoca'nın azledilmesini istediler. Bu esnada Hokand sarayına Muhammed Rahim Atalık'ın Buhara Emirinin desteğiyle Öretepe'yi ele geçirmek için harekete geçtiği haberi ulaştı.⁶⁷ Gelişen bu durumlar üzerine Ömer Han Şahi Pervaneci yerine Yusuf Tağlık'ı Mingbaşı makamına atadı.⁶⁸ Ardından Recep Koşbegi ve Ebulkasım Atalık'ın ikazlarına bu durumda eklenince Ömer Han, 19 Ocak 1817 tarihinde Recep Koşbegi, Ebulkasım Atalık ve Şahi Pervaneci'yi Hokand ordusuna komutan olarak atadı ve ordu Öretepe'ye doğru yola çıktı. Ömer Han ise ordudan on gün sonra şehre doğru hareket etti. Hokand ordusunun bölgeye geldiğini öğrenen Muhammed Rahim Atalık geri çekildi. Hokand ordusu Urmetan'da kamp kurduğu esnada Şehr-i Sebz Hâkimi ve Keneges boyunun lideri Niyâz Ali Bek ile Urgut ve Mağiyan⁶⁹ Hâkimi, Ming boyunun önderlerinden Katta Bek, Ömer Han'la görüşmek üzere zengin hediyelerle otağa geldiler. Ömer Han, Niyâz Ali Bek'e Atalık, Urgut Hâkimine ise Divanbegi unvanı verdi. Ardından ordu komutanlarının refakatinde onları şehirlerine döndüler.⁷⁰

Öretepe üzerine sefere çıkan Hokand ordusu şehirden bir kilometre uzaklıktaki Necani'ye ulaştığında olanlardan habersiz Mahmud Hoca, Ömer Han'ı karşılamak için yanına geldi.⁷¹ Ömer Han huzuruna kabul ettiği Mahmud Hoca'yu tutuklattı. Tutuklamanın ardından Ömer Han, Kasım Divanbegi, Muhammedkulu Dadhah ve Leşker Koşbegi'ne Öretepe Kalesi'ni ele geçirmeleri için görevlendirdi. Emri alan komutanlar bir an önce yola çıkıp Öretepe'yi ele geçirdiler. Öretepe'nin alınmasından sonra Ömer Han şehre girdi. Bir gün şehirde kalan Ömer Han, Mahmud Hoca'yu önce Hokand'a ardından da Şehrihân⁷²'a sürgün etti.⁷³ Mahmud Hoca'nın azli, Buhara Emirliği ve Hokand Hanlığı arasında bölge hâkimiyeti için adeta bir satranç oyunu başlamasına neden oldu. Buhara Emirliği, Hive Hanlığı ile savaş halinde olduğu için Hokand'a karşı açıktan bir saldırı yapamıyordu. Bu nedenle Emir Haydar, Öretepe'de Mahmud Hoca'nın azledilmesinden sonra bölgede ağırlıklı olarak meskûn olan Yüz boyunu dikkate alarak Zam, Urmetan⁷⁴ ve Peşagar kalelerinin yöneticisi, Yüz boyuna mensup Muhammed Rahim'i Öretepe ve çevresini ele geçirmesi için destekledi.⁷⁵ Emir Haydar'ın Muhammed Rahim'e verdiği bu destek Buhara Emirliği adına olumlu neticeler verdi. Zira Mahmud Hoca'nın Öretepe hâkimliğinden azledilmesinin ardından Ömer Han, şehre hâkim olarak Kasım Atalık'ı görevlendirdi. Kasım Atalık şehre yabancıydı bu nedenle şehrin ahalisi tarafından kabullenilmedi. Kasım Atalık'ın ahali tarafından kabullenilmemesi Muhammed Rahim Atalık'ı harekete geçirdi. Öretepe'ye bir baskın tertip eden Muhammed

gerektiğini belirtmiştir. Hive elçisine de "Muhammed Rahim huzurunda topsa cay(yer), Ömer tabi olmaz mı" cevabını vermiştir. Üçler Bulduk, *age*, s. 59; Kurbanali Hacı Halidoğlu, *age*, s. 15-16.

⁶⁴ Hakimhan Töre, *age*, s. 348-349.

⁶⁵ Hokand Hanlığı'nda başvezir rütbesi. Naciye Karahan Kök, "Türkistan Hanlıklarına Ait Belgelerde Geçen Meslek ve Unvan Adları", *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, S. 15, s. 5.

⁶⁶ Şehzadelerin eğitiminden sorumlu olan devlet görevlisi. Ş. Vahidov, "Kokan Hanlığında Unvan va Mansaplar", *Şark Yulduzu*, S. 3-4, 1995, s. 219.

⁶⁷ Hüdayarhazade, *age*, s. 129-190.

⁶⁸ Mirzo Olim Mahdûm Hoci, *age*, s. 82.

⁶⁹ Günümüzde Tacikistan'ın Pyancikent bölgesinin merkezi. Hüdayarhazade, *age*, s. 196.

⁷⁰ Hüdayarhazade, *age*, s. 131; Hakimhantöre, *age*, s. 347.

⁷¹ Hüdayarhazade'nin belirttiğine göre Öretepe'nin Hâkimi Mahmud Hoca, Ömer Han'ın izni olmadan, Peşagar Kalesi'ni ele geçirdi. Kısa bir süre sonra da yine Ömer Han'ın izni olmadan kaleyi Buharalılara iade etti. Mahmud Hoca'nın yaptıklarından haberdar olan Han, çok sinirlendi ve sefere çıktı. Hüdayarhazade, *age*, s. 129-130. Mirza Alim Mahdum Hoca ise aynı hususta ihanetten ya da Peşagar kalesinden bahsetmemektedir. Ona göre Öretepe Hâkiminin adı Mahmudhan Töre Ahrari'dir ve Ömer Han'a biat etmek istemiştir. Tabiliği Ömer Han tarafından kabul edilmiş ve kendisine Ömer Han komutanlarına göstermediği saygıyı göstermiş ve onu Mergilan'a vali atayarak yerine Recep Koşbegi'ni Öretepe Valisi yapmıştır. Mirzo Olim Mahdûm Hoci, *age*, s. 87.

⁷² Günümüzde Özbekistan Cumhuriyeti Andican Vilayeti'nde bulunan şehir Ömer Han tarafından 1812-1816 yılları arasında yaptırılmıştır. Şerali Koldaşev, "Hokand Hanlığında Uygurlar", *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, S. 10, Nevşehir 2017, s. 110.

⁷³ Hakimhan Töre, *age*, s. 349-355. Hüdayarhazade, Mahmud Hoca'nın azledilmesinden sonra Öretepe'nin korunması ve her türlü işinden Recep Koşbegi ile Ebulkasım'ın sorumlu olduğunu belirtir. Hüdayarhazade, *age*, s. 129-130. Dilşad Berna'nın kayıtlarına göre Ömer Han, şehri ele geçirdikten sonra bin iki yüz on üç kişinin Hokand Hanlığı'na karşı isyan etmesinden dolayı ibret-i alem için asıldığını ve bu olaydan sonra Öretepe'nin meydanına İbret meydanı denildiğini kaydeder. *Dilşad Tanglangan Asarlar*, yay. haz. M. Kadirova, Gulam Gafur Neşr., Taşkent 1972, s. 11; A. Muhtarov, A. Muhtarov, *Dilşad i Eyo Mesto v İstorii Obşestvennoy Mıslı Tadjikskogo Naroda v XIX Naçalo XX vv*, İzdatelstvo, Duşanbe 1969, s. 191.

⁷⁴ Semerkand'a 150 km uzaklıkta Zeferşan Vadisi'nin üst tarafında bulunan köy. Hüdayarhazade, *age*, s. 250.

⁷⁵ Hakimhan Töre, *age*, s. 355-356.

ÖMER HAN DÖNEMİ HOKAND HANLIĞI (1809-1822)

Rahim Atalık, Hoşvakt Koşbegi, İriskulu Divanbegi ve Ziyetşah⁷⁶ gibi Hokand komutanlarını esir aldı lakin şehri ele geçiremeden geri çekildi. Muhammed Rahim Atalık'ın Öretepe'ye baskın düzenlediği ve Hokand komutanlarını esir alındığı başkentte duyulduğunda Ömer Han, derhal Kasım Atalık'ı görevden azlederek yerine Recep Koşbegini atadı.⁷⁷ Öretepe Hâkimi değişse de Muhammed Rahim Atalık emelinden vazgeçmedi. Saldırı yoluyla şehri ele geçiremeyeceğinin farkına varmış olacak ki, bu kez mensup olduğu Yüz boyunun yaşadığı bölgelerde derviş ve tüccar kılığındaki adamlarıyla Hokand Hanlığı'na karşı bağımsızlık propagandası yaptı. Boy beylerine de çeşitli vaatler ve rüşvet verdi. Bu propaganda işe yaradı, Öretepe ve çevresinde meskûn Yüz boyu ve Hokand ordusu içerisindeki Yüz boya mensup askerler Muhammed Rahim Atalık'ı desteklemeye başladı. Boyların ve askerlerin desteğini alan Muhammed Rahim Atalık, Öretepe'ye baskın tertip etti. Bu baskında Hokand ordusundaki Yüz boya mensup askerler kale kapılarını Muhammed Rahim Atalık ve askerlerine açtılar. Böylece şehre girmeyi başaran Muhammed Rahim'in birlikleri Öretepe'nin iç kalesi olan Muğ Arkını kuşattı.⁷⁸ Gelişmeler Hokand'da duyulduğunda Ömer Han hasta idi lakin o hastalığına aldırmadan ordusunu topladı ve Öretepe'ye doğru yola çıktı. Hokand ordusu Hocend şehrine ulaştığında Öretepe'nin Muhammed Rahim Atalık tarafından ele geçirildiğini öğrendi ve geri çekildi.⁷⁹ Öretepe'yi ele geçiren Muhammed Rahim Atalık elde edilen savaş ganimetinden hediyeleri bir elçiyile desteğini gördüğü Buhara Emirine gönderdi. Elçi, Buhara'ya geldiğinde çok büyük saygı gördü ve Muhammed Rahim Atalık için yapılan altın işlemeli kıyafetler, kakmalı kılıç, şehri savunması için birçok top ve cephaneyle geri döndü.⁸⁰ Öretepe'nin kaybedilmesinden sonra Ömer Han, şehre birçok defa sefer düzenlese de tekrar hâkimiyetine alamadı ve Öretepe meselesi onun iktidarı döneminde en büyük problemlerden birisini oluşturdu.

Emir Haydar'ın Hokand Hanlığı'na karşı aldığı tedbirler sadece Öretepe'yle sınırlı değildi. Alim Han döneminden itibaren sınırlarını Kazak bozkırları yönünde genişleten Hokand Hanlığı, her ne kadar bölgede bazı şehirleri hâkimiyeti altına alsada Kazaklar, Hokand Hanlığı'nın vergi toplamadaki baskısına karşı zaman zaman ayaklanıyor ya da dağlık bölgelere göç ediyordu.⁸¹ Hokand Hanlığı'nın Kazak bozkırlarındaki hâkimiyetinin çok sağlam temellere dayanmadığının farkında olan Emir Haydar, Hokand ordusunun Kazak bozkırlarında bulunan Suzak'ı ele geçirmesinin ardından Semerkand'a sığınan Tokay Töre'ye destek vererek Muhammed Rahim Atalık'ın Öretepe baskınlarıyla eş zamanlı ayaklanmasını sağladı.⁸² Tokay Töre, Buhara Emirinin desteğiyle Kazak bozkırlarında hak iddia etmeye başladı ve bazı boylarla anlaşarak Hokand Hanlığı'na karşı isyan başlattı. Taşkent Hâkimi Seyidkulu Pervaneci'ye, bu isyanı bastırma emri verildi. Yüz boyunun isyanından önce, İnzazar Divanbegi, Muhammedkulu Pervaneci Yusuf Ali Hoca Sudur⁸³, Tura Han Mir Asad ve Maksut Topçu büyük bir orduyla Seyidkulu Pervaneci'nin yardımına gönderildi. Gönderilen bu destek Seyidkulu Pervaneci'yle birleşip Tokay Töre ile çatışmaya girdiler ve onu mağlup edip bu bölgedeki boyları Hokand Hanlığı'nın idaresi altına aldılar. Başkent Hokand'a döndüklerinde ise emirlerin her biri, kendi rütbesine ve yaptıkları işlere göre ödüllendirildiler.⁸⁴

Emir Haydar, Zerefşan Vadisi'nin güvenliği için Öretepe'yi müstakil hale getirerek tampon bölge oluşturdu. Ayrıca Kazak bozkırlarında Hokand hâkimiyetine karşı isyan çıkartarak kendisi Hive Hanlığı ile mücadele ederken Ömer Han'ın Emirlik topraklarına saldırmasını engelleme çalıştı. Emir Haydar'ın bu çabalarına karşı ileride değineceğimiz üzere Ömer Han da Hitay-Kıpçak isyanına⁸⁵ destek verdi ve Buhara Emirzadelerinden Şah Murad'ın oğlu Mir Hüseyin'e hamilik yaptı.⁸⁶

1817-1818 yılında Kazak bozkırlarındaki sorun halledildikten sonra Ömer Han Hokand ordusunun ihtiyaçlarını gidererek Öretepe ve Cizak seferlerine hazırlık yaptı. Bu arada Buhara Emirliği tarafından desteklenen Muhammed Rahim Atalık, Öretepe'nin surlarını sağlamlaştırdı, Hokand saldırısına karşı ana

⁷⁶ Hüdayarhanzade komutanların ismini Hursand Dadhah, İriskulu Dadhah ve Ziyetşah Dadhah olarak kaydeder. Hüdayarhanzade, *age*, s. 132.

⁷⁷ Hakimhan Töre, *age*, s. 355.

⁷⁸ Hüdayarhanzade, *age*, s. 132-133.

⁷⁹ Şehrin ele geçirilişinde Hakimhan Töre Yüz boyunun ihanetinden bahsetmez. Hakimhan Töre, *age*, s. 355-356.

⁸⁰ Hüdayarhanzade, *age*, s. 134.

⁸¹ Dinçer Koç, *age*, s. 38-39.

⁸² Hüdayarhanzade, *age*, s. 131; İvanov, *age*, s. 199.

⁸³ Sudur, vakıf mülklerinin gelirlerine ve masraflarına nezaret eden devlet görevlisidir. Mairambek Tagaev, "Hokand Hanlığı'nda (1709-1876) Dinî Teşkilat", *Oş Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İlmî Dergisi*, S. 26, 2019, s. 60.

⁸⁴ Hüdayarhanzade, *age*, s. 134-135.

⁸⁵ Emir Haydar döneminin en önemli olaylarından olan Hitay-Kıpçak isyanının sebebi Hitay-Kıpçak zenginlerinin 30 tilla bedel vererek üç ay zorunlu askerî görev yapmak için Merv'e gitmek istememesi ve Kette-Kurgan Hâkimi Ayaz Biy'in halktan alması gereken vergiden daha fazlasını talep etmesi, talep ettiği fazla vergiyi vermeyenleri ya da verecek gücü olmayanları da ağır bir şekilde cezalandırmasıdır. P.P. İvanov, *Vostanie Kitay-Kıpçakov v Buharskom Hansve 1821-1825 gg.*, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Moskva 1937, s. 56-57. Zorunlu askerî hizmete katılmama ve ağır verilerden dolayı 1821 yılında isyan eden Hitay-Kıpçaklar'ın ayaklanması beş yıl devam etti. İsyanın liderliğini yapanlar Hitaylardan Andinekuli Bey, Kıpçaklardan Memur Biy, Karakalpaklardan Hakimhan idi. İsyan eden Hitay-Kıpçaklar, Yengi Derya'yı ele geçirdi. Ardından Çelek Kalesi ve Kette-Kurgan'a saldırdı ve buranın hâkimiyetini ele aldılar. Çelek Kalesi'nin yönetimini Kıpçaklardan Adinekuli'ye, Kette-Kurgan'ın yönetimini de Memur Biy'e verildi. Kendilerine Karakalpakların katılmasıyla isyancılar Semerkand'ı kuşattılar fakat başarılı olamadılar. Anonim, *Zafername-i Hüsrvi*, s. 20.

⁸⁶ Hüdayarhanzade, *age*, s. 129.

kuvvetlerini erzak ve eşyalarla Masço Dağlarında gizledi. Ömer Han, Öretepe Kalesi'nin zaptı için büyük bir ordu topladı. En büyük oğlu Şehzade Muhammed Ali Bek, İrnazar Divanbegi, Seyidkulu, Yusuf Mingbaşı, Muhammedkulu Pervaneci Abdulazim Bek Pervaneci, Yusuf Ali Hoca Sudur, Mahmud Hoca Nakib⁸⁷, Mahmud Dadhah Topçu'yu ordunun başında bırakıp kendisi ordudan bir miktar asker alarak Zamin ve Cizak kalelerine yöneldi.⁸⁸ Zamin Kalesi'ni kuşattı, kuşatma esnasından Şehrihân Hâkimi Mahmud Hoca, Cilav Koşbegi ve Nev Kalesi'nin komutanı Davul Dadhah şehit oldular. Neticede Zamin Kalesi, Hokand hâkimiyetine girdi. Kale halkını kadınlar ve çocuklar dışında katlettiler. Zamin zapt edildikten sonra Cizak Kalesi'ne yöndüler.⁸⁹ Ömer Han, Zamin seferiyle meşgul iken Öretepe'yi kuşatması için bıraktığı birlikler ise şehri muhasara ediyordu. Muhasara esnasında Muhammed Rahim Atalık birlikleriyle şehrin surlarından çıktı ve Şehzade Muhammed Ali'ye saldırdı. Şehzade'nin komutasındaki birlikte çok fazla asker yoktu fakat o soğuk kanlılığını kaybetmedi ve muharebede büyük cesaret gösterdi. Muhammed Rahim'in Şehzade'nin birliğine saldırdığını gören Hokand askerleri, kale kuşatmasını bırakarak onun yardımına koşular. Şehzade Muhammed Ali komutasındaki küçük Hokand birliği, gelen yardım sayesinde Muhammed Rahim'in kuvvetlerini püskürttü ve onları kale kapılarına kadar kovaladı. Muhammed Rahim, kaleden açılan top atışları sayesinde Hokand ordusunun elinden kurtulabildi. Öretepe kuşatması esnasında Hokand ordusunun binek hayvanlarında salgın hastalık baş gösterdi ayrıca şiddetli yağmur da Hokand ordusunu zorladı. Yaklaşmakta olan kış, ordunun tükenen erzakı ve mühimmatı hesaba katılarak kuşatma kaldırıldı. Fakat bu ricatın, ordunun erzakının azalması sonucu olmadığına düşmanı inandırmak için çekilirken kale topa tutuldu.⁹⁰

1821 senesinde Ömer Han divanı toplayarak Öretepe ve Cizak seferi için devlet erkânının görüşlerini aldı. Divan toplantısında Öretepe'nin tahılının bittiği ve yeni hasatın da henüz yapılmadığından gerçekleştirilecek bir kuşatmaya şehrin dayanamayacağına oy birliğiyle karar verildi. Divanda alınan karar üzerine Öretepe'yi ele geçirmek için kırk bin kişilik bir ordu topladı. İrnazar Divanbegi, İsa Bek Pervaneci, Şahi Pervaneci, Kurban Dadhah ve Muhammed Şerif Dadhah Hokand ordusuna komutan tayin edildi⁹¹ ve Öretepe'ye öncü birlik olarak saldırdı. Saldırının sonucunda Yüz boyuna büyük kayıp verdiren Hokand komutanları, ellerine geçen ganimetlerle Hocend'e çekilerek Hokand ordusunun ana kuvvetlerini beklemeye başladı. Ömer Han komutasında Hocend'e ulaşan Hokand ordusu burada ikiye ayrıldı. Taşkent Hâkimi Gulam Şah Koşbegi, Hocend Hâkimi Şahi Pervaneci, Kurama Hâkimi Muhammed Şarif Dadhah, Nev Kelesi komutanı Arslan Bek ve Koş-Tigerman Kalesi komutanı Mahmud Hoca, 12 topla birlikte Hacı Maksut Topçu Öretepe istikametine gidecek orduda yer aldı. Ömer Han ise ordunun geri kalanıyla Cizak üzerine yürüdü. Hokand ordusu Kanbadem'e geldiğinde Şehr-i Sebz Hâkimi Daniyal Bek'in ulaştığı bir mektupla otağa geldi. Mektupta Daniyal Bek, Buhara yönetiminden hoşnutsuz olduğunu ve Ömer Han'a Hitay-Kıpçak ve Karakalpakların Emir Haydar'a karşı isyan ettiklerini bildirdi. İsyancıların Semerkand Valisi Devlet Koşbegi'ni esir aldıklarını ve bazı kaleleri kontrollerinde tuttuklarını belirten Şehr-i Sebz Hâkimi eğer Ömer Han destekler ise Semerkand'ın zaptının mümkün olacağını söyledi. Mektubun ardından Hitay-Kıpçak isyanı liderleri Ömer Han'ın huzuruna geldiler. Ömer Han bu gelişmeler üzerine devlet erkânıyla bir meşveret meclisi tertip ederek durumu değerlendirdi. Meşveret meclisinde devlet erkânı ikiye bölündü bir kısım zadedân Emir Haydar'ın faaliyetlerinin kendilerine zarar verdiğini ve bu fırsatın kullanılarak saldırıya geçilmesi gerektiğini belirtti. Diğer bürokratlar ise önceliğin Öretepe meselesinin halledilmesi olduğunu savundular. Nihayetinde meşveret meclisinden Semerkand'ın zaptı için on bin kişilik bir ordu hazırlaması ve bu orduya Hoşvakt Koşbegi, Arslan Bek Dadhah, Yadgar Bek Dadhah, Rahmankulu Pervaneci, 200 topçu ve 10 topuyla Şah Dadhah Topçubaşı'nın komutan tayin edilmesi kararı çıktı. Ayrıca isyanın liderlerine de Dadhah unvanı verildiği gibi hazine de maaş bağlandı.⁹² Semerkand'ın hâkimiyet altına alınması için oluşturulan ordu yola çıktıktan sonra Ömer Han emrindeki birliklerle Cizak yakınlarında bulunan Çaharbağı mevkiinde savaş düzeni aldı ve şehre saldırdı. Hokand ordusunun bu saldırısı

⁸⁷ Nakib, seyyidler ve hocalara verilen onursal unvandır. Kamalova, *age*, s. 202.

⁸⁸ Hakimhan Töre ordunun ikiye bölündüğünden bahsetmez. Onun verdiği bilgilere göre sefer direkt Öretepe'ye yapıldı lakin başarılı olunamadı ve Ömer Han sığa dayanamayarak hastalandı. Bu durum üzerine Hokand ordusu geri çekildi. Hakimhan Töre, *age*, s. 358-360.

⁸⁹ Hüdayarhazade, *age*, s. 135.

⁹⁰ Hüdayarhazade, *age*, s. 135-136. Hakimhan Töre'nin verdiği bilgilere göre Şehzade Muhammed Ali, Öretepe kuşatması esnasında Muhammed Rahim'in kuvvetleriyle savaşmadı. Ömer Han, Zamin seferine çıktığı esnada harem ehlini Hocend şehrinde bıraktı ve kendisi sefere devam etti. Ömer Han'ın haremle Hocend'de kalan Şehzade Muhammed Ali ve Hakimhan Töre, Ömer Han'ın dönüşünü beklerken kendilerini eğlenceye kaptırdılar. Bu durumdan haberdar olan Muhammed Rahim, birliklerini toparlayarak Hocend'e bağlı Dunbey Kasabası'na baskın yaptı. Baskın haberini öğrenen Şehzade Muhammed Ali ve Hakimhan Töre, Muhammed Rahim'in kuvvetlerine saldırmak istediler lakin Kasım Atalık ikiliyi bu fikirden vazgeçirdi. Muhammed Rahim'in bu hamlesinden sonra işret meclislerini iptal eden Şehzade ve Hakimhan, Hocend Kalesi'nin savunmasıyla ilgilendiler. Hakimhan Töre, *age*, s. 445-446. Bu olay hakkında Nalifkin de Hakimhan Töre'ye benzer bilgiler vermekte ve 11 yaşında olduğunu belirttiği Şehzade Muhammed Ali'nin sarhoş bir biçimde yanındaki birkaç kişiyle Muhammed Rahim'in askerlerinin peşine düşmek istediğini lakin Hocend Valisi Kasım Atalık tarafından zorla şehre geri götürüldüğünü belirtir. Nalifkin, *age*, s. 120.

⁹¹ Hakimhan Töre bu seferin kendisi ve Şehzade Muhammed Ali için ilk savaş deneyimi olduğunu belirterek ordu komutanlarının Leşker Koşbegi, Şahi Pervaneci, Muhammed Dadhah, İrnazar Divanbegi, Abdülkerim Dadhah, Hanhoca Mir Asad, Seyyid Penâh Muhmudhan, Sultanhoca ve Masumhantöre olduğunu belirtir. Hakimhan Töre, *age*, s. 375.

⁹² Hüdayarhazade, *age*, s. 137-140.

ÖMER HAN DÖNEMİ HOKAND HANLIĞI (1809-1822)

netice vermedi ve şehir alınamadı.⁹³ Şehri ele geçiremeyen Ömer Han, bu esnada hastalandı ve Hokand'a döndü.⁹⁴

Hokand Hanlığı'nın sınırlarını genişletmek için verdiği mücadelenin arasında Ömer Han, 1820-1821 yılında ortanca oğlu Abdullah Bek'i Karategin Hâkimi'nin kızıyla evlendirmek istedi ve Zuhur Divanbegi'ni kızı istemek için gönderdi.⁹⁵ Karategin Hâkimi bu durumdan çok memnun olarak kızını Ömer Han'ın oğluna verdi ve ikilinin düğünü Taşkent'te gerçekleşti. Şehzade Abdullah, Taşkent Hâkimbeki olarak atandı ve Taşkent Hâkimi Leşker Koşbegi de kendisine Atalık olarak görevlendirildi.⁹⁶

Ömer Han döneminde hanlığın sınırlarını genişletmek için verilen mücadeleden Kırgızlar da nasibini aldı. Ömer Han'ın Kırgız seferine çıkmasının sebebi Doğu Türkistan yönünde ticari faaliyet alanlarının genişletilmesiyle alakalıydı. Bu uğurda 1821 yılında Ömer Han, Hokand ordusunu hazırladı ve komutanlığına da Seyidkulu Bek'i getirdi. Seyidkulu Bek komutasındaki Hokand ordusu Namangan⁹⁷'in kuzeyinden geçerek Kırgız ahalisini yağmaladı. Bu seferin sonunda Hokand Hanlığı Narın Irmağı'nın yukarı kesimindeki dağlık bölgede Bağış, Sayak ve Satoka gibi Kırgız boylarını hâkimiyet altına aldı.⁹⁸ Hokand Hanlığı'nın Kırgızlar üzerine sefer tertip etmesinin ardından Fergana Vadisi'nin güneydoğusunda meskûn olan Kırgızların Sarı Bağış boyu Hokand'lı tüccarların kervanlarına baskın düzenlemeye başladılar. Fergana-Kaşgar ticaretinin sıkıntıya girmesi demek olan bu baskınları öğrenen Ömer Han, ordu sevk etmektense Kırgız boyları arasındaki düşmanlıktan yararlanmak istedi ve Namangan Vilayeti'nin kuzeyinde meskûn Kutlu Seyid boyunu bu uğurda kullandı. Kutlu Seyid boyunun başarısızlığa uğramasına karşı önlem alan Ömer Han Kırgız milis kuvvetlerine yardımcı olması için Hokand askerlerini de görevlendirdi.⁹⁹ Böylece Doğu Türkistan ticari yolunu tehlikeye sokan Kırgızlar da ordu göndermeden Hokand hâkimiyetine girmiş oldu.

4. Ömer Han'ın Diplomatik Faaliyetleri

Kazak bozkırlarında Hanlığın hâkimiyet alanını genişleten ve Kırgız bölgelerine askerî sefer düzenleyerek hanlık bünyesine dahil eden Ömer Han, Hokand Hanlığı'nı uluslararası siyasette de aktif hale getirdi. Alim Han'ın Taşkent'i Hokand idaresine almasından sonra hanlık uluslararası ticarete önemli hale geldi ve Han, Rusya ile ilişki kurma teşebbüsünde bulundu. Bu teşebbüsü Rus İmparatoru olumlu cevapladı ve bir elçi göndermeye karar verdi. Rus elçisi Türkistan Vilayeti'ne ulaştığında Alim Han'ın öldürüldüğü ve yerine Ömer Han'ın geçtiğini öğrendi. Nihayet Rus elçisi, 1810 yılında dostluk münasebeti kurmak amacıyla Hokand'a geldi. Rus İmparatoru'nun bu girişimi neticesinde Ömer Han, 1812'de Hokand elçilik heyetini Rusya'ya gönderdi.¹⁰⁰ Hokand elçilik heyeti, geri dönüş yolundayken Petropavlovsk Kalesi'nde mola verdi. Bu mola esnasında elçilerden birisi hastalanarak öldü. Bir diğer Hokand elçisi de ahlaksız kadınlarla sürdürdüğü ilişkisi nedeniyle sürgün edilmiş bir askerle arkadaşlık kurdu ve asker onu gasp etmek için öldürdü. Hokand elçilik heyetinden iki kişinin ölümü üzerine durumu izah etmek ve çıkabilecek bir diplomatik krizi önlemek amacıyla Petropavlovsk Kolordusu'nun Komutanı General G.İ. Glazenap'ın tercümanı F. Nazarov'u olayı açıklaması maksadıyla pırlanta ile işlenmiş altın saatler, iki parça zengin sırma kumaşı, en iyi çuha ve atlas kumaşlarla birlikte¹⁰¹ Hokand elçilik heyetinin geri kalanıyla Hokand'a gönderildi.¹⁰²

Ömer Han döneminde Rusya'ya gönderilen elçilerin yanı sıra Osmanlı Devleti'yle de ilk defa ilişki kuruldu. Hacı Mir Kurban'ı İstanbul'a elçi olarak gönderen Ömer Han, Osmanlı Padişahı II. Mahmud (1808-1839)'a tabiiyetini bildiren Farsça bir mektup kaleme aldı. Ömer Han mektubunda Osmanlı Devleti'ne tabiiyetinin yanı sıra amacının gaza ve cihad olduğunu; Hitay (Mançu) idaresindeki Müslüman ahaliyi kurtardığını ve Hoten, Hitay ve Kazgan'dan Kaşgar'a kadar olan bölgeyi kontrol ettiğini belirtti. Mektubun yanı sıra elçi vasıtasıyla II. Mahmud'a sözlü olarak muhaliflere karşı Osmanlı Padişahı'ndan name, tuğ ve kılıç istediğini bildirdi. Ömer Han'ın bu istekleri Sadaret'te görüldü. İlk defa Osmanlı Devleti ile ilişki kuran Hokand Hanlığı ve Ömer Han hakkında bilgi toplayan Sadaret, Ömer Han'ın istediği name, tuğ ve kılıcın verilmesinin Müslüman ahalinin arasındaki çatışmayı arttıracak kanaatine ulaştı. Ayrıca Ömer Han'ın iki yüz bin kişilik ordusuyla Hitaylara (Mançulara) karşı kazanılan zaferden sonra şimdi de Rusya ile mücadele ettiğini belirttiğini ve bu mücadelede Osmanlı Padişahı'nın manevi desteğini istediğini lakin Osmanlı Devleti'nin Ruslar

⁹³ Hüdayarhanzade, Cizak'ın direnmeden Hokand'a teslim olduğunu söylemektedir. Hüdayarhanzade, *age*, s. 149. Sefere bizzat katılan Hakimhan Töre kırk gün boyunca kalenin kuşatıldığını lakin ele geçirilmediğini kaydeder. Hakimhan Töre, *age*, s. 425-427.

⁹⁴ Tagaev, *agt*, s. 45; Hakimhan Töre, *age*, s. 423-432.

⁹⁵ Hüdayarhanzade, *age*, s. 141-142.

⁹⁶ Hakimhan Töre, *age*, s. 411.

⁹⁷ Bugün Özbekistan Cumhuriyeti'nin önemli endüstriyel şehirlerinden birisi olan Namangan, Fergana Vadisi'nin güney batısında yer almaktadır. Ahsî şehrinin depremler ve istilalar neticesinde harabeye dönmesiyle Namangan Şehri onun yerini almış ve bölgenin önemli şehirlerinden birisi haline gelmiştir. Tagaev, *agt*, s. 126.

⁹⁸ Nalifkin, *age*, s. 118.

⁹⁹ Nalifkin, *age*, s. 121.

¹⁰⁰ Viktor Dubbovitskii, Khaydarbek Bababekov, "The Rise and Fall of the Kokand Khanate", *Fargana Vally: The Hearth of Central Asia*, Edt. S. Frederick Starr, New York, 2011, s. 44.

¹⁰¹ Koç, *age*, s. 92.

¹⁰² Koç, *age*, s. 85-86.

ile sulh akdettiği için biatının da kabul edilmemesine karar verildi ve durum elçiye lisan-ı münasiple ifade edildi.¹⁰³

Ömer Han döneminde Osmanlı Devleti ve Rus İmparatorluğu'nun yansira Mançular ile de ilişkiler kuruldu. Mançu-Hokand ilişkilerinin temelini 1759 yılında Doğu Türkistan'ın Mançular tarafından işgal edilmesinden sonra Hokand Hanlığı topraklarına sığınan Hocalar ailesinin¹⁰⁴ gözetimi meselesi oluşturdu. Mançular, Doğu Türkistan hâkimiyetlerini sıkıntıya sokacak hamlenin Hokand'da bulunan Hocalardan geleceğinin farkında olduğu için Hokand Hanlığı ile bir anlaşma yaptı. Alim Han döneminde 1809 yılında imza edilen anlaşmaya göre Hokand Hanlığı, topraklarında ikamet eden Hocalar ailesini kontrolde tutacak bunun karşılığında da Mançular kendilerine bir veriye göre 250 başka bir veriye göre de 100 külçe gümüş ödeyeceklerdi. Ayrıca Mançular, Hokand Hanlığı için çay temin edecekti. Anlaşma sadece gümüş ödemesi ve çay teminiyle sınırlı da değildi. Yine anlaşmaya göre Hokandlı tüccarlar o yıl tamamen vergiden muaf olacak, devam eden yıllarda da uygulanan vergiler iki misli düşürülecekti.¹⁰⁵ Alim Han döneminde yapılan anlaşma Ömer Han döneminde de mahiyeti değiştirilerek yenilenmek istendi. Ömer Han, 1814 yılında Kaşgar'daki Hokand aksakalının¹⁰⁶ kadı ile değiştirilmesini Mançu yönetiminden talep etti. Bu değişiklik gerçekleşirse kadı, Hokandlı tüccarlarının ticaretini ve vergilendirilmesini denetleme sorumluluğunu üstlenecekti lakin Mançu yönetimi bunu kabul etmedi. Bu isteği reddedilen Ömer Han, bu kez de resmî olarak Hokand tüccarlarının ticari işlerini düzenlemek için iki aksakal atanması talebiyle Mançulara başvurdu. Bu başvurusunun sonucu ağır oldu ve Hokandlı tüccarların Doğu Türkistan'daki vergi muafiyetleri ellerinden alındı.¹⁰⁷ Bu durum üzerine Ömer Han, elinde koz olarak tuttuğu Ak Tağlık Hocalarından Salih Hoca'nın oğlu Cihangir'in Doğu Türkistan'a geçişine göz yumdu. Cihangir Hoca, Hakkulu Dadhah ile beraber beş yüz kadar Kırgızla Doğu Türkistan'a girdi lakin başarılı olamadı.¹⁰⁸ Ömer Han'ın bu hamlesiyle Mançu yönetimi kadı atamasını kabul etmese de Hokand Hanlığı'nın ticari imtiyazlarını iade etti. Ticari imtiyazların yanı sıra Hokand Hanlığı, Hocaları sıkı gözetimde tutarak onların Doğu Türkistan'a geçişini önlemelerinin karşılığında Mançulardan yıllık ödeme aldı.¹⁰⁹ Yapılan anlaşma uyarınca Hokand Hanlığı, Doğu Türkistan'a 1814 yılında Mirza Abbas'ı aksakal olarak tayin etti. Ömer Han, Mançular ile yaptığı anlaşmaya sıkı sıkıya uydu. Cihangir Hoca ikinci kez Hokand'dan Kaşgar'a geçmek için girişimde bulunduğu anda da onu yakaladı.¹¹⁰ Bu dönemde bölgesel bir güç haline gelen Hokand Hanlığı, bu gücün farkında olarak Mançu yönetimine Doğu Türkistan'da ticari imtiyaz isteklerini kabul ettirdiği gibi buradan sağladığı ticari imtiyazlarla Rus İmparatorluğu ile kurduğu ilişkilerle ticareti Rusya yönünde geliştirdi. Bu arada Hilafet makamı olan Osmanlı devletiyle ilk ilişkiler kurmayı deneyerek bölgede Buhara Emirliği'nin tek güç olmadığı gösterilmeye çalışıldı. Kısacası Ömer Han, gerçekleştirdiği askerî faaliyetlerle hanlığın sınırlarını genişlettiği gibi uluslararası arenada da Hokand Hanlığı'nın gücünü arttırmaya çalıştı.

5. Ömer Han'ın İdari Reformları ve Ölümü

¹⁰³ Mehmet Saray, *Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti İle Türkistan Hanlıkları Arasındaki Münasebetler (1775-1875)*, TTK Yay., 2. Baskı, Ankara 2017, s. 42-43; Abdulkadir Macit, *Başbakanlık Osmanlı Arşiv Belgeleri Işığında XIX. Yüzyıl Osmanlı-Hokand Hanlığı Münasebetleri*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2008, s. 81-83. Osmanlı belgelerinde durum bu şekilde anlatılırken Hakimhan Töre, Osmanlı sarayından dönen elçi Hacı Mir Kurban'ın yanında II. Mahmud'un Ömer Han'a hediye olarak gönderdiği altın taşlı kılıç, bir çift tabanca, iki tane çok güzel saat, dürbün, kaşe kıyafet ve Ömer Han'ın Osmanlı'ya dost ve kardeş olduğunu belirten özel belge getirdiğini kaydeder. Hakimhan Töre, *age*, s. 440. Ayrıca Hokand elçisinin verdiği bilgilerde yanlışlıklar mevcuttur. Ömer Han kendisinin Mançularla cihad ettiğini bildirirse de onun döneminde Mançular ile herhangi bir çatışma söz konusu değildir. Buna ek olarak zikredilen 200.000 kişilik ordu sayısı da abartılıdır.

¹⁰⁴ Mançuların Doğu Türkistan hâkimiyetlerinde kendileri için tehlike gördüğü Hoca ailesi, Ak Tağlık Hocalarına mensup Salih (Samsak) Hoca ve oğulları Yusuf Hoca, Bahaeddin Hoca ve Cihangir Hoca'dır. Salih (Samsak) Hoca, Bahaeddin ve Cihangir Hocalar Hokand'da Yusuf Hoca ise Buhara'da ikamet etmekteydi. W. H. Bellew, *The History of Kashghar*, Foreign Department Press, Calcutta 1875, s. 76. Ailenin reisi Salih Hoca, Hokand'da bulunan Doğu Türkistanlı mültecileri etrafına topladığı gibi Mançuların Doğu Türkistan'da yaptığı zulmü halka anlatarak kamuoyu oluşturmaya çalıştı. Salih Hoca'nın Hokand'daki faaliyetlerinden Hocendli tüccarlar sayesinde haberdar olan Doğu Türkistan halkı onu kurtarıcı olarak görüyordu. A.N. Kuropatkin, *"Asya'nın Kalbi" Doğu Türkistan Fiziki, Coğrafi, Demografik, Etnografik, Askeri ve İktisadi Yapısı*, yay. haz. Feyzullah Uygur, İlgi Kültür Sanat, İstanbul 2016, s. 168.

¹⁰⁵ M. Kutlukov, "Vzaimootnoşeniya Tsinkogo Kitaya s Kokandskim Hantsom", *Kitay i Sosedi v Novoye Vremya*, İzd. "Nauka" Glavnaya Redaktsiya Vostochnoy Literatury, Moskva, 1982, s. 203; Koç, *age*, s. 34.

¹⁰⁶ Aksakallık müessesesi için bkz. Şerali Koldaşev, "The Role of the Institute of Aqsaqal (Consolor) in the Diplomatic Relations Between Kokand Khanate and the Ching Empire (1760-1864)", *International Journal of Scientific & Tecnology Research*, V. 9, Is. 2, 2020, s. 3865-3874.

¹⁰⁷ Newby, *age*, s. 68-70.

¹⁰⁸ Josep Fletcher, "The Heyday of the Ch'ing Order in Mongolia, Sinkiang and Tibet", *The Chembrige History of China*, V. 10, s. 361.

¹⁰⁹ James A. Millwaerd, *Beyond The Pess Economy, Ethnicity and Empire in Qing Central Asia 1759-1864*, Stenford University Press, Stanford, California 1998, s. 34.

Mançuların ödediği haracın miktarı kaynaklarda değişiklik göstermektedir. Henry Lansdell bu haracın 1813 yılından itibaren yıllık 200 yambu olduğunu belirtir. Henry Lansdell, *Chinise Central Asia A Ride to Little Tibet*, V. 2, Charles Scribner's Son, New York 1894, s. 56; Boulger bu miktarın yıllık 3.500 sterlin olduğunu söyler. D. C. Boulger, *The Life of Yakup Bek Athalık Ghazi, and Badaulet; Emeer of Kashgar*, H. Allen & Co, London 1878, s. 64; Velihanov'da bu miktarı 200 yambu olarak verir. Çokan Valihanov, *Russian in Central Asia*, çev., John and Robert Michell, Edward Stanford, 6 Charing Croos London 1865, s. 199. Sobolef bu miktarı 22.600 ruble (3.200 sterlin) olarak verir. L. Sobolef, *Lates History of the Khanates of Bokhara And Kokand*, Translated from Russian of the "Turkestan Gazette" for 1876, by P. Mosa, Foreign Department Press, Calcutta 1876, s. 28. Kuropatkin ise ödemenin 200 yambu olduğunu söyler. Kuropatkin, *age*, s. 168.

¹¹⁰ Kutlukov, *age*, s. 203-204; Koç, *age*, s. 39-40; Hakimhan Töre, *age*, s. 438-439.

ÖMER HAN DÖNEMİ HOKAND HANLIĞI (1809-1822)

Ömer Han döneminde değişen ve büyüyen iç-dış politikalar neticesinde yönetim sisteminde ihtiyaçları karşılamak adına bazı ıslahatlar yapıldı. Bu dönemde gerçekleştirilen idarî yenilikler çerçevesinde Buhara Emirliği'nde askerî, Hive Hanlığı'nda ise taşra teşkilatında görevli olan Mingbaşı¹¹¹, Hokand Hanlığı'nda Koşbegi'nin görevlerini devralarak başvezir konumuna yükseldi. Mingbaşı, hanlığın içişleriyle ilgilenmek ve dış ilişkilerde hana danışmanlık yapmanın¹¹² yanında handan sonra en yetkili kişi olarak orduları da komuta ederdi ve orduyu komuta ettiğinde Leşkerbaşı unvanı alırdı.¹¹³ Hokand Hanlığı'nda mingbaşılık makamına ilk olarak Şahi Merginanî atandı. Şahi Merginanî iki yıl bu görevi yerine getirdikten sonra Ömer Han tarafından Hocend'e Hâkim olarak görevlendirildi. Şahi Merginanî'den boşalan mingbaşılık makamına ise askerî yeteneklerinden dolayı Yusuf Tağlık¹¹⁴ Dadhah tevcih edildi.¹¹⁵ Ayrıca yine bu dönemde şeyhülislamlık makamı oluşturularak Masumhan Töre, ilk şeyhülislam olarak görevlendirildi.¹¹⁶ Bunlara ek olarak devletin karar alma mekanizması olan divanda yapılan işlerin şer'î hukuka uygunluğunun denetlenmesi için ulemanın da toplantılara katılımı sağlandı. Zakir Hoca İşan, Demolla Mirza Kalan, Demolla Müminhan Mevlevî, Sultanhan Töre Ahrârî, Muhammed Töre Ahrârî, Masumhan Töre ve Cihangir Töre gibi birçok kişi Ömer Han'ın meclisine dâhil edildi.¹¹⁷ Devlet yönetimindeki bu yeniliklerle birlikte orduda, hanlıktaki çeşitli etnik gruplardan "Tuğ" isminde ellişer kişilik birlikler oluşturuldu ve bu askerî kuvvetlerin başlarına "tuğbaşı" ya da "tuğbegi" isminde komutanlar görevlendirildi.¹¹⁸ Askerî alanda ve devlet yönetiminde yenilikler yapan Ömer Han, kendi adına para da bastırttı. Onun döneminde üzerinde 1817-18'den önce Ömer Han yazan bu tarihten sonra ise Müslümanların İmamı Seyyid Muhammed Ömer Han ifadesi bulunan¹¹⁹ Hokand tangası darp edildi. Basılan paralar bakırdandı ve genelde gümüşle kaplıydı ve bir Tanga 16 pula, bir Buhara altın tillası 150 tangaya eşitti.¹²⁰ Ayrıca Ömer Han döneminde üzerinde Emirü'l Müslimin Seyyid Muhammed Ömer Han yazılı altın paralar da darp edildi.¹²¹ Darp ettirdiği paralarda kullandığı unvanlara bakılarak Ömer Han'ın 1817-1818'den sonra uhrevî meşruyetini tasdiklemek amacıyla Müslümanların İmamı, Müslümanların Emiri ve Seyyid gibi unvanlar kullandığı söylenebilir.

Hokand Hanlığı'nın sınırlarını genişletmekle meşgul olan ve büyük devletlerle ilişkiler kuran Ömer Han, saltanatının 12. yılında adeti üzere av için Mergilan ve Andican'a gitmek niyetiyle hazırlık yapıldığı esnada hastalandı.¹²² Hekimler tüm uğraşlarına rağmen onun derdine çare bulamadılar. Gün geçtikçe hastalığı ilerledi ve hastalığının on yedinci gününde, 12 Ocak 1822 Cuma günü sabaha karşı vefat etti¹²³ ve yerine en büyük oğlu Muhammed Ali Han (1822-1842) Hokand hükümdarı oldu.¹²⁴

6. Ömer Han'ın Edebi Kişiliği ve İmar Faaliyetleri

Dış görünüş itibarıyla uzun boylu, siyah sakallı, kırmızı yüzlü, sağ yüzünde siyah beni olan¹²⁵ Ömer Han'ın saltanat döneminde Hokand edebiyat dünyası altın çağını yaşadı. Şiire şehzadeliliği döneminde merak salan Ömer Han, meclisinde her daim ulema ve şairleri bulundururdu.¹²⁶ Tutku derecesinde edebiyata bağlı olan Ömer Han, eş seçiminde de bu durumu göz önünde tuttu. Nadire Begim ile evliliği gündeme geldiğinde eşinin kendisi gibi şiire yatkın bir kişi olmasını istedi. Bu durum üzerine Nadire Begim, "Veysi", "Üveysi" mahlaslarıyla şiirler kaleme alan Cihân Atın¹²⁷,dan dersler aldı. Cihân Atın'dan aldığı dersler neticesinde şiire

¹¹¹ Mahmudov, *agt*, 79.

¹¹² Nalifkin, *age*, s. 112.

¹¹³ Vahidov, *agm*, s. 216-217.

¹¹⁴ Tağlık tabiri Mançu istilasından sonra Doğu Türkistan'dan Hokand Hanlığı'na sığınmış Uygurlar için kullanılmıştır. Beysembiev, *age*, s. 80.

¹¹⁵ Mirzo Olim Mahdûm Hoci, *age*, s. 82; Muhammed Niyâz Hukandî, *age*, s. 103.

¹¹⁶ Nettleton, *agm*, s. 135.

¹¹⁷ Muhammed Niyâz Hokandî, *age*, s. 119.

¹¹⁸ Şerali Koldaşev, "Hokand Hanlığında Uygurlar", *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, S. 10, Nevşehir 2017, s. 108.

¹¹⁹ Babacanov, *age*, s. 198.

¹²⁰ *Travels in the Central Asia by Meer Izzat-Oollah in the years of 1812-13*, Translated by Captain Hederson, Attached to the Foreign Office of the Government of India, Foreign Department Press, Calcuta 1872, s. 52.

¹²¹ Babacanov, *age*, s. 198.

¹²² Nalifkin, *age*, s. 122-123. Tarih-i Türkistan isimli eserde Ömer Han'ın ziyaret için yakın adamlarından Bazarkulu'nun evine gittiği ve burada rahatsızlanıp ölümünden üç gün önce saraya getirildiği belirtilmiştir. Mirzo Olim Mahdûm Hoci, *age*, s. 89.

¹²³ Hakimhan Töre, *age*, s. 454. Mirza Alim Mahdûm Hoca ve Niyâz Muhammed Hokandî, Ömer Han'ın vefat ettiği ve Muhammed Ali'nin hükümdar olduğu tarihi 1823 yılı olarak vermiştir. Mirzo Olim Mahdûm Hoci, *age*, s.92; Niyâz Muhammed Hokandî, *age*, s. 124. Mahzûni, Ömer Han'ın hastalanarak değil de yerine geçecek olan oğlu Muhammed Ali tarafından zehirlendiğini kaydetmiştir. Mahzûni, *Fergana Hanları Tarihi*, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, T.2408, s. 10. Schuyler de aynı fikirdedir. Schuyler, *Turkistan Notes of a Journey in Russian Turkistan, Khokand, Bukhara and, Kuldja*, Sampson Low, Marston, Searly&Rivingson C. I, London 1876, s. 342. Ş. Vahidov'un aktardığına göre Şahnâme-i Nüsretpâyâm isimli eserde Ömer Han'ın vefat tarihi 30 Aralık 1822 olarak belirtilir. Muhammed Umar Umudî Merginânî, *age*, s. 35. Tarihçe-i Turani eserinin devamına Şahrûh Umarav tarafından eklenen Ata-Babaların yadı kısmında Ömer Han'ın 29 Aralık 1822 yılında vefat ettiği belirtilir. Umar Umudî Merginânî, *age*, s. 157.

¹²⁴ Şen, *agt*, s. 92-93.

¹²⁵ Muhtarov, *age*, s. 195; *Dilşod Tanglangan Asarlar*, s. 12-13.

¹²⁶ Mirza Olim Madûm Hoci, *age*, s. 90.

¹²⁷ Cihan Hatun hakkında geniş bilgi için bkz. Selahittin Tolkun, "Son Devir Çağatay Edebiyatının İki Önemli Kadın Şairi: Nâdire ve Üveysi", *İlmî Araştırmalar*, 12, İstanbul 2001, s.171-174. Nettleton, Üveysi'nin Ömer Han'ın eşlerinden birisi olduğunu söyler. Nettleton, *agm*, s. 137.

olan kabiliyeti artan Nadire Begim şairliğiyle Ömer Han'ın dikkatini çekti ve ikilinin düğünü gerçekleştirdi.¹²⁸ Döneminin büyük şairlerinden birisi olan Ömer Han, "Emirî" mahlasıyla Çağatay Türkçesi ve Farsça şiirler kaleme aldı. Tasavvufi şiirler yazan Ömer Han'ın kaleme aldığı şiirleri Divân-ı Emirî'de¹²⁹ toplandı. Şiirlerinde kendisine Nevâi'yi örnek alan Ömer Han, divanında tasavvufi geleneğe bağlı kaldı ve dibâce olarak adlandırılan giriş kısmında kendi otobiyografisini anlattı.¹³⁰

Döneminin büyük şairlerinden birisi olan Ömer Han'ın civar ülkelerden şairleri Hokand sarayına davet etti ve Hokand'ı bir sanat merkezi haline getirdi.¹³¹ Etrafında yetmişten fazla ünlü şairi toplamayı başaran Ömer Han, 1821'de Fazlî Namangânî'ye altmış üç şairin şiirlerinin toplanmasıyla oluşan Mecmuai Şâirân isimli eseri yazdırttı.¹³² Eşi Mahlar Ayim¹³³(1792-1842)'in de divan sahibi¹³⁴ bir şair olmasının etkisiyle Ömer Han döneminde kadın şairlere gösterilen ilgi sadece Hokand Hanlığı'nda değil tüm Türkistan'da daha önce görülmemiş bir düzeye ulaştı. Ömer Han'ın şiire olan tutkusunun neticesinde oluşan ortamda Mahlar Ayim, Hokand Hanlığı'nın çeşitli bölgelerinden şiire yatkın genç kızları olanak sağlamak amacıyla Hokand'a getirtti ve onları himaye ettiği gibi saray kütüphanesini de şairlerin emrine verdi. Bu çabaların neticesinde Ömer Han döneminde Fazlî Namangânî, Sultanhan Töre Ahrârî, Mahmur, Molla Muhammed Gazi Hokandî, Molla Muhammed Şerif Gülhânî¹³⁵ gibi şairlerin yanı sıra Mahzuma, Üveysi, Hayrunnisa, Fazilet Banu, Dilşad Berna gibi şairler de yetişti.¹³⁶ Ömer Han döneminde yetişen bu şairlerin yanı sıra tarih yazımında da yeni eserler ortaya çıktı. Ömer Han, şair Fazlî Namangânî'ye kendi dönemini anlatan ve Hokand Hanlığı'nın yöneticisi Ming boyunun şeceresinin Timur'a dayandırıldığı Ömer-nâme isimli eseri yazdırdı.¹³⁷ Eserin tamamlanmasının ardından beğenmeyen Ömer Han, bu kez de Mirza Kalândar Müşrif İsfârâgî'den Ömer-nâme isimli eseri gözden geçirmesini istedi. Han'ın bu isteği üzerine Ömer-nâme'yi gözden geçiren Mirza Kalândar Müşrif İsfârâgî, Divân-ı Nüsretpâyâm isimli eseri Farsçanın Tacik lehçesinde yazdı ve eserde ilk kez Hokand Hanlığı hanedanının şecere hikayesi olan Altın Beşik kaleme alındığı gibi Ömer Han'ın seyyid olduğuna dair bir şecere de verildi.¹³⁸ Darp ettirdiği paralarda Müslümanların Emirî, Müslümanların İmamı, Seyyid gibi ifadeler ile meşruiyetini uhrevî olarak ispatlamaya gayret eden Ömer Han, kaleme aldirdiği tarihî eserlerde şecere olarak Ming boyunu Babür'e dayandırarak Türkistan hâkimiyeti için dünyevî olarak da meşruiyetini ispatlamaya gayret etti.

Ömer Han bir taraftan Hokand Hanlığı'nda kültürel faaliyetleri canlandırıp başkent Hokand'ı dönemin kültür merkezlerinden birisi haline getirirken diğer taraftan da payitaht başta olmak üzere hanlıktaki büyük şehirlerde imar faaliyetlerinde bulundu. Onun döneminde cami, medrese, mezarlık, su kanalları inşa edildi ve Şehrihân isimli şehir kuruldu.

¹²⁸ Tagaev, *agt*, s. 253.

¹²⁹ Emirî Divân'ın günümüze ulaşan nüshaları Özbekistan, Tacikistan ve İstanbul'da muhafaza edilmektedir. Özbekistan'daki nüsha Özbekistan Ebu Reyhan Birünî Şarkiyat Enstitüsü Nr. 4727, 5065, 147, 117, 4419. Tacikistan'da Tacikistan Fenler Akademisi Doğu Bilimleri Enstitüsü'nde Nr. 769, 117, 834, 2887. İstanbul'da bulunan iki nüsha ise İstanbul Üniversitesi Türkçe El Yazmalar bölümünde T 5452 numaralı mecmuanın içerisinde 161^b-413^b varakları arasında ve T 2850 numaralı mecmuanın içerisinde saklanmaktadır. Tagaev, *agt*, s. 240. Ömer Han'ın divanı Rusya'da 1888-1910 yılları arasında altı defa, İstanbul'da 1884-1898'de iki defa taş basması olarak basılmıştır. Üzeyir Aslan, "Han Şair Emirî'nin Musammatları", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C. 8, S. 1, s. 43. Divan-ı Emirî üzerine ülkemizde Yıldız Kocasavaş, Kazım Köktegin ve Mustafa Tanç çalışma yapmıştır. Yıldız Kocasavaş, *Yusuf Emirî Divanı, Giriş-Metin-Sözlük-Tıpkıbasım*, Çantay Kitapevi, İstanbul 2003. Kazım Köktegin, *Yusuf Emirî Divanı, Giriş-İnceleme-Tenkitli Metin-Sözlük-Tıpkıbasım*, Fenomen Yay., Erzurum 2007. Mustafa Tanç, *Ömer Han Divanı, İnceleme-Metin*, Yüzyüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Van 1994.

¹³⁰ Tagaev, *agt*, s. 240. Dibâce kısmı için bkz. *Emirî Devan (Uzbek Tilindagi Şerhler)*, yay. haz. M. Kadirova, Uzbekiston Fan Neşriyat, Taşkent 1972, s. 19-22.

¹³¹ Tarih-i Hamse'de Buhara, Harzem, Hitay, Hindistan gibi memleketlerden şairlerin Hokand'a geldiği belirtilir. Kurbanali Hacı Halidoğlu, *age*, s. 14.

¹³² Aziz Kayumov, *Kukan Edebi Muhiti (XVIII-XIX. Asır)*, Özbekistan SSR Fenler Akademisi Neşriyat, Taşkent 1961, s. 8. Ferudun Tekin, "Hanlıklar Dönemi Çağatay Edebiyatı", *Turkish Studies*, V. 6, 2011, s. 1847. Tarihçe-i Turani, s. 26-27. Eserin birçok el yazması günümüzde Özbekistan Fanlar Akademisi Suleymanov Kulyazmaları Enstitüsünde Nr. 284, 1536,2678, 714/II'de bulunmaktadır. Ayrıca Mecmuayı Şâirân'ın yazmalarından bir tanesi Muhammed Ali Han (1822-1842) tarafından 1833'de İstanbul'a gönderilmiştir. Bu el yazma İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı T 811'de bulunmaktadır. Tagaev, *agt*, s. 247-248.

¹³³ Nadire veya Kâmile (Farsça şiirlerinde Maknune) mahlası ile şiirler yazan Mahlar Ayim, Hokand Han'ı Ömer'in eşi Muhammed Ali Han (1822-1842)'in annesidir. Hayatı ve eserleri ile alakalı geniş bilgi için bkz. Tolkun, *agm*, s. 12; Bilal Çelik, "Hokand Hanlığı Siyaset ve Kültür Hayatında Bir Kadın: Mahlar Ayim", *Geçmişten Günümüze Kadın ve Şehir*, Ed. Osman Köse, Canik Belediyesi Kültür Yay., Samsun 2016, s. 301-309; Polatcan Kaiyumov, *Kukand Tarihi Va Onung Edebiyatı (Material Va Hotralar)*, Tamaddun, Taşkent 2011, s. 101-104; Zebinniso Kamalova, *Türk Kültür Mirasında Kılıç ve Kalem Tutan Hatunlar*, Çağaloğlu Yayınevi, İstanbul 2019, s. 97-102.

¹³⁴ Mahlar Ayim'in Divan-ı Nadire isimde bir divanı bulunmaktadır ve günümüzde Özb. FA. El Yazmaları bölümünde Nr. 4148 ve 7766; Özb. FA. H. Süleymanov Elyazmaları Bölümü Nr. 313, 296/II'de bulunmaktadır. Tagaev, *agt*, s. 257.

¹³⁵ Tagaev, *agt*, s. 247-270.

¹³⁶ Omonov, *agt*, s. 74.

¹³⁷ Levi, *age*, s. 98-99. Farsça'nın Tacik lehçesinde kaleme alınan eser için bkz. Ş. Vahidov, *Kukon Honligida Tarihnavislik (Genezisi, Funksiyalari, Namoyandalari, Asarlari)*, Akademnaşr Yay., Taşkent, 2010, s. 140.

¹³⁸ Eser hakkında geniş bilgi için Bkz. Vahidov, *age*, s. 147-150. Altın Beşik efsanesinin meşruiyet aracı olarak kullanılması hakkında bkz. A. Erkinov, "Fabrication of Legitimation in the Khoqand Khanate Under the Reign of Umar-Khân (1225-1237/1810-1822) Place Manuscript of Baktiyâr Nâma Doqâyiқи Samarkandî as a Source of the Legend of Altun Bishik" *Tex and Manuscript*, V. 19, No.2, December 2013, p. 3-18.

ÖMER HAN DÖNEMİ HOKAND HANLIĞI (1809-1822)

Ömer Han döneminde Hokand şehrinde yapımına 1816 başlanan ve 1818 yılında tamamlanan Cem Mescidi'nin¹³⁹ içerisinde medresesi de mevcuttu. 100 odalı olan medresede 2 derslane, 200 öğrenci ve 7 müderris bulunuyordu. Ayrıca Ömer Han, Cem Mescidi'nin faaliyetlerini yürütebilmesi için 30 dükkân bir de hamam vakfetti.¹⁴⁰ Ömer Han döneminde eşi Nadire Begim talebelerin tahsil görebilmesi Mahlar Ayım ve Ming Ayım medreselerini bina ettirdi.¹⁴¹ Bu medreselerin 81 odası ve 200 talebesi mevcuttu. Medreselerin giderlerinin karşılanması için vakıf kuruldu ve 5 mütevellî heyeti kurulan vakıfta görev yapmaktaydı.¹⁴² Ömer Han döneminde medrese yapımı sadece payitahta özgü değildi. O, 1820 yılında Taşkent'in Sençikmen mahallesinde tamamen yanmış bir medreseyi restore ettirerek tekrar faaliyete soktu.¹⁴³ Medreselerin yanında Ömer Han döneminde yapımına başlanan fakat onun ölümü üzerine Nadire Begim tarafından 1824 yılında tamamlanan Han mezarlığının içerisinde bir de cami bulunmaktaydı. Bu mezarlıkta Narbuta Bek, Alim Han, Ömer Han ve Muhammed Ali Han'ın kabirleri bulunmaktadır.¹⁴⁴ Bu yapıların dışında Ömer Han döneminde âmâlar için Rahmet-i Şah isimli bir hastane inşa edildi ve bina edilen yapı için 2 kervansaray, 16 dükkan ve arazi vakfedildi.¹⁴⁵ Bu imar faaliyetlerinin yanı sıra Ömer Han 1812-1816 yılları arasında Şehrihân yani han şehri kurdu¹⁴⁶ ve şehrin kuzey yönünden sulama kanalı açtırdı.¹⁴⁷ Şehrihân'ın yanı sıra Namangan'a göçün artması neticesinde karşılaşılan sulama sıkıntısını çözmek için Ömer Han, Narın Nehri'nden Yengi-Arık'ı açarak şehrin su sorununu çözdü.¹⁴⁸ Namangan haricinde hanlığın önemli şehirlerinden Taşkent'te de Han-Arık'ı açtırdı. Hokand Hanlığı'nın genelinde bina edilen medrese, imarethane, cami ve mezarlıkların dışında Ömer Han döneminde kaleler de yapıldı. Özellikle hanlık sınırlarını korumak için 1817'de Akmesicid (şimdiki Kızılorda)'i inşa ettirdi. Ayrıca XIX. asrın yirmili yıllarında Evliya-Ata kalesini bina ettirdi. İlerleyen dönemde ise Pişkek (Bişkek) ve Tokmak gibi kaleleri yaptırdı.¹⁴⁹ Ömer Han tarafından kurulan bu kalelerin yapılma amacı sadece bölgenin güvenliğini sağlamak değildi. Ömer Han kurduğu kaleler ve yaptırdığı şehirlere tüccar ve zanaatkarları yerleştirerek buralarda pazarlar oluşturdu ve bu pazarlara göçer halkı çekmeye çalıştı. Ayrıca askerî garnizon hüviyetinde olan bu kalelerde görevli birliklerin işesinin karşılanabilmesi maksadıyla tarımı da bölgede geliştirmek için su kanalları kurdu.

SONUÇ

Sonuç olarak; kaynaklarda adaleti sağlayan, orduyu ve devleti düzene sokan bir hükümdar olarak gösterilen ve cennetmekân olarak adlandırılan Ömer Han, darbe neticesinde hükümdar olmuş bir handır. O ilk etapta kendisini tahta çıkartan darbeci devlet adamlarından kurtularak devletteki sükûneti sağladı ve ağabeyi Alim Han'ın hatalarını tekrar etmeyerek Özbek boy aristokrasisi ve tarikatlarla çatışmadan, hatta onları da yanına alarak hüküm sürdü. Böylece devletteki dengeleri yerine oturttuğu gibi yapacağı askerî seferler ve kültürel faaliyetler için zaman kazandı ve zemin hazırladı. Saltanatı süresince devletin sınırlarını Kazak bozkırları, Kırgız bölgeleri ve Buhara Emirliği istikametinde geliştirmeye çalıştı. Onun iktidarı döneminde Hokand Hanlığı'nın sınırları güneyde Karategin, güneydoğuda Kaşgar, güneybatıda Öretepe, kuzeyde Cu Nehri'nin güneyinden kuzeybatıda Aral Gölü civarına kadar uzandı. Genişlettiği sınırları korumak için istihkâmlar inşa etti. Bölgesel bir güç haline gelen Hokand Hanlığı'nı Rus İmparatorluğu, Mançu İmparatorluğu ve Osmanlı Devleti'yle ilişkiler kurarak uluslararası arenaya taşıdı. Özellikle gücünün farkında olarak Mançu İmparatorluğu'na karşı akıllı bir siyaset izledi ve ticari imtiyazlar ve haraç vasıtasıyla muazzam bir gelir elde etti. Mançulardan aldığı tavizle ticarete Rusya topraklarına açıldı ve ekonomik olarak yaptığı askerî seferlerin maliyetlerini buradan karşıladı. Devletin sınırlarını genişletirken payitaht Hokand'ı bir kültür merkezi haline getirdi ve kendi döneminde kültür faaliyetleriyle Hokand edebiyat dünyası altın çağını yaşadı. Türkistan'da eşi benzeri görülmemeyen bir azimle kadın şairleri de destekledi ve onların kültürel faaliyetlerde yer almasını sağladı. Bu çabaları neticesinde onun devri İkinci Timur Rönesansı olarak isimlendirildi. Edebiyata verdiği desteğin yanı sıra imar faaliyetleriyle hanlığı imar etti. Döneminde elindeki her türlü imkânı kendi lehine kullanarak meşruiyetini tasdik etmeye çalıştı. Bu uğurda oluşturduğu edebî ortamdan yararlanan Ömer Han, kaleme aldıkları eserlerde şeceresini Babür Şah'a bağladı ve darp ettirdiği paralarda Müslümanların Emiri,

¹³⁹ Mirzo Olim Mahdûm Hoci, *age*, s. 84; Hüdayarhanzade, *age*, s. 131; Avaz Muhammed Attar Hukandî, *age*, s. 185. Medrese ve cami inşaatının temelini atarken Ömer Han, Hokand ulemasına hitaben "güzel söz söyleyenin dışında, beğenileni terk edip çıkan kişi var mı? Taş koysunlar" dediğinde ulemeden hiçbir kimse taş koymak için öne çıkmamıştır. Bu durum üzerine Ömer Han "Elhamdülillah benim beğenileni terk etmişliğim yoktur" diyerek temele ilk taşı kendisi koymuştur. Bulduk, *age*, s. 59.

¹⁴⁰ Omonov, *agt*, s. 85.

¹⁴¹ Isabaeva Gulshonoy, *XIX. Asırda Kukan Hanlığında Madaniy Hayot*, Mirza Uluğbek Milli Üniversitesi (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Taşkent 2008, s. 127.

¹⁴² Tagaev, *agt*, s. 217.

¹⁴³ A. Sultanov, *Muhammed Salih Hoca va Uning Tarihi Cedida-i Toshkand Asari*, O'zbekiston Yay., Taşkent 2009, s. 159-160.

¹⁴⁴ Omonov, *agt*, s. 86.

¹⁴⁵ Omonov, *agt*, s. 86.

¹⁴⁶ Avaz Muhammed Attar Hukandî, *age*, s. 15. Dilşad Berna otobiyografisi olan Târih-i Muhâcirân'da Ömer Han'ın bu şehri 1817 yılında Öretepe'den getirilen esirlere kurdurttuğunu ve şehrin kuruluşunun 7 yıl sürdüğünü belirtir. *Dilşod Tanlangan Eserler*, s. 12-13; Muhtarov, *age*, s. 193-194.

¹⁴⁷ Vahidov, *age*, s. 62.

¹⁴⁸ İvanov, *age*, s. 182.

¹⁴⁹ Koç, *age*, s. 38.

Müslümanların İmamı gibi ifadeler kullanarak meşruiyetini dünyevî ve uhrevî olarak kabullendirmeye gayret etti.

KAYNAKÇA

- Anonim, *Zafername-i Hüsravi*, çev. Ş. Vahidov, Şirali Jurayev, Tarihi Meros, Taşkent 2011.
- ASLAN, Üzeyir, “Han Şair Emîri’nin Musammatları”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C. 8, S. 1, s. 4-51.
- Avaz Muhammed Attar Hukandî, *Tarih-i Cehânnümâyi* (Olemni Kürsatuvçı Tarih), Farsçadan Özbekçeye çev. ve yay. haz., Ş. Vahidov, Akademik Yay., Taşkent 2012.
- BABACANOV, B.M., *Kokandskoe Hanstvo: Vlast’, Politika, Religiya*, Yengi Neşr., Yokyo-Taşkent 2010.
- BELLEW, W. H., *The History of Kashghar*, Foreign Department Press, Calcuta 1875.
- BEYSEMBİEV, T.K., *Tarihi Şahruhi Kak İstoriçeskiy İstoçnik*, İzd. “Nauka” Kazahskoy SSR, Alma-Ata 1987.
- BOBOBEKOV, Haydarbek, *Kukan Tarihi*, Fan va Tehnologiya, Taşkent 2016.
- BOULGER, D. C., *The Life of Yakup Bek Athalık Ghazi, and Badaulet; Emeer of Kashgar*, H. Allen&Co, London 1878.
- BULDUK, Üçler, *Hokand Hanlığı ve İbret’in Fergana Tarihi*, Berikan Yayınevi, Ankara 2006.
- ÇELİK, Bilal, “Hokand Hanlığı Siyaset ve Kültür Hayatında Bir Kadın: Mahlar Ayım”, *Geçmişten Günümüze Kadın ve Şehir*, Ed. Osman Köse, Canik Belediyesi Kültür Yay., Samsun 2016, s. 301-309.
- _____, “Hokand Hanlığı” *Avrasya’nın Sekiz Asrı Çingiz Oğulları*, Ed., Hayrunnisa Alan, İlyas Kamaloğlu, Ötüken Neşr., İstanbul 2016, s. 572-571.
- _____, *1800-1865 Yılları Arasında Buhara Hanlığı*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Sakarya 2009.
- Dilşad Tanlangan Asarlar*, yay. haz. M. Kadirova, Edebiyat va Sanat Neşr., Taşkent 1972.
- DUBOVİTSKİİ, Viktor, BABABEKOV, Khaydarbek “The Rise and Fall of the Khokand Khanate”, *Fergana Vally: The Heart of Central Asia*, Ed. S. Frederick Starr, New York 2011, s. 29-69.
- Emirî Devan (Uzbek Tilindagi Şerler)*, yay. haz. M. Kadirova, Uzbekiston Fan Neşr., Taşkent 1972.
- ERKİNOV, A., “Fabrication of Legitimation in the Khoqand Khanate Under the Reign of Umar-Khân (1225-1237/1810-1822) Place Manuscript of Baktiyâr Nâma Doqâyiқи Samarkandî as a Source of the Legend of Altun Bishik” *Tex and Manuscript*, V. 19, No. 2, December 2013, s. 3-18.
- ESİN, Emel, “Ahmed Yesevî Külliyesi” *DİA*, C. II, s. 162-163.
- FLETCHER, Josep, “The Heyday of the Ch’ing Order in Mongolia, Sinkiang and Tibet”, *The Chembrige History of China*, V. 10, s. 351-408.
- GULSHONOV, Isabaeva, *XIX. Asırda Kukan Hanlığında Madaniy Hayot*, Mirza Uluğbek Milli Üniversitesi (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Taşkent 2008.
- HOWORTH, H.H., *History of the Mongols From 9th To The 19th Century*, C.II, Longmans, Green, and Co, London 1830.
- Hüdayarhazade, *Ancum at-Tavarih (Zvezdi İstorii)*, Fars-Tacik Dilinden Rusçaya çev. ve izahlar müellifi Ş. Vohidov, Ş. Elşibaev, Yangi Asr Avlodi Yay., Taşkent 2011.
- HÜSEYNOV, Gurban, *Vasiliy Vlademiroviç Barthold (1869-190) Hayatı, Eserleri ve Orta Çağ Tarih Eğitimiine Katkıları*, Necmettin Erbakan Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya 2013.
- İVANOV, P.P., *Oçerki po İstorii Sredney Azii (XVI-Seredina XIX. v.)*, İzdatelstvo Vostoçnoy Literaturı, Moskva 1958.
- _____, *Vostanie Kitay-Kıpçakov v Buharskom Hanstve 1821-1825 gg.*, İzdatelstvo Akademi Nauk SSSR, Moskva 1937.
- KALAN, Ekrem, *Cungar Hanlığı’nın Siyasi Tarihi*, TTK Yay., Ankara, 2008.

ÖMER HAN DÖNEMİ HOKAND HANLIĞI (1809-1822)

KAMALOVA, Zebinniso Husayn, *Hokand Hanlığı'nın Son Hükümdarı Hüdayar Han ve Dönemi (1845-1875) Fergana Vadisinde Rus İşgali*, Çağaloğlu Yay., İstanbul 2020.

_____, *Türk Kültür Mirasında Kılıç ve Kalem Tutan Hatunlar*, Çağaloğlu Yayınevi, İstanbul 2019.

KARAHAN, Naciye Kök, "Türkistan Hanlıklarına Ait Belgelerde Geçen Meslek ve Unvan Adları", *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, S. 15, s. 1-30.

KAYUMOV, Aziz, *Qukan Adabiy Muhiti (XVIII-XIX. Asrlar)*, Özbekistan SSR Fenler Akademisi Neşr., Taşkent 1961.

KAYUMOV, Polatcan, *Hokand Tarihi va Uning Edabiyoti (Matarial va Hotiralar)*, neş. Aziz Kayumov, Tamaddun Yay., Taşkent 2011.

KOCASAVAŞ, Yıldız, *Yusuf Emîri Divanı, Giriş-Metin-Sözlük-Tıpkıbasım*, Çantay Kitapevi, İstanbul 2003.

KOÇ, Dinçer, *Rus Elçilik Raporlarına Göre Hokand Hanlığı*, İdeal Kültür&Yayıncılık, İstanbul 2015.

KOLDAŞEV, Şerali, Hokand Hanlığında Uygurlar, *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, S. 10, Nevşehir 2017, s. 104-112.

_____, "The Role of the Institute of Aqsaqal (Consolor) in the Diplomatic Relations Between Kokand Khanate and the Ching Empire (1760-1864)", *International Jurnal of Scientific&Tecnology Research*, V. 9, Is. 2, 2020, s. 3865-3874.

KONUĞU, Enver, "Sayram ve Yesi", *Milletlerarası Hoca Ahmed Yesevî Sempozyumu Bildirileri (26-29 Mayıs 1993)*, yay. haz., Abdulkadir Yuvalı, Mustafa Argunşah, Ali Aktan, Erciyes Üniversitesi Yay., Kayseri 1993, s. 249-253.

KÖKTEĞİN, Kazım, *Yusuf Emîri Divanı, Giriş-İnceleme-Tenkitli Metin-Sözlük-Tıpkıbasım*, Fenomen Yay., Erzurum 2007.

Kurbanali Hacı Halidoğlu, *Tevarih-i Hamse*, Kazan 1910.

KUROPAKİN, A. N., *Asya'nın Kalbi" Doğu Türkistan Fiziki, Coğrafi, Demografik, Etnografik, Askeri ve İktisadi Yapısı*, yay. haz. Feyzullah Uygur, İlgi Kültür Sanat, İstanbul 2016.

KURTULUŞ, Rıza, "Hucend", *DİA*, C. XVIII, s. 272-273.

KUTLUKOV, M., "Vzaimootnoşeniya Tsinkogo Kitaya s Kokandskim Hantsom", *Kitay i Sosedi v Novoe Noveyşee Vremya*, İzd. "Nauka" Glavnaya Redaktsiya Vostoçnoy Literaturı, Moskva 1982.

LANSDALL, Hanry, *Chinise Central Asia A Ride to Little Tibet*, V. 2, Charles Scribner's Son, New York 1894.

LEVİ, Socott C., *The Rise And Fall Of Khoqand: Central Asia İn The Global Age*, University of Pittsburg Press, Pittsburg 2010.

MACİT, Abdulkadir, *Başbakanlık Osmanlı Arşiv Belgeleri Işığında XIX. Yüzyıl Osmanlı-Hokand Hanlığı Münasebetleri*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2008.

MAHMUDOV, Şerzodhon, *Kukan Honluginin Mamuriy Başkuruz Tizimi*, Özbekitan Respublikası Fanlar Akademiyasii Tarih Enstituti (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Taşkent 2007.

Mahzuni, *Ferhana Hanları Tarihi*, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, T.2408.

MERAL, Vedat, *Kurbanali Hacı Halidoğlu'nun Tevarih- i Hamse Eserinin Fergana Hanları Kısımının Transkripti ve Değerlendirilmesi*, Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ordu 2019.

MILLWAERD, James A., *Beyond The Pess Economy, Ethnicity and Empire in Qing Central Asia 1759-1864*, Stenford University Press, Stanford, California 1998.

Mirza Olim Mahdûm Hoci, *Tarih-i Türkistan*, yay. haz., Ş. Vahidov, Yangi Asr Avlodi, Taşkent 2009.

Mirzoolim Müşrif, *Ansob us-Selatin Va Tavarikh ul-Havakin (Kükon Hanlığı Tarihi)*, yay. haz. Akbar Matgaziev, Muhabbat Usmonova, Gafuer Gulam Neşr., Taşkent 1995.

Muhammad Umar Kori Umidî Margilonî, *Tarihçe-i Turani*, yay. haz., Ş. Vahidov, Tarihiy Meros, Taşkent 2012.

Muhammed Hakimhan Töre, *Muntahab at-Tevarih (Hukand Va Buhara Tarihi, Seyahat Va Hatıralar)*, Farsçadan Özbekçeye çev. ve yay. haz., Ş. Vahidov, Yangi Asr Avladı Yay., Taşkent 2010.

Muhammed Niyâz Hukandî, *İbretü'l Havokin (Tarih-i Şahrui)*, Fars-Tacik Dilinden Özbekçeye çev. ve yay. haz., Ş. Vahidov, Turon Zamin Ziyo, Taşkent 2014.

MUHAMMEDCANOV, Abdullah, "Taşkent" *DİA*, C. XL, s. 145-148.

MUHTAROV, A., *Dilşad i Eyo Mesto v İstorii Obşestvennoy Mish Tadjikskogo Naroda v XIX Naçalo XX vv*, İzdatelstvo, Duşanbe 1969.

NALİVKİN, V., *Kratkaya İstoriya Kokandskogo Hanstva*, Tipografiya İmperatorskogo universiteta, Kazan 1886.

NETTLETON, Susanna S., "Ruler, Patron, Poet Umar Khan In The Blossoming Of The Khanate Of Qoqan, 1800-1820", *International Journal of Turkish Studies*, V. 2, N. 2, 1981-82, s. 127-140.

NEWBY, L. J., *The Empire and The Khanate (A Political History of Qing Relations wirh Khoqand c.1760-1860)*, Brill Leiden, Boston 2005.

OMONOV, Izzatillo, *Umar Han Hukumronligi Davrida Qo'qan Hanlığinin Siyosiy, İjtimoiy- İqtisodiy va Madaniy Ahvoli*, Namangan Devlet Üniversitesi (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Namangan 2016.

Özbekistan Milliy Ensiklopediyasi, C. III, Devlet İlmiy Neşriyat, Taşkent 2002.

SARAY, Mehmet, *Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Münasebetler (1775-1875)*, TTK Yay., 2. Baskı, Ankara 2017.

SCHUYLER, Eugene, *Turkistan Notes of a Journey in Russian Turkistan, Khokand, Bukhara and, Kuldja*, Sampson Low, Marston, Searly&Rivingson C.I, London, 1876.

SOBOLEF, L., *Lates History of the Khanates of Bokhara And Kokand*, Translated from Russian of the "Turkestan Gazette" for 1876, by P. Mosa, Foreign Department Press, Calcutta 1876.

Stranstvovanie Filippa Efremova v Kirgizckoy Stepi, Buharii, Hive, Persii, Tibet i İndii i Vozvraşçenie ego ottuda çrez Angliyu v Rosiyu, Kazan 1811.

SULTANOV, A., *Muhammed Salih Hoca va Uning Tarihi Cedida-i Toşkand Asari*, O'zbekiston Yay., Taşkent 2009.

ŞEN, Hüseyin, *Muhammed Ali Han Dönemi Hokand Hanlığı (1822-1842)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2020.

_____, "Munthab At-Tevarih ve 19 Yüzyıl Türkistan Tarihi Açısından Önemi", *Türk Dünyası Araştırmaları*, C. 120, S. 237, 2018, s. 183-204.

TAGAEV, Mairambek "Hokand Hanlığı'nda (1709-1876) Dinî Teşkilat", *Oş Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İlmi Dergisi*, S. 26, 2019, s. 55-73.

_____, *Hokand Hanlığı'nın (1709-1876) Sosyal ve Kültürel Tarihi*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2017.

TANÇ, Mustafa, *Ömer Han Divanı, İnceleme-Metin*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Van 1994.

TAŞAĞIL, Ahmet, "Merginân", *DİA*, C. XXIX, s. 181.

TEKİN, Feridun, "Hanlıklar Dönemi Çağatay Edebiyatı", *Turkish Studies*, V. 6, 2011, s. 1841-1850.

THKAHİRO, Onuma, YOYİ, Kawahara, SHİOYA, Akifumi, "An Encounter between the Qing Dynesty and Khoqand in 1759-1760: Central Asia in the Mid-Eighteenth Century", *Frontiers of History in China*, 9(3), 2014. s. 384-408.

TOGAN, Z. Velidî, *17 Kumaltı Şehri ve Sadri Maksudi Bey*, Türkistan-Bilig, İstanbul 1934.

TOLKUN, Selahittin "Son Devir Çağatay Edebiyatının İki Önemli Kadın Şairi: Nâdire ve Üveysi", *İlmi Araştırmalar*, 12, İstanbul 2001, s. 167-174.

ÖMER HAN DÖNEMİ HOKAND HANLIĞI (1809-1822)

Travels in the Central Asia by Meer Izzat-Oollah in the years of 1812-13, Translated by Captain Hederson, Attached to the Foreign Office of the Government of India, Foreign Department Press, Calcuta 1872.

USLU, Recep, "Karategin", *DİA*, Ek-2, s. 26.

VAHİDOV, Ş., "Kukan Honlğida Unvan va Mansaplar", *Şark Yıldızı*, S.3-4, 1995, s. 214-223.

_____, *Kukon Honligida Tarixnavislik (Genezisi, Funktsiyalari, Namoyandalari, Asarlari)*, Akademiya Yay., Taşkent 2010.

VELİHANOV, Çokan, *Russian in Central Asia*, çev. John and Robert Michell, Edward Stanford, 6 Charing Cross, London 1865.

_____, *Sobranie Soçineniy v Pyati Tomah*, T. 3 Glavnaya Redaksiya Kazahskoy Sovetskoy Ensiklopedii, Alma-Ata 1985.

Cilt/Volume 3, Sayı/Issue 5, Ocak /January 2021, ss. 133-154.

Geliş Tarihi–Received Date: 24.09.2020A Kabul Tarihi–Accepted Date: 17.12.2020

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

OSMANLI DEVLETİ'NDE MEKTEB-İ HARBIYE

NURAY BİLGİN*

ÖZ

Batılılaşma sürecinde Osmanlı Devleti birçok etkili askerî mektep kurmuştur. Osmanlının askerî mektep girişimi 20. yüzyıla değin devam etmiştir. Bu askerî eğitim kurumları sayesinde Osmanlı ordusunun asker ihtiyacının karşılanması hedeflenmiştir. II. Mahmut Yeniçeri Ocağı'nı kaldırıp yerine Asakir-i Mansure-i Muhammediye ordusunu kurmuş ancak söz konusu ordunun nitelikli subay eksikliğinden dolayı padişah, yeni bir çaba arayışına girmiştir. 1828-29 Osmanlı-Rus Harbi ve 1833'te Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa'nın birliklerine karşı girişilen muharebelerde sevk ve idarede görülen zaafiyet sonucu, yetişmiş subay ihtiyacı ciddi bir biçimde kendisini göstermişti. Osmanlı devlet ricali Fransa'daki École Militaire benzeri bir askerî mektep kurulmasını Sultan II. Mahmut'a önerdi. Avrupa'da uzun süre resmî görevlerde bulunmuş 2'inci Hassa Mirlivası Namık Paşa bir zâbit (subay) talimğâhı açılması konusunda padişahı ikna etmiştir. Böylelikle mevcut askerî yapı içinde sadece askerî talimi içeren, askerî yeteneğine bağlı subay yetiştirmeye ağırlık verilmiştir. İşte ilk aşama olarak sıbyan bölükleri, padişahın gayret ve gereksinimleri sonucu var edilmiştir.

Başlarda bir yükseköğrenim kurumunu andırmayan Mekteb-i Harbiye'de, Mektep Nazırı Selim Satı Paşa döneminde (1837-1841) önemli düzenlemeler yapılmıştır. Teorik öğretimden sorumlu ders nazırlığı makamı kurulmuştur. Harbiyelilere "talebe" denilmeye başlanırken nöbet, temizlik, yemek hazırlamak gibi okulda kendi yaptıkları işler, ordudan getirilen bir hizmet bölümü tarafından devralınmıştır. Fransa'dan olmak üzere Avrupa'dan hocalar getirilerek, her derse o konuda ehil kişilerin girmesine özen gösterilmiştir. Okula hoca tayin edilecek kişilerin Arapça ve Farsça dillerini bilmelerine önem verildiği gibi, Fransızca da zorunlu ders olarak okutulmaya başlanmıştır. İkinci aşama olarak da Namık Paşa'nın önerisiyle ileride, başta Gazi Mustafa Kemal Paşa olmak üzere Milli Mücadele'nin çoğunluk kadrosunu oluşturan kabiliyetli komutanları yetiştiren Mekteb-i Harbiye kurulmuştur. Atatürk, İstanbul'a gelerek 13 Mart 1899'da Harp Okulu'ndaki eğitimine başlamıştır. Apolet numarası 1283'tür. Okula başladıktan 2 ay sonra arkadaşları arasında sivrilerek sınıf çavuşu olmuştur. Burada yıllarca dost kalacağı arkadaşları Ali Fuat Cebesoy ve Asım Gündüz'le tanışmıştır. Harp Okulu'ndaki birinci yılı gençlik hayalleri ve çok sevdiği İstanbul'un çarpıcı havası içinde geçiveren Atatürk, sınavlarını başarıyla vererek ikinci sınıfa başlamıştır. İlk yıl, ağırlığı sosyal hayata vermesine rağmen oldukça başarılı olan Atatürk, İkinci ve üçüncü sınıflarda dersleriyle çok daha fazla ilgilenmeye başladı. Zira Harp Okulu'nda dereceye girmek oldukça önemliydi. Çünkü kurmay sınıfına ayrılmak okulda üstün başarı göstermekle mümkündü.

Anahtar Kelimeler: Ordu, Modernleşme, Eğitim, Atatürk, Mekteb-i Harbiye.

THE MILITARY ACADEMY (MEKTEB-I HARBIYE) IN THE OTTOMAN STATE

ABSTRACT

During the westernization process, the Ottoman State established many effective military schools. The Ottoman military school initiative continued until the 20th century. Thanks to these military training institutions, it was aimed to meet the military needs of the Ottoman army. II. Mahmut removed the Janissaries and replaced it with the Asakir-i Mansure-i Muhammediye army, but due to the lack of qualified officers in the said army, the sultan sought a new effort. During the Ottoman-Russian War of 1828-29 and the battles against the troops of the Egyptian Governor Mehmed Ali Pasha in 1833, the need for trained officers showed themselves seriously as a result of the weakness in

* Tarih Öğretmeni, Oğuzkaan Anadolu Lisesi, E-Posta: nuraybilgin7@gmail.com ORCID ID: 0000-0002-8773-0289

the management and administration. The Ottoman dignitary, the establishment of a military school similar to the École Militaire in France, Sultan II. He suggested it to Mahmut. Namık Pasha, the 2nd Hassa Mirliva, who served in official positions in Europe for a long time, persuaded the sultan to open an officer (officer) instruction. Thus, the emphasis was placed on training officers, which only includes military training and are dependent on the skills of the soldier in the existing military structure. As the first step, the primary troops were created as a result of the efforts and needs of the sultan.

Significant arrangements were made in Mekteb-i Harbiye, which did not resemble a higher education institution at first, during the period of School Minister Selim Satı Pasha (1837-1841). The office of lesson minister responsible for theoretical teaching was established. While cadets began to be called "demand", their work at the school such as watch, cleaning, and preparing food was taken over by a service company brought from the army. Teachers were brought from Europe, especially from France, and care was taken to ensure that qualified people attend each course. It is emphasized that those who will be appointed as teachers to the school should know Arabic and Persian languages, and French has started to be taught as a compulsory subject. As the second stage, with the suggestion of Namık Pasha, Mekteb-i Harbiye was established in the future, which trained the talented commanders who constitute the majority of the National Struggle, especially Gazi Mustafa Kemal Pasha. Atatürk came to Istanbul and started his education at the Military Academy on March 13, 1899. Epaulet number is 1283. He became a class sergeant by standing out among his friends 2 months after starting school. Here he met his friends Ali Fuat Cebesoy and Asım Gündüz, whom he would stay friends with for years. Having passed his first year in the Military Academy with his youthful dreams and the striking atmosphere of Istanbul, which he loved very much, Atatürk successfully passed his exams and started his second year. In the first year, Atatürk, who was very successful despite giving weight to social life, became much more interested in his lessons in the second and third years. Because it was very important to get a degree in the Military Academy. Because it was possible to be separated into the staff class by showing outstanding success in school.

Keywords: Army, Modernization, Education, Atatürk, The Military Academy.

GİRİŞ

Mekteb-i Harbiye; Türk subaylarının irfan ocağı ve Osmanlı ordusunun subay kaynağı olması açısından büyük önem arz etmektedir. 19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin eski gücünü her anlamda kaybetmesiyle, yeni yollar aranmaya başlanmıştır. Osmanlı'nın bu yapılanma sürecinin ilk adımı askerî alanda gerçekleşmiştir. Batılı devletlerin çağdaşlaşmalarını III. Selim ve II. Mahmut gibi ıslahatçı padişahların takip etmesi ile bu yapılanma süreci daha da işlerlik kazanmıştır. Orduda ıslahat yapma fikri, devletin giderek kaybetmiş olduğu toprakların neticesinde belirmiştir. II. Mahmut söz konusu toprak kayıplarının nedeni için sadece orduda yaşanan bozulmayı göstermemiş, devletin bütçesinin de her alanda yetersizliğini belirtmiştir. Buna mukabil yaşanan bu olumsuzlukları tamamıyla gidermek için padişah birtakım ıslahatlar yapmıştır. Yeniçeri Ocağı'nın ilgası (1826) bu ıslahatların en başında gelmiştir.

1. Osmanlı'nın Nitelikli Eğitim Kurumu Mekteb-i Harbiye'nin Kuruluş Süreci

II. Mahmut Yeniçeri Ocağı'nı kaldırdıktan sonra nizami bir ordunun kurulmasına ilişkin çalışmalar başlatmıştır. Bu çalışmaları yaparken halkı yeni orduya hazırlamak ve orduyu halka benimsetmek amacı ile ordunun adını seçerken dinî nitelikli olmasına dikkat etmiştir. Bu nedenledir ki II. Mahmut, söz konusu ordunun adını *Muhammed'in Askerleri* anlamına gelen Asakir-i Mansureyi Muhammediye koymuştur.¹ Bu ordunun kurulup gelişmesiyle tertip, kol, saf ifadelerinin yerine; 1828 yılı itibari ile alay, tabur ve bölük tabirleri kullanılmaya başlanmıştır.² Asakir-i Mansureyi Muhammediye ordusu, subay gereksinimini karşılamasının yanında Şehzadebaşı semtinde bulunan Acemi Ocağı kışlasında 15 yaş civarı gençlerin eğitime başlamalarının ve Mekteb-i Harbiye'nin temelini oluşturduğu kabul edilebilir.³ Fakat 1828-1829 yılları arasında gerçekleşen Osmanlı-Rus Savaşı bu atılımın başarısızlıkla sonuçlanmasına neden olmuştur. 1831-1832 yıllarına gelindiğinde ise dönemin Hassa Müşiri (Mareşal) Ahmet Fevzi Paşa'nın yoğun çalışmaları ile Selimiye kışlasından erlerin seçilmesi ile sıbyan bölükleri meydana getirilmiştir. Dolayısı ile Mekteb-i Harbiye'nin kuruluşunun ilk basamağını sıbyan bölükleri oluşturmuştur.⁴

¹ Mustafa Kaçar, "Osmanlılarda Askerî Teknik Eğitimi", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, Bilim ve Sanat Vakfı, C.II, S.4, 2004, s. 466-467.

² Musa Çadırcı, *Yenileşme Sürecinde Osmanlı Ordusu*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, C. XIII, s. 805-806.

³ Ali Güler, "Ankara Harp Okulu Binası İnşaatı ve Mekteb-i Harbiye'nin İstanbul'dan Ankara'ya Taşınması", Selçuk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi, *Ata Dergisi*, S.9, 2002, s. 47.

⁴ Osman Nuri Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, Osmanbey Matbaası, İstanbul 1939, s. 299.

NURAY BİLGİN

Sözü edilen bölüklerin uzun süreli faaliyetleri olmamıştır. Bu bölüklerin yerine Osmanlı ordusuna, iyi bir donanıma sahip çağdaş subaylar yetiştirebilmek gayesi ile Mekteb-i Harbiye'nin kurulmasına karar verilmiştir. Bu karar alınırken Avrupa'da askerî eğitim hususunda güvenilir, işinin ehli devlet yetkililerinin fikirleri esas alınmıştır. Namık Paşa Mekteb-i Harbiye'nin kurulması ile ilgili padişah II. Mahmut'a bir öneride bulunmuştur. Söz konusu önerinin ana fikri; Namık Paşa'nın Avrupa'daki deneyim ve gözlemlerine istinaden sıbyan bölüklerinden sonra yeni bir harp mektebinin kurulmasının, Osmanlı ordusuna derin bir fayda sağlayacağı üzerine olmuştur. Böylelikle Mekteb-i Harbiye 1834 yılında sıbyan bölükleri öğrencilerinin nakledilmeleriyle Beşiktaş'taki Maçka kışlasında II. Mahmut'un emri doğrultusunda kurulmuş ve 1835'te eğitim vermeye başlamıştır. Mektebin eğitim ve öğretim süresi 8 yıl ile sınırlı olmakla birlikte mektep ilk yıllarında okuma ve yazma bilmeyen öğrencilerden oluşmuştur.

Resim 1: Harbiye Mektebi'nin Ankara'ya nakli üzerine Harbiyelilerin 1936'da İstanbul'dan ayrılışı.

Kaynak: http://www.kho.edu.tr/hakkinda/harbiyeli_ataturk/1283_m_kemal.html Erişim Tarihi: 08/03/2020.

Resim 2: Mekteb-i Harbiye 1835 Maçka

Kaynak: http://www.kho.edu.tr/hakkinda/harbiyeli_ataturk/1283_m_kemal.html Erişim Tarihi:08/03/2020.

OSMANLI DEVLETİ'NDE MEKTEB-İ HARBİYE

Mekteb-i Harbiye'nin ilk kurucusu kabul edilen Namık Paşa büyük önem arz etmektedir. Mektebin kurulma fikri, Namık Paşa'nın yanında dönemin seraskeri Hüsrev Mehmet Paşa'nın da olmasına rağmen onun direkt olarak bir gayretinden söz etmek mümkün değildir.⁵ Bu husus şu şekilde açıklanabilir: *Yetiştirdiği köleleri, subay olarak ordunun çeşitli sınıflarına yerleştirmek sureti ile kadrolaşan serasker paşanın sunulan bu teklife karşı çıkması tabiiydi. Zira Avrupa'daki benzerleri gibi modern subay yetiştirecek Mekteb-i Harbiye'nin kurulması halinde, Hüsrev Paşa'nın alaylı subaylarının yerini, mektepli subaylar alacak ve ordudaki mutlak nüfuz ve hâkimiyeti zayıflayacaktı.*⁶

Hüsrev Mehmet Paşa'nın bu olumsuz tutumu onun Namık Paşa ile arasında gergin konuşmalara sebebiyet vermiştir. Hüsrev Paşa, Namık Paşa'ya bahsi geçen mektebin açılmasının yüksek maliyetlerde olacağını, Osmanlı ordusunun ekonomik yönden sıkıntılar içinde bulunduğunu öne sürerek mektebin varlığının hayata geçmesinin karşısında şiddetle durmuştur. Elbette ki Hüsrev Paşa'nın bu tutumu padişah II. Mahmut'u hiçbir şekilde etkilememiş, II. Mahmut Namık Paşa ile tekrar bir görüşme sağlayarak bu fikrin derhal işlerlik kazanmasına ve askerî mektebin açılmasına karar vermiştir. Çünkü bu dönemde art arda yaşanan askerî mağlubiyetler, batılı tarzda askerî okulun hayata geçirilmesini zorunlu kılmıştır. Osmanlı ordusunun subay ihtiyacını karşılamak için III. Mustafa döneminde Mühendishane-i Bahri Hümayun ve Mühendishane-i Berri Hümayun açılmış ancak bu talimğâhlar zaman içinde yetersiz kalmıştır. II. Mahmut Hüsrev Paşa'yı yalnızca bir hususta dikkate almıştır. Bu husus; Hüsrev Paşa'nın mektebin kurulma aşamasının çok fazla maliyet getireceğidir. Paşa'nın bu fikrini dikkate alan padişah, mektebin asgari bir masraf ile Maçka'da atıl bir vaziyette bulunan binanın tamamlanıp okul binasına dönüştürülmesi emrini buyurmuştur. Bu zaman zarfında Mekteb-i Harbiye'nin kurulmasının sorunsuz bir şekilde tamamlanmasına ilişkin, Serasker Hüsrev Paşa'nın müdahalesine meydan vermemek için padişah Namık Paşa'yı çok geniş yetki ve sorumluluklarla vazifelendirmiştir. Buna göre orduya subay yetiştirme Enderun'dan ve özellikle kölelerden komutan yetiştirme usulünü benimseyen Hüsrev Paşa'nın yetki alanından çıkmış bulunmaktaydı.⁷

Maçka kışlasında yapılması planlanan onarım padişahın buyruğu ile kısa sürede tamamlanmış, sıbyan bölüğü öğrencileri mektebin ilk öğrencilerini oluşturmuştur. Hatta Mekteb-i Harbiye'nin kurulması ile birlikte Hatt-ı Hümayun'un da onayı ile mektebin yanında bandocu yetiştirmek gayesi ile Mızıka Okulu olarak eğitim verecek Mızıka-ı Hümayun açılmıştır. Maçka kışlasının tamir edilmesi⁸ ile kışlanın içine bir cami,⁹ 400-500 kişilik bir okul, bir kütüphane, hamam, mutfak, eczane, hastane,¹⁰ yemekhane gibi yapılar kurulmuştur. Cami; çok kapasiteli, 2500 kişiyi alacak şekilde tesis edilmiştir. Vaiz ve hatip yalnızca cuma ve bayram günleri vazifelendirildiklerinden kendilerine has bir odaya sahip değillerdi. Camide bulunan odalarda Kur'an-ı Kerim okuyanlar, müezzinler ve bakıcılar konaklamıştır.

Mektep sınav odası adı verilen yedi adet dershaneden oluşmuştur. Kütüphaneler, geniş ve ışık alan mütalaa salonu, iki kitap deposu, bir numunehane, bir laboratuvar, memurlar ve diğer görevlilerin kalmaları için yedi odaya ayrılmıştır. Kütüphanede bulunan masalar, sabit oturakları ve rahleleri ile geniş çekmeceli sıralar şeklinde dizilmiştir. Numunehanede; gerek Türk İslam ulusunun gerekse başka devletlerin ateşli ve ateşsiz silahlarının, askerî birliklerinin kıyafetlerinin araba ve tombaz örneklerinin, mimarlık, marangozluk ve ölçü aletlerinin örnekleri de eğitim amaçlı temin edilmiştir.¹¹ Mekteb-i Harbiye'ye öğrenci alımı yapılırken dikkat edilen hususlar: Öğrencilerin İslam dinini seçip Müslüman olması, yaş aralığı olarak 15 yaşından küçük 20 yaşından büyük olmaması, vücudunda herhangi bir sağlık probleminin olmaması, Arapça ve Farsça dillerini asgari olarak okuyup yazabilmeleri, ahlaki değerlerinin örnek teşkil etmesi, güzel yazma sanatını kendini ifade edebilecek kadar kullanabilmeleri gibi esasları içermektedir.

⁵ Gülşah Eser, "Türkiye'de Modern Bilimlerin Eğitiminde Mekteb-i Harbiye Örneği", *Osmanlı Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, S.XIII, 2012, s. 102

⁶ Eser, *agm*, s. 103

⁷ Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2015, s. 193-194.

⁸ BOA, Cevdet Maarif Tasnifi (C.MF), 157-7829, 11 Eylül 1264.

⁹ Mekteb-i Harbiye'nin bulunduğu Maçka Kışlası derununda yapılacak cami amelesinin barınması için çadır temin edilmiştir. BOA, Cevdet Tasnifi Maarif (C.MF), 159-7916, 16 Mart 1251.

¹⁰ Bahriye Yüzbaşılarından Doktor Raynhold gönüllü olarak Mekteb-i Harbiye Hastanesinde cerrah olarak çalışmıştır. BOA, (İ.HB), 170-37, 23 Ağustos 1333.

¹¹ Hayrullah Gök, *Arşiv Belgeleri Işığında Kara Harp Okulu Tarihi, 1834-1881*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2005, s. 80.

Resim 3: Subay Okulu

Kaynak: http://www.kho.edu.tr/hakkinda/harbiyeli_ataturk/1283_m_kemal.html Erişim Tarihi: 30/03/2020.

Resim 4: Harbiye Mektebi'nin ana kapısı üzerindeki Şaban 1311 (Şubat 1894) tarihini taşıyan armalı kitabe.

Kaynak: <https://islamansiklopedisi.org.tr/harbiye> Erişim Tarihi: 30/03/2020.

2. Mekteb-i Harbiye'de Eğitim – Öğretim

2.1. Mekteb-i Harbiye'nin 1834-1923 Yılları Arasındaki Eğitim Süreci

II. Mahmut, 1834'te kurulan mektebin öğrenci ve öğretmenlerinin durumunu şahsen görmek üzere, 1 Temmuz 1835 Çarşamba günü mektebe gelmiş ve okula adını Mekteb-i Harbiye olarak vermiştir.¹² Padişahın mektebi ziyaret ettiği gün Mekteb-i Harbiye Nazırı Mustafa Mazhar Bey, Zeynel Abidin Efendi, Pertev Efendi, Mirliya Namık Paşa, Mirliya Şerif Paşa, süvari, topçu ve piyade miralayları, kaymakamlar ve daha birçok devlet ileri gelenleri önceden gelip padişahı iki sıra şeklinde karşılamıştır. II. Mahmut o gün öğrencilerin yazılarını görmek amaçlı kâğıt, kum ve taşların üzerine yazılan yazıları incelemiştir. Mektebin ikinci bölümünü gezmiş ve mektebe gerekli meblağın harcanmasını ve çok önem verilmesini, öğrencilerin nitelikli bir askerî eğitim alması şeklinde beyanatta bulunmuştur. Okulun yeni kurulmuş olmasına rağmen 1835-1836 yıllarında Viyana, Paris ve Londra'ya öğrenciler yolcu edilmiştir.¹³

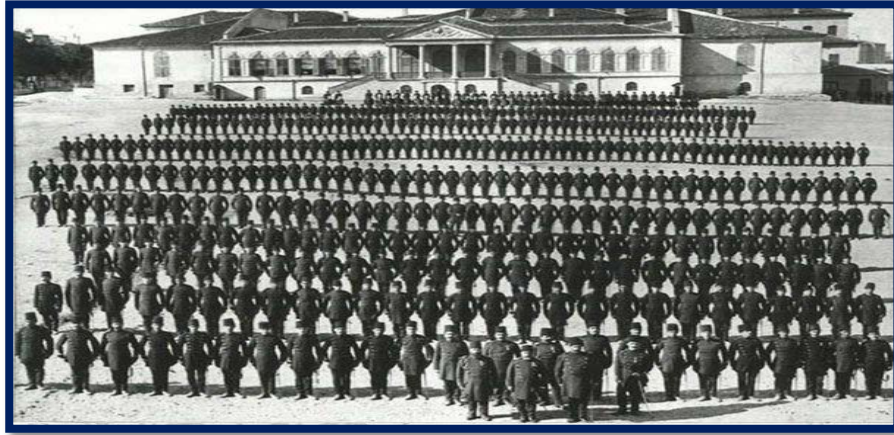
¹² İsmail Kurtcephe, Mustafa Balcıoğlu, *Kara Harp Okulu Tarihi*, Kara Harp Okulu Matbaası, Ankara 1991, s. 50.

¹³ Mehmet Esat, *Mirat-ı Mektebi Harbiye*, Artin Asudaryan Matbaası, İstanbul 1315, s. 19-20, 80.

OSMANLI DEVLETİ'NDE MEKTEB-İ HARBİYE

Mektep; muasır, medeni subaylar yetiştirmek amacı ile açıldığı için ilk zamanlar halk tarafından kolay anlaşılammıştır. Mekteb-i Harbiye'nin açılması ile birlikte imparatorluğa bağlı farklı bölgelerden öğrenci taleplerinde bulunulmuş ve bu bölgelerin Mekteb-i Harbiye kapsamında temsil edilmesi amaçlanmıştır. Ancak diğer eyaletlerden öğrenci konusunda yeteri kadar destek alınammıştır. Çünkü insanlar, Osmanlı'nın uzun süren savaşlarından korktuğu için çocuklarını Mekteb-i Harbiye'ye vermekten çekinmiştir.¹⁴ Bu duruma binaen Osmanlı hükümeti, kimsesiz çocukların Harbiye'ye alınarak subay olarak yetiştirilmelerini bir çare olarak görmüştür.

1835 yılında Harbiye Mektebi'ne Avrupa'dan öğretmen getirme girişiminde bulunulmuştur. Bu girişim için ilk olarak Fransa Devleti seçilmiştir. Ancak bu tercihe Rusya karşı çıkmıştır. Rusya bunun nedeni olarak; Fransız subay ve eğitimcilerin *Republican* olduklarını, Fransa'da iç siyasi karışıklıkların yaşandığını bu durumun siyasi istikrarsızlığa neden olacağını, bu eğitimcilerin İstanbul'a geldiklerinde ortalığı karıştıracakları yönünde bir neden göstermiştir. II. Mahmut aynı yıl Prusya'dan öğretmen talebinde bulunmuş ve III. Wilhem'in onayı ile Yüzbaşı Von Moltke ve Teğmen Von Berg adında iki subay getirilmiştir.1846'da Mekteb-i Harbiye'de ders vermek üzere Movginot, Magnan ve Debreuil isimlerinde üç subay, Mentor adlı bir gemiyle ve Fransız Savaş Bakanlığı'nın izniyle Bab-ı Ali'de çalışmak üzere İstanbul'a tekrar getirilip birçok çalışmada bulunmuşlardır. Söz konusu subaylar 1848 ihtilallerinin başlaması ile Fransa'ya tekrar geri dönmüşler ancak 1850 yılından sonra tekrar Harbiye'de bir süre öğretmenlik yapmışlardır.¹⁵

Resim 5: Piyade ve subayların Mekteb-i Harbiye'deki eğitimi. (1834)

Kaynak: http://www.kho.edu.tr/hakkinda/harbiyeli_ataturk/1283_m_kemal.html Erişim Tarihi: 30/03/2020.

Mekteb-i Harbiye 23-24 Temmuz 1847 Cuma ve cumartesi günlerine müteakip Küçük Taksim veya Pangaltı olarak bilinen yerde Tophane-i Amire Hastanesi'nin binasına taşınıp eğitim ve öğretim vermeye başlamıştır. Mektebin taşınması ile birlikte 1847 yılında *Mekteb-i Cedid-i Harbiye-i Şahane'nin İdare-i Dâhiliyesine Dair Kanunname* hazırlanmıştır. Kanunname içerik olarak; okulun, öğretmenlerin, idari personelin ve memurların vazifelerinin ne olduğundan oluşmaktaydı. Ayrıca mektebin diğer hizmetlerinden sorumlu; kapıcı, tüfekçi, borazan, trompetçi gibi kişilerin de görev ve sorumlulukları kanunnamede değinilen hususlar arasında olmuştur.

Mekteb-i Harbiye binasının Pangaltı'ya taşınması ile Ferik Ahmed Paşa'nın nazırlığı sırasında baytar sınıfları açılmıştır. Mektep, iki erkân-ı harp sınıfı, dört harbiye sınıfı ve iki baytar sınıfı olmak üzere toplam sekiz sınıfla eğitim öğretime devam etmiştir. 1853 yılında Kırım Harbi'nin çıkması ile piyade, süvari ve baytar sınıfları, Serasker kapsamındaki Taşkısla'ya taşınmıştır (1854). İleriki zamanlarda mektep, Gülhane'deki tıp okulu binasında ve 1863'te tekrar Pangaltı'da eski binasında eğitim vermiştir. 1848 yılında ilk mezunlarını veren Harbiye mektebinin sınavları Abdülmecid'in huzurunda yapılmıştır. Yüzbaşı rütbesini 3. sınıftan 4. sınıfa geçen 5 öğrenci almaya hak kazanmıştır. Dolayısı ile 3. sınıfı bitirenler Yüzbaşı rütbesi ile orduda hizmet vermiş, Erkan-ı Harbiye bölümünde ise öğrenciler 4. sınıf kademesinde eğitim almadan 5. sınıf derslerini alma hakkına sahip olmuştur.

¹⁴ Hayrullah Gök, *agt.* s. 82-83; Gülşah Eser, *Mekteb-i Harbiye'nin Türkiye'de Modern Bilimlerin Gelişmesindeki Yeri, 1834-1876*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2005, s. 31.

¹⁵ BOA, HR. MKT, 58/1.

Askerî okullar ile ilgili 1873 yılında önemli bir karar alınmıştır. Bu karar dâhilinde askerî okulların eğitim öğretim süresi dört yıldan üç yıla indirilmiştir. Böylelikle Harbiye Mektebi'nin de eğitim öğretim süresinde yeni düzenlemeye gidilmiştir. Bu durumun fitilini ateşleyen hadise, 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'nde yaşanan mağlubiyet olmuştur. Söz konusu savaşta büyük toprak kaybı yaşanmış buna istinaden o tarihlere kadar Fransız tesiri ile hazırlanan askerî okullar artık yerini, Alman etkisi ile verilen eğitimlere, Alman subaylar ve uzman kişilere bırakmıştır.

1908 yılında II. Meşrutiyet'in ilan edilmesi ile Mekteb-i Harbiye'de bazı derslerin kaldırılmasına ilişkin görüşler ortaya konmuş; Edirne, Şam, Bağdat, Manastır Harbiyelerinin eğitim ve öğretimine son verilerek öğrenciler eğitimlerine İstanbul Harbiye Okulu'nda devam etmişlerdir. Harbiye Mektebi, Balkan savaşları nedeni ile 1 yıl kadar eğitim öğretim faaliyetlerine ara vermiş, bazı öğretmenlerle öğrencilerin cepheye gönderilmesi Harbiye'de derslerin aksamasına yol açmıştır. Bu sebeple 1912 yılında öğrencilere imtihan yapılamaması sebebi ile ikinci sınıf öğrencileri subay olamamışlardır. Ayrıca mektep yeni eğitim öğretim yılına iki birinci sınıfla başlamak zorunda kalmıştır. Bu sırada Almanya'dan gelen asker ıslah heyeti Harbiye'de yeni düzenlemeler yapmıştır. Alman Yarbay Back Von Erlich umum müdürlüğü ve Harbiye kumandanlığına tayin edilmiştir. Alman Yarbay, Harbiye birinci sınıf öğrencilerinin şikâyetlerini dinledikten sonra bir dizi tedbir alma kararı almıştır. 1914 yılında I. Dünya Savaşı başladığında birinci sınıfın kıdemsiz öğrencileri de kıdemsiz asteğmen olarak mezun edilip Harbiye Mektebi kapatılmıştır Birinci Cihan Harbi'nde tamamen kapatılan mektep yerini *Zabitan Talimğâhına* bırakmıştır. Mütareke yıllarında biraz faaliyet göstermeye çalışan Harbiye Mektebi itilaf orduları tarafından tekrar işgale uğramıştır. Öğrencilerin oradan oraya sürülme suretiyle çalışmalarına engel olunmuş, Harbiye Mektebi binasız kalmıştır. İtilafların durmak bilmeyen emperyalist tutumları mektebin Halıcıoğlu'ndaki binasına da sığmamış ve bu okul binasını da işgal etmişlerdir. Öğrenciler tüm alet ve edevatları ile Çengelköy Kuleli İdadisi'nde bir süre eğitimlerine devam etmiştir. İşgalciler kısa bir süre sonra buraya da yetmişmişler ve bina Ermeni yetimhanesine dönüştürülmüştür.¹⁶

Savaş başladıktan sonra Pangaltı'daki Harbiye binası yedek subay adayları için talimğâh yapıldı. Fakat binanın hastane olarak kullanılmaya başlanması üzerine talimğâh, Kartal Maltepe'deki piyade atış okuluna taşınmıştır. Maltepe İhtiyat Zabıt Namzetleri Talimğâhı adı verilen bu kurum, savaş süresince yedek subaylarının eğitim gördükleri bir yer olmuştur. Söz konusu talimğâh, Mondros Mütarekesi'nden sonra lağvedilerek aynı yerde *Muvazzaf Zabıt Namzetleri Talimğâhı* adı ile eğitim vermeye başlamıştır.

Yeni talimğâhın öğrencileri; Kuleli ve Edirne'den gelen İdadi öğrencilerinden, 1918'in Şubat ayında İdadiyi bitirip talimğâha sevk edilen ve henüz okulunu bitiremeyen talebelerden oluşmaktaydı. İngilizlerin Pangaltı'daki binayı işgal ettikten sonra Maltepe'deki binayı da işgale kalkışmaları üzerine Muvazzaf Zabıt Namzetleri Talimğâhı Maltepe'den Bostancı'ya taşınmış ve bir süre sonra o talimğâh da dağıtılmıştır. Aynı tarihte Bostancı merkez olmak üzere Suadiye ve Erenköy'de, Edirne ve Kuleli İdadilerinden gelen öğrencilerden iki bölüklü bir tabur kurulmuş ve bu tabura Mekteb-i Harbiye Taburu denilmiştir. Harbiye alayının öğrenci taburu Kuleli'de, diğeri ise Bostancı'da eğitimlerine devam etmiştir. Bostancı'daki talebeler Kasım 1919'da asteğmenliğe yükseltilmişlerdir. Yine İngilizlerin baskıları sonucu Harbiye alayı Halıcıoğlu'na taşınmış ve Topçu Harbiyesi ile birleştirilmiştir. Fakat İngilizlerin işgali üzerine okul tekrar kapatılmıştır. Öğrencilerin bir kısmı Kuleli 'ye yerleştirilmiştir ancak İngilizler burayı işgal edince Kuleli'nin öğrencileri Kâğıthane'de¹⁷ kurulan çadırlara, bir ay sonra da Eyüp'teki İplikhaneye sevk edilmiştir (1 Ağustos 1920). Yine İngilizlerin Maçka Kışlası'na girmeleri üzerine 12 Eylül 1921 tarihinde mektep Zeytinburnu Kışlası'na taşınmış Ekim 1922'ye kadar burada eğitim vermeye devam etmiştir.

¹⁶ *Büyük Çağ Gazetesi*, 15.06.1947.

¹⁷ Mühendishane-i Berri Hümayun ve Harbiye Mektebi talebeleri 1314 yılında Kâğıthane sirtlarında talim yapmışlardır. BOA, Y.MTV, 152-98, 17 Ekim 1314.

OSMANLI DEVLETİ'NDE MEKTEB-İ HARBİYE

Resim 6: Harbiye, İngiliz askerleri sabah içtimasını alıyor. Bugün askeri müze olan Harbiye Mektebi'nin direğinde İngiliz bayrağı çekili. (1920)

Kaynak: http://www.kho.edu.tr/hakkinda/harbiyeli_ataturk/1283_m_kemal.html Erişim Tarihi: 02/05/2020.

Mekteb-i Harbiye'nin İstanbul'da ikinci defa kapanması ile öğrencilerin birçoğu Maçka Kışlası'ndan hareket ederek Kurtuluş Savaşı'na iştirak etmek için soluğu Anadolu'da almıştır. Anadolu'da teşekkül etmekte bulunan millî ordunun subay ihtiyacını karşılamak üzere 15 Temmuz 1920'de Cebeci'de *Sunuf-u Muhtelif Zabit Namzetleri Talimgâhı* açılmıştır.¹⁸ Abidin Paşa Köşkü civarındaki barakalarda Sunuf-ı Muhtelif Zabit Namzetleri Talimgâhı adıyla açılan bu müessesenin amacı, Millî Mücadele için kısa yoldan subay yetiştirmektir. İleriki dönemde Ankara'da kurulacak olan Harbiye'nin temelini oluşturan söz konusu talimgâhın ilk öğrencileri yedek subay adaylarından, İstanbul'daki Harbiye'den ve Kuleliden gelen öğrencilerden oluşmuştur.

Resim 7: Kurtuluş Savaşı için Anadolu'ya gidecek olan Mekteb-i Harbiye öğrencileri.

Kaynak: http://www.kho.edu.tr/hakkinda/harbiyeli_ataturk/1283_m_kemal.html Erişim Tarihi: 30/03/2020.

Millî Mücadelenin kazanılmasında büyük rol oynayan talimgâh, ilk mezunlarını Ekim 1920'de vermiş ve 1 Nisan 1923 tarihinde Mekteb-i Harbiye'ye dönüştürülmüştür. Sonuç olarak, İstanbul'dan gelen talebeler buraya

¹⁸ Yusuf Çam, *Atatürk'ün Okuduğu Dönemde Askeri Okullar: Rüüşkiye, İdadi, Harbiye, 1892-1902*, Genel Kurmay Başkanlığı Yayınları, Ankara 1991, s. 65-70.

iştirak etmiş, 1 Nisan 1923'te bu talimgâh tekrar Harbiye Mektebi adını almış ve 25 Eylül 1923 tarihinde Ankara'dan İstanbul'a nakledilerek eski binasında yeniden yeni esas ve isteklere göre tedrisata başlamıştır.¹⁹

2.2. Mekteb-i Harbiye'de 1846-1847 – 1862-1863 Yılları Arasında Eğitim ve Öğretime Tabi Olan Dersler

Öğrencilere mektebin birinci sınıfında, okuma-yazma ve dört işlem öğretilmiştir. İki harfli heceler, otuz üç harften oluşan Osmanlı alfabesinin elifba ve cüzler kısımlarını rutin bir şekilde okutulmuştur. İki ve üçüncü sınıflarda ise öğrenciler üç harfli hecelere geçip bu üç harfli hecelere amme cüzü üzerine eğitim almışlardır. Dört ve beşinci sınıflarda; ilm-i hal, şurut-i İslamiye (İslam'ın şartları), akaid-i diniyye (dinî inanışlar ve kurallar) gibi dersler okutulmuştur. Altıncı, yedinci ve sekizinci sınıflarda; askerî kanunname ve askerî talimname, fezail cihad rakam ilmi, hendese, kıraat, rika yazısı gibi derslerden eğitim verilmiştir. Sekizinci sınıfı başarı ile bitiren öğrencilerin yetenekleri dâhilinde ve beden sağlıkları da dikkate alınarak takriben 100 öğrencinin ikinci mektebe ataması yapılmıştır.

İkinci mektepte ise okutulan başlıca dersler; ilmî hesap (aritmetik), müsellesatı müsteviyye (düzlemsel trigonometri), müsellesatı küreviyye (küresel trigonometri), amelîyat-ı hendese (geometri uygulamaları), ilm-i hendese (geometri), ilm-i cebir, cebirin hendeseye tatbiki (analitik geometri), ilm-i kutu-i mahrutîyyet (koni kesitleri), ilm-i menazır (perspektif), ilm-i heyet (astronomi) coğrafya, ecesam-ı maiyye ve havaiyye (sıvılar ve gazlar), Arapça ve Farsça, tombaz, köprü kurmak, piyade ve süvari eğitimi, yaz günlerinde denizde yolculuk ilmi (seyrüsefer), ilm-i sabahat (yüzme), resim, Fransızca gibi dersler öğrencilerin almak zorunda oldukları dersler olmuştur. 1848 yılında her iki mektebi bitiren öğrenciler bir sınava tabi tutulmuş ve başarılı olan ilk on altı öğrenci Mülazım-ı Evvel (üsteğmen), on sekiz öğrenciyse Mülazım-ı Sani (teğmen) rütbesi almıştır.²⁰

2.3. Mekteb-i Harbiye'de 1862-1877 Yılları Arasında Eğitim ve Öğretime Tabi Olan Dersler

1862-1877 yılları arasında mektepte öğrencilere 83 farklı ders okutulmuştur. Bu dersleri ayrı ayrı gruplandırmak olası bir durumdur. Bu gruplar matematik ve fen dersleri olarak belirlenmiştir. Fizik, matematik, botanik, kimya zooloji gibi dersler birinci grup dersleri arasındadır. Fizik dersleri, optik, mekanik gibi konuları; matematik ise cebir, cebir-i ala, cebir-i adi, analitik geometri, fenn-i eşkâl, hesap koni kesitleri, integral, trigonometri, düzlem geometrisi konularını içermektedir. İkinci grupta; sosyal dersler üzerine eğitim verilmiştir. Bu grupta başta Fransızca olmak üzere yabancı dil dersleri, gramer tarih, edebiyat ve din dersleri bulunmaktadır.

Üçüncü grupta ise askerî meslek üzerine eğitim ve öğretim verilmiştir. Bu derslerin başlıcaları; makine bilgisi, savaş bilgisi, silah bilgisi, topçuluğa dair barut, kovan, döküm ve kurşun bahisleri, kale kuşatma ve sahra topçuluğu, haritacılık ve topoğrafya dersleri (harita bilgisi, askeri coğrafya), coğrafya, mimari, inşaat ve istihkâm dersleri (lağım bilgisi, büyük ve küçük istihkâm, köprücülük, yol düzenlemesi, mimarlık ve inşaat), uygulamalı meslek dersleri (büyük askerî harekâtlar, taarruz ve savunma, kuşatma uygulaması, strateji, kuvvetleri yerleştirme bilgisi, silahların temizlenmesi, genel topçuluk, piyadecilik, süvaricilik), kanunname, nizamname ve talimname dersleri ve talim dersleri olmak üzere kategorilendirmek mümkündür. Ayrıca talim derslerinde talebelere meç-kılıç talimi ve diğer talimler Mekteb-i Harbiye'de okutulan başlıca dersler olmuştur.

¹⁹ Faik Reşit Unat, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara 1964, s. 50-55.

²⁰ Kurtcepe-Balcioğlu, *age*, s. 154.

Resim 8: Mekteb-i Harbiye piyade, erkân-ı harp, süvari ve baytar talebeleri

Kaynak: http://www.kho.edu.tr/hakkinda/harbiyeli_ataturk/1283_m_kemal.html

Erişim Tarihi: 20/05/2020.

2.4. Gazi Mustafa Kemal Atatürk ve Mekteb-i Harbiye

1899 yılında Mustafa Kemal henüz 18 yaşında iken Selanik kasabasından İstanbul'a gelmenin heyecanını yaşamıştır. Bir payitaht şehri olan İstanbul, onun için büyük önem arz etmiştir. Annesi ve kız kardeşi Makbule'yi Selanik'te bırakıp Ali Fuat Cebesoy ile birlikte İstanbul Pangaltı'da eğitim veren Harp Okulu'na 13 Mart 1899 tarihinde 1283 apolet numarası ile kaydolmuştur.²¹

O dönemde Harbiye'de; Tıbbiye, Mülkiye, Mühendislik isimli dört yüksekokul bulunmaktaydı. İstanbul Harp okuluna Erzincan, Şam, Bağdat askerî liselerinden mezun olanlar gelmiş ve tüm öğrenciler piyade sınıfına ayrılmıştır. Arap, Arnavut ve Türkler mevcut öğrenci gruplarını oluşturmuştur. Ali Fuat Cebesoy'un yanında Ali Fethi Bey de Mustafa Kemal ile birlikte Harp Okulu'nda öğrenci idi. Gazi Paşa'nın döneminde okulda öğrenci sayısı takriben yedi yüz kadardı. Bu öğrenciler arasında çok başarılı olanlar üçüncü sınıftan okuduktan sonra doğrudan Harp Akademisi'ne geçiş yapmıştır.

²¹ Yılmaz Tezcan, *Mustafa Kemal Atatürk (O Bir İnsandı)*, Kastaş Yayınları, İstanbul 2018, s. 30.

Resim 9: Mustafa Kemal Mekteb-i Harbiye ikinci sınıf öğrencisi

Kaynak: http://www.kho.edu.tr/hakinda/harbiyeli_ataturk/1283_m_kemal.html

Erişim Tarihi: 20/05/2020.

Gazi Mustafa Kemal, Harp Okulu'nun birinci sınıfında çavuş unvanını almıştır. Okuldaki çavuşluk vazifesi oldukça zor ve bir hayli sorumluluk gerektirmiştir. Birinci sınıftan ikinci sınıfa 700 mevcudun arasından altıncı sırada geçiş yapmıştır. Birinci sınıftaki arkadaşları ona daima sevgi ile davranmış onun davranışlarını kendilerine rol model edinmişlerdir. Bu durum Mustafa Kemal'i o dönem çok mutlu etmiştir. İkinci ve üçüncü sınıfta okuluna daha çok alışan ve sosyalleşen Mustafa Kemal, derslerine sıkı sıkıya sarılıp belli bir plan ve program içinde çalışmıştır. Çünkü Harp Okulu'nda dereceye girmek ehemmiyet içermekteydi. Gazi'de kurmay sınıfına ayrılmak istiyordu. Kendisi üçüncü sınıfta iken 459 öğrenci arasından 8. olarak dereceye girmiş ve kurmaylık rütbesinin temellerini atmıştır.²² Harp Okulu'nda Arnavut subay adayları da öğrenim görmüş ve Gazi Mustafa Kemal bir dönem bu Arnavut subaylar ile yaşamış oldukları anlaşmazlıkları çözmeye çalışmıştır.²³

1900 yılında Mustafa Kemal okulun ikinci sınıfında iken birinci sınıfa tarihin önemli komutanlarından Kazım Karabekir gelmiştir. Cafer Tayyar, Ali Fethi, Nuri Conker onu en yakın okul arkadaşları arasında olmuştur. İleride de bu isimler Milli Mücadele'de kendisinin en mühim silah arkadaşları ve yoldaş olmaları sebebi ile büyük önem arz etmektedir. Gazi Paşa 10 Şubat 1902'de Piyade Teğmen rütbesi ile üç yıllık bir eğitim sonucunda mezun olup Harp Akademisi'nde okumaya hak kazanmıştır.²⁴

SONUÇ

1834 yılında Maçka Kışlası'nda kurulmuş olan Mekteb-i Harbiye, Osmanlı Türk subaylarının çağdaş bir eğitim almasında tamamlayıcı bir unsur olmuştur. 1848 yılında ilk mezunlarını veren mektep, eğitim öğretim programlarına modern bilimleri dâhil etmekle birlikte, orduda yaşanan bozulmayı düzeltme yoluna gitmiştir. Mektep ders programı ile ilgili sürekli bir şekilde değişiklik yapmış, ders programına ilm-i nebatat, fen-i mimari, ilm-i hayvanat, fenn-i makine gibi derslerin eklenmesi ile eğitimde çeşitlilik ve uygulamaya dayalı bir eğitim modelini esas almıştır.

²² Tezcan, *age*, s. 31.

²³ Ali Fuat Cebesoy, *Sınıf Arkadaşım Atatürk*, İnkılap Yayınevi, İstanbul 2008, s. 37.

²⁴ Niyazi Ahmet Banoğlu, *Atatürk'ün İstanbul'daki Hayatı*, Büyük İstanbul Derneği Yayınları, İstanbul 1974, s. 13.

OSMANLI DEVLETİ'NDE MEKTEB-İ HARBİYE

Mekteb-i Harbiye'ye öğrenci alımı yapılırken, öğrencinin Müslüman olması, Arapça ve Farsça bilmesi ve belli bir yaş aralığında olması gibi kriterler göz önünde bulundurulmuştur. Mektebin konuşlandırılacağı kışla ciddi bir onarımdan geçirilerek içinde farklı hizmetleri barındıran yapılardan yeni bir eğitim yuvası hâline getirilmiştir.

Balkan Harbi'nin yaşanması sebebi ile Mekteb-i Harbiye çoğu kez işgale uğramış bu menfi durum mektebin kısmi de olsa kapatılmasına neden olmuştur, hatta Birinci dünya savaşında tamamen kapatılmıştır. Mekteb-i Harbiye Mütareke yıllarında bir süre daha eğitim ve öğretime devam etmek istemişse de itilaf güçleri tarafından işgale uğrayarak çeşitli semtlerde hatta Ankara Cebeci'de eğitimine devam etme yoluna gitmiştir. Harbiye Mektebi, Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün ve Milli mücadeleye hizmet edecek olan birçok komutanın yetişmesinde ve bu komutanların birçok alanda yeteneklerini kullanabilmelerinde müspet şekilde etkili olmuştur.

KAYNAKÇA

BANOĞLU, Niyazi Ahmet, *Atatürk'ün İstanbul'daki Hayatı*, Büyük İstanbul Derneği Yayınları, İstanbul 1974.

CEBESÖY, Ali Fuat, *Sınıf Arkadaşım Atatürk*, İnkılap Yayınevi, İstanbul 2008.

ÇADIRCI, Musa, *Yenileşme Sürecinde Osmanlı Ordusu*, Yeni Türkiye Yayınları, İstanbul 2002.

ÇAM, Yusuf, *Atatürk'ün Okuduğu Dönemde Askeri Okullar: Rüşdiye, İdadi, Harbiye, (1892-1902)*, Genel Kurmay Başkanlığı Yayınları, Ankara 1991.

ERGİN, Osman Nuri, *Türkiye Maarif Tarihi*, Osman Bey Matbaası, İstanbul 1939.

ESAT, Mehmet, *Mirat-ı Mektebi Harbiye*, Artin Asudaryan Matbaası, İstanbul 1315.

ESER, Gülşah, *Mekteb-i Harbiye'nin Türkiye'de Modern Bilimlerin Gelişmesindeki Yeri, (1834-1876)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2005.

GÖK, Hayrullah, *Arşiv Belgelerinin Işığında Kara Harp Okulu Tarihi (1834-1883)*, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2005.

GÜLER, Ali, "Ankara Harp Okulu Binası İnşaatı ve Mekteb-i Harbiye'nin İstanbul'dan Ankara'ya Taşınması", Selçuk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi, *Ata Dergisi*, S.9, Konya 2002, ss. 47-74.

KAÇAR, Mustafa, "Osmanlılarda Askeri Teknik Eğitimi", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, Bilim ve Sanat Vakfı, C.II, S.4, 2004, ss. 455-470.

KURTCEPHE İsrail- BALCIOĞLU Mustafa, *Kara Harp Okulu Tarihi*, Kara Harp Okulu Matbaası, Ankara 1991.

TEZCAN, Yılmaz, *Mustafa Kemal Atatürk (O Bir İnsandı)*, Kastaş Yayınları, İstanbul 2018.

UNAT, Faik Reşit, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara 1964.

http://www.kho.edu.tr/hakkinda/harbiyeli_ataturk/1283_m_kemal.html Erişim Tarihi: 08/03/2020.

http://www.kho.edu.tr/hakkinda/harbiyeli_ataturk/1283_m_kemal.html Erişim Tarihi: 08/03/2020.

http://www.kho.edu.tr/hakkinda/harbiyeli_ataturk/1283_m_kemal.html Erişim Tarihi: 30/03/2020.

http://www.kho.edu.tr/hakkinda/harbiyeli_ataturk/1283_m_kemal.html Erişim Tarihi: 30/03/2020.

http://www.kho.edu.tr/hakkinda/harbiyeli_ataturk/1283_m_kemal.html Erişim Tarihi: 02/05/2020.

http://www.kho.edu.tr/hakkinda/harbiyeli_ataturk/1283_m_kemal.html Erişim Tarihi: 30/03/2020.

http://www.kho.edu.tr/hakkinda/harbiyeli_ataturk/1283_m_kemal.html Erişim Tarihi: 20/05/2020.

http://www.kho.edu.tr/hakkinda/harbiyeli_ataturk/1283_m_kemal.html Erişim Tarihi: 20/05/2020.

<https://islamansiklopedisi.org.tr/harbiye> Erişim Tarihi: 30/03/2020.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, (BOA), HR. MKT, 58/1.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, (BOA), C.MF, 157-7829, 11 Eylül 1264.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, (BOA), C.MF,159-7916, 16 Mart 1251.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, (BOA), İ.HB, 170-37, 23 Ağustos 1333.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, (BOA), Y.MTV, 152-98, 17 Ekim 1314.

Büyük Çağ Gazetesi, 15.06.1947

Salnameler

1280 (1863) senesi devlet salnâmesi, Def'a 18, İstanbul Takvimhane-i Âmire, 1280 (1863)

1281 (1864) senesi devlet salnâmesi, Def'a 19, İstanbul Takvimhane-i Âmire, 1281 (1864)

1282 (1865) senesi devlet salnâmesi, Def'a 20, İstanbul Matbaa-i Âmire, 1282 (1865)

1283 (1866) devlet salnâmesi, Def'a 21 İstanbul Matbaa-i Âmire, 1283 (1866)

1284 (1867) senesi devlet salnâmesi, Def'a 22, İstanbul Dar üt Tıbaat ül âmire 1284 (1867)

1285 (1868) senesi devlet salnâmesi, Def'a 23, İstanbul Dar üt Tıbaat ül âmire, 1285 (1868)

1286 (1869) senesi devlet salnâmesi, Def'a 24, İstanbul Dar üt Tıbaat ül âmire, 1286 (1869)

1287 (1870) senesi devlet salnâmesi, Def'a 25, İstanbul Dar üt Tıbaat ül âmire 1287 (1870)

1288 (1871) senesi devlet salnâmesi, Def'a 26, İstanbul Dar üt Tıbaat ül âmire, 1288 (1871)

1289 (1872) senesi devlet salnâmesi, Def'a 27, İstanbul Dar üt Tıbaat ül âmire, 1289 (1872)

1290 (1873) senesi devlet salnâmesi, Def'a 28, İstanbul Dar üt Tıbaat ül âmire, 1290 (1873)

1291 (1874) senesi devlet salnâmesi, Def'a 29, İstanbul Hacı Hüseyin Efendi'nin Matbaası, 1291 (1874)

1292 (1875) senesi devlet salnâmesi, Def'a 30, İstanbul 1292 (1875)

1293 (1876) senesi devlet salnâmesi, Def'a 31 İstanbul, 1293 (1876)

OSMANLI DEVLETİ'NDE MEKTEB-İ HARBİYE

EKLER

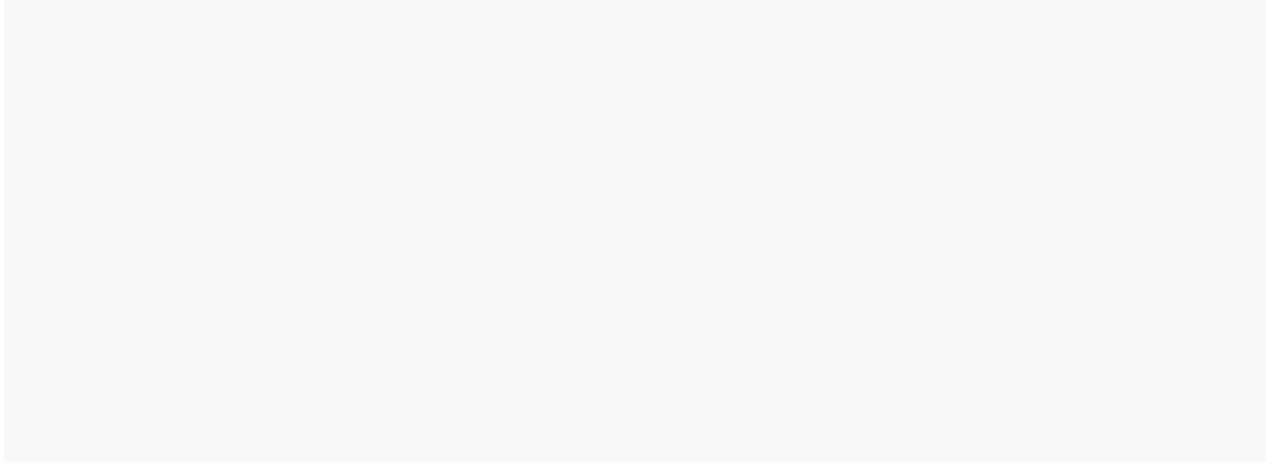
EK-1: *Mekteb-i Harbiye'de 1899-1902 Yılları Arasında Okutulan Dersler ve Bu Derslerin Günümüz Karşılıkları*

Ameliyât-ı muhasara	Kuşatma uygulaması
Cebir	Cebir
Cebr-i âdi	Basit cebir
Cebr-i âlâ	Yüksek cebir
Coğrafya-ı askerî	Askerî coğrafya
Fenn-i batarya	Top bataryası bilgisi
Fenn-i esliha	Silah bilgisi
Fenn-i eşkâl	Geometri
Fenn-i harb	Savaş tekniği
Fenn-i inşâ	Yazı yazma sanatı
Fenn-i kimyâ	Kimya
Fenn-i lağım	Lağım bilgisi
Fenn-i makine	Makine bilgisi
Fenn-i mimârî-i askerî	Askerî mimarlık
Fotografya	Fotoğraf bilgisi
Harita tersimi	Harita çizimi
Hendese-i halliye	Analitik geometri
Hücûm ve müdafaa	Taarruz ve savunma
İlm-i hayvânât	Zooloji
İlm-i hey'et	Astronomi
İlm-i hesâb	Aritmetik
İlm-i nebâtât	Botanik
Jimnastik talimi	Jimnastik
Kitâbet	Yazı yazma, kâtiplik
Köprücülük	Köprü bilgisi
Kuvâ-yı tabiiye	Tabîî kuvvetler
Menâzır	Perspektif
Piyâde talimâtı	Piyâde talimâtı
Süvâri talimâtı	Süvâri talimâtı
Sevkü'l-ceş	Strateji
Tabîye-i cesime	Büyük Tabyalar

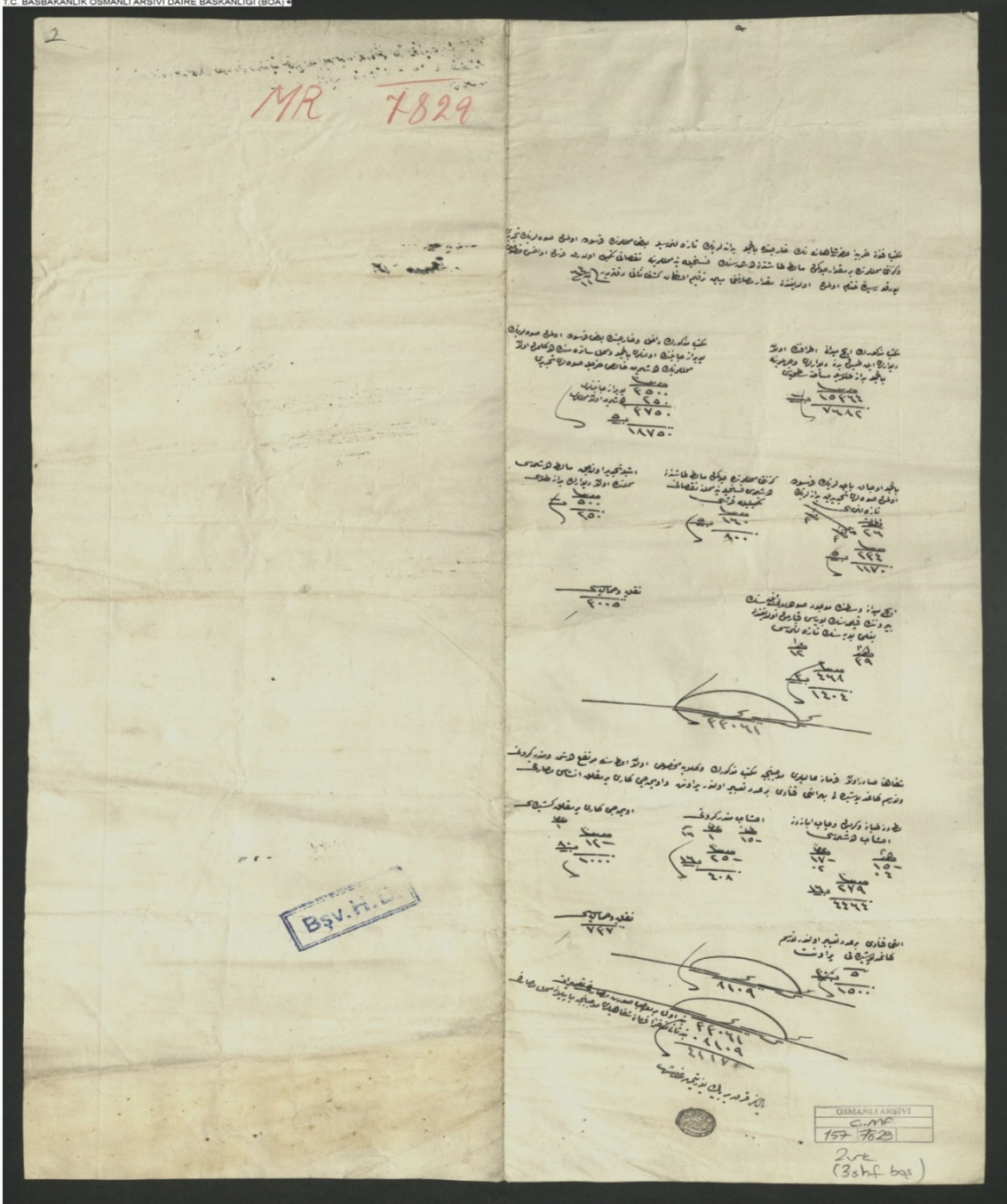
NURAY BİLGİN

Ta'lîm	Askerlik idmanı
Tarih-i âdi	Basit tarih
Tarih-i âlem	Dünya tarihi
Tathîr-i esliha	Silahların temizlenmesi
Tesviye-i turuk	Yol yapım tekniği
Topçu talimâtı	Topçu talimâtı
Topçuluk fenni	Topçuluk
Topografya ameliyâtı	Harita bilgisi uygulamaları
Ulûm-i âliye	Dinî bilgiler
Ulûm-i hesâbiye	Aritmetik
Ulûm-i riyâziye	Matematik
Umûm topçuluk	Genel topçuluk ²⁵

²⁵ Devlet Salnâmeleri, 1280 Def'a 18, 1281 Def'a 19, 1282, Def'a 20, 1284 Def'a 22, 1285 Def'a 23, 1287 Def'a a.25, 1288 Def'a 26, 1289 Def'a 27, 1291 Def'a 29, 1292 Def'a 30, 1293 Def'a 31.

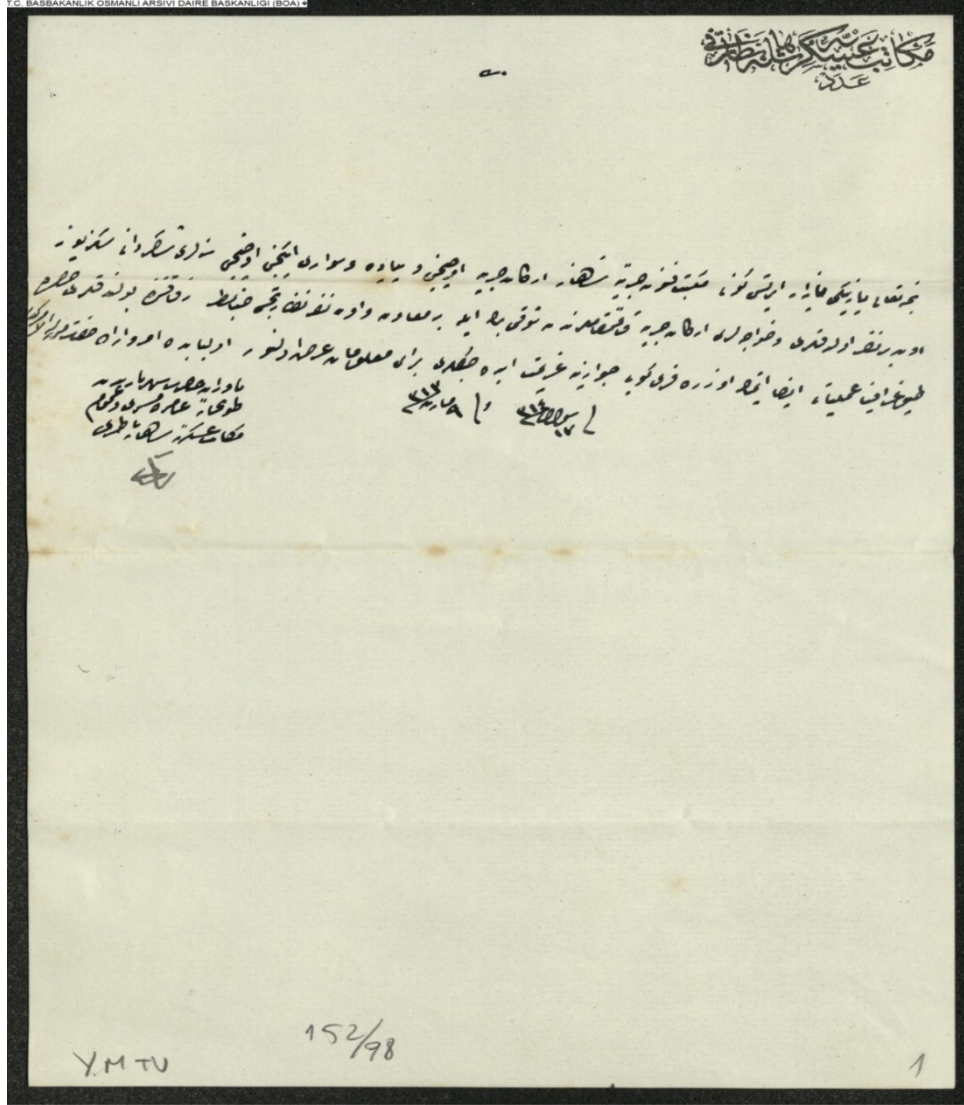
EK-4: *Mekteb-i Harbiye'ce yapılan tamirlara dair.*

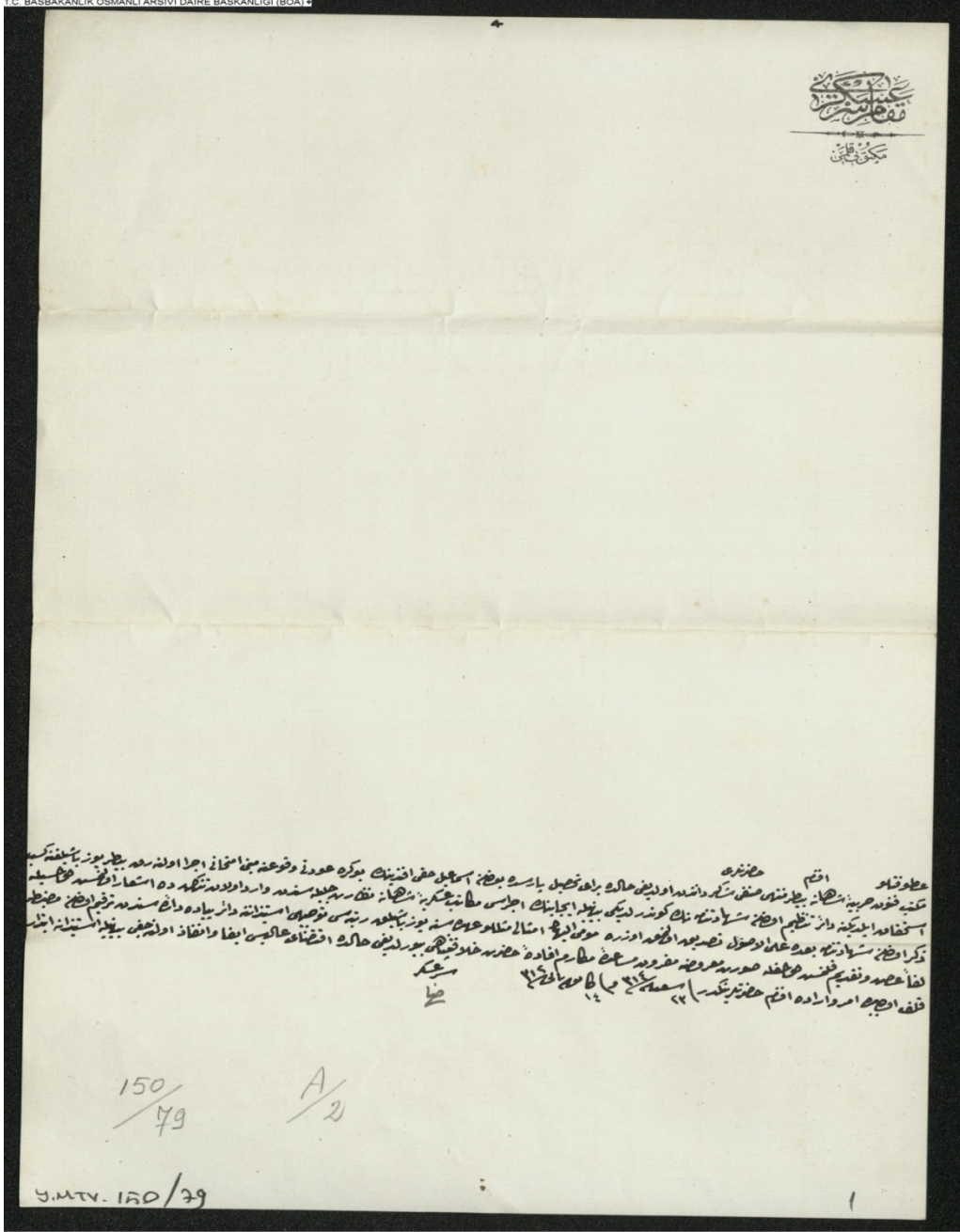
C.MF.00157.07829.001

EK-5: Harbiye Mektebi ve Mühendishane-i Berri talebesinin talim için Kağıthane sırtlarına gideceğine dair.

OSMANLI DEVLETİ'NDE MEKTEB-İ HARBİYE

EK-6: Mekteb-i Harbiye baytar kısmı talebesinden olup, tahsil için Pariste bulunan İsmail Hakkı Efendi'ye Yüzbaşılık rütbesi verilmesine dair.

EK-7: Mekteb-i Harbiye öğrencilerinden Macid Bey'in tahsil-i fünun için Paris'e gönderilmesi

YAZIM KURALLARI

Aşağıdaki kurallara uymayan makaleler hakeme gönderilmeden reddedilir.

1. İmla kurallarında Türk Dil Kurumu Yazım Kılavuzu'nun en son baskısı esas alınmalıdır.
2. Makale, "**Microsoft Word**" programında hazırlanmalıdır.
3. Yazı karakteri **Times New Roman**, 10 punto ile ve 1 satır aralığıyla iki yana yasla olmalıdır. Dipnotlar ise 8 punto olarak yazılmalıdır.
 - 3.1. Dergiye gönderilen makaleler, notlar, tablolar ve şemalar dâhil, en az 2,000 ve en fazla 15,000 kelime arasında olmalıdır.
 - 3.2. Makalelerde sayfa numarası, üst bilgi ve alt bilgi gibi ayrıntılara yer verilmemelidir.

4. Makalenin sayfa düzeni şu şekilde olmalıdır:

Kâğıt Boyutu	A4 Dikey
Üst Kenar Boşluk	2,5 cm
Alt Kenar Boşluk	2,5 cm
Sol Kenar Boşluk	2,5 cm
Sağ Kenar Boşluk	2,5 cm

Paragraf girintileri için 0,8 cm boşluk bırakılmalıdır.

Paragraf aralığı önce 0 nk, sonra 6 nk olmalıdır.

5. Yazar adı ve soyadı, ana başlığın altına 12 nk aralık bıraktıktan sonra **10 punto** ve ortaya hizalı olarak yazılmalıdır. (*) işareti ile dipnot bölümüne unvan, adres ve e-posta bilgileri sırasıyla **8 punto** olarak verilmelidir.

6. Makale ve çevirilerde, metinden bağımsız olarak **en az 400-500 kelime arası ÖZ** ile Anahtar Kelimeler bulunmalıdır. ÖZ kısmının altında bir satır boşluk bırakılarak en az 4, en çok 8 anahtar kelime verilmelidir. Türkçe ÖZ ve Anahtar Kelimelerden sonra ise İngilizce olarak makalenin başlığı, **ABSTRACT (ÖZ)** ve Keywords (Anahtar Kelimeler) mutlaka yer almalıdır.

7. Ana başlıklar tamamen büyük harflerle; ara ve alt başlıklar ise ilk harfleri büyük olmak üzere küçük harflerle ve koyu yazılmalıdır.

Örnek:

ANA BAŞLIK

1. Alt Başlık

1.1. Ara Başlık

8. Tercüme makalelerin orijinal dilindeki adı (*) işareti ile **dipnot kısmında mutlaka** gösterilmelidir.

9. Makale bölümlerinin sıralaması şu şekilde olmalıdır: TÜRKÇE BAŞLIK, ÖZ, Anahtar Kelimeler, İNGİLİZCE BAŞLIK, ABSTRACT, Keywords, GİRİŞ, ANA BAŞLIKLAR, Alt Başlıklar, SONUÇ, KAYNAKÇA, EKLER

10. Dergimize makale gönderimi yapılan sayfa içerisinde makale üst verisi belirtilirken, makale türü ve makalenin konusu ilgili kısımda mutlaka belirtilmelidir.

10.1. Dergimize makale gönderimi yapılan sayfa içerisinde makale üst verisi belirtilirken, **"Telif Hakkı Devri Formu" yazar tarafından doldurulup imzalanarak sisteme tam metin yükleme sırasında mutlaka eklenmelidir.**

10.2. Dergimize makale gönderimi yapılan sayfa içerisinde makale üst verisi belirtilirken, **makalenin benzerlik raporu eklenmelidir. Benzerlik oranı %20'yi geçmemelidir.**

11. Dergimize makale gönderimi yapılan sayfa içerisinde makale üst verisi belirtilirken diller bölümünde birincil dil kısmında makalenin yazıldığı dil mutlaka belirtilmelidir. Diller bölümünde ise makalenin başlığı birincil dili ile birlikte İngilizce olarak mutlaka belirtilmelidir.

Alıntılar

1. Beş satırdan az olan alıntılar metin içerisinde italik olarak verilmelidir. Vurgulanması gereken ifadeler de italik yapılır. ÖZ kısmında alıntı yapılmamalı, kelime vurgusu için italik kullanıma başvurulmamalıdır.

2. Alıntılar 5 satırı geçtiğinde paragraf girintisinden ve sol taraftan 1 cm içeriden başlatılmalı, tırnak içinde 9 punto olarak yazılmalıdır.

Dipnotlar

1. Dipnotlar Times New Roman yazı tipinde, 8 punto ile tek satır aralığında ve iki yana yasla şeklinde olmalıdır.

2. Dipnotlarda kaynak adları (*kitaplar, tezler, ansiklopedi veya dergi adları*) italik olmalı ve sırasıyla yazarın adı, soyadı, kaynağın adı, cilt sayısı (varsa), yayınevi, yayın yeri ve tarihi ile sayfa numarası yazılmalıdır.

Kitap ve Tez Dipnotlar Örnek:

- Bahaeddin Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları (TTK Yayınları şeklinde de olabilir), Ankara 2014, s. 88.

- Abdullah Üstün, *Geç Roma Tarih Yazımında Hunlar: Batı Avrasya'da Erken Türk Varlığı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2013, s. 35.

2.1. Tekrarlanan atıflar için yazarın soyadı ve kaynağın türüne göre *age, agm, agt*, yazılmalı ve sayfa numarası eklenmelidir. Aynı yazarın birden fazla eserinde ise eserin/makalenin ismi kısaca belirtilmelidir.

Örnek:

- Ögel, *age*, s. 125.

- Ögel, *Türk Kültür Tarihi*, s. 152

- Kafesoğlu, *agm*, s. 16.

- Üstün, *agt*, s. 48.

- Kafesoğlu, "Türk Tarihinde...", s. 106.

- Kaşgarlı Mahmud, *DLT*, C.1, s. 129.

3. Dipnotlardaki makale veya ansiklopedi madde isimleri tırnak içinde düz, süreli yayın veya ansiklopedi ismi ise italik yazılmalıdır.

4. Dipnotlardaki makale ve ansiklopedi maddelerinin yazımı aşağıdaki örneğe göre olmalıdır:

Makale ve Ansiklopedi Maddeleri Dipnotlar Örnekleri:

- Wolfram Eberhard, “Orta Asya’da At Cinsleri ve Beygir Yetiştirme Hakkında Malumat”, *Ülkü*, S. 16/92, Ankara 1940, s. 162.

- Ömer Faruk Akün, “Mehmed Fuad Köprülü”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 28, İstanbul 2013, s. 473.

- Özkan İzgi, “Orta Asya’nın En Eski Kültürleri ve Çin Medeniyeti ile İlişkiler”, *Türkler*, Edt. Hasan Celal Güzel, Salim Koca, vd., C.1, 2002, s. 464.

Arşiv Belgeleri İçin Dipnot Örnekleri

- BOA (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi) *Bab-ı Asaî, Mektubi Kalemi Mühimme Evrakı*, (BOA. A. MKT. MHM.), 439/79, 22 Mart 1869 (1285.Z.8).

- BCA (Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi), *Yassıada Tutanakları “Vatan Cephesi”*, 010. 09/ 212. 656.1, 10.05.1961. İlk dipnottan sonra BCA kısaltması kullanılır.

5. Dipnottaki bildiri isimlerinin yazımı aşağıdaki örneğe göre olmalıdır:

Örnek:

- Ahmet Caferoğlu, “Türklerde Av Kültü ve Müessesesi”, *VII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, C. I, Ankara 1973, s. 170.

6. İki den fazla yazarlı kaynaklar için ilk iki yazarın adı belirtilmeli, diğerleri için vd. harfleri kullanılmalıdır. Ancak kaynakçada bütün yazarların isimleri yer almalıdır.

Örnek:

- *Han Hanedanlığı Tarihi*, çev. Ayşe Onat, Sema Orsoy, vd., TTK Basımevi, Ankara 2004, s. 89.

7. Tercüme eserler için sırasıyla yazarın adı ve soyadı, eserin adı, tercümanın adı ve soyadı, cilt sayısı (varsa), yayınevi, yayın yeri ve tarihi ile sayfa numarası yazılmalıdır.

Örnek:

- Lev Nikolayeviç Gumilev, *Hunlar*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2003, s. 140.

8. Hazırlanan eserlerin yazımı aşağıdaki örneğe göre yapılmalıdır:

Örnek:

- İbn Fadlan, *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, haz. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2017, s. 77.

9. İnternet bağlantısı ile elde edilen kaynağın ismi tırnak içerisinde olmalı ve sırasıyla yazar adı ve soyadı, kaynağın adı, web sayfasının adresi, erişim tarihi ve saati belirtilmelidir.

Örnek:

- Salim Koca, “İslam Medeniyeti Çevresinde Türk İmajı”, http://isamveri.org/pdfdrq/D03266/2010_6/2010_6_KOCAS.pdf, 20.10.2018 sa. 23:51.

10. Çeviri makalelerde çeviren kişiye ait notlar dipnotta verildikten sonra (Ç.N.) şeklinde belirtilmelidir.

11. Gazetelerde yer alan isimsiz haberlerin kullanımında aşağıdaki örnek tercih edilmelidir:

Örnek:

“Katalonya'yı Bağımsızlık Ateşi Sardı”, *Milliyet*, 21 Eylül 2012, s. 4.

11.1. Gazetelerde yer alan yazarı belli makale ve köşe yazıları için aşağıdaki örnek tercih edilmelidir:

Örnek:

Murat Bardakçı, “Soyağacı Nasıl Çıkartılır?”, *Habertürk*, 25 Nisan 2019, s. 2.

12. Yazarı belirtilmeyen eserlerin kullanımında ise aşağıdaki örnek tercih edilmelidir:

Örnek:

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 1997, s. 56.

Ek ve Albümler

1. Resim, şekil ve belge türünden tüm materyaller numaralandırılmalı ve altına bir cümle ile açıklamaları yazılmalıdır. Yazılar 10 punto ve italik olmalıdır.

2. Metinde sayfa aralarına eklenecek olan şekiller için uygun büyüklükte boşluklar bırakılmalı veya resimlerin nereye geleceği anlaşılır bir şekilde belirtilmelidir.

Kaynakça

1. Eserin sonunda kaynakça verilmelidir. Kaynakça eserin özelliğine arşiv kaynakları, kitaplar, makaleler, tezler, ansiklopedi maddeleri vb. isimler altında gruplandırılabilir.

2. Bu bölümde önce eser sahibinin soyadı sonra adı yer almalıdır. Kaynak ili ilgili diğer bilgiler “Dipnot” başlığı altında verilen kurallara göre sıralanmalıdır.

3. Kaynakça soyadların alfabetik sıralamasına göre düzenlenmelidir.

4. Kaynakçada sadece metin içinde kullanılan veya bilgi aktarılan eserler gösterilmelidir.

5. Makalelerin ve ansiklopedi maddelerinin buldukları yayım içerisinde hangi sayfalar arasında olduğu gösterilmelidir.

Kaynakça İçin Örnekler:

- AKÜN, Ömer Faruk, “Mehmed Fuad Köprülü”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 28, İstanbul 2013, s. 471-486.

- CAFEROĞLU, Ahmet, “Türk Onomastiğinde At Kültü”, *Türkiyat Mecmuası*, C. 10, İstanbul 1953, s. 201-212.

- ERGİN, Muharrem, *Orhun Abideleri*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 2011.
- ÜSTÜN, Abdullah, *Geç Roma Tarih Yazımında Hunlar: Batı Avrasya'da Erken Türk Varlığı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2013.
- Arşiv belgeleri dipnottaki gibi gösterilir. Belgeler türlerine göre gruplandırılarak belge numaraları verilir.
- “Katalonya'yı Bağımsızlık Ateşi Sardı”, *Milliyet*, 21 Eylül 2012.
- BARDAKÇI, Murat, “Soyağacı Nasıl Çıkartılır?”, *Habertürk*, 25 Nisan 2019.
- Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 1997.